

अयोध्याकाण्ड

(उत्तमार्थ)

मुद्रणस्य परिशिष्टे पुनः हा विभाग यावत् वेदो प्रकाशित होऊं शकता नाही व या भागाचा पंडरा भागही मिळू शकता नाही, यावरून यापुढील भागाची शक्ती. पुढील विभाग पंडरा भागद्वारा छत्रने जालीत व यापुढील भागही प्रकाशित होऊन.

क्री. ४

१ वी वी विभाग-संख्या २००२

]

—प्रकाशक

श्रीवाल्मीकि रामायणान्तर्गत

अयोध्याकांड उत्तरार्धाची विषयानुक्रमणिका

सर्ग ५६ पृ. १-७

चित्रकूट पर्वताचे दर्शन (श्लोक १-१५), तेथे वाल्मीकि मुनीचे दर्शन (१६-२०), काही काल तेथे निवास (२१-३५)

सर्ग ५७ पृ. ७-१२

सुमंत्र अयोध्येला येतो (१-५), त्याचा राजवाड्यांत प्रवेश (६-११), कौसल्या वगैरेचा शोक (१४-३४)

सर्ग ५८ पृ. १२-१८

“ सीतेसह रामचंद्र वनांत कसे गेले ? ” असा सूताला दशरथाचा प्रश्न (१-१२), सूताचे उत्तर (१३-२७)

सर्ग ५९ पृ. १८-२४

सूताच्या पुढ्यांत, रामाकरिता दशरथ शोक करतो (१-३३)

सर्ग ६० पृ. २४-२७

दुःखामुळे कौसल्या सूताला “ मलाही दंडकारण्यांत घेऊन चल ” म्हणते (१-२०), सूताने नखर दिल्यावर तिचा शोक (२१-२३)

सर्ग ६१ पृ. २८-३२

पुत्रशोकाने दुःखी कौसल्येचे दशरथाशी भाषण (१-२७)

सर्ग ६२ पृ. ३२-३५

कौसल्येच्या कठोर बोलण्याने दुःखी राजा तिला हात ओढतो. (१-१०), हे पाहून कौसल्याही फार दुःखी होते व राई लागते. (११-२०)

सर्ग ६३-६४ पृ. ३५-५५

दशरथ पूर्ववृत्तान्त-श्रावणाच्या वधाची हकीकत सांगतो (१-५४). ‘ पुत्र-

शोकानें मरशील, असा शाप (१-५६), फार शोक करून दशरथ मरतो (५७-५८)

सर्ग ६५ पृ. ५६-६०

दशरथाचे मृत्यूनंतर त्याच्या क्रियांचा शोक (१-३०)

सर्ग ६६ पृ. ६०-६५

सर्व क्रियांचा शोक, दशरथाचें शव तेलाच्या डोर्णीत ठेवतात (१-२९)

सर्ग ६७ पृ. ६५-७१

वसिष्ठाबरोबर मंत्र्यांचा विचार-विनिमय, अराजकतेमुळे नाश होतो. (१-३८)

सर्ग ६८ पृ. ७१-७५

वसिष्ठाकेंने भरताला मातुल-गृहाहून आणण्यासाठी दूत रवाना होतात.

(१-२२)

सर्ग ६९ पृ. ७५-७८

भरताला वाईट स्वप्न पडतें (१-२१)

सर्ग ७० पृ. ७९-८३

कैकय राजाचे घरी भरताचें दूतांशीं माषण व तेथून भरत निघतो (१-३०)

सर्ग ७१ पृ. ८४-९१

मातुलगृहाहून परतलेला भरत शून्य भयोच्या पाहतो व दशरथाच्या महालंत जातो (१-४७)

सर्ग ७२ पृ. ९१-९९

कैकेयीकडून राजाचा मृत्यु, रामाचा वनवास वगैरे वृत्तांत भरताला कळतो, त्याला राज्य स्वीकार करण्याचा उपदेश (१-५४)

सर्ग ७३ पृ. ९९-१०३

भरत कैकेयीची निन्दा करतो, भरताचा शोक (१-२८)

सर्ग ७४ पृ. १०४-१०९

भरत कैकेयीची निन्दा करतो (१-३६)

सर्ग ७५ पृ. ११०-१२०

भरत व वीसल्येचें संभाषण (१-६५)

सर्ग ७६ पृ. ११०-१२३

वसिष्ठाने माषण, भरताचा शोक, दशरथाला अग्निहोमस्कार (१-२३)

सर्ग ७७ पृ. १२३-१२७

भरत दशरथाचे अंत्य-संस्कार करतो, भरताचा शोक, वसिष्ठकृत सात्वत (१-२६)

सर्ग ७८ पृ. १२७-१३१

भरताजवळ संघरा येते, तिला शत्रुघ्न कैद करतो (१-२६)

सर्ग ७९ पृ. १३१-१३४

१४ व्या दिवशी भरताला मंत्री " मूं आमचा राजा हो " असे सांगतात. भरत सांगतो की 'रामच राजा होईल. ' (१-१७)

सर्ग ८० पृ. १३४-१३७

अयोध्येपासूनच्या मार्गाचे वर्णन (१-२२)

सर्ग ८१ पृ. १३८-१४०

रामाच्या वनवासाने भरत दुःखी होतो, वसिष्ठ येतात, राजसभेत संभाषण (१-१६)

सर्ग ८२ पृ. १४०-१४५

राज्याचा स्वीकार करण्याबद्दल वसिष्ठ सांगतात. रामाला वनतून आणण्याचा भरताचा निश्चय (१-३२)

सर्ग ८३ पृ. १४५-१४९

रामाला परत आणण्यासाठी भरत सधेन्य निघतो, शृंगवेर पुरात मुक्ताम (१-२६)

सर्ग ८४ पृ. १४९-१५१

भरत शृंगवेरपुरात सधेन्य आल्याने शुद्धाचे मनात त्याचेबद्दल संशय, भरताला शुद्ध भेटतो व त्याचा संशय दूर होतो (१-१८)

सर्ग ८५ पृ. १५१-१५५

भरताज ऋषींच्या आश्रमाचा मार्ग, भरत व शुद्ध याचा संवाद (१-२३)

सर्ग ८६ पृ. १५६-१५९

गुहानें राम-लक्ष्मणांच्या जाण्याचा मार्ग मरताला सांगितला (१-२५)

सर्ग ८७ पृ. १५९-१६३

गुह राम-लक्ष्मणांचें विशेष वर्णन करतो (१-२४)

सर्ग ८८ पृ. १६३-१६८

रामचरित्रानें चकित झालेल्या भरताचें स्वगत भाषण (१-३०)

सर्ग ८९ पृ. १६८-१७१

भरतादिक प्रयागला जातात (१-३३)

सर्ग ९० पृ. १७१-१७५

बसिष्ठादिकांसह भरत भरद्वाजांचें दर्शन घेतो. (१-३४)

सर्ग ९१ पृ. १७५-१८८

भरतादिकांचें भरद्वाजांच्या आश्रमांत अपूर्व आतिथ्य व त्यांचें वर्णन (१-८४)

सर्ग ९२ पृ. १८८-१९४

भरद्वाज व भरत यांचें भाषण, त्यांना प्रणाम करून भरत पुढें जातो (१-४०)

सर्ग ९३ पृ. १९४-१९८

चित्रकूटाजवळच्या मंदाकिनी नदीवर भरत सैन्यासह थांबतो व स्वतः

रामाच्या पर्णकुटीतीला घुराच्या खुणेने तिकडे जातो. (१-२५)

सर्ग ९४ पृ. १९८-२०२

चित्रकूटात राहणाऱ्या राम व सीतेचा संवाद (१-२७)

सर्ग ९५ पृ. २०३-२०५

राम व सीता पर्वतावर फिरतात, राम सीतेला मंदाकिनीदर्शन करवितो,

सीतेला त्रास देणाऱ्या कावळ्याचा एक डोळा फुटतो (१-१९)

सर्ग ९६ पृ. २०६-२१४

दुरून भरताची प्रचंड सेना पाहून लक्ष्मण रामानें भरताचा वध करावा,

असे लक्ष्मण म्हणतो. (१-५७)

सर्ग ९७ पृ. २१४-२१८

भरत व शत्रुघ्राचें भाषण, (१-३०)

सर्ग ९८ पृ. २१९-२२३

भरत पायी रामाच्या पर्णकुटीकडे जातो (१-३१)

सर्ग ९९ पृ. २२३-२२६

कुशाघनावर बसलेल्या रामाला भरत पाहतो व विलाप करतो (१-१८)

सर्ग १०० पृ. २२६-२३२

दुःखी व विवर्ण झालेल्या भरताला राम मांडोवर बसवून त्याच्याशी आदर-पूर्वक भाषण करतो (१-४२)

सर्ग १०१ पृ. २३३-२३६

राम भरताला वनांत येण्याचा हेतु विचारतो. भरत शोक करून पितृनिधनादि सांगतो. नंतर राम भरताला आलिंगन देऊन पिश्याने दिलेल्या राज्याचा उपभोग घेण्याबद्दल आज्ञा करतो. (१-७६)

सर्ग १०२ पृ. २४६-२५०

रामाचें भाषण ऐकून ज्येष्ठ पुत्रच राज्याचा अधिकारी असतो, असें भरत सांगतो. राज्याचा स्वीकार करण्याबद्दल रामाचा आप्रह. पित्याचें औष्वदेहिक करण्याची रामाला सूचना (१-२६)

सर्ग १०३ पृ. २५०-२५१

पित्याच्या मृत्युमुळे राम, लक्ष्मण व सीता शोक करतात (१-९)

सर्ग १०४ पृ. २५२-२५९

कौसल्या वगैरे राण्यांचे परस्परंशी संभाषण (१-४९)

सर्ग १०५ पृ. २५९-२६३

भरत रामाला सांगतो की, 'मला दिलेलें राज्य तुझ्याकरतांच आहे.' (१-३२)

सर्ग १०६ पृ. २६४-२७०

'अयोध्येला येऊन राज्य कर' असें भरत रामाला वारंवार सांगतो. (१-४२)

सर्ग १०७ पृ. २७१-२७६

'पित्याची प्रतिष्ठा खरी करण्यासाठीं तूं राज्य केलेंच पाहिजे व मी वनवास स्वीकारला पाहिजे,' असें राम सांगतो (१-३५)

सर्ग १०८ पृ. १७६-१७९

देवासुरसंग्रामांत कैकेयीला दशरथानें २ वर दिले होते, वगैरे कथाभाग (१-१९)

सर्ग १०९ पृ. १७९-१८१

जाबालि मुनि रामाला सांगतो कीं, 'भरतानें दिलेलें राज्य तूं घे.' (१-१८)

सर्ग ११० पृ. २८१-२८९

रामजाबालीचें सांत्वन करून 'अष्टप्रतिज्ञा होऊन अयोध्येत मी राहणें योग्य नाही' असें सांगतो (१-३९)

सर्ग १११ पृ. २८९-२९४

दशरथाची वंशावलि सांगून ज्येष्ठत्वामुळे राज्याचा अधिकारी तूंच आहेस, असें वशिष्ठ रामाला सांगतात. (१-३७)

सर्ग ११२ पृ. २९४-२९९

'मी तुमचा गुरू आहे. करितां माझी आज्ञा तूं मान' असें ऋषि वशिष्ठ रामाला सांगतात; राम आणि भरताचा संवाद (१-३२)

सर्ग ११३ पृ. २९९-३०४

"रामाची प्रतिज्ञा कधीही भंग पावत नाही" असें राम सांगतो. शेवटीं रामाच्या पादुका घेऊन भरत परत जावयास निघतो (१-३१)

सर्ग ११४ पृ. ३०४-३०७

भरत परत येतांना भरद्वाज ऋषींना सर्व वृत्तान्त सांगतो. (१-२४)

सर्ग ११५ पृ. ३०८-३१२

भरत अयोध्येला परततो. राजा-रहित अयोध्या पाहून तो अश्रु दाळतो. (१-२९)

सर्ग ११६ पृ. ३१२-३१६

रामाच्या पादुका शिरें धारण करून भरत नंदिग्रामांत येतो. (१-२४)

सर्ग ११७ पृ. ३१६-३२०

भरद्वाजांच्या आश्रमांतील ऋषींशीं रामाचें भाषण (१-२६)

सर्ग ११८ पृ. ३२०-३२४

रामाला ऋषींची दुःखे समजून येतात. त्यांचा अग्नीच्या आश्रमांत निवास.

अनुसूया व सीता यांचे संभाषण (१-२९)

सर्ग ११९ पृ. ३२४-३३२

सीता आपल्या स्वयंवराची हकीकत अनुसूयेला सांगते (१-५४)

सर्ग १२० पृ. ३३३-३३६

अनुसूयेला नमस्कार करून सीता येते. सीतेचे रामाशी भाषण. राम-लक्ष्मण व ऋषींचा संवाद, सीतेसह राम राक्षसयुक्त वनांत शिरतो. (१-२२)

रामायण-चरित्र-माला

१ राममाता-कौसल्या	३३६
कौसल्येचे दातृत्व	३४३
कौसल्या व कुंती-तुलना	३४४
२ लक्ष्मणमाता सुमित्रा	३५०
कैकेयी आणि सुमित्रा—तुलना	३५४
३ भरतमाता कैकेयी	३५५

अयोध्याकांड-उत्तरार्धाचे निरीक्षण

रावणाच्या साघाज्याचा नाश इच्छितारे ऋषि-मुनि	३६२
रामाचा वनवास राष्ट्राला सुखकर होईल	३६३
कैकेयीवर रागावून नको	३६४
ऋषींच्या तक्रारी	३६५
रामामुळे राक्षसेचे भय वाढले	३६६
राक्षस रामाचा द्वेष करित	३६७
भरताविषयी कौसल्येला संशय	३६८
भरद्वाज मुनीनाही भरताबद्दल संशय	३६९

गुहाच्या मनात भरतावद्दल संशय	३७०
भरताचे शुद्ध अन्तःकरण	३७१
भरताचे अंतरंग	३७२
भरताचे स्वप्न	३७३
रामाची प्रतिज्ञा	३७४
पित्याचे वचन	३७५
लक्ष्मणाचा क्रोध	"
दुसऱ्याने मोगलेले राज्य राम घेणार नाही	३७६
शत्रुघ्नाचे मत	३७७
मंथ्याचाही सल्ला घेतली नाही.	"
रामाचा निरोप	३७९
कैकेयीची भीति दशरथाला वाटे	३८१
दशरथ कौमल्येपुढे हात जोडतो	३८२
पति माझा नाही	३८३
स्त्रीचे आश्रय, हृदपारीची कारणे	३८४
पातके	३८५
दशरथाचा मृत्यु	३८७
राजाचे मस्तक, ब्रह्महत्येचे पाप	३८८
सुनीचा शाय, लहानपणचे पाप	३८९
वानप्रस्थी व्रतीचा बघ	३९०
भगजक राष्ट्र	३९१
लोकसंमत राजा	३९२
राजाचे प्रेत, भरताला निरोप	३९३
भरताचा येण्याचा मार्ग	३९४

सूतानें चार दिवस वाट पाहिली	३९५
राम वनवागाला जाऊन पाच दिवस झाले	३९६
दोन दिवसाचा प्रवास	"
श्रीरामाबद्दल रामाचा तिष्ठकारा	३९७
सीता दागिने घालीत असते	"
मला स्मरत नाही शिरावयास जाण	३९८
यज्ञकर्मांमध्ये रामाची प्रवीणता	"
पितृश्राद्ध, १३ दिवसाचें और्ध्वदेहिक	३९९
वन्य भोजन	४००
माम-भक्षण	४०१
मास, भरद्वाजाची सैन्याला जेवण घातले	४०३
लक्ष्मण झोंपडी बांधतो, चित्रकूट पर्वत	४०४
पिशाच-वाघा	४०५
सुहृत्, डुकू	४०६
क्षत्रियांना प्रायोपवेशनाचा अधिकार नाही.	४०७
भरताबरोबर कुत्रे	४०७
सैन्याची शिस्त, जाग्यालीचें मत व याचें खडण	४०८



महामुनि-वाल्मीकि-प्रणीतं

श्री रा मा य ण म् ।

अयोध्याकाण्डम् ।

(उत्तरार्धः)

पदपञ्चासः सर्गः ।

अथ राज्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।

प्रयोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुङ्गवः १

सौमित्रे शृणु यन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ।

संप्रतिऽहमेहे कालः प्रस्थानस्य परंतप २

प्रसुप्तस्तु तस्यो भ्रात्रा समये प्रतियोधितः ।

जहां निठां च तन्द्रां च प्रसक्तं च परिश्रमम् ३

रात्रि संपूर्त, दिवस उजाडला, तरीहि गाढ निद्रा* घेत असलेल्या लक्ष्मणाला तो रघुवंशातील श्रेष्ठ पुरुष राम हळूहळू जागे करात म्हणाला, “ हे लक्ष्मण ! या वनातील पक्षी किलबिल करून लागले आहेत, त्याचा शब्द ऐकू शत्रुतापना लक्ष्मणा ! रात्रि संपूर्णली असल्याने आपण अता पुढील मार्ग चालू लागू; कारण आपली निघावयाची वेळ झाली आहे.” अशा रीतीने आपल्या गाढ झोपां गेलेल्या लक्ष्मणाला त्याच्या वधूने, रामाने, अगदा वेळेवर जागे करतानाच, लक्ष्मणाने आपली निद्रा व आळस टाकून दिला व तो उठला. आतापर्यंत झालेले ! त्याच्या भगवाऱ्या परिवार झालेलाच होता. (१-३)

* यावरून लक्ष्मणाने चवदा वर्षेपर्यंत झोप घेतली नाह, असा जो लोक-प्रवाद आहे, तो इतर राम दगात अष्ट अमून याच्या या विधानावरून कल्पनिक आहे, असे सिद्ध होतं.

म० १ (अयोध्या. उ.)

तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिव जलम् ।	
यन्धानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्थ तं ययुः	४
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।	
सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत्	५
आर्दीप्तानिव पैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।	
स्वेः पुष्पैः किमुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये	६
पश्य भङ्गातकान्वित्वाकर्षेरनुपसेवितान् ।	
फलपुष्पैरयसतान्नूनं शक्ष्याम जीवितुम्	७
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।	
मधुनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे	८
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिफूजति ।	
रमणीये धनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे	९
मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् ।	
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम्	१०

नतर त्या सर्वांनी उठून पुण्यप्रद अशा यमुना नदीत स्नान बगैरे केले व ते सर्व ऋषींना अवलमन केलेल्या अशा चित्रकूट पर्वताच्या मार्गाने निघाले. तेव्हा अशा प्रात समयी लक्ष्मणासह पुढील मार्ग आरम्भ करण्यास निघालेला राम कमलपत्राप्रमाणे नेत्र असल्लखा सातेला म्हणाला, ' हे साते ! वसतःकृत स्वतःच्या फुललेल्या फुलांच्या योगाने, ज्यांनी स्वतःच त्या फुलाच्या माळा पातलेल्या दिसत आहेत, अशा प्रकारची सर्वही बाजूनी फुललेला पळसाची ही झाडे पहा हे पहा. हे भङ्गातळ व बिल्ववृक्ष फलाफुलासुद्धे किती धास्तेले आहेत. यांच्या फलाफुलाचा उपभोग कोणाही मनुष्यांनीं अजून घेतलेला नाही अरे लक्ष्मण ! ही पहा मधमाक्षींनी तयार केलेला मधाची अति प्रचंड मोहोळा करी प्रत्येक वृक्षावर लेंवन आहेत ! हा इकडे पाणकावळ ओरडत आहे व त्याच्या ओरडण्याचा शब्द ऐकून, त्याला प्रतिशब्द म्हणून या फुलाच्या ताट वयानां भरगच्च भरलेल्या रमणीय वनमध्ये सोर ओरडत आहेत (४-९)

हा पहा, इकडे उच उच शिखरें असलेला चित्रकूट पर्वत याद्वारे हत्ताचे

समभूमितले रम्ये द्रुमैर्वहुभिरावृते ।	
पुण्ये रस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने	११
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तां सह सीतया ।	
रम्यमासेदतु- शैले चित्रकूटं मनोरमम्	१२
तं तु पर्यतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ।	
बहुमूलफले रम्यं संपन्नसरसोदकम्	१३
मनोजोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ।	
बहुमूलफले रम्यः स्वाजीघ्नः प्रतिभाति मे	१४
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यसिन्धिलोचये ।	
अयं वासो भवेत्तात धयमत्र वसेमहि	१५
इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।	
अभिगम्याश्रमं सर्वे चार्त्मीकिमभियादयन्	१६
तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।	
आस्यतामिति श्रोवाच म्यागतं तं निवेद्य च	१७

नट्य अहेत. तसंच यावर सर्वत्र पश्यान्त्या थव्याचे शब्द सारंगे धुमन
अमतात. हे लक्ष्मणा ! नाना प्रकारचे वृक्ष अमलेल्या या रम्य, पवित्र व
सपाट अशा या चित्रकूट पर्वतावराल वनामध्ये आपण आनंदाने कालक्रमण
करं. (१०-११)

नंतर ते पादचारी राम-लक्ष्मण सातेमह त्या मनोहर व रम्य अशा चित्रकूट
पर्वतावरल गेलं अनेक तऱ्हेच्या पक्षांचे ममू, सुगलक फळेंमुळें आणि रुचकर
पन्ना, हीं सर्व दयेन्ट अमलेल्या त्या चित्रकूट पर्वतावर येव्वावर, राम लक्ष्मणाम
म्हणाला, “ हे सौम्या ! नाना जातीच्या लता व उष्ण आणि विपुल फळेंमुळें यांनीं
संपन्न अमलेल्या या पर्वतावर उपर्जीविकेचीं चागलाच सापने आहेत, असें मला
दिशने. हे लक्ष्मणा ! या पर्वतावर महात्मे व मुनि वास्तव्य करीत आहेत.
म्हणून आपणालाही हें निवासस्थान चागलेंच आहे. तेव्हा आपण आता येथेंच
वास्तव्य करा. ” (१२-१७)

याप्रमाणे बोलत बोलत राम, लक्ष्मण व सीता असे तिघेही चार्त्मीकि मुनींच्या

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।

संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृपये प्रभुः १८

लक्ष्मणानय दारूणि दृढाणि च वराणि च ।

कुरुष्यावसथं सौम्य दासे मेऽभिरतं मनः १९

तस्य नद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्नुमान् ।

आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामार्दमः २०

तां निष्ठितां चद्वकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।

स्रुथूपमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् २१

आश्रमात येऊन पोहोचले व त्यांना वात्माकि * मुनींना अभिषेदन केलें. त्या धर्मज्ञाच्या महर्षींनाही आन देत होऊन त्याचें यथेय पूजन केलें नंतर खागतपर कुशल प्रश्न झाल्यावर मुनींनाही त्यांना “ बसा ” म्हणून सांगितलें (१६-१७)

नंतर आपण कोण आहो, हें त्या मुनींना योग्य प्रकारच्या शब्दात निवेदन करून, तो महापराक्रमी व बलवान् राम लक्ष्मणस म्हणाला “ हे लक्ष्मणा, जा व भक्ष्म व जंकूट प्रकारचीं साकडे घेऊन ये. हे सौम्या ! आपणास राहण्यासाठीं एखादी जागा (निवासस्थान) तयार कर याच ठिकाणी वास्तव्य करावें, असें माझ्या मनाला वाटत आहे. ” (१८-१९)

रामाचें तें भाषण ऐकून, शत्रुदमन लक्ष्मणानें निरनिराळ्या प्रकारचे वृक्ष (साकडे) आपून एक पर्णकुंडी तयार केली. तेव्हा त्या ठिकाणची ती चांगल्या रातीनें उभारलेली आणि पाऊस आत न यावा म्हणून, त्यावर गवती छपऱ्या घातलेली

* हे वात्माकिमुनि रामायण ग्रंथित करणाऱ्या प्राचेतस् वात्माकि मुनींहून भिन्न होते, असें टीकाकार म्हणतात व हें त्यांचें म्हणणें काहा अशी संभवत आहे असें तिलक टीकाकार एकटाच म्हणत आहे, पण त्याला प्रमाण काहीं देत नाहा अर्थात् हें म्हणणें ग्राह्य नाही गोविंदराज या टीकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें, भरत कमाला भेटून भरत गेल्यानंतर नसे उत्तर ऋषि चित्रकूट सोडून अन्यत्र गेले, तसाच हा बाष्मिकीही राम चित्रकूटाहून पुढें गेल्यानंतर तमसा तारावर रहावयास गेला, हेंच सत्य दिसतें तस्मात् दोन वात्माकि होते, असा कल्पना करण्याची मुर्तीच आवश्यकता नाही.

ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ।	२२
मृगं हत्वाऽऽनय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुसर ।	२३
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ।	२४
ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं भुवश्च दिवसो ह्ययम् ।	२५
स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापयान् । अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि	२६
तत्तु पक्वं समाज्ञाय निष्टुप्तं छिन्नशोणितम् लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ।	२७

तो मनोहर पर्णउट्टिका पाहताच, अगदीं एकाग्रतेनें सदैव आपली सेवा करण्यास तत्पर असलेल्या लक्ष्मणाला राम म्हणाले, “ हे लक्ष्मणा ! आपण मृगमांस आणून या पर्णशालेची आता वास्तुशांति करा. कारण चिरजीवी होऊं इच्छिताऱ्या पुरुषांनी वास्तुशांति ही अवश्य केली पाहिजे. तरी हे मुलेंचना लक्ष्मणा ! तूं सत्वर मृग माहन घेऊन ये. शिवाय हा विधि शास्त्रनिहितच आहे; यामाठीं धर्मशास्त्राचें स्मरण कर. ” (२०-२४)

हें भ्रात्याचें भाषण ऐकून, शत्रुपक्षांय वीरनाशक लक्ष्मणाने रामानें जें कांही सांगितलें त्याप्रमाणें सर्व काहीं केलें. तेव्हा राम त्याला म्हणाला, ‘ लक्ष्मणा ! जरा त्वरा कर आणि हें मृगमांस सत्वर शिजीव. आपण आताच वास्तुशांति करा. हा चांगला मुहूर्त आहे आणि हा दिवस भुवसंशक आहे. ’ (२४-२५)

नानंतर प्रतापी अशा सुमित्रापुत्र लक्ष्मणाने यज्ञाला योग्य असा एक कृष्णमृग माहन आणून तो प्रज्वलित शालेच्या अग्नीत टाकला व तो पक्व झाला आहे आणि अत्यंत तप्त होऊन त्याच्यातील रक्ष्यावही बंद झाला आहे, असें आटवून आल्यावर, लक्ष्मण पुरुषश्रेष्ठ रामाला म्हणाला, “ हे देवतुल्य रामा ! संपूर्ण अव-

अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृष्णमृगो मया	२८
देवता देवसङ्काश यजस्व कुशलो ह्यसि ।	
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्छपकोविदः	२९
संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ।	
इष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः	३०
बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ।	
वैश्वदेव्यालि कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च	३१
वास्तुशंसमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ।	
जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि	३२
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ।	
वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।	
आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः	३३
तां पृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निघाताम् ।	

यवानीं युक्त असा हा सर्वच्या सर्व कृष्णमृग मी भाजूत वाढला आहे. आता आपण देवताना उद्देशून याग करा; त्या यागाच्या कामामध्ये आपणच कुशल आहोत. ” (२५-२९)

इतकें झाल्यावर जपजाप्यादि कृत्वात अभिष्ट, गुणवान् आणि जितेंद्रिय अशा रामानें स्नान करून व यागसमाप्तिविषयक तेवढेच सर्व मंत्र घेऊन थोडक्यात वास्तुशांति केली, सर्व देवगणाना उद्देशून यजन केल्यावर, शुचिर्भूत झालेल्या रामानें त्या वास्तूमध्ये प्रवेश केला, तेव्हा त्या अत्यंत तेजस्वी रामाच्या मनाला फारच आल्हाद झाला. नंतर वास्तुदोषशमनार्थं मंगलकारक सुकें धगैरे व्राह्मणांना म्हणावयाला सांगून, रामानें नदीमध्ये यथाविधि स्नान केलें आणि यथाशक्य रीतीने जप करून विधेदेव, रुद्र आणि विष्णु या देवताना उद्देशून बलि दिल्यानंतर पापशमनार्थ असा दुसराही एक उत्कृष्ट बलि रामानें दिला. (२९-३३)

नंतर आश्रमाला अनुरूप अशीं जां देवालयें, पार आणि बलि नेऊन ठेवण्याच्या जागा होत्या, तेथें तेथें रामाने बलि नेऊन ठेविले. नंतर देवगण ज्याप्रमाणें सुधर्मा या नावानें प्रख्यात असलेल्या सभेमध्ये प्रवेश करतात, त्या-

वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मांम् । ३४
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहाँ च दुःखं पुरविप्रवासात् ३५ [२२६८]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षट्षष्ठांशे सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपदाश. मर्ग. ।

कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।

रामे दक्षिणकुलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः १

भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् ।

आ गिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् २

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा द्वयोत्तमान् ।

अयोध्यामेव नगरं प्रययौ गाढदुर्मनाः ३

स धनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।

प्रमाणे वृक्षपर्णांचे आण्डादन घातलेल्या आणि जागेच्या अदम्यप्रमाणे उरट्टट्ट
रीतीने उभावन, वाऱ्याचा कटेकोट बंदोबस्त केलेल्या त्या मनोहर पर्णकुट्टि-
मध्ये त्या सर्वांनी एकाच प्रेस केला याप्रमाणे अत्यंत मनोहर असा तो
चित्रकूट पर्यंत आणि तेथील उत्कृष्ट जल व पशुपश्यानीं मेवित अशा ती मान्य-
वती नदी यांचे साजिब प्राप्त झाल्यामुळे रामाला हर्ष झाला आणि अयोध्यानगरा-
पासून बाहेर राहण्याचे दु ग्व ताला बाटेनाचे झाले. (३३-३५)

याप्रमाणे महामुनिवा मीक्षिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील छपझावा
मर्ग समाप्त झाला ॥ ५६ ॥

राम गंगेच्या दक्षिण तीराला पांचथानंतर तो दु खानुल झालेला गुह
घराच वेळपर्यंत सुमंत्रमारण्यानीं गोष्टी करून नंतर आपऱ्या घरी निघून गेला.
नंतर राम प्रयागतीर्थावर भरद्वाज मुनीकडे गेला, तेव्हा तेथे त्यानीं त्याचा
माचार केला व पुढे तो राम चित्रकूट पर्वताला जाऊन पोचला. अशा तऱ्हेचा
गुहान्या हेराकडून बातमी सुमंत्रास लागल्यावर गुहाची अनुज्ञा घेऊन, सुमंत्र-
मारण्याने उरट्ट घोंडे रथाला जोडले व अर्धन गिन्न होऊन तो अयोध्यानगरी-
कडे जाण्यास निघाला. मदैव मावऱ्यपणने असलेला व मावऱ्यपणने वगळारा

पश्यन्त्यत्तो ययो शीघ्र ग्रामाणि नगराणि च	४
ततः सायाह्नसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः ।	
अयोध्या समनुप्राप्य निरानन्दा ददर्श ह	५
स शून्यामिव निःशब्दा दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।	
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकाग्नेगसमाहतः	६
कञ्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ।	
रामसन्तापहु खेन दग्धा शोकाग्निना पुरी	७
इति चिन्तापर सूतो वाजिभि शीघ्रयायिभि ।	
नगरद्वारमासाद्य त्वरित प्रविवेश ह	८
सुमन्त्रमभिधावन्त शतशोऽथ सहस्रशः ।	
क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवञ्जरा	९
तेषा शशस गङ्गायामहमापृच्छथ राघवम् ।	
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना	१०

ता सुमन्त्र सारथि वाटेत लागणारीं सुगंधी वने नद्या, सरोवर, गावे आणि नगरे
हो पहात पहात चालला होता (१-४)

नंतर दुमच्या दिवसा सायंकाळीं ता अयोध्येत यज्ञ पांचला असता तथे
सर्वत्र उदामानना पसरला आहे, असे त्याला दिसले तेव्हा निग्रामध्ये कसलाही
गडबड नसून सर्वत्र अगदी शुक्लशुक्ल चाला आहे अशी ती अयोध्यानगरी
पाहून आश्चर्य व्यक्त झालेला ता सुमन्त्र शोकावेगाने अगदी प्रसन्न झालून
गला आणि ' रामासंबंधा चालत्या सतापटु खाने उत्पन्न झालेल्या अशा शोका-
मने गज अश्व, प्रजा व राजा यासह हा नगरा नवूनखाक तर चाला नव्हा
ना ? ' असे त्याला मनात येऊ लागल याप्रमाणे चिंतायुक्त झालला ता
सारथि, शीघ्र गताने जागत्या घोड्यासुळे नगराच्या दारास येऊन, दाने
नगरात प्रवेश केला त्या वेळीं शंभूजिं द्वारारो लोक ' राम काठे आहे ? ' असे
विचाराने विचारात सुमन्त्र सारथ्याकडे धावत धावत गेले त्यांना सुमन्त्र म्हणाला,
' मग या तारो गेल्यावर, महात्म्या धर्मनिष्ठ रामाने मग परत जाण्याचा
अनुज्ञा दिला आणि तेथे त्याचा निरोप घेऊन मी येले ' (१-१०)

ते तीर्णा इति विघ्नाय वाष्पपूर्णमुखा नराः ।	
अहो धिगिति निःश्वस्य ह्य रामेति विचुरुशुः	११
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् ।	
हताः स्म खलु येनेह पश्याम इति राघवम्	१२
दानयशविधाहेषु समाजेषु महत्सु च ।	
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा	१३
किं समर्थं जनम्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ।	
इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम्	१४
घानायनगतानां च स्त्रीणामन्वतरापणम् ।	
राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनाम्	१५
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।	
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपयया गृहम्	१६

याप्रमाणे भ्यानें सागितलें असतां ते त्रिवर्ग राम, लक्ष्मण व सांता गंगा नदी तन्म पलीकडे गेले अमें समजनांक्षणी लोकाचों मुगें दु खार्धुनों भन्न गेलीं आणि " विचार विचार " म्हणून मुस्कारे दाखीत दावीत " हे रामा ! हे रामा ! " असा ते आक्रोश कर्म लागले. तेव्हां दोळ्यादोळ्यानीं रस्त्या- नथ्यें उभे राहिलेल्या त्या लोकाचें आणखीही बोलणें त्या मुमंत्रमारध्यानें ऐकलें. ते म्हणूं लागले ' फुटलें आमचें नशीब ! राम कांही आतां आमच्या दृष्टीम पडत नाहीं आणि दान, यज्ञ व विवाह हीं कृत्यें सुरू झालीं अमतां मोठ- मोठ्या समाजामध्यें आतां धर्मनिष्ठ राम मध्यंतरी पुन. आमच्या दृष्टीस पडणें शक्य नाहीं. या लोकांना काय योग्य आहे, त्यांना काय आवडतें, कोणती गोष्ट यांना मुग्यापह होणारी आहे, या गोष्टींचा विचार करून राम नें या नगराचें निन्दाप्रमाणें परिपालन केलें होतें. " (११-१४)

त्यानंतर तो मुमंत्र सारथि बाजारांतून जाऊं लागला अमता रामास्मृताच शोकाकुल झालेल्या श्रिया सिडक्यांतून उभ्या राहून शोक करीत होव्या, तें त्याच्या कानावर आलें. राजमार्गांतून जातांना त्या मुमंत्र सारथ्यानें तोंडावर सुरग घेतला होता व मध्यंतरी बोटेंही न थांबतां दशरथराजा ज्या वाज्यांत

सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।

कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुला- १७

हस्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ।

हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकक्षिताः १८

आयतैर्विमलैर्नैत्रैरश्रुवेगपारप्लुनैः ।

अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततरा स्त्रियः १९

ततो दशरथस्त्रोणां प्रासादैर्भ्यस्ततस्ततः ।

रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् २०

सह रामेण निर्यातो चित्ता राममिहागतः ।

सूतः किं नाम कौसल्यां क्रोशन्तीं प्रतिवक्ष्यति २१

यथा च मन्ये दुर्जीयमेवं न सुकरं ध्रुवम् ।

आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति २२

सत्यरूप तु तद्वाक्यं राजस्त्रोणां निशामयन् ।

होता, तेथेच तो सुमत्र गेला. जवळ आल्यानंतर रथातून लवकर खाली उतरून तो रानवाज्यात शिरला आणि मोठमोठ्या लोकाना भरलेले सात चौक बोलावून तो पुढें गेला. रामाचें दर्शन न झाल्यामुळे वृक्ष झालेल्या नगरवासी स्त्रिया, वाडे, प्रासाद आणि सात मजला हवेन्शी यातून सुमत्र रामाशिवाय आल्याचें पाहून हाहाकार कर लागल्या आणि अधूचे पूर लोटल्यासारखे जयातील काजळ धुतून गेल आहे, अशा मोठ्या नेत्रांनी त्या अतिशय दुःखित झालेल्या स्त्रिया अगदी भावावून जाऊन एकमेकींवाडे पाहू लागल्या. (१७-१९)

त्यानंतर रामाच्या शोकान विव्हल झालेल्या दशरथाच्या स्त्रियाचें हळूहळू बोलणें प्राप्त दावरून सुमत्राच्या काना येऊ लागलें “रामाबरोबर नगरातून बाहेर गेलेला हा साराधि रामावाचून येवें आला आहे तेव्हा आता हा आज्ञेश करीत वसलेल्या कौसल्येला काय बरें सांगेल? राज्यलक्ष्मीचा त्याग करून पुत्र अरण्यात निघून गेला असताही ज्या अर्था कौसल्या जिवंत आहे, त्या अर्था जिवंत राहणे हें जरी दुःखदायक आहे, तरी जीविताचा नाश करून घेणे खानीने सोपें नाही, असें यादवें ” (२०-२२)

प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम्	२३
स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमानुग्म् ।	
पुत्रशोकपरिचूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे	२४
अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च ।	
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत्	२५
स तूष्णमिव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रनमानसः ।	
मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः	२६
ततोऽन्तःपुरमावेष्टं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ।	
उच्छ्रित्य बाहू शुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ	२७
सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ।	
उत्थापयामास तदा वचनं चेदमग्र्यात्.	२८
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ।	
घनवासादनुप्राप्तं कस्मात्प्र प्रतिभापसे	२९
अधेममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ।	

हे राजन्नियाचें खरें भाषण ऐकन शोकानें अनिष्ट्याजुळ झालेला तो सुमंत्रमाराध आत गेला आठव्या चौकात गेल्यावर एरा पाठव्या शुभ्र दिवाणसान्यामध्ये पुत्र-शोकान पिन्न, दीन व दुःस्त्राजुळ होऊन बसलेल्या अशा राजाला त्याने पाहिलें व तेथें बगलेल्या त्या राजाकडे जाऊन व त्याला नमस्कार करून सुमंत्रानें रामाचें भाषण त्याच्या सांगण्याप्रमाणें त्याला कळविले. तेव्हा स्वस्थ बसूनच तें ऐकून येऊन मनामध्ये धुन्ध झालेला दशरथ राजा रामाच्या शोरानें व्याप्त झाल्यामुळे भीमावर मूर्च्छा येऊन पडला (२३-२६)

राना मूर्च्छित झाला असता अंत पुरातील सर्व स्त्रिया दुःखित झाल्या अन्ने राजा भूमीवर पडताक्षणी हात वर करून आशेस करूं लागल्या सुमित्रमह कोमत्या भूमीवर पडलेल्या आपल्या पतीला उठवून म्हणाली, “हे महाभागवन् राना! अग्रघट काम करणाऱ्या रामाचा हा दून वनवासातून येथें आला आहे, त्याच्याशीं आपण बोलत का नाहीं? रघुवंशजा! आज हें अन्यायाचें कृत्य केन्ना-मुळें आपणाला त्याच्याशीं बोलण्याची लाज का वाटने आहे? उठा, अन्ने

उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोकेन स्यात्सहायता ३०

देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ।

नेद तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिमाप्यताम् ३१

सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ।

धरण्यां निपपाताशु वाप्पविप्लुतभाषिणी ३२

विलपन्ती तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ।

पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समन्ताद्गुरुदुः स्त्रियः ३३

ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानयाः ।

स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुर तदासीत्पुनरेव सङ्कुलम् ३४

इत्यपि धामद्वामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

[३३०२]

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ।

तदाज्ञुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् १

तदा सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।

कन्याण असौ. आपणच जर शोक कहं लगला तर आपणाला धीर कोण देणार हे राजा ! जिच्या भीतीमुळे रामाचा वृत्तात आपण सारथ्याला विचारित नाही, ती कैकेयी येथे नाही, आपण निर्भयपणाने त्याच्याशी बोला. ” (२७-३१)

याप्रमाणे महाराज दशरथाला बोलून शोकाकुल झालेली व अधूना कंठ दाटून धाव्यामुळे अडखळत अडखळत भाषण करीत ती कौसल्या एकदम भूमीवर पडली तेव्हा विलाप करता करता भूमीवर पडलेल्या पतीला व कौसल्येला अवलोकने बघून त्या सर्व स्त्रिया सगोवती जमून रडू लागल्या. त्यानंतर अंतःपुरातून निघालेला तो ध्वनि वानावर येताक्षणी वृद्ध व तरुण असे सर्व पुरुष आणि सर्व स्त्रिया रडू लागल्या आणि पुनः ते नगर सर्व चांगुली पुनः शोकाकुल झाले. (३२-३६)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्भामायण या नावाचा आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डापाैकी सत्तावन्नाचा सर्ग संपला ॥ ५७ ॥

नंतर काही कालाने दशरथराजाने मूर्च्छा जाऊन सावध झाल्यावर रामाचा वृत्तात विचारण्याकरिता त्या सारथ्याला हाक मारिली तेव्हा तो सारथी हात

राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम्	१
वृद्धं परमसन्तप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।	
विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम्	३
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।	
अशुपूर्णमुखं दानमुवाच परमार्तवत्	४
क तु घत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।	
सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः	५
दुःखस्यानुचिदो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ।	
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथयत्	६
यं थान्तमनुयान्ति स पदातिरथकुञ्जराः ।	
स घत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः	७
व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिपेक्षितम् ।	
कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपाश्रितौ	८

जोइन महीराज दशरथापार्शी आला, तो राजा दु खानुल होऊन रामाश्रिताच शोक करीत होता, नवीन धरून आणलेल्या हत्तीप्रमाणें तो अत्यंत संतप्त झालेला वृद्ध राजा सुस्कारे टाकीत होता आणि आपल्या कळपातून चुकलेल्या हत्तीप्रमाणें चिन्ता-मात होऊन बसला होता याप्रमाणें अमलेला तो दशरथ राजा मार्गावरील धुळीने ज्याचें शरीर भरलेलें आहे, ज्याचें मुख अश्रूंनीं व्यात झालें आहे, अशा त्या समीप आलेल्या दान सारख्याला अत्यंत दुःखानें विचारूं लागला (१-४)

“अरे सारख्या ! वृक्षाचा आश्रय करून तो महात्मा राम आता कोठे बरें राहील ? आणि आजपर्यंत अतिशय सुखामध्यें वाढलेला तो राम आतां काय बरें स्वईल ? हे सुमंता ! ज्याला दुःखाचा कधीही अनुभव नाही व उत्कृष्ट शय्येवर शोणयाची ज्याला संवय आहे, तो दु खी झालेला राजकुमार, अनाथाप्रमाणें कसा भूमीवर पडत अमेल ? जो बाहेर निघाला अमता ज्याच्या बरोबर पायदळ, रथ, व हत्ती जात थमत, तो राम निर्जन वनामध्ये कसा बरें राहील ? अजगर व श्वापदें ज्यामध्ये संचार करीत अघ्नात आणि कृष्ण सर्प ज्यात वास्तव्य करीत अमनान, त्या दनाचा आश्रय सांतेमह त्या कुमारानेकसा बरें केला अमेल ? हे सुमंता !

सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।	
राजपुत्रौ कथं पादैरचरुहा रथाद्रतौ	९
सिद्धार्थः यलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।	
वनान्तं प्रविशन्तौ तावद्विनाविव मन्दरम्	१०
किमुवाच वचो गमः किमुवाच च लक्ष्मणः ।	
सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली	११
आसितं शपितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ।	
जीविष्याम्ययमेतेन ययातिरिव साधुषु	१२
इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।	
उवाच वाचा राजानं स याप्पपरिवद्धया	१३
अप्रधीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् ।	
अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च	१४
सूत मद्भवनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ।	
शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः	१५

विचान्या सुकुमार सीतेसह रथातून उतहन ते राजकुमार कसें बरें पायानीं अरण्यात गेले ? हे सूता ! खरोखर तूं धन्य आहेस. कारण, मंदर पर्वतावर जागान्या अधिनीकुमाराप्रमाणे वनामध्ये मासे पुत्र प्रवेश करित असताना तूं पाहिलें आहेस. हे सुमंत्रा ! वनात गेल्यावर रामानें काय सांगितलें, लक्ष्मण काय म्हणाला आणि सीता काय म्हणाला; तें तूं मला साग. हे सूता ! राम कोठें बसत असे, कोठें निजत असे, जेकवयास काय खाल असे, हें सर्व तूं मला साग; म्हणजे स्वर्गातून सावूंमध्ये पडलेल्या ययातिराजाप्रमाणें तुझ्यासारख्या सज्जनामध्ये पुत्रमंथोत्तर स्वर्गमुत्पाप्मानून श्रेष्ठ झालेला मी हा पुत्राचा वृत्तात ऐकून जिवंत राहीन.” (५-१०)

दाप्रमाणें रानाचा वृत्तात सांगण्याची राजानें आज्ञा केल्यावर, तो सुमंत्र सारथि, अधूनीं कंठ दाटून आल्यानुठें अटखळन अटखळत राजाला म्हणाला, “हे नशरत्ता ! धर्माचेंच परिपालन करणारा राम हात जोटून आणि भस्तक नत्र कप्पन नत्र म्हणाला, “हे मूना ! माझ्या सांगण्यावरून मूं त्या आनवेत्या, महात्मनः ।

सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्रचनास्त्वया ।	
आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम्	१६
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ।	
अप्रभादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः	१७
धर्मनित्या यथाकालमन्यगारपरा भव ।	
देवि देवस्य पादौ च देवघत्परिपालय	१८
अभिमानं च मामं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृपु ।	
अनुराजानमार्यां च कैकेयीमग्न्य कारय	१९
कुमारे भरते वृत्तिर्धर्तितय्या च राजवत् ।	
अप्यज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुसर	२०
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्रचनेन च ।	
सर्वास्येव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृपु	२१
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकु कुलनन्दनः ।	
पितरं यौवराज्यस्यो राज्यस्थमनुपालय	२२

य वंश अशा पिताला म सा नमस्कार साग आणि, हे सूता ! माझ्या मागण्यावरून पुशाल प्रश्न विचारून अंत पुरातील सर्व त्रिशना तूं भेदभास न बाळगता योग्यते-प्रमाणे माझा नमस्कार साग, माझ्या कौसल्यामानेला कुशलप्रश्नपूर्वक प्रणाम साग आणि साक्षपणानें वागत जा, असें सांगून निला माझा निरोप कळीव की-
 “हे देवी ! नेहमा धर्माविषयीं तत्पर राहून वेष्टेवर होमशालेमध्ये अमन जा आणि राजान्या पायाची देवाप्रमाणें सेवा करीत जा. इतर माताशा अहंकार व मान सोडून देऊन वागत जा व हे भाते ! निज्या मज्जेनें राजा वागत आहे त्या कैकेयीशीं विरोध धरूं नको. राजकुमार भरताशींही तूं राजाप्रमाणेंच आदरांनें वागत जा. कारण रात्री वधानें लहान असले तरी ते पूज्यच आहेत राजधर्मांचे स्मरण सदैव असूं दे.” (१३-२०)

“भरताशींही मी सुशाल आहे असे साग आणि सर्वही मातांच्याठिकाणें तूं आपलें वर्तन यथान्याय ठेवीत जा, अशाही माझा त्याला निरोप कळव, त्या रत्नाच्याला आनंदविषाणांश महापराक्रमी भरताला अगदी अगदी साग दा,

अतिक्रान्तवया राजा मा स्मै न व्यपरोक्ष्य ।

कुमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् २३

अत्रात्रिचापि मां भूयो भृशमधूणि वर्तयन् ।

मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगार्धिनी २४

इत्येवं मां महाबाहुर्ध्रुवधेव महायशः ।

रामो राजीवपत्राक्षो भृशमधूण्यवर्तयत् २५

लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो नि भवसन्धान्यमग्रवीत् ।

केनायमपराधेन राजपुत्रो विनासितः २६

राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु बाधुत्वं शासनम् ।

कृतं कार्यमस्मै वा वयं येनाभिपीडिताः २७

यदि प्रजाजितो रामो लोभकारणकारितम् ।

वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् २८

इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् ।

“ तू यौवराज्याचा स्वीकार करून, मुख्य राज्यावर असलेल्या पित्याचा साभाळ कर राजाचें वय होऊन गलें असण्यामुळे त्वाला तू राज्यपदावरून द्युत करू नकोस त्याच्याब आह्मणें व्यवहार चालव व यौवराज्याचा उपभोग घे ” डोळ्या-मज्जे वारवार अधू येत अमून त्यानें “ माझ्या पुत्रकंसल मध्येचा तू आपल्या मातेप्रमाणेंच समाचार घेत आ ” असेंही आणखी भरताला कळविण्याविषयी मला सांगितलें आहे. याप्रमाणें तो महापराक्रमा, महायशस्वी व कमलाप्रमाणें नेत्र असलेला राम माझ्यापाशीं निरोप सांगत असताना वारवार डोळ्यातून अधू ढाळोंत होता (२१-२५)

लक्ष्मण तर अतिशय रागावून मुस्कारे टाकून टाकातच मला म्हणाल, “ कोणत्या अपराधामुळे राजपुत्र रामाला वनात हाकून दिलें आहे ? खरोखर उतावीळपणानें कैकेयीला बघून देऊन राजानें हा गोष्ट बरी केलेली असो अथवा वाईट केलेली असो, त्यामुळे आम्हाला तर अतिशय कष्ट भोगावे लागत आहेत हे खरें ! रामाला वनात पाठविण्याचें काम हें लोभामुळे झाल्ले असे नथवा कैकेयील वरदान निःश्यामुळे झालेले असो, राजानें हा गोष्ट सर्वस्वें वाईट

रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये	२९
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।	
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम्	३०
यहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।	
भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः	३१
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रते ।	
सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा	३२
सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रजाज्य धार्मिकम् ।	
सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति	३३
जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्यिनी ।	
भूतोपहतचित्तेय विष्टिता विस्मृता स्थिता	३४

केला, हे मात्र खचित आहे ईश्वराची प्रेरणा झाल्यामुळे, त्याच्या इच्छेचे उन्मथन न करता राजाने ती गोष्ट केला असे म्हणावे, तर रामाचा त्याग करण्याविषयी पुढे केलेली ही सवच मला मुर्तीच योग्य वाटत नाही। ईश्वराच्या प्रेरणेने झालेले असो किंवा दुमन्या काही कारणाने हे घडून आलेले अमो, दूरवर विचार न करितां केवळ क्षुद्र बुद्धाने राजाने रामाला वनवासात पाठविण्याचे जे हे धर्मशास्त्रा-विरुद्ध कर्म झाले आहे, ते इहलोकी व परलोकीं दुःखायकच होईल (२९-३०)

इतरांचे मत काहीही अमो, महाराज दशरथाच्या ठिकाणी बापाचे नाते राहिले आहे, असें अर्ता मला दिसत नाही। माझा भाऊ, अधिपति, बायब व पिता सर्व काहा एक रामच आहे. सर्व लोकांच्या हिताविषयी तत्पर आणि म्हणूनच सर्व लोकाना प्रिय अशा रामाचा जर त्याग केला आहे, तर या वृत्त्याने सर्व लोकांची राजाच्या ठिकाणी भक्ति कशी राहाल? सारांश, सर्व प्रजेला प्रिय आणि धर्माने वागणाऱ्या रामाला हृद्द्वार नून सर्व प्रजावनाशी विरोध संपादन करून तो राज्यपदावर कसा टिकून राहील? (३१-३३)

हे महाराजा ! विचारी जनकच्या तर भुनाने क्षपाटन्याप्रमाणे जागचे जागी सिटन्यामारुपी द्रोऊन निरोप वर्गरे सांगण्याचे सर्व काहा विमरून जाऊन दुःखाचे सुस्कारे टासात उभी होती व पूर्वी कधीच अशा सकदाचा अनुभव म० २ (अयोध्या ३.)

अष्टपृष्वयसना राजपुत्री यशस्विनी ।

तेन दु खेन रुदती नैव मां किञ्चिद्वधीत् ३५

उद्दीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिगुप्यता ।

मुमेच सहसा वाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ३६

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽध्वरीलक्ष्मणवाहुपालितः ।

तथैव सीता रदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ३७

इत्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिशब्देऽथोप्याशब्दे अष्टपञ्चाश सर्ग ॥५८॥

एतेनशणितम् सर्ग ।

[२३३९]

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वतर्मनि ।

उष्णमथ विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते यनम् ६

उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् ।

प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमपि धारयन् ९

मत्सन्दासुळें त्या दु सानुळें रडत असलेला ती यशस्विनी राजकन्या मला काहीच
देणाली नाही (३९-३५)

मी निघालों असे पाहून तिचे मुख गिस्तेच झालें व ती नवऱ्याच्या चेहऱ्यावर
दृष्टि खिळवून एराएकीं अश्रु मात्र ढाळ लागला मी निघालों तेव्ही लक्ष्मणानें
रामाचा हात धरला होता, रामाच्या सुरावर अश्रूचे ओचळ झालेले होते
हात जोडून उभ्या असलेल्या त्या रामानें मला मीं आपण त्या कळविल्याप्रमाणें
निरोप मागितला परंतु विचारी सीता कांदाएक न बोलता रडत रडत त्या
राजाच्या रवाकडे व त्याचप्रमाणें माझ्याकडे पहात होता (३६-३७)

वाप्रमाणें महामुनि वाल्मीकिप्रगीत श्रीमद्रामायण या नांवच्या आदिशब्दांतील
अथोप्याकांडावैकीं अष्टपञ्चाश सर्ग संपला ॥ ५८ ॥

राम वनामध्ये चालता शालग्राम मा परत फिरला अमना दु साश्रु ढाळ
लागलेले घोडे मार्गावर उत्सुकतेनें रव ओडानात ' तयाभि उभयना राज
पुत्राना मी नमस्कार केला आणि त्याच्या विनोदामुळें तालेच्या दु खानें व्यादुळ
झालेला मी रथात बसून निघालों परंतु, ' राम मग पुन रुदति' बोल-

गुह्येन सार्धं तत्रैव स्थितोऽसि दिवसान्वहन् ।
 आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ३
 विपये ते महाराज महाव्यसनकृतिताः ।
 अपि वृक्षाः परिम्लानाः सुपुष्पाङ्कुरफोरकाः ४
 उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरासि च ।
 परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ५
 न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
 रामशोकाभिभूतं तं निष्कृजमिव तद्वनम् ६
 लीनपुष्करपद्माश्च नद्यश्च फल्लुपोदकाः ।
 सन्तप्तपद्माः पक्षिन्यो लीनमीनघिहंगमाः ७
 जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
 नातिमान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ८

बागें पाठर्वाल," या आशेनें मी निपादाधिपति गुह्यजरोवर बरेच दिवस तेथेच राहिलों होतों अघो. महाराज ! आपल्या देशातील वृक्षमुद्धा अतिशय दुःखानें व्याकुळ झाले असून फुलें, अतुर व कळपा यांसह अगदी कोमेजून गेले आहेत नद्या, तळीं व सरोवरे यांतील पाणी आटून गेलेलें आहे आणि वनातील व उपवनातील वृक्षांचीं पानेंही वाळून चालला आहेत (१-५)

आपणें भक्ष्य शोधून काढण्याकरिता बाहेर पडत नार्हीत व अजगरादिकही विळा-बाहेर निघत नाहात सारांश, सर्व प्राणी रामासबंधांच्या शोकांनं व्याप्त झाले असल्यामुळे त्या अरण्यात अगदींच शांतता वाटत आहे नद्यांतील पाणी घाणेरडें झालें असून आत असलेल्या कमलवेलींचीं पानें कोमेजून गेलेली आहेत आणि त्याचप्रमाणें सरोवरांतील मासे व जलात रहाणारे पक्षी आत स्वस्थ घसले

* 'दिवमान् वहन्' म्हणजे बरेच दिवस. म्हणजे पुष्कळ दिवस नव्हेत दोना-पेक्षा अधिक सख्या असल्या म्हणजे बहु सन्दाचा प्रयोग ससृत भाषेत होतो या ठिकाणी राम सीता-रक्ष्मणासह गंगापात्र गेला तो एका दिवस, चित्रकूटला गेला तो दुसरा दिवस व हेराना गुह्याकडे गेले आणि ती, तो तिसरा दिवस तिथे दिवशीं मागचा दिवस थोडा उरला असता सुमन अयोध्येकडे निघाला म्हणून 'दिवसान् वहन्' म्हणून आहे

अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।

न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ९

प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।

नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः १०

देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ।

दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गे गतो जनः ११

हर्ष्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।

हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः १२

आयसैर्धिमलैर्नैर्ऋतश्रुवेगपरिप्लुतैः ।

अन्योन्यमभिषीक्षन्तेऽप्यक्तमार्ततराः स्त्रियः १३

नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।

अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्षये १४

अग्रहृष्टमनुप्या च दीननागतुरङ्गमा ।

असून त्यातांल कमलेंही बाढून गेलीं आहेत. जलामध्ये आणि स्थलामध्ये होणारीं फुलें व फलें पूर्वीप्रमाणें चांगलीं दिसत नाहींत व त्याचा सुवासही अगदीं कमी झाला आहे. हे पुरुषभेष्टा ! पक्षी आपआपल्या घरट्यातच बसले असल्यामुळे येथील बागा अगदीं शून्य दिसत आहेत आणि उपवनेंही मला मनोहर दिसनाशीं झालीं आहेत. मी अयोध्येमध्ये शिरलों असतां कोणत्याही चांगलें वाढलें नाहीं व राम दृष्टीस पडत नसल्यामुळे लोक वारंवार दुःखानें मुस्कारे टाकीत आहेत. (१-१०)

हे राजा ! रामाबाचून येथें आलेला रथ त्याच दृष्टीस पडताक्षणीच राजमार्ग-मध्ये उभे असलेल्या सर्व लोकांच्या मुखावरून अथूचे ओघळ वाहूं लागले. रथ आलेला पाहून राम दृष्टीस न पडल्यामुळे वाडे, सात मजलीं दृष्ट्या आणि प्रासाद यातांल कृचा झालेल्या स्त्रिया, हाहाकार करीत आहेत आणि अन्यत दुःखी झालेल्या त्या स्त्रियांना, दीर्घ व निर्मल असे आपले नेत्र अधूनंदा प्रवाहानें भरून गेले असल्यामुळे एकमेकांकडे नीट पाहताही येईनासें जालें आहे. मला सर्वच लोक पांडित होऊन गेल्यामुळे मित्र, शत्रु आणि उदासीन असा भेदच

आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना	१५
निरानन्दा महाराज रामप्रवाजनातुरा ।	
कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे	१६
सूतस्य वचनं श्रुत्वा याचा परमर्दानया ।	
चाप्पोपहतया सूतमिदं वचनमब्रवीत्	१७
कैकेय्या विनियुक्तेन पापामिजनभावया ।	
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम्	१८
न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रायित्वा स नैगमैः ।	
मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः	१९
भवितव्यतया नूनमिदं धा व्यसनं महत् ।	

कोठें दिसून येत नाही। अयोध्यानगर तील सर्व लोकांचा हर्ष मावळलेला असून हत्ती व घोडेही दीन झालेले आहेत व जिकडे तिकडे विलाप, र्ल नि, दुःखाचे सुस्कारे आणि आक्रोश द्योत्यतीस येत आहे हे महाराजा ! नगरीमध्ये कोठेही आनंद नाही व तिऱ्यातील सर्व लोक राम वनवासात गेल्यामुळे दुःखित झाले आहेत यासुळे पुत्रहीन झालेल्या कौसल्येसारखी अयोध्येची स्थिति झालेली मला दिसत आहे. (११-१६)

हे सरण्याचें मापण ऐकून अधूनी कठ दाटून आल्यामुळे अडखळत अडखळत अतिशय निराशापूर्ण श-दानों दशरथ त्या सारध्याला म्हणाला, “ दुष्ट कुलामध्ये व दुष्ट देशामध्ये उत्पन्न झालेल्या दुष्ट कैकेयीने रामाला वनवासात पाठविण्याविषयी मला सांगितले अमनां सज्जमसलतीमध्ये निपुण असलेल्या वृद्धांपरोबर मी त्या गोष्टीचा विचार केला नाही मित्र, अमात्य आणि नगरवासी लोक त्यापैकी कोणाचाही विचार न घेता स्त्रीकरिता मोहामुळे मी ही गोष्ट एकादम अविचाराने केली हे सूता ! भवितव्यतेमुळे खरोखर या कुलाच्या नाशाकरिता हा मोठा अनर्थ

§ श्लोक १७ ते २० पर्यंतच्या श्लोकावरून पाहता, कैकेयीच्या नादां लागून मन्त्रिमंडळातील कोण चेही मत न घेता, रामाला, अविचाराने वनात पाठविण्या-बद्दल दशरथाला पश्चात्ताप झाल्याचें निदर्शनास येत आहे पण आता पश्चात्ताप होऊन उपयोग काय ?

कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया	२०
सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।	
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम्	२१
यद्यद्यापि ममैवाक्षा निवर्तयतु राघवम् ।	
न शक्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम्	२२
अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ।	
मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय	२३
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः कासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।	
यदि जीवामि साध्वेन पश्येयं सीतया सह	२४
अतो नु किं दुःखतर योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।	
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम्	२५
हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ।	
न मां जानीत दुःखेन त्रियमाणमनाथवत्	२६
स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ।	

कोसळला आहे. हे सूता ! जर माझ्या हातून तुमंे काहीं चागलें झालें असेल, तर तू रामाला माझ्याकडे घेऊन ये, मज्जे प्राण सत्वर निघून जाऊ पहात आहेत. (१७-२१)

“ अद्यापपर्यंत जर माझा आत्मा चालत असेल तर तू रामाला परत आण, रामावाचून मां आता एक क्षणभरही जिवंत राहू वागणार नाहीं अथवा महाबाहु राम जर वराच दूर निघून गेला असेल तर मलाच रथामध्ये घाल आणि लवकर नेऊन रामाला भेटव. प्रमाणबद्ध दाटा असलेला तो महाधनुर्धारी राम कोठेरे गेला ! सीतेसह त्याला पाहीपर्यंत मी जिवंत राहिलों तर भाग्यच म्हणावयाचे अरे, ही अशी दुःखदायक अवस्था प्राप्त झाली असतानाही इक्ष्वाकुनंदन राम येथ माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं, तेव्हा यापेक्षा आता अधिक कष्टदायक तें काय आहे ! हे रामा ! हे लक्ष्मणा ! तपस्विना साते ! मीं दुःखानें अनाथासारखा मरत आहे, हें तुम्हाला समजत नाही काय ? ” (२२-२२)

याप्रमाणें त्या दुःखामुळे पुष्कळसा निश्चेष्ट झालेला तो दशरथ राजा अन्यत

अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमवधीत् २७

रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।

श्वसितोर्मिमहावर्तो वाष्पवेगजलाविलः २८

बाहुविक्षेपमानोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः ।

प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीघडवामुराः २९

ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जाद्याफ्यमहाग्रहः ।

वरचेलो नृशंसाया रामत्राजनायतः ३०

यस्मिन्वत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ।

दुस्तरो जीचिता देवि मयायं शोकसागरः ३१

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।

दतीय राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ३२

इति विलपति पार्थिवे प्रमष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ।

अनर शोकानें व्याकुळ होऊन कौसल्येला म्हणाला, "रामासंबंधी शोक हाच ज्याचा प्रचंड वेग आहे, सीतेचा निरह हेंच ज्याचें पर तीर आहे, दुःखाचे सुम्भारे हेच ज्याचे लाटामधील मोठमोठे भोवरे आहेत, अश्रूंच्या प्रवाहानीं जो गडूळ झालेला आहे, शोकभरात होणारे हस्ताविक्षेप हेच ज्यातील मत्स्य आहेत, आक्रोश हीच ज्याची मोठी गर्जना आहे, अस्ताव्यस्त झालेले केवळ हेंच ज्यातील शैवालें आहे, कैकेयी हाच ज्याताल वटग्राभि आहे, माझ्या अश्रुप्रवाहाला ज्यानें उत्पन्न केले, राम जुयल्या मंवरचीं भाषणें याच ज्यांताल मोटमोट्या मुसरा आहेत, जिनें रामाला बनवासाम पाठविलें अशा दुष्ट कैकेयीला दिलेला घर हाच ज्याची मर्यादा आहे, अशा ह्या शोकसागरात मी बुडून गेलों आहे व हे देखी कौसल्ये ! रामावाचून हा शोकसागर मला जिवंतपणें तत्त्व जातां येणें अशक्य आहे. लक्ष्मणगमद रामाला पाहण्याची उत्कंठा असतानाही तो आज माझ्या दृष्टीस पडत नाहीं, हें एक माझे मोठें पातकच आज उभें राहिलें आहे " असा शोक करात करात तो महाभीर्तिमान् दशरथ राजा मूर्च्छित होऊन एसाएसा शय्येवर पडला व याप्रमाणें रामाकरिता विलप करीत राजा मूर्च्छित होऊन पडला असता त्याचें तें अतिशय रुद्ध्याजनक भाषण ऐकून राममता कैसल्यादेवीला ह्या दुःखात

वचनमनुनिशम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ३३
इत्यापे थामद्रामायणे वाल्मीक्या आदिकाव्येऽथोप्याकाण्ड एकेनपठितम् सर्ग ॥५९

पठितम् सर्गः ।

[२३७२]

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।

घरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् १

मय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।

तान्विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे द्यहम् २

निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकाश्रय मामपि ।

अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ३

वाप्पयेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ।

इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४

त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ।

व्यवधूय च संतापं वने यत्स्यति राघवः ५

लक्ष्मणापि रामस्य पादौ परिचरन्वने ।

आणखा पतिवियोगदुःखाचाहा भर पडणार की काय, असें मनात येऊन दुप्पट
भय वाढू लागलें (२७-३३)

याप्रमाणें महामुनि वाल्मीकिप्रणीत थामद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील
अथोप्याकाण्डापर्यंत एवुणसाठावा सर्ग संपला ॥ ५९ ॥

त्यानंतर गतप्राण झाल्यासारखी होऊन भूमीवर मूर्च्छित पडलेली ती कौसल्या
सावध झाल्यावर विशाखानें क्षणान्त्याप्रमाणें कापत कापत त्या सारख्याला
म्हणाली, " चिकडे राम, सीता व लक्ष्मण असतील तिकडे मला ने, त्याच्या
वाचून एक क्षणभर देखाल आन भिन्न राहणें मला बरें वाटत नाही रथ
लवकर परत फिरव आणि मलाही लवकर दडकारण्यात घडून जा. माझे जर
त्याच्याकडे जाणें होत नसेल तर मी यमसदनाचाच बाट घरणार " (१-३)

यावर ती सुमन सारथी हात जोडून अश्रुप्रवाहानें षठ दाढून अन्यामुठें
अडखळत अडखळत राजपत्नी कौसल्येला धीर देण्याकरितां म्हणाला, " शाक,
मोह व दुःखजन्य घादल तू सोडून दे. राम दुःख टावून देऊन वनानध्यें

आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः	६
त्रिजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेऽपि च ।	
त्रिस्त्रिंशत् लभतेऽभोता रामे त्रिन्यस्तमानसा	७
नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित्मुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते ।	
उचितेय प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे	८
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।	
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेऽपि	९
यालेय रमने सीता यालचन्द्रनिभानना ।	
गमारामे हृदीनात्मा त्रिजनेऽपि वने सती	१०
तद्गत हृदय यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ।	
अयोध्या हि भवेद्स्या रामहीना तथा वनम्	११
परिपृच्छति वैदेही ग्रामाश्च नगराणि च ।	
गतिं हृद्वा नदीनां च पादपान्त्रियिधानपि	१२

रहता आहे धर्मवेत्ता व जितेन्द्रिय लक्ष्मणही वनामध्ये रामाच्या पायाचा सेवा करून परलोक-प्राप्ति कराता आहे आणि निर्जन वनामध्येहा होणारें वास्तव्य घरा प्रमाणेंच समजून व अत्यंत निष्ठापूर्वक रामाचेच ठिकाणीं मन ठेवून सीता निर्भयपणानें त्यासह रहाता आहे तिच्या ठिकाणीं अतिशय थोडें देखील दैन्य दिसून येत नाही, इतकेंच नव्हे तर प्रवासाची जणू काय तिला नेहमीं सवयच आहे अशा प्रसारे मला सीता भासता आहे नगरातील उपवनामध्ये गेल्यावर तसें सातेचें मन पूर्वी रमत असे, तसेंच निर्जन वनामध्येहा तिचें मन रमत अम-ल्ले दिसतें सुकत्याच उगवलेल्या चंद्राप्रमाणें आन्हादकारक मुखानें युक्त आणि मनोहर अशी सीता निर्जन वनामध्ये असूनहा रामाविषयीच्या आनंदरूपी उप-वनात एखाद्या बाजे-माणें हर्षभरित होऊन मीढा करीत आहे. (४-१०)

‘त्या सातेचें मन रामाच्याच ठिकाणीं जडून गेलें असून तिचें जावितही रामा-वरच अवलंबून आहे यामुळें रामावाचून असलेला ही अयोध्यानगरी देखाला तिला वनासारखीच वाटत आहे आणि रामाजवळ असल्यामुळें तें वनच तिला अयोध्येप्रमाणें भासत आहे गाव, नगरें, नद्याचे प्रवाह आणि नाना प्रकारचे

रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी ।
 अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता १३
 इदमेव स्मराम्यस्याः सहस्रैवोपजल्पितम् ।
 कैकेयीसंश्रितं जल्पं तेदानीं प्रतिभाति माम् १४
 ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ।
 ह्लादनं यत्नं सृतो देव्या मधुरमब्रवीत् १५
 अभ्वना यातवेगेन संश्रमेणातपेन च ।
 न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा १६
 सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ।
 यदन तद्वदान्याया वैदेह्या न विरम्पते १७
 अलकरसरकाभावलकरसयजितौ ।
 अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ १८
 नूपुरोत्कृष्टलीलेष खेले गच्छति भामिनी ।

वृक्ष पाटून साता रामाला अथवा लक्ष्मणाका त्यांच्यासवर्धीचा माहिती विचारून समजून घेत असते आणि अयोध्येपात्र एग लोमावरच फिरावयस गेलो आहे की काय, अशा उत्साहाने ती वनामध्ये असते. हें गावें, नगर, उक्त वगैरेपुढील तिने केलेलें भाषण एवढेंच काय तें मला आठवतें; कैकेयिवधानें ती काय बोलली, तें आता मला आठवत नाही ” (११-१४)

याप्रमाणें सारथी कोसल्येला सागत असताना अवधान न राहिल्यामुळे कैकेयीसंबंधाचें सातेचें बोलणें एकाएकी त्याच्या तोंडात आलें होतें, परंतु ते निमेषरालेले शब्द एकाएकीं दाडून टाकून कोसल्येला ज्यानें आनंद होईल, असें मजुर भाषण तो निच्याशीं करू लागला तो म्हणाला, “वाट चालण्यानें, पुष्कळ वारा लागल्यानें, वशागादिक दिसल्यामुळे मातीनें अथवा उन्हांनेंही चंद्रकिरणप्रमाणें असलेली सतिची काति कमी होत नाही. त्या उदार मातेचें तें पूर्णचंद्राप्रमाणें तेजस्वा असलेलें व कमलासारखें मुख म्यान होत नाही. जळत्याच रस लावलेला नसून देखील तो लावन्दाप्रमाणें लाल अशी तिची पावले अद्यापि कमलाच्या कड्याप्रमाणेंच सुकुमार आहेत नूपुराच्या योगानें तिच्या ललेत अधिकाधिक

इदानीमपि वैदेहीं तद्रागान्यस्तभूषणा १९

गजं चा धीक्ष्य सिंहं चा व्याघ्रं चा वनमाश्रिता ।

नाद्वारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता २०

न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ।

इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् २१

विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।

यने रता धन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिष्ठां प्रतिपालयन्ति ते २२

तथापि सूतेन सुयुक्तयादिना निवार्यमाणा सुतशोकमुक्षिता ।

न चैव देवो धिरराम कृजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च २३

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिपाण्डेऽयोध्याकाण्डे पष्ठितमः सर्गः ॥६०॥

[२३९५]

भर पटले, अशी त्या सीता वन'तून विलासपूर्वक जात आहे आणि पतिप्रेम वाटविणाऱ्या भूषणाची धावट अमन्यामुळेच की काय, तिने अग्रापीही आपल्या भूषणाचा त्याग केलेला नाही (१५-१९)

“वनान् धे रहात असलेली सीता रामाच्या बाहेरचा आश्रय असल्यासारखे होती, मिह अथवा वाघ दृष्टीस पडला तरी मुळीच भोंत नाही. ता'पर्यंत त्याच्याबद्दल, स्वतः बद्दल अथवा राजागृह लुग होऊ करणाऱ्या मुळाच कारण नाही, हे रामचरित्र या जगात शाश्वत राहिल होऊ टाकून देऊन व आनंदित अतः सरणाने युक्त होऊन त्या तिघांना महर्षींनी आचरलेल्या मार्गाचा अगदा उत्तम रीतीने अवलंब केलेला आहे वनामध्ये त्याच मन रमत आहे आणि वनातील फलावर उपजीवित करून घेण्याचा शुभ प्रसिद्ध ते शेवटास नेत आहेत ” याप्रमाणे अंतर्गत योग्य भाषा करणाऱ्या त्या सारख्याने जरी कांसत्येच निवारण केले, तरी पुत्रशोकाने कृश झालेली ती कांसल्या “ हे प्रिय पुत्रा ! हे रामा ! ” असा अधिकाधिक शोक करू लागली (२०-२३)

याप्रमाणे महामुनि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्य'तील अयोध्याकाण्डाईरी राठारा सर्ग संपला ॥६०॥

एकपाष्टितमः सर्गः ।

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां घरे ।	
कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिदमग्रवीत्	१
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।	
सानुकोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः	२
कथं नरवरथेष्ट पुत्रौ तौ सह सीतया ।	
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः	३
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।	
कथमुष्णं च शीतं च मैथिली विसहिष्यते	४
भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ।	
घम्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपमोक्षयते	५
गीतवादित्रनिर्घोषं ध्रुत्वा शुभसमन्विता ।	
कथं क्रव्यादसिद्धानां शब्दं श्रोष्यत्वशोभनम्	६
महेन्द्रध्वजसङ्काशः क नु शेते महाभुजः ।	
भुजं परिघसङ्काशमुपाधाय महायलः	७

मनोविनोदन करुणान्यामध्वे श्रेष्ठ आणि धर्माच्या ठिकाणीं रत असलेला राम वनात गेला असता दुःस्त्रानें व्याकुल झालेली कौसल्या रडत रडत आपल्या पतीला म्हणाली, “रघुवंशत उत्पन्न झालेला दशरथ राजा दयालु, दाता आणि प्रिय भाषण करणारा आहे, अशी त्रैलोक्यामध्वे आपली कीर्ति पसरली आहे. तेव्हा हे राजश्रेष्ठ ! सीतेसह त्या पुत्रांना आण कसे टाकलें ? सुखात वाडलेल्या त्या पुत्रांना आज दुःख प्राप्त झालें आहे, परंतु त्यांना तें दुःख सहन कसे होईल ! खरोखर बाल्यावस्था संपून यौवनावस्थेत पदार्पण केलेल्या सुकुमार आणि सुखाची संवय असलेल्या सीतेला ऊन व थंडी वशी सहन होईल ! आजपर्यंत चमचमीत चटण्या कोरिंबिरी वगैरेनीं युक्त असें चांगलें भोजन घेऊन ती विशालाक्षी सीतेला वनातलें तृणधान्याचें अन्न कसें वरें खाऊ शकेल ! (१-५)

“गीत आणि वाद याचा आवाज ऐकून नेहमीं मंगलयुक्त असलेल्या त्या सीतेला आपटें आणि सिंह याचा अमंगल शब्द कसा वरें ऐकवेल ! महाबलाव्य आजानुवाहु

पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ।	
कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम्	८
धञ्जसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ।	
अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा	९
यन्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ।	
निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने	१०
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।	
जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते	११
भोजयन्ति फिल आस्रे केचित्स्थानेषु बान्धवान् ।	
ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजोत्तमान्	१२
तत्र ये गुणयन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ।	
न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः	१३
ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः ।	

राम आपला ईशान्या ध्वजाप्रमाणे असलेला व अजसरासारखा बाहु उगारही धेऊन कोठे बरे निजत असेल ! कमलाच्या पानासारखा रंग, कमलाप्रमाणे सुगंधि नि श्वास, उत्कृष्ट केण आणि कमलाप्रमाणे नेत्र यांनी युक्त असलेले रामाचे सुन्दर मुख माझ्या कधी बरे दृष्टीस पडेल ! खरोखर माझे हृदय धञ्जसारखे कठिण आहे, यात संशय नाही. कारण राम माझ्या दृष्टीस पडत नसून देखील याचे हजरां तुफडे तुफडे होत नाहीत. विचार न करिता जे हे कैकेयीने दुष्ट कृत्य केले, त्यामुळे दूर केलेली माझी माणसे सुखोपभोगाला योग्य असताना मुद्धा दीन होऊन वनामध्ये भटकत आहेत. (६-१०)

“पंधराव्या वर्षी राम जरी परत आला तरी भरत राज्य आणि राजिना सोडून देईल, असा संमन दिसत नाही. कांही लोक गगोखर चागल्या ब्राह्मणांना श्राद्धाचे आमंत्रण देऊन आपल्या बाधवानाच श्राद्धाला त्यांना जेवावयास घालतात आणि श्राद्ध आटोपल्यावर निमंत्रित थेट ब्राह्मणांना इष्टान्या पक्षीला बसविण्याचा विचार करतात परंतु, त्या निमंत्रित ब्राह्मणामध्ये जे कोणी गुणी, विद्वान्, देवा-सारखे असतात, त्यांना द्रष्टृ पर्त्तात्म जरी अमृताप्रमाणे स्वादिष्ट अन्न असले, तरी

नाभ्युपेतुमलं ग्राह्याः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः	१४
एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।	
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते	१५
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः सादितुमिच्छति ।	
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते	१६
हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यृपाश्च द्यादिराः ।	
नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरप्यरे	१७
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हतसारां सुरामिव ।	
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम्	१८
नैवंविधमस्तत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।	
चलवानिव शार्दूलो चालधेरभिमर्शनम्	१९
नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।	

पसत पडत नाही साराच जरी प्रथम ब्राह्मणच भोजन करून गेलेले असतात, तरा शिंगे उपटणे ज्याप्रमाणे बैलाना सहन होत नाही, त्याप्रमाणे श्रेष्ठ ब्राह्मणांना दुसरे लोक जेवण करून गेल्यावर शिष्ट राहिलेले अन्न स्वीकारण्याचा अपमान सहन होत नाही त्याचप्रमाणे हे राजा ! लहान भावाने उपभोगिलेले राज्य मोठा आणि गुणानी श्रेष्ठ असा भाऊ कसे वरे स्वीकारील ? (११-१५)

“ ज्याप्रमाणे वाघ दुसऱ्या प्राण्याने उष्ट्रावलेले भक्ष्य खाण्याची इच्छा करीत नाही, त्याचप्रमाणे नरव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ रामाची दुसऱ्याचे सष्टे राज्य व राजा स्वीकारणार नाही हविर्द्वय, तूप, पुरोडाश, दर्भ आणि खादिरवृक्षाचे खांब ही एकदा यज्ञामध्ये उपयोगात आणली असता पुन यज्ञात त्यांचा उपयोग करीत नाहीत. त्याचप्रमाणे भरताने उपभोगलेले हे राज्य सत्त्व कटून घेतलेल्या तुरे-प्रमाणे अथवा यज्ञ होऊन शिष्ट राहिलेल्या निक्षयोगी सोमाप्रमाणे त्याज्य क्षान्द्यामुळे राम स्वीकार करील, असे वाटत नहा बलाढ्य बाबाला ज्याप्रमाणे पोणी शेंपडीला स्पर्श केलेला सहन होत नाही, त्याचप्रमाणे अशा प्रकारचा अपमान रामाला सहन होणार नाही मोठ्या लज्जार्थमर्थे देवदैत्यांमधे जरी लोक आले तरी ते वाळ धावून सोडल्यास समर्थ होणार नाह त तेव्हा मी सांगिलेले न

अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत्	२०
नन्यसौ काञ्चनैर्वाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।	
युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहत्	२१
स तादृशः सिंहवलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।	
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा	२२
द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः ।	
यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते	२३
गतिरेका पतिर्नार्यो द्वितीया गतिरात्मजः ।	
तृतीया ज्ञानयो राजञ्चतुर्थी नैव विद्यते	२४
तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः ।	
न घनं गन्तुमिच्छामि नर्थथा हा इता त्वया	२५

ऐरनां त्यानेच ज्या अर्थी राज्यचा स्वीकार केला नाही, त्या अर्थी तो तसें कर-
ण्यास असमर्थ होता, अशी मात्र जरा आपण मनात आणू नका. कारण जो
धर्मत्मा अधर्मनिष्ठ लोकानाहि धर्माग्रे वळरीत असतो, तो स्वतः पित्याच्या
जागेचा अवहेलना करण्यास कसा घरे प्रवृत्त होईल ? (१६-२०)

“ युगान्ता भेरी ईश्वर ज्याप्रमाणे भूतांचा सहार करतो, त्याप्रमाणे हा महा-
शक्तिमान व अतुल्यपराक्रमा राम आपल्या मौन्याच्या पिशानीं युक्त अमलेच्या
नागाच्या बेंगाने समुद्रनाहा जलून टाकील परंतु मामा ज्याप्रमाणे आपल्या
पोटाच्या पोरालाच खडून टाकतो, त्याप्रमाणे सिंहाप्रमाणे पराक्रमी व विशालनेत्र
पुरुषश्रेष्ठ पुत्राला मृत पित्यानेच राज्यघट्ट केले, वर्मनिष्ठ पुत्राला ज्या अर्थी
आपण हासून दिले आहे, त्या अर्थी श्रेष्ठ अशा त्रैवर्गिक द्विजानीं आचरलेला व
पुरातन ऋषींनी वेदामध्य व शास्त्रामध्य पाहिलेला सनातन धर्म आपल्याला
मान्य नात्रा, असें दिवतें. हे राजा ! छाला एक पति, दुसरा पुत्र आणि ताम्बे
धातुन धडा तानेच गनि शास्त्राने मागितल्या आहेत व वांछित वचयी गति
तिला मागितली नात्रा. त्यापैकीं आपण जा माझी पत्नी गनि ता मला अतून
नात्यापारवीच आहे; कारण आपण माझ्या नयनान्या आरीत आहान.
रामाच्या आपण वनात पाठविले आहे आणि मी गंधवा अमदामुळे वनात

हृतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्वाः सह मन्त्रिभिश्च ।
 हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ २६
 इमां गिर दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः ।
 ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः खदुष्कृत चापि पुनस्तथास्मरत् २७
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोच्चाकाण्ड एकषष्ठितम सर्ग ॥६१॥
 द्विषष्टितम सर्ग. । [२४२२]

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ।
 श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः १
 चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
 अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः २
 स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
 कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा ततश्चिन्तामुपागमत् ३

जाण्याची माझी इच्छा नाही तेव्हा दुसरी गति मला नाहीय आणि तिसरी
 गति जी महेरची माणसें तीं मुळा जवळच नाहीत. एकदरीत सर्व प्रकार
 आपण माझा घात केला आहे. आपल्यामुळे राज्यासह सर्व राष्ट्राचा, मग्यासह
 सर्व क्रियाचा, पुत्रासह माझा आणि प्रजाजनाचा घात झाला असून आपला
 पुत्र भरत आणि स्त्री कैकेयी यांना मात्र आनंद झाला आहे (२१-२६)

हें प्रखर शब्दांनी युक्त असलेलें भाषण ऐकून अधिकच दुःखा झालेला
 दशरथ राजा “हे रामा” असें म्हणून मूर्च्छित झाला पुन शुद्धीवर आल्यानंतर
 शोकाकुल झालेल्या आपल्या दुष्कृत्याची त्याला पुन अठवण झाली (२७)

याप्रमाणें महामुनि वाङ्मयकिप्रणेत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील
 अयोध्याकांडापैकी एकसष्टावा सर्ग संपला ॥ ६१ ॥

याप्रमाणें सतापलेली व शोकाकुल झालेली राममाता कठोर शब्दांना रानाला
 बोलली असता तो ॥ खित झालेला राजा विचार करू लागला विचार करता
 करता मोहार्ति त्याचें मन मारखलें व बराच काल रोठ्यावर तो शत्रूंना दाप
 देणारा भूपति शुद्धीवर आला इडावर येताक्षणांच दार्व आणि उग्न अमे सुस्कारे
 टाकू लागलेला तो राजा वाजला बसलेल्या कौसन्देकडे पाहून विचार करू

तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ।	
यदनन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना	४
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।	
द्वाभ्यामपि महागजः शोकाभ्यामभितप्यते	५
दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह दुःखितः ।	
धेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुपः	६
प्रसादये त्वां कौसल्ये राचतोऽयं मयाञ्जलिः ।	
यत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेप्यपि	७
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवाग्निगुणोऽपि वा ।	
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैयतम्	८
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्ट्वा कपरावरा ।	
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम्	९
तद्वाक्यं कठणं राज्ञः श्रुत्या दर्शनस्य भाषितम् ।	
कौसल्या व्यसृजद्वाप्यं प्रणालीय नयोदकम्	१०

लगाव, तेव्हा त्या केवळ शब्दाने वेध घेतलेल्या राजाने अज्ञानामुळे जें एक दुष्कर्म पूर्वी केले होते, त्याची त्याला विचार करता करता आठवण आली. तो शोक आणि रामसंबंधी शोक अशा दुहेरी शोकाने ज्याचे चित्त अत्यंत अस्वस्थ झाले आहे, अशा ते राजा दशरथ फारच व्याकुल झाला. (१-५)

आणि दग्ध होत असलेला तो दुःखाकुल राजा तोंड खाली पाडून आणि हात जोडून कौसल्येला प्रमत्त करून घेण्याकरिता कापत कापत म्हणाला, "हे कौसल्ये! माझ्याकर कृपा कर; हे मी हात जोडले आहेत. तूं शत्रूंसाठी नेहमी प्रेमाने व चांगुलपणाने दागणारी आहेस. यासाठी माझ्यावर कृपा कर. हे देवि! पति जरी गुणी अथवा निर्गुण, असला तरी धर्म जाणणाऱ्या स्त्रियांचा तो प्रत्यक्ष देवच आहे. तूं नेहमी धर्माविषयी तपर असून जगातील बऱ्या वाईट गोष्टी पाहिलेल्या आहेस. तेव्हा तूं स्वतः जरी दुःखी झाली असलीस, तरी अत्यंत दुःखित झालेल्या पतीला उद्देशून अनेकठोर भाषण करणे तुला योग्य नाही. " याप्रमाणे दोन झालेल्या त्या दशरथ राजाचे ते वदनाजनक भाषण ऐकल्यावर पन्हाड्यातून

सा मूर्ध्नि यद्धृत्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ।
 संभ्रमादवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ११
 प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
 याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याहं नहि त्वया १२
 नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
 उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते १३
 जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
 पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भापिनम् १४
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते धृतम् ।
 शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः १५
 शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्तनः ।
 सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते १६

ज्याप्रमाणें पावसाचें पाणी वाहूं लागवें, त्याप्रमाणें कौसल्येच्या नेत्रातून अध्रु वाहूं लागले. (६-१०)

रडत रडत कौमल्येनें राजाला उद्देशून आपले कमलाप्रमाणें असलेले हात राजापुढें जे डले आणि घाबरलेली अशी ती घाईघाईनें अत्यंत आदरपूर्वक राजाला म्हणाली, “आपण कृपा करा, मी मस्तक नमवून आपलें प्रार्थना करतें, आपल्याला साष्टांग नमस्कार घालतें पतिदेव ! माझी प्रार्थना करण्याचा आपल्यावर प्रसंग आला, हा माझा घातक शाला आहे करण, पतीनें स्त्रीला हात जे डगें घेत्य नव्हे म्हणून मला आपण कधींही क्षमा करणे योग्य नाही देवही लोकामध्ये स्तुत्य व विचारी पतीवद्दून जी हात जोडून घेणारी स्त्री असेल, ती सरोवर जगामध्ये कुलीन समजली जात नाही हे धर्मज्ञ ! मला पातिव्रत्य धर्म माहात असून आपण सत्यवचनी आहात याचीहि मला जणीय आहे केवळ पुत्रशोकानें व्याकुल झाल्यामुळे तें मी काहीं तरी बोलून गेलें शोक धैर्याचा नाश करतो, शोकामुळे शास्त्रज्ञान व्यर्थ होतें आणि शोभामुळे यश, पराक्रम इत्यादि सर्वांचाच नाश होतो. सारांश शोरासारखा झनु जादा (११-१५)

“शत्रूच्या हातांनीं सत्तेस शत्रुप्रहार सहन करणें शक्य आहे; परंतु, अगदीं

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्राऽत्र गण्यते ।
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम १७
तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धतं ।
नदीनामिव धेगेन समुद्रसालिलं महत् १८
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ।
मन्दरदिमरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत १९
अथ प्रह्लादिता वाक्यैर्देव्या कौसल्याया नृपः ।
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् २०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्विपष्ठितमः सर्गः ॥६२॥
त्रिपष्ठितमः सर्गः । [२४४२]

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत १
रामलक्ष्मणयोश्चैव विधासाद्वासयोपमम् ।
आपदे उपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् २

घोडा देखील शोक झाला असता तो सहन होणें शक्य नाही. रामाच्या वन-
वासाला आज पाच रात्री उरवून गेल्या व या पाच रात्री शोकानें माझा आनंद
मावळून गेल्यामुळे मला पाच वर्षांप्रमाणें वाटल्या. समुद्राला भरती आली असतां
त्याचें वाढलेलें पाणी भरतीच्या वेग नें ज्याप्रमाणें मिळालेल्या नद्यांच्या पात्रातून
वाहू लागतें, त्याचप्रमाणें रामाचें चिंतन करता करता हा शोक माझा अन्त करणा-
मध्यें दाढून येत आहे.” याप्रमाणें कौसल्या उत्तम भाषण करीत असताना सूर्य-
किरणांचा प्रकाश कमी होऊन रात्र पडूं लागली तेव्हा शोक नें व्याकुल झालेल्या
राजाला राणी कौसल्या आपल्या गोड भाषणांनीं आनंदित करीत असता त्याला
डुलफी लागली (१६-२०)

याप्रमाणें महामुनिवत्सीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्ड-
पैरीं चामष्टवा सर्ग संपला ॥ ६२ ॥

नंतर शोकान मूर्च्छित झाल्या तो दशरथ राजा काही वेळानें शुद्धीवर आला
आणि विचार करू लागला. राहूची छाया ज्याप्रमाणें सूर्याला आच्छादन टाकते,

समर्थे हि गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः ।

यिवक्षुरसिनापाङ्गी स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ३

स राजा रजनीं पृथ्वीं रामे प्रवाजिते वनम् ।

अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मरद् दुष्कृतं कृतम् ४

स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।

कौसल्यां पुत्रशोकार्तमिदं वचनमब्रवीत् ५

यदाचरति कस्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।

तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ६

गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।

दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ७

कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निपिञ्चति ।

पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ८

अविहाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।

त्याग्रमाणे त्या इन्द्रासारख्या दशरथ राजाला राम-लक्ष्मणना हाकून देण्यामुळे उत्पन्न झालेल्या शोकाने घेऊन टाकले. सारांश याप्रमाणे राम आपल्या लसई वनामध्ये निघून गेला असता कोसलाधिपति दशरथराजाला आपल्या दुष्कृत्याची आठवण झाली. मुनेना कौसल्येला ते सांगण्याची त्याची इच्छा झाली राम वना-मध्ये जाऊन सहाजी रात्र झाली असता मध्यरात्री त्या दशरथाला आपल्या हातून घडलेल्या दुष्कृत्याची पुनः आठवण झाली. सनंतर पुत्रशोकाने व्याकुल झालेला तो दशरथराजा पुनःशोकाने अत्यन्त दुःखी झालेल्या कौसलेला म्हणाला. (१-५)

“ हे कल्याणकारक स्त्रिये ! शुभ अथवा अशुभ जे काही पुरुष करतो, त्याचे फल त्या कर्त्या पुरुषाला मिळतेच. ऐहिक आणि पारलौकिक कर्मांना आरंभ करताना त्याच्या फलासंबंधाने उच्चनीच भाव आणि गुणदोष जो जाणत नाही, तो मूर्ख गणला जातो. फूल पाहून तसाच प्रवारचे फल प्राप्त होईल, या लाशेने आवराई ते हून टाकून जो पळसाची लागवड करून पाणी घालून त्याला वाडवितो, त्याला फलप्राप्तीच्या बाबतीत रडत वसण्याची पाळी येते. तेव्हा विचार न करता

न शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुक-सेवकः	९
सोऽहमाम्रघणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यपेचयम् ।	
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः	१०
लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ।	
कुमारः शन्दवेधीति मया पापमिदं कृतम्	११
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ।	
संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम्	१२
यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ।	
एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम्	१३
देध्यनूढा त्वमभवो युवराजो मयाम्यहम् ।	
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम कामविधार्हिनी	१४
अपास्य हि रसान्भौमास्तप्या च जगदंशुभिः ।	
परेताचरितां भीमां रघिराचरते दिशम्	१५

जो उतावीळ होऊन बांध करून लागतो, त्याला फलप्राप्तीचे वेळीं पळसाना पाणी घालणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें दोर करण्याची पाळी येते. साराश रामाला टावून देऊन कैकेयीच्या मताप्रमाणें वागण्यात मी आबरार्ह तोडून पळसाना पाणी घातलें आहे. तेव्हा फलप्राप्ताचे वेळीं आता अविचारी अशा मला पश्चात्ताप होत आहे. (६-१०)

“ अजराजाचा पुत्र शब्दानें वेध साधणारा आहे, अशी माझी प्रसिद्धि झाली होती हे कौसल्ये ! मी धनुष्य धारण करून लहानगणी, हें पाप केलें आहे तेव्हा हे देवी ! न समजताही लहान मुलांनें खाल्लें विष जसा त्याचा घात करतें, त्याच-प्रमाणें स्वतः कैकेयी त्या पापकर्मचिं हें दुःखरूप फल मजपुढें आता घाटून आलें आहे. ज्याप्रमाणें एखादा अज्ञानी पुष्प फळ माहीत नसल्यामुळें पळसाच्या फुलांनीं मोहित होऊन जातो, त्याचप्रमाणें शब्दानें वेध साधण्याच्या गुणाला भुलून जाऊन याप्रमाणें उत्पन्न होणारें त्याचें भयंकर फल मी जाणलें नाहीं हे देवी ! तुझें पाणिग्रहण हो-याचें पूर्वीं मी ज्या वेळा युवराज होतों, त्या वेळीं माझ्या इच्छेला वाढीस लावणारा वर्षाकाल आला जमिनींतील रसगनां सोंपून घेऊन आणि आपल्या किरणानीं सर्व जगाला ताप देऊन मूर्ख घोर अशा दक्षिण दिशेला जाऊं लागला

उष्णमन्तदंघ्रं सद्यः क्षिण्या ददृशिरे घनाः ।	
ततो जहापरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः	१६
क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्त्रिणः ।	
वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे	१७
पनितेनाम्भसा च्छद्यः पतमानन चासकृत् ।	
आधमौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः	१८
पाण्डुरारुणवर्णान्न स्रोतांसि धिमलान्यपि ।	
सुसुबुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत्	१९
ताम्रघ्नातसुखं काले धनुष्मानिपुमाग्रयी ।	
तत्र ममूह नवकृश सरयूमन्वगां नदीम्	२०
निपाने महिष रात्रौ गज वाभ्यागतं मृगम् ।	
अन्यद्वा श्वापदं किंचिज्जिघांसुराजितेन्द्रियः	२१
अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यत ।	
नचक्षुर्निगमे नोऽन्धमणस्येव नर्दत	२२

असता एकाएकी उष्मा नाहीसा होऊन पण्यानें भरलेले मेघ दृष्टीस पडूं लागले आणि त्यामुळे सर्व वेडूक, चातक व मोर यांना आनंद झाला (११-१६)

“पंखाचे पृष्ठभाग ओले होऊन गेल्यामुळे तपश्चर्येसाठी स्नान केल्याप्रमाणेच जणू काय दिसू लागलेले पक्षी पावसाच्यातील वाऱ्यानें छोटे हलक्याच्या वृक्षाचा आश्रय घेऊं लागले पडलेल्या आणि सारख्या पडणाऱ्या पावसामुळे मत्त चातक पक्ष्यांनी युक्त असलेला पर्वत जलराशीप्रमाणे दिसू लागला पर्वतावरील धातुमुळे कोठें कोठें पाडरा वर्ण, कोठें तांबडा वर्ण व कोठें भस्ममिश्रित असे निर्मल प्रवाह सर्पासारख्या वाकड्या गर्ताने पर्वतावरून वाहू लागले. तेव्हा त्या अत्यंत सुखकर वेळीं मृगया करणाऱ्या विचार करून मी रथ, धनुष्य व बाण यासह निघालों आणि रात्री पाण्यावर आलेला रेडा, हत्ती, हरिण अथवा दुसरें काहीं श्वापद मारण्याची इच्छा घेऊन मी मन स्वार्थीन न ठेविता सरयू नदीच्या तीरावर गेलों (१७-२१)

“तेव्हा अंधार पडल्यानंतर दृष्टीच्या टप्प्यात नसलेल्या पाण्यामध्ये कोणी घागर

ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविपोषमम्	२३
शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ।	
अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविपोषमम्	२४
तत्र बाणुपसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वर्नकसः ।	
हा हेति पततस्तोये बाणाद्व्यथितमर्मणः	२५
तास्मन्निपतिते भूमौ बाणभूतत्र मानुरी ।	
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपनेष तपस्विनि	२६
प्रथिविक्तां नदीं रात्राधुद्वहरोदमागतः ।	
इषुणाभिहतः केन कस्य यापकृतं मया	२७
कृपहिं न्यस्तदण्डस्य घने घन्येन जीवनः ।	
कथं नु शस्त्रेण घघो मद्विधस्य विधीयतं	२८
जटाभारधरस्यैव यत्कलाजिनवाससः ।	
को घघेन ममार्थी स्थानिकं यास्यापकृतं मया	२९

अ-न नेन अमनाना शब्द करणान्या हर्षान्या ध्वनीप्रमाणे तो शब्द माझ्या कानी भाग तेव्हा त्या हर्षाचा वध करणान्या इच्छेने मी मान्यातून वध काढला आणि जिकडून शब्द आला, निकडे नेम धवून सर्पाच्या विषाप्रमाणे तोडून असलेला तो प्रउर बाग सोडला तेव्हा ज्या ठिकाणी मी ते सांगल्या विषामारखा बाग सोडला होता, त्या ठिकाणी, बाग ममी लागून पाण्यात पडत असलेल्या अरण्यवामी पुष्टयान्या तोंडातून “ हाय हाय ” असे शब्द उघडाली स्पष्टपणे निघाले (२३-२५)

“ तो भूमीवर पडल्यानंतर चागली मनुष्यजाणीच तेथे ऐकू देऊ लागली. तो म्हणाला— ‘ माझ्यासारख्या तपस्यावर शस्त्र का बरे सोडले असवे ? पण नेत्या-करिता मी रात्री निर्जन नदीवर आलों अमनाना मला कोणो बरे बाग मारला ? मी कोणाचा बरे अपराध केला आहे ? परणीडेचा त्याग करून ऋषीप्रमाणे वना-मध्ये वन्य आहारावर उपजीविका करणान्या माझ्यासारख्याचा शत्रूने वध का बरे केला आहे ? अरे, जटा धारण करून वनकले व अग्निने परिधान करून राहणाऱ्या माझा वध करणाऱ्यामून कोणचा बरे लाभ हाणून होता ? आणि

एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ।	
न फाचन्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम्	३०
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।	
मातरं पितरं चोभायनुशोचामि मद्बन्धे	३१
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।	
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वर्त्ति वर्तयिष्यति	३२
पृथ्वौ च मातापितरावहं चैकेषुणा इतः ।	
केन स्म निहताः सर्वे सुखलेनाकृतात्मना	३३
तां गिरं करुणं श्रुत्या मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।	
कराभ्यां सशरं चापं ध्यायिनस्यापतद्भूयि	३४
तस्याहं करुणं श्रुत्या ऋपेर्विलपतो निशि ।	
संभ्रान्तः शोकधेगेन भृशमासं विचेतनः ।	
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः	३५

या वध करणान्याचा मी तरी फाय घरें अपराध केला होता ? ज्याप्रमाणें मातृगमन करणाऱ्याला इहलोकीं अथवा परलोका कोणीही चागलें म्हणणार नाही, त्याचप्रमाणें केवळ अनर्थांलाच कारण होणारें ॥ या लोकींही काहीं एक फल न देणारें असें जें कृत्य केणी केलें आहे, तें करणाऱ्याला कोणीही चागलें म्हणणार नाही (२६-३०)

“माझ्या या जावितऱ्या नाश झाला, याबद्दल मला विशेषसें वाईट वाटत नाही, परंतु माझा वध झाल्यामुळे माझ्या उभयपक्षा मातापितरांचा वध झाल्याबद्दल मला फार वाईट वाटत आहे या वृद्ध दंपतींचे मी पुष्कळ दिवसपर्यंत पोषण घेलें आहे. तेव्हा आतां मी मेल्यानंतर हे आपली उपजीविका कशी करणार ? धार्द्र्याप पृढ असून माझा तर एकाच बाग नें वध झाला आहे. तेव्हा अजितेंद्रिय अशा कोणी घरें महामूर्खानें आम्हां सर्वांचा वध केला आहे ?” (३१-३३)

“असें करणाऱ्यानें आपण ऐकल्याबरोबर मला दुःख झालें आणि धर्मांला अनुसरून पागणारा माझ्या हातातून बाणांमह धनुष्य गळून गाली पडले शोक करीत असलेल्या त्या ऋषिमुन्य पुरुषांचे ते करुणा आणणारे शब्द सार्थी ऐकतांक्षणीं मी

अपश्यामिपुणा तीरे सरय्यास्नापसं दत्तम्	३६
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ।	
पांसुरोणितादिग्धाङ्गं शयान शल्यवेधितम्	३७
स मामुर्द्धाक्ष्य नम्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ।	
इत्युवाच वचः क्रूरं दिग्धक्षत्रिव नेजसा	३८
किं तवापरूनं राजन्यन निव्रसता मया ।	
जिह्वापुंरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्तया	३९
एकेन खलु बाणेन ममण्यमिहते माय ।	
ह्याचन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे	४०
तौ नूनं दुर्बलाचन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।	
चिरमाशां कृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः	४१
न नूनं तपसो यास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।	

घाबरून गेलों आणि अतिशयच दुःख झाल्यामुळे मला काही मुचेनासें झालें माझे मन विपण्न झालें आणि अत्यंत खिन्न होऊन मी त्या ठिकाणीं गेलों असता सरयू नदाचे तीरावर बाण लागून पडलेला एक तपस्वी माझ्या दृष्टीस पडला. त्याच्या जटा विखुरलेल्या होत्या, घगरीतील पाणी सादून गेलें होतें आणि बाण लागून पडलेला तो तपस्वी धुळीने व रक्तानें मापून गेलेला तेथें खेळत पडला होता. (३४-३७)

एवढेच व मनोमध्यें अस्वस्थ होऊन तेथें गेलेल्या मला पहिल्यावर तेजानें मला जाळून टाकण्याचाच विचार करणारा कीं काय, असा तो तपस्वी माझ्याशीं क्रूर भाषण करूं लागला, “हे राजा ! वर्नांत रहाणाऱ्या माझ्या हातून तुझा काय बरें अपराध झाला होता ? म्हणून वडिलाकरिता पाणी नेण्यासाठीं मीं येथें आलों असताना तूं माझा बागानें बंध केलास. एक बाण मला ममीं मारल्यानें तू खरोखर माझी माता आणि माझा पिता अशा दोन वृद्ध अंधाचाही घात केला आहेस. ते खरोखर दुर्बल, आधळे व तहानलेले अमून माझी वाट पहात आहेत. इकडे पाह प्रकार घडला याची त्यांना वार्ताच नसल्यामुळे इतक्यात आपला पुत्र पाणी घेऊन येईल, अशी आज्ञा घरून पुष्कळ वेळपर्यंत ते तहान दानून ठेवतील. (३८-४१)

पिता यन्मो न जानाते शयानं पतित भुवि	४२
जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तश्चापरिक्रमः ।	
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम्	४३
पितुस्त्वमेव मे गत्या शीघ्रमावक्ष्य राघव ।	
न त्वामनुदहेत्कुब्जो वनमग्निरिवैधितः	४४
इयमेकपदी राजन्मृतो मे पितुराश्रमः ।	
त प्रसादय गत्या त्वं न त्वा सकुपित शपेत्	४५
विशस्य कुरु मा राजन्मर्म मे निशित शरः ।	
रुणाद्धि मृदु संतप्तेषु तीरमभ्युरया यया	४६
सशल्यं हिश्यते प्राणैर्धिशल्यो यिनशिष्यति ।	
इति मामपिशचिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे	४७
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ।	
लक्षयामास स प्रापिचिन्ता मुनिसुतस्तदा	४८

“ मा यधे भूमीवर लळत पडली आहे ही बातमाहि पित्याला नाही यावरून माझ्या तपाच अथवा विद्येचें काहीच फल नाही अथवा हा वार्ता जर त्याला कळली तरा अशक्त व पण अस-शमुळें तो करणार काय ? एक वृक्ष मोडून पडलागला असता दुसरा वृक्ष त्याचें रक्षण करण्यास जसा असमर्थ असता, सगला माझे रक्षण करण्यास तो असमर्थ आहे यासाठी हे रघुदगेपक्ष राजा ! तूच माझ्या पित्याकडे लवकर जाऊन त्याला हा वृत्तांत कळव वृद्धिंगत झालेला आणि ज्याप्रमाणें वन जाळून टाकतो, त्याप्रमाणें तो तुला कुड होऊन जाळून भस्म न करी हे राजा ! ही पाऊळवाट आहे या बाजेनें गेऊं असता माझ्या पित्याचा आश्रम लागते त्या पाऊळवाटेनें तू जा आणि ज्या राताने तो राग वून तुला शार देणार नाही, अशा राताने त्याला प्रवृत्त करून घे हे राजा ! माझ्या सदिरांत रतलेला हा बाण काढून टाक भुमभुर्जात नदातीरास पाण्याचा वेग ज्याप्रमाणें पांझ देतो, त्याप्रमाणें तीक्ष्ण बाण माझ्या मर्मांत पीण देत आहे ” (४२-४६)

“ याप्रमाणें त्या तपस्वर्यानें सांगितलें असतां याचें शून्य जर्म काढलें तर याच्या प्रणाना त्रेच होनात आणि काढलें तर हा मृदु पावन, अशी त्याचें

ताम्यमानं स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ।
 सीदमानो विवृत्ताङ्गो चेष्टमानो गतः क्षयम् ४९
 संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ।
 ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् ५०
 न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा ।
 शूद्रायामस्मि धेक्ष्येन जातो नरवगाधप ५१
 इनीय घदतः कृच्छ्राद्वाणामिहतमर्मणः ।
 विधूर्णतो विचेष्टस्य वेषमानस्य भूतले ५२
 तस्य त्वाताम्यमानस्य तं घाणमहमुद्धरम् ।
 स मामुद्धीक्ष्य संव्रस्तो जहौ प्राणांस्तगेधनः ५३

जलाद्रगात्रं तु धिलप्य कृच्छ्रं मर्मघ्नं संततमच्छ्वसन्तम् ।
 ततः सरस्यां तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ५४

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिपष्ठितमः सर्ग ॥६३॥ [४९६]

शून्य काढण्यासंबंधानें मला काळजी वाटूं लागली तेव्हा दुःखित, दैन व शोका-
 न्कुल झालेल्या माझी ती चिंता त्या ज्ञानी ऋषिपुत्रां मुनिपुत्रां जाणली, तेव्हा
 प्राक्किपात हे छन हालचल बंद पडत चाललेला व गरगरां कोळे फिरवूं लागलेला
 तो ज्ञानी तपस्वी धैर्यानें शोक आवरून धरून मोठ्या कष्टांनं, दुःख करीत
 असलेल्या मला म्हणाला- “माझे मन स्वस्य आहे; ब्रह्महत्येच्या पातकासंबंधाची
 भीति तूं अपत्या हृदयातून काढून दारु. ” (४७-५०)

“ हे राजा ! मी प्राणायन नव्हे; तुझ्या मनाला ब्रह्महत्येची दस्वदस्व नको.
 हे राजाधिराज ! वैद्यापासून शस्त्र खांचे ठिकाणीं मी उत्पन्न झालों आहे. ’ बाण
 मर्मी लागल्यामुळे अत्यंत वेदना होत असलेला व सर्वांगास कंप सुद्धन जमि-
 नीवर तडफड करीत लोळत असलेला तो तपस्वी कष्टांनं बोलत असतां मी तो
 बाण उपसून काढला व बाण निघायानंतर अतिशय व्याकुल झालेल्या त्या
 तपस्व्यानें माझ्याकडे पडून प्राण सोडले. तेव्हां प्राणानें भिडलेल्या व भयंकर
 मर्माघात झाल्यामुळे विलाप करून आणि एकमात्र्या कण्ठून कण्ठून सरयूचे

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राधवः ।

विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यामिदमब्रवीत् १

तदङ्गानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।

एकस्त्यचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुरुतं भवेत् २

ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।

आश्रमं समहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ३

तथाहं दुर्बलायन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।

अपश्य तस्य पिनरौ लूनपक्षाविष द्विजौ ४

तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपारथमैः ।

तामाशां मन्थते हीनायुपासीनायनाथयत् ५

शोकौपहतचित्तश्च भयसंव्रस्तचेतनः ।

तीरावर मरुत पडलेल्या त्या तपस्व्याला पाहून, हे भद्रं कौस्तुभे ! मी अतिशयच खिन्न झालों." (५१-५४)

याप्रमाणे मशमुनि वान्मीक्षिणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डापूर्वी त्रैसष्टावः सर्ग संपला ॥६३॥

याप्रमाणे आपल्या हातून त्या महर्षीसाह्या तपस्व्याचा अयोग्य वध झाल्याची आठवण देऊन तो दशरथाचा पुत्राकरिता शोक करीत करीतच कौस्तुभेला म्हणाला, " अहानामुळे तें महापाप घडून आल्यावर माझी इद्रियें व्याजुल झालीं आणि आता आपलें कल्याण कसे होईल, म्हणून मी एकदाच आपल्या मनानें विचार करूं लागलों. त्यानंतर उत्कृष्ट पाण्यानें मरलेली ती घागर घेऊन सागितलेल्या मार्गानें मी त्या आश्रमाला गेल्यावर तेथें अशक, आधळ्या व म्हाताऱ्या आणि हातात धरून नेणारा दुसरा कोणी नसल्यामुळे पंख नुटलेल्या पक्ष्याप्रमाणें झालेल्या त्याच्या आर्शवासाना पाहिलें ती पुत्रवर ओडवलेल्या संकटाची कल्पना नसल्याकारणानें त्या पुत्रसंबधानें गोष्टी बोलून बोलत ते मुरानें बसले होते आणि वस्तुतः जरी माझ्यामुळे त्याची निराशाच व्हावयास पाहिजे होती, तरी आतां आपला पुत्र उदक घेऊन येईल, अशी अनाधप्रमाणें ते आशा धरून राहिले होते. (१-५)

तद्याश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः	६
पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।	
किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय	७
यन्निमित्तमिदं तात सलीले क्रीडितं त्वया ।	
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रदिश क्षिप्रमाश्रमम्	८
यद्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।	
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना	९
त्वं गतिस्त्वगतीनां च बभ्रुम्वं हीनबभ्रुषाम् ।	
समासक्तास्थयि प्राणाः कथं त्व नाभिभाषसे	१०
मुनिमध्यक्त्या वाचा तमहं सज्जमानया ।	
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाधुनम्	११
मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्वलम् ।	
आचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम्	१२

“ माझें मन दोकाडुल होऊन मी भीतीने अगदीं पावहून गेलों होतो आणि त्या आश्रमामध्ये गेल्यावर तर मा अधिकच दोकाडुल झालों माझ्या पावलाचा आवाज ऐकताक्षणीं तो त्याचा विचार वाप म्हाणाला, “अरे मुन्या! उशीर का बरें लानात आहेस? लवकर पाणी घेऊन ये तू आतापर्यंत पाण्यामध्ये घेऊन होतास, त्यामुळे ही तुझा आई फारच उत्सुक झाली आहे तेव्हा तू लवकर आश्रमात ये. मुला! तुझ्या आईच्या हातून अथवा माझ्या हातून जी कांहीं गोष्ट तुझ्या मनविषय झाली असेल, ती तू मनामध्ये ठेवू नकोस आम्हा पगूची गति तूच असून, आम्हा आधळ्याची दृष्टीही तूच आहेस व तुझ्यावर आमचे प्राण अवलून आहेत पण तू आज अमा बोलत का नाहीस ? ” (६-१०)

“ याप्रमाणें अत्यंत वाधक्यामुळे मुखातून अपरें नोंद उमटत नसल्यामुळे अस्पष्टपणें व अडखळत अडखळत मापण करीत असलेल्या त्या विचार्या म्हा-सान्याला पाहून मनात अत्यन्त भिऊन गेलेला मी त्याच्याशा बोलण्याचें ठरविलें. वशीवसी मनांतलीं भीति मी आवहून धरली आणि बोलण्याचा नट करून मी त्याला त्याच्या पुत्राच्या भयूचीं भीतिदायक वार्ता सांगितली. मी म्हाणालों,

क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।	
सज्जनायमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम्	१३
भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।	
जिघांसुः श्वापदं किञ्चिन्निषाने वागतं गजम्	१४
ततः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।	
द्विषोऽयमिति मत्वाहं वाणनाभिहतो मया	१५
गत्या तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिपुणा हृदि ।	
धिनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम्	१६
ततस्तस्यैव ध्वजनादुपेत्य परिप्यतः ।	
स मया सहसा घाण उद्धृतो मर्मतस्तदा	१७
स चोद्धृतेन वाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः ।	
भगवन्तापुर्भां शोचन्नन्धापितं विलप्य च	१८
अशानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।	
शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः	१९

“मी क्षत्रिय दशरथ आहे. आपणो महात्माचा पुत्र नव्हे. सज्जनानी नियमानलेली भरी ही दुःखकारक गोष्ट पूर्वमंचितामुळे माझ्या हातून पडली आहे. हे भगवन् ! पाण्डाजवळ आलेला हत्ती अथवा काही श्वापद मारारे, या उद्देशाने मी हातांत धनुष्य घेऊन सरयू नदीच्या तीरावर आलों असता, उद्दामधर्मी भरणान्धा घाणरीचा मी शब्द ऐकला आणि हा हत्ती अथवा, असे समजून मी त्याला घाण मारला. (११-१५)

“स्वर्गनर त्या तीरावारी गेःशवर एक तपस्वी बागने हृदय फुटून जाऊन जाय जात्याचा घेतान अमेला आहे आणि भुर्द्वर पडला अ हे असे माझ्या दृष्टी-त्पन्नास आले. तेव्हा त्यानेच माघिनन्दाश्रम मी त्याच्या शेजारी गेलों आणि त्याला वेदना होत असताना मी तो घाण एकदम त्याच्या मर्मांगानून टपगून मारला. तेव्हा बाग निषान्दाश्रमर “आयच्या कानाविराचे आणि वेदना रक्षण करीत ?” असा मुग्धा अभयान श्रेतान उद्देशून साक करून तो एकदम स्वर्गास गेला. क.प्रमाणे न समजून अन्ध-च पुत्राचा मारला हातून यथ शास्त्र

स तच्छ्रुत्वा वचः शूरं मया तदघशंसिना ।	
नाशक्तोऽग्रमायासं स कर्तुं भगवानृषिः	१०
स चाप्यपूर्णवदनो निःश्वसन्शोकमूर्छितः ।	
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम्	२१
यद्येतद्गुप्तं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।	
फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा	२२
क्षत्रियेण घघो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः ।	
ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्छयाद्ययेदपि यज्जिणम्	२३
सप्तधा तु भवेन्मूर्धा मुनी तपमि तिष्ठति ।	
ज्ञानाद्विस्मृतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि	२४
अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तन जीयसे ।	
अपि ह्यकुशलं न स्याद्राघवाणां कृतो भवान्	२५

आहे. तेव्हा असा प्रकार झाल्यावर मला क्षमा करून असा पुढें काय करावयाचें त्याविषया आपण मुनींनं मला आज्ञा करावी ” असें तें आपल्या हातून घडलेलें पाप आपल्या स्वतःच्या मुखनेच सांगणाऱ्या माझे भयंकर आपण ऐकल्यावर तो भगवान् ऋषि मला भयंकर घाप देण्यास ममर्थ होईना. (१६-२०)

“ तेव्हा त्याच्या डोळ्यातून घळपळ अश्रु वहात आहेत असा व शोकानें व्याकुल झालेला महातेजस्वी वृद्ध मुस्कारे टाकीत गंभीर हात जोडून उभा राहिलेल्या मला म्हणाला, “ हे राजा ! हें अशुभ कर्म जर तूं स्वतः मला सांगितलें नसतंस तर तुझा भस्माचे शेवटें किंवा हजारों तुकडे तुम्हे होऊन गेले असते. हे राजा ! त्रिशेन वानप्रस्थ धर्मानें व गणान्याचा समजून उमजून जर क्षत्रियानें वध केल्या तर तो वध करणारा प्रलयज इंद्र जरी अमला तरी त्याला देणाल तो वध स्थानघ्न करील; मग तुझ्यासारख्या गारिबाची कथा काय ? परें म्हटलें तर आर्यापाच्या सेवेविषयी तपर व वेदवेत्त्या ब्राह्मणासारख्या अमलेच्या मुनितुल्य माझ्या पुत्रावर ममजून उमजून शस्त्र सोडणाऱ्या तुझ्या मर्तसाचे मात तुम्हे व्हावेत, परंतु हे दृष्ट अज्ञानानें तुझ्या हातून घडल्यामुळे तू चिवंन राहिला आहेस. तुझिपूर्व जर ही गोष्ट झाली असती तर सर्व रघुवंश-

नय नौ नृप तं देशमिदं मां चाम्यभाष्यत ।

अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् २६

रुधिरेणाधसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनत्रामसम्

शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् २७

अथाहमेकस्त्वं देशं नीत्वा तो भृशदुःखितौ ।

अस्पर्शयमहं पुत्र तं मुनिं सह सार्यया २८

तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।

निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चेन्मया च ह २९

नाभिवाद्यसे माद्य न च मामभिभाषसे ।

किं च शेषे तु भूमौ त्वं यत्स किं कुपितो ह्यसि ३०

नन्वहं तंऽप्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिकीम् ।

किं च नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वदः ३१

कस्य वा परगत्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ।

जाये पुत्रच राहिलें नसने. मग तूं कोटून जिवंत राहिला असनास ? हे राजा ! तूं आम्हाला त्या ठिकाणो घेऊन जा. रक्षानें शरीर मासलेल्या व ज्याचीं भजिनें च बज्जे अस्ताम्पदत झालेलीं आदित, अद्या त्या मृत्यूच्या अधीन होऊन व गतप्राण होऊन भूमीवर पडलेल्या पुत्राची आज दोवटची भेट घ्यावी, अशी आमची इच्छा आहे. " (२९-३६)

"याप्रमाणें त्यानें सांगितल्यानंतर अत्यंत दुःखित झालेल्या त्या उभयतांना मी एकट्याच त्या प्रदेशाकडे घेऊन गेलों आणि सीमह त्या बिचाऱ्या मुनीकडून त्या पुत्राला मी स्पर्श करविला. आपल्या पुत्राच्या जवळ घेऊन व त्याला स्पर्श करून ते पिचारे आर्झवार त्याच्या शरीरावर पडले. त्याचा बाप त्याला उद्देशून थोडें सांगला, " आज तूं मला नमस्कार करीन न होण. माझ्यासो भोवणगी करीत नाहीं व जमिनीवरच स्वस्थ पडून आदेग तेव्हां मुला ! तूं माझ्यावर रागावला वा आदेग ? हे पुत्रा ! ओरे, मी जरा तुला अप्रिय असलों, तरी या धर्मनिं वागण्यान्ना आपल्या मोनेकडे तरी तूं पहा. तूं आम्हांला आलिङ्गन वा घरे देत नाहीं ! हे पुत्रा ! हे सुकुमार, आमच्याशीं एकदा बोल रे ! (३७-३९)

अर्धायानस्य मधुरं शाखं वान्यद्विशेषतः	३१
को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा द्रुतद्रुताशनः ।	
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयादितम्	३३
कन्दमूलफलं हत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् ।	
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमग्रग्रहमनायकम्	३४
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।	
कथं पुनरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम्	३५
तिष्ठ मा मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।	
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः	३६
उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ।	
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्यया ह्रीनौ यमक्षयम्	३७
ततो वैवस्यतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।	
क्षमतां धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम्	३८
दातुमर्हति धर्मात्मा लोरुपालो महायशः ।	

“अरे ! शास्त्र अथवा दुसरं काह्य म्हणत अमलेच्या कोण चें बरें मी आता चित्तबेधर अध्ययन पहाटेच ऐकूं ! संध्या करून व होम आटोपून तुझ्याप्रमाणें शुध्दां करण्याविषयी तत्पर असलेला अशा कोण रे आता पुत्रशोकानें व्याकुळ झालेल्या मला उद्वर्तनपूर्वक झाला घालाल ? कंद, मुळें व फळें आणून आता निवेष्ट, निराधार व अनाथ अशा मला कोण रे प्रिय अतिथीप्रमाणें जेवूं घालील ? हे पुत्रा ! आधळ्या, म्हातान्या, दीन आणि पुत्रारविता हळःहळणांवा या निचांवा तुझ्या मातेचें मी आतां कमें रे पोषण करूं ? हे पुत्रा ! माझ्याकरिता थाव, दनकदान यमगदनाला जाऊ नको, तूं माझ्या आणि आपल्या मातेबरोबर उद्या जाशील. (३०-३६)

“मुला ! शोकाकुल, अनाथ, दीन आणि वनामध्ये तुझा त्रियोग होऊन पडलेले आम्हा उमयता आतां रत्नरत्न यमगदनाला चालते होऊ, तेथे गेल्यावर “धर्मराजानें माझ्या अपराधाची क्षमा करावा आणि या माझ्या पुत्रानें आतां आपल्या मानाविगचे परिपालन करावे,” अशा मी र्हा यमधर्मला पाहून प्रार्थना म० ४ (अथो वा उ.)

ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम्	३९
अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ।	
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकास्त्वस्त्रयोधिनाम्	४०
यां हि शूरा गतिं यान्ति सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः ।	
हतास्त्यभिमुखाः पुत्र गतिं यां परमां व्रज	४१
यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः ।	
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्ररु	४२
या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या ।	
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीयतस्य च	४३
गोसहस्रप्रदातृणां गुरुसेवाभूतामपि ।	
देहत्यासक्तानां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक	४४
न हि त्यस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ।	
स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम यान्धवः	४५

करीन. कारण मी असा अनाथ अस-वासुळे तो महादशरथी धर्मात्मा तोरणाळ मला अभय देईलच. हे पुत्रा ! तूं निरपराधी अमृतानाही पापकर्म करणा-यानें तुझा वध केला आहे आणि हे जर नवें असेल, तर अत्रयुद्धामध्यें देह ठेवणा-यांना जे लोक प्राप्ति होत असतात, त्या लोकाना तूं लवकर जा. (३७-४०)

‘हे पुत्रा ! मंग्रामागस्तन पर वृत्त न होता समोर समोर बुद्ध करता करता मृत्यु पावलेल्या शराना जी गति प्राप्त होत अगने, त्या उत्कृष्ट गतीला तूं जा. हे पुत्रा ! सगर, शैव्य, दिलीप, जनमेजय, नहुष आणि धुन्धुमार यांना जी गति प्राप्त झाली, ती गति तुला प्राप्त होवो. प्राणिमात्रांचा आश्रय जे मग्न ते तुला प्राप्त होवो, वेद अध्ययन व तप करणारे, पृथ्वी व न करणारे, आहिताग्नि, एकपत्नी वगळी वगळारे, हजारों गर्श्वे दान देणारे, गुरुसेवा करणारे आणि महाप्रस्थानादि साधनांना परलोकाप्राप्तीकरिता देहदान करणारे यांना जी गति मिळत अगने, ती गति, हे पुत्रा ! तुला प्राप्त होवो’ आमच्या कुळामागें उन्मत्त झाले या तुला वारंट गति मिळणार न हा. जेव्हां कांय पुत्र जसाच्या तुझा वध केला, त्याची ही अमर्त्य मिळेल.” (४१-४५)

एवं स कृपणं तत्र पर्यट्टेययनासरुत् ।	
तथोन्मथा कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया	४६
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।	
म्यर्गमप्यारुहन्निप्रं शक्रेण सह धर्मविन्	४७
आवभाषे च तो वृद्धा शक्रेण सह तापसः ।	
आश्वस्य च मुहूर्ते तु पितरौ वाक्यमब्रवीत्	४८
म्यानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणान् ।	
भवन्ताद्यपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः	४९
एवमुक्त्वा तु दिव्येन धिमान्न वपुष्मता ।	
आरुह्य दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः	५०
स कृन्वाथोदकं तृणं तापसः नह भार्यया ।	
नामुवाच महानेजा कृताञ्जलिमुपस्थितम्	५१
अद्य जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ।	
यः शक्रेणैकपुत्रं मां तन्मकार्षीरपुत्रकम्	५२

“ याप्रमाणं कृष्ण मराने एकमारग्या दिलाय कृष्णार तो त्याचा बाप तसे म्हणून आपल्या खांसट आपल्या पुत्राला संस्कारपूर्वक पाणी देणवाम तयार झाला व तो धर्मज्ञ मुनिपुत्रतपस्वी तर ' त्वं अन्नयुद्धामर्थ्य पडगाच्याना जे लोक प्राप्त होत असतान, त्या लोकांना जा ' असे शब्द निघ्याने वधारल्यावर त क्षणीच दिव्य वृद्ध धारण करून आपल्याला नेत्र्याक्षरिता आलेल्या टंडाखेगेवर म्यर्गाला जाऊ लागला अमतां हजमर घाबून, त्या वृद्ध मातापितरांशी आश्वासनपूर्वक बोले लागला तो आपल्या पित्याला म्हणाव, “ तुमच्या शुश्रूषेमुळे मला मोठे रवान निडावे असे व तुम्हाही त्यावर नाश्याजळच घाल. ” याप्रमाणे गागितचानंतर तो नेत्र्या व जितेन्द्रिय मुनिपुत्र दिव्य धिमानात वृद्धून स्वर्गाला गेला. (४६-५२)

त्वयापि च यदज्ञानाग्निहतो मे स बालकः ।	
तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम्	५३
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ।	
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यासि	५४
अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।	
तस्मात्तया नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप	५५
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।	
जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम्	५६
एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य कर्णं बभूव ।	
चित्तामारोप्य देहं नन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात्	५७
तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।	
तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा	५८
तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।	
अपथ्यैः मह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा	५९

मला आजच ठार वरून टाक. मला मरणापासून मुळाच दुःख होणार नाही. ज्या-
अर्थी अज्ञानाने तूं माझ्या बालकाचा वध केला आहेस, त्याअर्थी मीही तुला
अन्योन दुःखकारक व भयंकर शाप देतो, आता ज्याप्रमाणे हूं पुनर्मरणापासून
उत्पन्न झालेले दुःख माझ्यावर कीमटले आहे. त्याचप्रमाणे हे राजा ! तुलाही
पुत्रशोकानेच मृत्यु येईल. ज्याअर्थी तूं धत्रियाने न तनजून माझ्या मुनीसारख्या
पुत्राचा वध केला आहेस, त्याअर्थी हे राजा ! तुला एकदम ब्रह्महत्येसारखे पातक
लागणार नाही; परंतु दिलेली दक्षिणा ज्याप्रमाणे दाव्याला परलोकी मिळते,
त्याचप्रमाणे तुलाही अशाच प्रकारची प्राणनाशक पौर अवस्था एकाएकी प्राप्त
होईल. " (५१-५९)

तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।

इत्युक्त्वा स रुदंस्त्वस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ६०

यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ।

चक्षुभ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ।

यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति नहि मानवाः ६१

यदि मां संस्पृशेद्रामः सहृदन्वारमेत वा ।

धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ६२

न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ।

सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ६३

दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ।

कश्च प्रमाज्यमानो वा नास्म्येत्पितरं सुतः ६४

चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।

आहे. देवि ! जेवताना अपश्यकारक पदार्थांचे सेवन केलें असता ज्याप्रमाणें निश्चित रोगरुद्धि होऊं शकते, त्याचप्रमाणें त्या कर्मांचें हें फल मला प्राप्त झालें आहे. कन्यागि ! त्या श्रेष्ठ पुरुषाच्या त्या भाषाचें हें फल मला मिळालें आहे. ” (५७-६०)

याप्रमाणें थोडून मरणाच्या भीतीनें घस्त झालेला तो राजा पुनः राणीला म्हणाला, “ कौसल्ये ! पुत्रशोकानें माझे आता प्राण जाऊं पहात आहेत व दौड्यानींही तूं मला दिसत नाहीस. यामाठीं तूं मला स्पर्श कर. कारण यम-सदनाला निघालेल्या मानवाना काहीं दिसेनासो होतें. जर मला एकदा राम स्वतः स्पर्श करील तर अथवा तो मंथति आणि यौवराज्य याचा स्वीकार करील तर मी जगेन अर्थ मला वाटतें. हे देवी ! मी जें रामाबरोबर वर्तन केलें, तें मला योग्य नाहीं; परंतु खरें मात्र जें माझ्यानीं वर्तणूक ठेविली, ती फक्त त्यालाच योग्य आहे. पुत्र दुराचारां जरी अमल्य तरी केण बरें समंजस पुरुष त्याचा त्याग करील ? आणि पिता हावून देऊं लागला अमनां कोणता बरें पुत्र त्या पिण्याचा प्रतिरोध करणार नाहीं ? (६०-६४)

“ अगो, माझ्या दोळ्यांना तूं दिसत नाहीस व माझी स्मरणशक्तीही नष्ट होत

दूता वैवस्वतस्यैत कौसल्य त्वरयन्ति माम्	६५
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।	
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम्	६६
तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ।	
उच्छ्रोषयति चै प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः	६७
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुद्रुमकुण्डलम् ।	
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य धर्मे पञ्चदशे पुनः	६८
पद्मपत्रेक्षणं सुष्ठु सुदंष्ट्रं चान्नालिकम् ।	
धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसमं मुखम्	६९
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ।	
सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति ये मुखम्	७०
निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ।	
द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा	७१
कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतेतराम् ।	

चाली आहे. यावरून हे कौसल्ये! यमधर्माचे दूत मला घाई करात आहेत, असें दिसते सत्यपराक्रमी व धर्मवेत्त्या रामाचे मरणसमर्थीही मला दर्शन होऊ नये, यापेक्षा आणता दु खकारक गोष्ट ती कोणती? ज्याच्या वृत्तीला बेंठे जोड नाही, अशा त्या पुत्राचे दर्शन होत नसल्यामुळे उपन झालेला शोक थोड्याशा पाण्याला शुष्क करून दाखणाऱ्या सूर्याच्या तापाप्रमाण, मोठे प्राण शोषून घेत आहे पंधरा वर्षांनंतर मनोहर व शुभ कुडलानीं युक्त असलेल्या रामाच्या मुखाचे दर्शन ज्यांना होईल, ते मनुष्य नव्हेत तर त्याची देवातच गणना केली पाहिजे. कमलाच्या पात्रज्याप्रमाणे डोळे, उत्कृष्ट भिंब्या, उत्तम दात व मने हर नाक यांनी युक्त असलेले रामाचे चंद्रासारखे मुख जे पाहतील, ते धन्य होत! शरदतूताळ चंद्राप्रमाणे आम्हाद्वारेक व फुललेल्या कमलाप्रमाणे सुगन्धि असें रामाच्या मुखाचे दर्शन घेतील ते सरोसर धन्य होय. (६५-७०)

पूर्वी वकी झालेला असून नंतर मार्गाला लागलेल्या शुक्राप्रमाणे वनवास संपवून अयोध्येला पुन परत आलेल्या रामाला जे पाहतील, ते सुखी होत.

वेदये न च संयुक्ताब्जशब्दस्पर्शरसानहम् ७२

चित्तनाशाद्विषद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि हि ।

क्षीणस्नेहस्य दापस्य संरक्ता रदमयो यथा ७३

अयमात्मभयः शोको मामनाथमचेतनम् ।

संसाधयति वेगेन यथा कृले नदीरयः ७४

हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ।

हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ७५

हा कौसल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपम्यनि ।

हा नृशंसे ममाभिने कैकेयि कुलपांसनि ७६

इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।

राजा दशरथः शोचन्नीवितान्तमुपागमत् ७७

तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विद्यासनातुरः ।

गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ७८

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽगोष्परागण्डे चतुःपठितम्. सर्गः ॥६४॥ [२७७७]

कौमल्ये ! चिराला भ्रम झाल्यामुळे माझा धीर पारच सुटत चालला आहे. कानाना मला ऐतू येत नाही, त्वगिन्द्रियाला स्पर्श समजत नाही आणि जिव्हेला रमई उमगत नाहीसा झाला आहे. तेल संपून गेल्या दिव्याची निर्णे जशी निम्नेज होऊन नाश पावताना, तशा चित्त नाश होत चालल्यामुळे माझी सर्वच इंद्रिये नाहीशी होत चालली आहेत. उधाप्रमाणे नदीचा वेग जोराजोराने तीराचा नाश करतो त्याचप्रमाणे हा मानसिर शोक जवळजवळ मूर्च्छित व अनाथ झालेल्या माझा जोराजोगने नाश करीत आहे. हे रामा ! हे महाबाहो ! हे भात्रे ! तु म नाहीमें करणाऱ्या ! हे पिताला प्रिय अगणाऱ्या ! हे नाथा ! हे पुत्रा ! तू माझा अमून मला टाकून गेला आहेस रे ! कौसल्ये ! हे निरुपद्रवी सुमित्रे ! तुम्ही मला दिमत नाही हे दुष्टे ! हे शत्रूप्रमाणे झालेल्या कैकेयि ! हे कुलला चलक लावणाऱ्या स्त्रिये ! तुला धिक्कार असो ” (७१-७६)

याप्रमाणे राममाता कौसल्या आणि सुमित्रा यांच्या जवळच शोक करीत असलेला दशरथराजा मृत्यु पावला. मध्यरात उदटून गेल्यावर प्रियपुत्राला हाकून

पथपटितमः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।	
वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम्	१
सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।	
गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक्	२
राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिपाम् ।	
प्रास्तादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत	३
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिषादकाः ।	
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यथादयन्	४
तेन शब्देन चिहगाः प्रतियुद्धाश्च ससन्तुः ।	
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः	५
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः ।	
आशीर्गीयं च गाथानां पूरयामास वैश्म तत्	६

दिल्यामुळें अत्यंत पाडित, दीन व अतिशय दुःखी झालेला तो विशाल बुद्धिमान् दशरथराजा बोलता बोलता मृत्यु पावला (७७-७८)

याप्रमाणें महासुनिष्ठात्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्यामंडपैकी चौसष्टावा सर्ग संपला ॥ ६४ ॥

त्यानंतर राज निघून गेल्यावर दुसऱ्या दिवशीं सगळींच त्या राजवाड्यामध्ये भाट आले आणि महाविद्वान् पुराणिक, वन्यपंथरेविषयां उत्कृष्ट माहिती असलेले पंडितावक, मागध आणि गायन वादकमलेंत निपुण असणारे गवई वगैरे वेग वेगळी राजाची स्तुति करू लागले. याप्रमाणें मोठ्या स्वरात आशीर्वाद देऊन ते राजाची स्तुति करूं लागले असता त्यांच्या स्तुतीचा ध्वनि प्रतिध्वनि-रूपानें राजवाड्यामध्ये पसरला. त्यानंतर ते सूत आदिकरून स्तुति करीत असतानाच हातानें ताल धरणारे राजाच्या चरित्राचा व अद्भुत कर्माचा उल्लेख करून हाताना ताल धरू लागले राजवाड्यामध्ये असणारे पिंजऱ्यातील व झाडाच्या फाद्यावरील पक्षी त्या ध्वनीच्या योगानें जागे होऊन शब्द करूं लागले. (१-५)

पुराणिक आदिलोकानीं उच्चारलेले मंगलकारक ध्वनि, वीणाचे आवाज आणि गवई लोकांचे आशीर्वादप्रधान गायन याच्या योगानें तो राजवाडा दुमदुमून गेला.

ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ।

स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथा पुरा ७

हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं फाञ्चनैर्घटैः ।

आनिन्युः स्नानशिक्षाया यथाकालं यथाविधि ८

मङ्गलालम्बनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ।

उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीवहुलाः स्त्रियः ९

सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदचितम् ।

सर्वं सगुणलक्ष्मीवत्तद्भूदाभिहारिकम् १०

ततः सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् ।

तस्याद्यनुपसंप्राप्तं किंस्वित्युपशङ्कितम् ११

अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।

ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् १२

अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च ।

त्यनन्तर स्त्रिया आणि पंड वार्चाच संख्या ज्यांच्यामध्ये पुष्कळ आहे, अने सेवेविषया निपुण व शुद्ध आचरण करणारे नौरर पूर्वीप्रमाणे तेथे अले, तसेच स्र नविधि जाणणारे सेवक वेशर घातलेले पाणी सोन्याच्या घागरातून वेळेवर आणि योग्य प्रकाराने आणून ठेऊ लागले. ज्यांत कुमारिका मुलींची मंडया पुष्कळ आहे, अशा पवित्र स्त्रिया, मंगलदर्शक म्हणून स्पर्श करण्यास योग्य असलेल्या गार्ह, दर्गरे सुरशुद्धीनंतर पिण्यासाठी योग्य (अमलेले नारळाचे) पाणी बर्गरे आणि आरसा, बर्गरे, भूपर्णे इत्यादि सामान घेऊन आल्या. मारांश प्रातःकाला राजाकडे मंगलसूचक म्हणून आणावयाचे जे पदार्थ ते सर्व कांहीं तेथे आणून ठेविले होते. ते सर्व पदार्थ सर्व लक्षणांना युक्त होते, यथायोग्य प्रकारे आदरपूर्वक ते ठेविलेले होते व ते सर्वही गुणसंपन्न अमून वैभवदायक होते. (६-१०)

त्यानंतर सूर्योदयार्थत राजाचे दर्शन न झाल्यामुळे ते सर्वदा मेवक “ आज हे असे का बरे ! ” अशी शंका घेऊन मोठ्या उत्सुकतेने उभे राहिले. त्यानंतर कोसलाधिशति दशरथाच्या शय्येजवळच नेहमी राहणाऱ्या मानकरणी ज्या स्त्रिया होत्या, त्या जवळ घेऊन राजाला उठवू लागल्या; परंतु विनय आणि

नह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे	१३
ताः स्त्रियः स्वप्रशलिज्ञाश्चेष्टां संचलनाडिषु ।	
ता येषथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः	१४
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे	१५
अथ संदेहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ।	
यत्तदाशाङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः	१६
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोरुपगजिते ।	
प्रसृप्ते न प्रयुद्धयेते यथाकालसमन्यिते	१७
निष्प्रभा सा विवर्णा च सत्त्वा शोकेन संनता ।	
न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता	१८
कौसल्यामन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदन्तरम् ।	
न स्म विभ्राजते देवी शोकाथलुलितानना	१९
ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यां च तं नृपम् ।	

योग्य वर्तगूढ याच्या योगाने ज्यांना राजाला स्पर्श वगैरे करण्याचा योग्यता आलेला होती, अशा स्त्रियांनी त्याची शय्या चाचपून पाहिली असताही काहीएक हालचाल त्याच्या दृष्टीतपास आली नाही. तेव्हा झोपेची स्थिति जाणवल्या त्या स्त्रिया चल्त पावल्या नाहीत तपासून पाहू लागल्या असता काही चलनचलन त्यांच्या अनुभवास येईना तेव्हा राजाच्या प्राणाविषया शका येऊन त्या शरधर फापू लागल्या प्रवाहाचे जवळ असलेल्या वेताच्या शेताप्रमाणे त्या कापत असताना दिसू लागल्या. (११-१५)

नंतर राजाकडे निरखून पाहिल्यावर तर संशययुक्त झालेल्या त्या स्त्रियांना ज्या वाईट गोष्टीची शका आली होती, तिचा निश्चयच झाला कौसल्या व सुमित्रा पुत्रशोकाने व्याकुळ झाल्यामुळे काळझोप लागून अगदी गेल्याप्रमाणे पडल्या होत्या, त्या जाग्याच झाल्या नाहीत शोकाने जर्जर झालेली व हात पाय पोटाशी धरून पडलेली कौसल्या काळवंडून गेलेली होती आणि त्यामुळे अपाराने व्याप्त झालेल्या तारकेप्रमाणे निस्तेज दिसत होती. राजाच्या जवळच झोपी गेलेली कौसल्या व तिच्याच शेजारी झोपलेली राजपत्नी सुमित्रा, या दोघीहा दुःखाभूचे

सुप्तमेवोद्वतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत	२०
ततः प्रचक्षुर्गुर्दीनाः सुस्वरं ता वराङ्गनाः ।	
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः	२१
तासामानन्दशब्देन सहस्रोद्वतचेतने ।	
कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे द्रभूवतुः	२२
कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।	
हा भर्तंति परिरुध्य पेततुर्धरणीतले	२३
सा कोशलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले ।	
न भ्राजते रजोभ्यस्ता तारेव गगनच्युता	२४
नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ।	
अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव	२५
ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखा स्त्रियः ।	
रुदस्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः	२६

औषळ तोंडावर आल्यामुळे अत्यन्त निरतेज दिसत होत्या. त्या उभयता राज-
त्रिया काँगया आणि सुमित्रा शोपी गेल्या असून राजाचे तर शोपेमध्येच प्राण
गेलेले अहेत असं आढळून आल्यावर ते सर्व अंतःपुर गतप्राण झाल्यामारखं
वाही येऊ दिसू लागले. (१६-२०)

त्यानंतर कळ्याचे रक्षण करणारा मोठा हत्ती निवासस्थानातून नाहीसा झाला
असता हत्तिणी ज्याप्रमाणे अरण्यामध्ये आनेश करू लागताना, त्याचप्रमाणे
त्या अनाथ झालेल्या श्रेष्ठ स्त्रिया मोठ्या खुराने आनेश करू लागल्या. त्यांच्या
रहण्याच्या अवजाने कौसल्या आणि सुमित्रा एकाएकी दचकून जात्या झाल्या
आणि राजाला पाहून व स्पर्श करून कौसल्या व सुमित्रा या दोघांदि " नाथ ! ”
अशी किंकाळी फोडून जमिनीवर पडल्या तेव्हा आकाशातून गडून पडलेली
तारका ज्याप्रमाणे झळकेनाशी होते, त्याप्रमाणे बोललाराजकन्या कांसल्या धुळने
मरून जाऊन भूतलावर गडबडा लोळू लागली असता निस्तेज दिसू लागला
राजा गतप्राण झाल्यानंतर भूमवर पडलेली ती कांसल्या सर्व स्त्रियांना, मान्न
डाकलेल्या नागिणीप्रमाणे दिसू लागली. (२१-२५).

ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ।

येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्गृहं समनादयत् २७

तत्परितस्तसंभ्रान्तपर्युत्सुकजनाकुलम् ।

सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितःपार्तवान्धवम् २८

सद्योनिपतितानन्दं दीनं चिह्नवदर्शनम् ।

वभूय नरदेवस्य सद्य दिष्टान्तभीयुषः २९

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवपमं यशस्विनं तं परिवार्य पत्नयः ।

भृशं रुदन्त्यः करणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्नानयवत् ३०

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वान्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पद्यपठितम् : सर्गः ॥६५॥

पद्यपठितम् : सर्ग ।

[२६०४]

तमग्निमिव संशान्तमग्न्युहीनामिवाणवम् ।

गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् १

तेव्हा राजाच्या कैकेयी आदि करून सर्व क्रिया शोकाकुल होऊन रडूं लागल्या आणि काहीं मुचेनामें होऊन तिकडेच धावत आल्या त्या मातंगून आलेल्या क्रिया आक्रोश करूं लागल्या असना प्रथम तेथे मूढ झालेल्या प्रचंड ध्वनीमध्ये अधिकच भर पडली व त्याच्या योगानें वृद्धिगत झालेल्या त्या नादानें तो प्रासाद दणाणून गेला त्या बाज्यामनू जिकडे तिकडे प्रचंड आक्रोश होऊं लागला आतील सर्व लोक शोकाकुल झाले आणि रडारड ऐकल्यामुळें भयभीत होऊन व गोंधळून जाऊन काय झालें हें समजून घेण्यासाठीं उत्सुक झालेल्या लोकांची येथें गर्दी झाली. सारास, गतप्रण होऊन पडलेल्या राजाचें तें गृह एकाएकी आनंदरहित, दीन ॥ भयाण अमैं दिमूं लागलें, तो यशस्वी राजाधिराज परलोकास गेला असें समजून आन्यावर अर्थत दु खी झालेल्या त्या स्त्रियांनीं त्याच्या सभोवतां गराडा धातला आणि अन्यंत करण स्वराजें शोक करणाऱ्या त्या स्त्रिया कपाडावर हात मारून धेऊन अनाथाप्रमाणें रडूं लागल्या. (२६-३०)

याप्रमाणे महामुनि वान्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडापैकी पासष्टावा सर्ग संपला ॥ २५॥

विद्यून गेलेल्या अन्नाप्रमाणे, शुष्क झालेल्या सनुश्राप्रमाणें किंवा प्रभाराहित

कौसल्या वाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककशिता ।
 उपगृह्य शिरो राक्षः कैकेयीं प्रत्यभाषत २
 सकामा भव कैकेयि भुङ्क्व राज्यमकण्टकम् ।
 त्वन्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ३
 विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
 विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ४
 भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
 इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ५
 न लुब्धो धुष्यते दोषार्न्विकपाकमिव भक्षयन् ।
 कुञ्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ६
 अनियोगं नियुक्तेन राक्षो रामं विवासितम् ।
 सभायै जनकः श्रुत्वा परितप्यत्यहं यथा ७
 स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।

ज्ञालेन्या सूर्याप्रमाणे न्यग्रस्थ झालेन्या त्या राजाला पाहून अधूर्नी नेत्र भरून आलेली व अनेक प्रकारे शोक करून जर्जर झालेली कौसल्या राजाचे मन्त्रक माडीवर घेऊन कैकेयीला म्हणारी, “ हे कैकेयि ! आता आपले मनोरथ परिपूर्ण करून घे. पाविणि ! दुराचारिणि ! राजाला मारून तुंच एरंडी आता या निष्कण्टक झालेल्या राज्याचा उपभोग घे राम मला सोडून वनात गेला आणि माझा भर्ताही स्वर्गाला गेला तेव्हा वाटसरेंच्या ताड्यातून अरण्यात चुनलेल्या स्त्री-प्रमाणे माझी अवस्था झाली असल्यामुळे मला आता जपण्याची इच्छा नाही. आपले दैवत जो भर्ता त्याला सोडून धर्माचा त्याग केलेल्या कैकेयीवाचून इतर कोणती बरे स्त्री जिवंत राहण्याची इच्छा करील ? घनाला लुब्ध होऊन दुसऱ्याला विष घालण्यास उत्तुक होणाऱ्याला त्यात ज्याप्रमाणे दोष दिसत नाहीत, त्याच-प्रमाणे राज्यवैभवाला लुब्ध होऊन रामाला वनवासात पाठविण्याचा परिणाम काय होईल याचा विचार न करिता कैकेयीने बुचर्डच्या प्रेरणेमुळे रघुवशजान्या कुलाचा घात केला. (१-६)

“ अयोध्या ह्या करण्यास भाग पडलेल्या राजाचे रामाला भारेणह वनाने

रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितो गतः	८
विदेहराजस्य सुता तथा चारुतपस्विनी ।	
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति	९
नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ।	
निशम्यमाना संव्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति	१०
बृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।	
सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्षति जीवितम्	११
साहमघैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।	
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्	१२
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्ती तपस्विनीम् ।	
व्यपनिन्दुः सुदुःखार्ता कौसल्यां व्यावहारिकाः	१३
तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेदय जगतीपतिम् ।	

हावून दिलें, हें ऐकून जनकही माझ्याप्रमाणेंच तळमळ लागेल जिवंत असूनही नाश पावल्याप्रमाणें येथून माझ्या दृष्टीआट गेलेल्या त्या कमलनयन धर्मनेत्र रामाला मी आज अनाथ व विधवा झालें आहे, हें माहीत नाही. असो दुःखान्न जिला कधी अनुभव नाही, असा ती पतीची सेवास्वी उद्विष्ट तपश्चर्या करणारी विदेहराजन्या सीता वनमध्ये दुःखानीं अगदीं गागहन जाईल आणि भयंकर गर्जना करणारे पशुपक्षी रात्रीं गर्भना करूं लागले अमता ह्याची गर्जना ऐकून ती भयभीत होईल आणि रामाचा आश्रय घेईल. एरवी सीता हीच एकुलती एक मुलगी अललेला तो वृद्ध जनक संतैविषयीं विचार करू लागला म्हणजे शोकाकुल होईल आणि खरोखर प्राणत्याग करील. मी तर पतिव्रता असण्यामुळे आजच मृत्यूची वाट धरणार आणि या राजाच्या शरिराला अलिंगन देऊन आग्नीमध्ये प्रवेश करणार. ” (७-१२)

याप्रमाणें ती विचारी कौसल्या अत्यंत दुःखानुल होऊन विलाप करूं ल गली अमता राजद्वयवहार पाहण्याकरिता नेमलेल्या अमात्यानीं अंत पुरातील स्त्रिया-वटून दशरथ पासून तिला सोडविलें आणि तेथून एभीकडे नेले. त्यानंतर तेलानें भरलेल्या एका मोठा टोशीमध्ये अमायानीं त्या राजाला निजविले आणि वमिष्टा-

राक्षः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम्	१४
न तु संकालनं राक्षो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।	
सर्वथाः कर्तुर्मायुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम्	१५
तैलद्रोण्यां शायितं तं सचिवैस्तु नराधिपम् ।	
हा मृतोऽयमिति धात्वा स्त्रियस्ता पर्यदेवयन्	१६
चाहनुच्छित्त्य रूपणा नेत्रप्रस्त्रवर्णैर्मुखैः ।	
रुदत्यः शोकसंतप्ताः रूपणं पर्यदेवयन्	१७
हा महाराज रामेण संततं प्रियवादिना ।	
विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः	१८
कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः ।	
कथं सपत्न्या घट्यामः समीपे विधवा वयम्	१९
स हि नाथः स चात्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ।	
घनं रामो गतः श्रौमान्विहाय नृपतिधियम्	२०
त्यया तेन च धीरेण विना व्यसनमोहिताः ।	

द्विक्रान्त्या आनेन राजान्या सर्वं पुत्रान्या कर्माची व्यवस्था ते करूं लागले. त्या सर्वज मंत्र्यांना पुत्राचाचून राजाचें प्रेत नेणे योग्य न वाटल्यामुळे ते त्या राजाला तैलाच्या टोणीत ठेवून रक्षण करीत बसले अमात्यांना त्या राजाला तैलाच्या टोणीमध्ये निजविलें असें म्हणून आल्यावर त्या स्त्रिया “हाय हाय ! हा मृत्यु पावला” असा विलाप करूं लागल्या. त्यांच्या मुखावरून अश्रूंच्या धारा वाहूं लागल्या आणि शोकानें व्याकुल व दीन झालेल्या त्या स्त्रिया हात उभारून रडत रडत वरुण मराने शोक करूं लागल्या. (१३-१७)

“ हे महाराजा ! नेहमीं प्रिय भाषण करणाऱ्या मत्प्रतिज अशा रामाचा आधींच वियोग झाला असता आणखी तूं हा कशाकरिता आम्हाला सोडून जात आदेश ? दुष्ट दुर्डीच्या या कैकेयी सबतीच्या जबळ रामरहित झालेल्या आम्हा विधवांना कशें घरें रहावें ! ” तो राम आमचा नाथ असून आपल्या व आमच्या उभयतांच्या जीविताचा प्रभुही तोच आहे; असें असता ज्याअर्थी तो जितेंद्रिय व वैभवशाली राम राज्यलक्ष्मीचा त्याग करून वनामध्ये चालता झाला, त्याअर्थी

कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः २१
 यथा च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ।
 सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति २२
 ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।
 व्याचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः २३
 निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीषु भर्तृविवर्जिता ।
 पुरी नाराजतायोभ्या हीना राज्ञा महात्मना २४
 बाष्पपर्षाकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ।
 शून्यचत्वरवेदमान्ता न वध्नाज यथापुरम् २५

गते तु शोकात्प्रदिवं नराधिपे महीतलस्थासु मृपाङ्गनासु च ।
 निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनीं व्युपस्थिता २६
 कृते तु पुत्राद्वहनं महीपतेर्नारोचयंस्ते सुहृदः समागताः ।
 इतीव तस्मिन्लक्षणे न्यवेशयाम्बविन्द्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् २७

कैकेयीनें तिरस्कार केलेल्या आणि शोकांनं व दुःखाने गाजून गेलेल्या आम्ही
 आपलावाचून आणि त्या घोरवाचून कशा बरें येथें राहूं ? राजा, राम व महा-
 बलाव्य लक्ष्मण या तिघाचा सीतेसह जिनें त्याग केला, ती दुसऱ्या कोणाचा बरें
 त्याग करण्यास मागे पुढें पाहिल ?" (१८-२०)

याप्रमाणें अतिशय शोकांनं व अश्रूनीं व्याप्त झालेल्या दशरथ राजाच्या त्या
 दुःखाकष्टी श्रेष्ठ स्त्रिया दुःखाने तळमळू लागल्या, त्या वेळीं महारम्या राजानें रक्षित
 झालेली ती अयोध्यानगरी नक्षत्रानें विरहित रात्रीप्रमाणें अथवा पतिरहित स्त्रीप्रमाणें
 शोभेनाशी झाली. साराशः त्या नगरीनील लोक दुःखानें व्याप्त होऊन गेले,
 कुलस्त्रिया हाहाकार करूं लागल्या, अंगणातून व घरातून सडासंमार्जन होईनासें
 झालें आणि त्यामुळे त्या नगरीची पूर्वीची सर्व शोभा नष्ट झाली पुनःशोकासुळे
 राजा स्वर्गाला जाऊन राजस्त्रिया जमिनीवर पडल्या असताना सूर्याने एकाएकीं
 आपला प्रवास आटोपला आणि रात्र पडून तिनें अधकारानें आपला पगडा
 बसविण्यास सुरवात केली (२१-२६)

तेथें जमलेल्या बाघांना, पुत्रावाचून राजाचें दहन करणे, बरोबर वाटले

गतप्रमा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेन शर्वरी ।
 पुरी वभासे रहिता महात्मना कण्ठाक्षकण्ठाकुलमार्गचत्वरः २८
 नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।
 तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे २९
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वान्मीसीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पट्पठितम् : सर्गः ॥ ६६ ॥
 सप्तपठितम् : सर्गः । [२६३३]

आकन्दिता निरानन्दा सास्त्रकण्ठजनाविला ।
 अयोध्यायामवतता सा व्यतीताय शर्वरी १
 व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
 समेत्य राजकर्तारः समामीयुर्द्विजातयः २
 मार्कण्डेयोऽथ मोदुल्लस्यो घामदेवश्च कश्यपः ।
 कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशः ३
 एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
 घसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ४

नाही. म्हणून त्यांनी ज्याचें मापुडें दर्शन होईल ही गोष्ट असक्य आहे, अशा
 त्या राजाला तैलाच्या डोणरपी शप्तेवर निजविलें. त्या नगरीला महात्म्या
 राजाचा वियोग झाला अमता ज्याच्या नेत्रांतील अश्रूंच्या धारा कंठापर्यंत येऊन
 दयायोगें फंठ दाटून आले आहेत, अशा लोकांनी तिच्यातील मार्ग व चवठे गज-
 बजून गेले अणि मूर्खरहित आमाशाप्रमाणें अथवा नक्षत्ररहित रात्रीप्रमाणें ती
 नगरी भयाण दिगूं लागली, त्या वेळीं अयोध्यानगरींत त्या राजवाज्य मध्ये श्रिया
 व पुष्ट्य यांच्या झुंडीच्या झुंडी छोटल्या आगि भरताच्या मातेची निंदा करून
 अधिरूपे दुःखी झाल्या (२७-२९)

याप्रमाणें महामुनि वत्सीकेप्रणेत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिक वशातील
 अयोध्याकाण्डापर्यंत सहामष्ट वा सर्ग सरला ॥ ६६ ॥

आजोतमुक्त, आनंदरहित व अश्रूंनी कंठ दाटून आलेल्या लोकांना कंठून
 अमंजली ती रात्र अयोध्येमध्ये दुःखामुळे पारच लांबयागारपी कंठलागी
 दाटून एकदाचा सरली रात्र संसून मूर्खोदय झाल्यावर राजकार्यपुरंधर ब्राह्मण
 म० ५ (अयोधा. उ.)

अतोता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।	
अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे	५
स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।	
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह	६
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।	
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने	७
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।	
अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात्	८
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।	
अभिघर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन चारिणा	९
नाराजके जनपदे धीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।	
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे	१०
अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।	
इदमत्याहितं चान्यत्कृतः सत्यमराजके	११

सभेमध्ये जले मारुडेय, मौद्रव्य, वामदेव, उश्यप, कात्यायन, गौतम आणि महायशस्वी जायाले हे ज्ञानी विप्र अमत्यासह श्रेष्ठ राजपरोक्षित वसिष्ठमुनींच्या समोर आणि राजकार्यासंबंधाने वेगवेगळी बोलणी बोलू लागले. (१-४)

ते म्हणाले, “पुत्रशोकाने हा राजा मृत्यु पावल्यामुळे दुःखाने आम्हाला शंभर वर्षांमार्फती भासणारी तं रात्र एकाची गेली. राजा दशरथ स्वर्गवासी झाला आहे, राम अरण्यात गेला आहे, तेजस्वी लक्ष्मणही रामाबरोबरच चावला झाला आहे आणि शत्रुना ताव देणारे उभयता भरत व शत्रुघ्न हेच देशातील राजधानी-मध्ये रमणीय राजवाड्यात आपल्या अजोळी आहेत. तेव्हा दक्ष दुर्मेघनादींनी आपल्या आप पोणी तरी ताडुरता राजा नेम वा कारणहें सांगले राष्ट्र अनेक अराजक राहू दिले अशा नाश पवेड थरातून देशात ये विनाचा घडणूक आहे उन व मोठा गर्जन करणार पांज्व प बीवर दिव्य वर्षाव करीत गाह। अराजक राष्ट्रात ये कोणी नृपति देवउड वा पेरित नात्र व राज्य अराजक ज्ञा, अपता पुत्र पिशाचा जवळ का भर्ताचा आ तीन रहान नाही (५-१०) .

नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।	
कथाभिरभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः	१६
नाराजके जनपदे तूद्यानानि सम्रागताः ।	
सायाहे कीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः	१७
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।	
शेरसे विवृतद्वाराः वृषिगोरक्षजीविनः	१८
नाराजके जनपदे घाहनैः शीघ्रवाहिभिः ।	
नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः	१९
नाराजके जनपदे वद्धघण्टा विद्याणिनः ।	
अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः पण्टिहायनाः	२०
नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् ।	
श्रूयते तलनिर्घोष इष्यखाणामुपासने	२१
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।	
गच्छन्ति क्षेममध्वान बहुपण्यसमाचिताः	२२

“अराजक राष्ट्र मध्ये व्यापार-धन्दा नीट न चालल्या कारणाने मनोरंजक कथा ऐकण्याची ज्यांना गोर्द आहे अशा व्यापारी लोकांचे, कथाप्रिय लोकाना सांगितलेल्या कथाच्या योगाने चित्तरंजन होईनातें होतें. अराजक देशामध्ये सुवर्णालंकारांनी नटलेल्या कुमारेका एकत्र मिळून सायंकाळी बागातून कीडा करावयास जात नाहीत अराजक देशामध्ये धनिक लोक सुरक्षित नसतात आणि शेनकी व गोरक्षण यांच्यावर उपजीविका करणाऱ्या लोकांनाही घराचीं दारें उघडीं टावून सुखाने झोप घेत। येत नाही अराजक राष्ट्रांमध्ये कमी पुरुष वेगाने नेणाऱ्या वाहनाच्या सहाय्याने शिवासह सहल करण्यासाठी वनात जाऊ शकत नाहीत अराजक देशामध्ये उत्कृष्ट दातानी युक्त व घंटा घांघलेले असे साठ वर्षांचे तरुण हत्ता राजमार्गावरून फिरत नाहीत (१६-२०)

“अराजक देशामध्ये बाण व अस्त्रे यांचा अभ्यास सुरू राहून एकासारखे बाण माहून पाहणाऱ्या त्यांच्या धनुष्यांचे टणकार वेगळे ऐकू येत नाहीत अराजक देशामध्ये दर प्रदेशाला निघालेले व्यापारी पुष्कळ माल बरोबर घेऊन मार्गाने

नाराजके जनपदे चरत्येकचरो यशो ।	
भाययन्नामनाम्नानं यत्र सायंगृहो मुनिः	२३
नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते ।	
न चाप्यराजके सेना शत्रून्विग्रहते युधि	२४
नाराजके जनपदे हृष्टैः परमघाजिभिः ।	
नराः संयाप्तिं सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः	२५
नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशास्त्राः ।	
संवदन्तोऽपतिष्ठन्ते धनेषूपचनेषु यथा	२६
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ।	
द्वेयताम्यचर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः	२७
नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूपिताः ।	
राजपुत्रा विराजन्ते वसन्ते ह्य शाश्विनः	२८
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा धाप्यवृणं धनम् ।	
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ।	२९

गुप्त्य पते ज ऊं शक्य नार्ही, अगतर देनामथे चातना चातना नेये सायं-
काष्ठ होईत नेयेन गदगारे, मनने ब्रह्मविज कणारे आनि एहदेय रांगार
कणारे विनोदिय कीं इष्टोपजीय येन नार्हीत, अगतर देनामथे योगक्षेम
नार्हीत नात्ता नार्हीत म्हाजे निर्वाहापुगी प्राणि होत न हीं य जी काही इाली
अंगद नी गुप्तिया गट्टे शक्य माने, आनि राज्य अगतर इतले अगता
युद्धामथे नेना शत्रुंही मोट देव्याग समर्थनी होत नाही, अगतर देनामथे
उपजी व डङ्कट्ट घोट्टे उपजीना सुंरटे आदेन अगता स्थानी घोमगारे पुरष
यनमथे विगतव्यग जऊं शक्य नार्हीत (२१-२५)

ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ।	
तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः	३०
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।	
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्	३१
ये हि संभिन्नमर्यादा नास्ति कश्चिन्नसंशयाः ।	
तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः	३२
यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।	
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रास्य प्रभवः सत्यधर्मयोः	३३
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।	
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो मृणाम्	३४
यमो वैश्रवणः धनो वरुणश्च महाबलः ।	
विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः	३५

जशा नशा, तृणरहित जगें वन आणि गोपालरहित जशा गाई, तसेच राजानें विरहित जंगलेलें राष्ट्र होय. ध्वज ज्याप्रमाणे रथाची सूच आहे, अथवा धूम ज्याप्रमाणें आत्माची सूच आहे, त्याचप्रमाणें जे राजकर्ते आहेत, त्याची राजा ही सूच आहे. परंतु, तो राजाच येथून स्वर्गलोकांला निघून गेला आहे यामुळे आता आम्हाला वेगळी मान्यार न ही. (३६-३०)

“अराजक देशांमध्ये याणांचे ही जावित व मालमत्ता ही सुरक्षित राष्ट्र शरत नाहींत व रण सोड म त्याप्रमाणें नेहमीं एवमेकाला राजा लागतात. मर्यादेचे उलंघन येत्यामुळे पूर्वी शिक्षा भोगलेले जे नागरिक अमतात, तेही शिक्षेविषयी निर्भय होऊन अशा बळी आपला प्रभाव दाखवू लागतात. ज्याप्रमाणें शरीराचे हितरहित पादय विषयी दृष्टि नेहमीं तयार असते, त्याचप्रमाणें सत्य आणि धर्म यांचा प्रसार करणारा राजा राष्ट्राच्या हितरहितताविषयी नेहमीं दक्ष असतो.”

• राष्ट्राचा राजा राष्ट्राच्याच अगत्या पाहिले, असें म्हणून धर्म हा असे म्हणून धर्म कमी लिहिलेला दिगंत आहे. तेव्हा मांच राष्ट्रागंबधने ही गेट खरी ठरत नसून व राबून रत महर्षींना दोष देणे याच होणार नाही.

अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।

राजा चेन्न भवेत्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ३६

जीवत्यपि महाराजे तत्रैव वचनं वयम् ।

नातिक्रमामहे सर्वे विलां प्राप्येव सागर- ३७

स्त नः समीक्ष्य द्विजवर्यं वृत्तं नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतम् ।

कुमारमिक्ष्वाकुमुत्तं तथान्यं त्वमेव राजानमिहामिषेचय ३८

इत्यपि श्रीमद्रामायणे चार्मकीय आदिमाध्यैऽयोध्याकाण्डे सप्तप्रष्टितम्. सर्ग ॥६७॥

अष्टप्रष्टितम् सर्ग ।

[२९७१]

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।

मित्रामात्यजनान्सर्वान्प्राप्तानांस्तानिदं वचः १

याचें हित पहाणारा तोच आहे ! (३१-३४)

“ वय, कुवेर, इंद्र आणि महाबलान्न वरुण यांना उदर आचरणानें युक्त असलेला राजा मागे टाकतो यमाचे ठिमाणी अपराध्याला दंड करणे एवढाच गुण आहे, कुवेराचें ठिमाग शत्रु देणे एवढाच गुण आहे, इंद्राचे ठिमाणी रक्षण करणे एवढाच गुण आहे आणि वरुणाचे ठिमागा प्रचैला सदाचारामध्यें देणें एवढाच गुण आहे तेव्हा हे चारा गुण ज्याचे ठिमाणी आहेत, तो राजा या मर्यापेक्षा श्रेष्ठ अन्वणार, हें उघट आहे. अहो ! वदनाईदाचा व्यवस्था लावणारा राजा जर जगनामध्यें नमेल, तर हें जगन् अंधारानें व्याप्त क्षामासारखें

; असा राजा ज्या देशाला प्राप्त झाला असेल, तोच देश खरोखर भाग्यवान् होय. देशाताल राजा या श्रेष्ठात सांगित याप्रमाणें आहे किंवा नाहीं, हें समजण्याचें एक साधन रामायणादि प्रभातून ठिकठिमाणीं आढळतें तें साधन म्हणजे “ हृष्टपुष्टजनार्थी ” हे विशेषण राष्ट्राला लागून पाहणे होय. हे विशेषण ज्या राष्ट्राला लागत असेल, त्या राष्ट्रातील राजाचे अंगी या श्रेष्ठान सांगिततया प्रमाणें सर्व गुण आहेत, असें समजण्यास हरकत नाहीं हें विशेषण न लागता “ वृणाहृष्टजनार्थी ” अशा प्रभारचें विशेषण ज्या राष्ट्राला लागू पडत असेल, त्या राष्ट्रातील राजाच्या अंगी या श्रेष्ठान सांगित याप्रमाणें सर्व अथवा एखादा तरी गुण असेल किंवा नाहीं, याचा कथ तो निश्चय मुज पुण्यानींच करणे योग्य आहे.

यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी ।	
भरतो वसति आत्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः	२
तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः ।	
आनेतुं आतरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम्	३
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।	
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्	४
एहि सिद्धार्थं विजय जयन्ताशोकनन्दन ।	
श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि यः	५
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजयैर्हयैः ।	
त्यक्तशोकैरिदं वाक्यः शासनाद्भरतो मम	६

होजन कोणत्याच गोष्टीचा समज पडणार नाहा असो. महाराज दशरथ जिवत असतानाही, समुद्र ज्याप्रमाणे मर्यादेपर्यंत आल्यावर तिचे कधीही अतिक्रमण करीत नाही, त्याचप्रमाणे आम्ही आपल्या आज्ञेचे कधीही अतिक्रमण केलेले नाही हे द्विजप्रेष्ठ व सैत्रमुने ! आपण आमच्या म्हणण्याकडे लक्ष द्या आणि इथ्याउठुल्याताल एराचा राजपुत्राला अथवा दुसऱ्या कोणत्या तरी आपण आज्ञ्या आपण या राज्यावर राज्यभिषेक करा कारण राजावाचून हे राष्ट्र अरण्य-सारखे झालेले आहे." (३५-३८)

याप्रमाणे महामुनि वाष्माभिप्रणीत श्रीवद्रामायण या नावाच्या आदिनाट्य'तील अयोध्याकांडांपैकी सट्टगठावा सर्ग संपला ॥६७॥

त्याचे त आपण ऐकून सुमन आदि मित्र व अमात्यांना आणि मार्कंडेय आदि ऋषींना आपल्या वसिष्ठ म्हणाले, " ज्या अर्थी दशरथाने ज्याला राज्य अर्पण केले आहे तो भरत आपला माऊ सगुप्त यामह आपल्या मामाच्या घरी मोठ्या त्यानंदाने राहिला आहे. त्या अर्थी वेग नें जणारे दूत त्या वीर मात्रांना अणम्या-करिता घोंडे घेऊन सबकर जाऊ देत विचर करायाने वरही कारण न हो कारण राजानेच भरताला राज्य देऊन ठेविले आहे. " (१-३)

यावर " ज ऊं या " असे सर्वांनी वसिष्ठाना म्हटले अगता त्याचे त म्हणजे ऐकून घेऊन वसिष्ठ म्हणाले, " हे मित्राया ! हे विजया ! हे जयंता ! हे

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वं च मन्त्रिणः ।	
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया	७
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ।	
भवन्तः शंसिपुर्गत्या राघवाणामितः क्षयम्	८
कौशेयानि च चव्वाणि भूषणानि वराणि च ।	
क्षिप्रमादाय राक्षश्च भरतस्य च गच्छत	९
दक्षपथ्यशना दूता जग्मुः सं स्वं निवेशनम् ।	
केकयास्ते गमित्यन्तो दयानरुह्य संमत्तान्	१०
ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् ।	
वसिष्ठनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरितं ययुः	११
न्यन्ते नापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।	
निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम्	१२
ते हास्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यट्पृष्ठा ययुः ।	

अशोरनदना ! आता काय बराबराचें तें ऐका, मी तुम्हाला सवांनाच सागतों बेगशागी घोटे घेऊन केकयदेशाच्या राजधानीमध्ये असलेल्या राजवट्यात जाऊन दूतांनीं शोकाचें चिन्ह आपल्या चेहऱ्यावर याकिंचितही दिवूं न देता मझ्या आशेवरून भरताला म्हणावें कीं, “पुरोहित वसिष्ठ आणि सर्व मंत्री यांनीं तुला कुशल विचारिलें आहे, आता तुलवर येवून नीघ, तुझाशीं मोठें जप्तीचें काम आहे ” राम वनगामात गेल्या, मिता परलोकासी झाला आणि केकयीमुळें या रघुदलाचा घात झाला यातलें काहीएक तुम्हीं तेंवें मेन्मवर त्याला सांगूं नसा रेशमी वस्त्रें आणि उत्कृष्ट अलंकार केकयराजाला व भरताला देण्याकरिता घेऊन तुम्हीं लज्जरेच चालू लाग्ता.” (४-९)

याप्रमाणे वसिष्ठानीं सांगितल्यवर व मार्गांत भोजनाकरिता लागणारे द्रव्य त्याच्यावळ दि यावर ते दूत आपणाला पर्यंत अगलेल्या घोड्यावर स्वार होऊन केकय देशाला जाण्याकरिता आपापल्या घरी गेले. त्यानंतर जप्यासंबंध नें उरलीं सुगेली तयारी करून वसिष्ठमुनीनें आज्ञा दिल्यावर ते दूत तापडतोच चालते झाले अपरताल देशाच्या पश्चिम बाजूला आणि प्रलंब देशाच्या उत्तर बाजूला

पश्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम्	६३
सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ।	
निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद् द्रुतम्	६४
ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ।	
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम्	६५
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ।	
अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गा प्रादिशन्पुरीम्	६६
अभिकालं ततः प्राप्य तेजाऽभिभवनाच्च्युताः ।	
पितृपेतामही पुण्यां तेररिभ्रुमतीं नदीम्	६७
अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।	
ययुर्मध्येन चाल्हीकान्सुदामानं च पर्यतम्	६८
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शात्मलीम्	
नदीर्वापीतटाकानि पल्वलानि सरांसि च	६९

असलेल्या माळतीनदीवर उतरून ते त्या नदीतून पलीकडे गेले. ईशान्य दिशेस जाण्याकरिता निपालेले ते दूत पंचालदेशाला येऊन हस्तिनापुराजवळ गंगा उतरल्यावर पश्चिमेकडे वटून बुदनागलदेशाला जाणाऱ्या मंत्र्या रस्त्यानें चालले. पुष्पानीं फुललेलीं सरोवरे आणि निर्मल उदमानें युक्त अगलेल्या नद्या मार्गामध्ये हरीस पडत अमनानाही ते दूत मध्य न थांबतां निरुडीच्या कामागुळे घाईनेच पुढे चालते झाले, निमग्न उदक, नाग प्रकारचे पक्षी आणि उदमाने क्षुब्ध अशा शरदंडां नामक दिव्य नदीसमीप जाऊन ते ती नदी सोडलाहून पुढें गेले (१०-१५)

शरदंडानदीच्या पश्चिम तीरावर नमस्कार करण्यास येथे अगलेल्या सत्योपयाचनन मंत्र दिव्य वृक्षांश गेल्यावर दूतांनी त्याला प्रदक्षिण्य केली आणि नंतर त्यांनी कुलिंगा नांवाच्या राजधानीमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतर तेजोभिभवन गांवातून निघून अभिमात्मनामक गावाला आयावर द्दशानूंचा पिता व पितामह यांचा भिच्याशी सर्वथ आदे, अशी पुण्य द्दशुमतीनदी ते तरून गेले. बर्हाक देशात राहणाऱ्या वेदपारंगत ब्राह्मणांनी ही सदाचाराची पर्वा न करता ओंजळींनी पाणी पितांना पाहून विशेष आश्चर्य न दाखविता ते दूत बाहीकडेलातून सुदानपर्यंताला

पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ।

ययुः पयाति महता शासनं भर्तुरीप्सवः २०

ते श्रान्तवाहना दूता विरुष्टेन सता पथा ।

गिरिग्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जना २१

भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।

अहेडमानास्त्वरया स्म दूता राज्यां तु ते तत्पुरमेव याताः २२

इत्यर्थं श्रीमद्रामायणे वामनाख्ये अष्टाध्याय्याकाण्डेऽष्टितमः सर्गः ॥६८॥

एकेनसप्तितमः सर्गः ।

[२६९३]

यामेव रात्रिं ते दूता प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् ।

भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः १

द्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।

पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत २

चालते झाले त्यानंतर गुदाम परतार असलेले विष्णूचें स्थान पाहण्याचा उद्देश मनात धरून आणि त्रिशूला व शास्त्रांनी या नद्या पाहून नद्या, तलाव, तळा, सरोवरे नाना प्रकारचे भिन्न, व घ, हरण आणि हत्ती पहात पहात आपल्याला पठविणाऱ्या श्रेष्ठ वसिष्ठाची आज्ञा मिळीम नेश्याची इच्छा बाळगणारे ते दूत मोठ्या मार्गाने चालते झाले (१६-२०)

नंतर उपद्वरद्वित अमा वराच लाव मार्ग चालून आल्यामुळे त्यांचे घोडे घोंच घकले होते, तरी पण ते दूत गिरिग्रजनामक श्रेष्ठ नगराजवळ जाऊन पोचले. गाराश श्रेष्ठ वसिष्ठाची मनां संपादन करण्याकरिता, प्रजेचे रक्षण करण्याकरिता आणि दशरथाज्याच्या वंशजांच्या वंशवरंपरागत राज्याचा भरता-कटन स्वीकार करविण्याकरिता उपेक्षा न करणारे ते दूत राजाच्या राजाच त्वरेने त्या नगरास जाऊन पोचले (२१-२२)

याप्रमाणे महामुनि वामनीप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिमाव्यातल अयोध्याकाण्डाभिरां श्रद्धासंपात्ता सर्ग संपला ॥६८॥

उया रात्री त्या दूतानी त्या नगरांमध्ये प्रवेश केला, त्याच रात्री भरतालाही एक अमद स्वप्न पडले. ती रात्र उजाडण्याचे सुमारासच ते अमंगल स्वप्न

तप्यमानं तमाशायवयस्याः प्रियवादिनः ।	
आयासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः	३
वाद्यन्ति तदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे ।	
नाटकान्यपरे स्माहुर्द्वास्यानि विविधानि च	४
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रिययोधिभिः ।	
गोष्ठीद्वास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः	५
तमग्रधीप्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ।	
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सपे नानुमोदसे	६
एवं घुषाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।	
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम्	७
समे पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।	
पतन्तमद्रिशिरसात्कलुषे गोमये हृदे	८
गुह्यमानश्च मे दृष्टः स तसिन्गोमये हृदे ।	
विषमज्जलिना तैलं हसन्प्रिय सुहृर्मुहुः	९

पाहिन्यवर राजा दशरथाचा पुत्र भरत भयंत चिंतावात झाला. तो चिंता-
वांत झाला आहे अगें समजून प्रिय भायण करणारे त्याचे मित्र स्वप्नामुळे उत्पन्न
झालेल्या विषण्णतेचा त्याला विसर पडला. कामाठीं राभेमभें त्याला नाना-
प्रकारच्या गोष्टी सांगूं लागले. त्याचा खेद दूर करण्याकरितां काही मित्र बाघें
यात्रां लागले, काहीं नर्तकांकडून नृत्य करवूं लागले आणि काहींनीं हास्यरसप्रधान
अशा नाना प्रकारच्या नाटकांचा प्रयोग सुरू केला. परंतु नेहमीं यत्नालाय करणारे
ते मित्र दितरतरच गोष्टी आणि हस्योपहास यहा जरी करीत होते, तरी त्याच्या
योगांमं रघुवंश मरताला आनंद झाला नाही. (१-५)

ततस्तिलोदभं मुक्त्वा पुनः पुनरधः शिराः ।	
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवान्वगाहत	१०
समेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।	
उपकृद्वां च जगतीं तमसेव समावृताम्	११
आपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ।	
सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः	१२
अवदीर्णा च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान् ।	
अहं पश्यामि विष्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान्	१३
पीठे कार्णाग्र्यसे चैव निषण्णं कृष्णवाससम् ।	
प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः	१४
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।	
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः	१५

एका घोररज्या डबक्यांत पडताना मी स्वप्नामध्ये पाहिले. गाईच्या शेणाने भरलेल्या त्या डबक्यात ते तरंगत आहेत व आजकालीन तेल पिऊन वारंवार हंमत आहेत असे मी पाहिले. रथानंतर तिकांनी युक्त असा भात खाऊन फिरून फिरून खाली मान घालीत असलेल्या तेलाने मवांग चौपडन गेलेल्या तेलातच ते बुचकळ्या मारीत आहेत, असे मी पाहिले (६-१०)

“सागर शुष्क झाला आहे, चंद्र भूमीवर पडला आहे, पृथ्वी भंधकाराने व्याप्त होऊन अमुरानी व राक्षसांनी घासून टाकिली आहे व राजाची स्वारी ज्याच्यावर वसून निघते, त्या हत्तीच्या दाताचे तुकडे तुकडे झाले आहेत असे मी स्वप्नामध्ये पाहिले; आणि प्रज्वलित झालेले अग्नि एकाएकी विभूत गेले असेही मला दिसले. दुभंगलेली पृथ्वी, शुष्क होऊन गेलेले नाना प्रकारचे वृक्ष आणि जमीनदोस्त झालेले व घुगने व्यापलेले पर्वतही मी पाहिले. सोरंडाच्या आमनावर वृणवस्त्र परिधान करून बसलेल्या राजाला काळ्याहुट्ट व पिंपटवर्गाच्या श्रिया मारीत आहेत असे मी पाहिले. तावड्या फुलाच्या माग धारण करून वर रक्तचंदन अंगाला लावून तो धर्मात्मा राजा गाडवे जुंभलेल्या रथात बसून घाईने दक्षिण दिशेकडे निघून गेला, असे मी पाहिले. (११-१५)

प्रहसन्तीय राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ।
 प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विरुतानना १६
 एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ।
 अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति १७
 नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
 अचिरात्तस्य धृन्नाम्रं चितायां संप्रदृश्यते १८
 एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये ।
 शुष्यतीय च मे कण्ठो न स्यस्थमिव मे मनः १९
 न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ।
 भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चापगता मम ।
 जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् २०

इमां च दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
 भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् २१
 दूरायै श्री० वा० चरितकव्येऽथोभ्यानाञ्च एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ [२७१४]

"अनाळविकाळ सोंडाची व रत्नवर्धे परिधान केलेली एक तरुण राक्षसी हसन
 हंरात राजाला ओढून नेत असल्या मी पाहिली याप्रमाण असली भयंकर दृश्ये रात्री
 माझा दृष्टाम पडला ते हा मी, राम, राजा, अथवा लक्ष्मण दोगी तरी मृत्यु पच-
 नार, स्वप्नामये जे पुढे गाढवे जुपले-वा रथात बसून जातो, त्याची भूमशिला
 चितेवर लवंगरच दडोन्नीस येते, याकरिता मी खिन्न झालो आहे तुमच्या

मत्ततितम. सर्गः ।

भरते ध्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तबाहनाः ।	
प्रविश्यासन्नपरिसं रम्यं राजगृहं पुरम्	१
समागम्य च राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः ।	
राज्ञः पादां गृहित्वा च तमूचुर्भरतं वचः	२
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सद्ये च मन्त्रिणः ।	
त्वरमाणश्च निर्याद्वि कृत्यमात्ययिकं त्वया	३
इमानि च महार्हाणि धत्वाण्याभरणानि च ।	
प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय	४
अत्र त्रिंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।	
दशकोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज	५
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं खनुरक्तः सुहज्जनं ।	
दूतानुयाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान्	६

करणात्न ते भयच जात नाहीं. ” (१६-२१)

याप्रमाणे महासुनि वासीभिर्प्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिनाम्यातील अयोध्याखण्डापाैर्नी एकुससत्तरवा मर्ग सपला ॥ ६९ ॥

याप्रमाणे भरत मग्नर्चा हसीकृत सागत जाहे, तोंच उगाचे घोडे धरून गेलेल जाहेत, जगा ह्या दृष्टींनी ओलाटल्यास अक्षर्य थमा संदक ज्याच्या भोंवतालीं आहे अशा त्या नगरात प्रवेश झेल व ते रम्य राजसन्नापार्शीं आले त्या राजाची भेट आल्यावर व राजपुत्रांनी त्यांचे आदराने य देव्यावर राजाला पुनः एतवार वदन दहन ते त्या भरताला म्हणाले, “ पुरोहित वसिष्ठ आणि सर्व मंत्री यांनी तुल आपल्याकडे सर्व कुशल जाहे असे सांगितले आहे आता एतकरच येमून निष्क्याचा तयाग कर; तुम्हाला वयन निम्नडीचे काम आहे. हे कालवयना ५ हा मोठमोठी मांदवान् जेव्हा व भूषणे नू हे आणि आपल्या सामायांनी दे. या वयर्परी रीम मोटाची वस्त्रे करून राजाग दिलीं अमून, तुम्हास मागता हे राजाजारा, दग मोटाची वस्त्रे दिल. एतेंत ” (१-५)

याप्रमाणे दूताना मागित्तानर मित्रार अनिश्य प्रेन वग्यारा तो भरत

काचित्स कुशली राजा पिता दशरथो मम ।
 कश्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ७
 आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी ।
 अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ८
 काचित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
 शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ९
 आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
 अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह § १०
 पद्ममुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।
 ऊचुः संप्रश्रितं वान्प्रमिदं तं भरतं तदा ११
 कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ।
 श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः १२

ते सर्व स्त्रीकाएन आणि त्यांना हृष्या भ्रमलेल्या पदार्थांनी घाम, शिधा, दाग, इत्यादि त्यांची विचारपूर्व करून त्यांना म्हणाल की, “माझा पिता दशरथ राजा कुशल आहे ना? अपि राम व महात्मा लक्ष्मण सुखरूप आहेत ना? सभ्य, धर्मनिष्ठ, धर्मज्ञ आणि धर्मात्मा अनुमहान भाषण करणारी अशी विचारी रामाची माता कौसल्या कुशल आहे ना? लक्ष्मण व वीर शत्रुघ्न याची माता जी मध्यम राक्षसानी धर्मज्ञ. सुमित्रा तीहि सुखरूप आहे ना? स्वार्थाकडेच दृष्टि देणारी, नेहमीच जहाल, रागोट स्वभावाचा आणि आपणाला शहाणी समजणारी माझी माता कैकेयीही बरी अमूल तिने मला काही सांगितले आहे काय ?” (६-१०)

याप्रमाणे महात्मा भरताने प्रश्न केला असा, ते दूत विनयपूर्वक आणि थोडक्यात त्या भरताला म्हणाले, “हे पुष्पश्रेष्ठा ! ज्याचे कुशल तू इच्छास

§ दूत म्हणून नोकर मागले ! त्यांना भरतासारखा राजपुत्र आपल्या जन्मदात्रा मानेसंबंधाने असा प्रकार विचारपूर्व करील, हे संभवून नाही. ते बरे तरी दिवत नाही. मुळात श्रेष्ठ उत्तरार्धापुरताच जमवा. पुरार्थ मागाहून कोणी तरी घालून श्रेष्ठ पूर्ण केला असावा.

भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।

आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् १३

एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः ।

दूतैः संचोदितो वास्यं मातामहमुवाच ह १४

राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।

पुनरप्यहमेप्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि १५

भरतेनैव मुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ।

तमुवाच शुभं वास्यं शिरस्त्राघ्राय राघवम् १६

गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।

मानरं कुशलं प्रयाः पितरं च परतप १७

पुरोहितं च कुशलं ये चान्य द्विजसत्तमाः ।

तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १८

तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्यलान्जिनानि च ।

आहेस, ते सर्वहि कुशल आहेत. कमलामध्ये निवस करणारी लक्ष्मी तुला वरण्यास तयार आहे. तर आता प्रयणारिता तुला रथ जोडून तू तयार हो । " याप्रमाणे त्यांनी भरताला सांगितले असता " दूत मला घई करीत आहेत, असे सांगून मी महाराज वैश्याधिपतीचा निरोप घेतों, " अने भरताने त्या दूताना सांगितले. दूताना असे सांगितल्यावर दूतानी " मन्वर जा " म्हणून सांगितले व तो राजकुमार भरत आपल्या आजोबाना म्हणाला " हे राजा । मी पित्याकडे जातो, दूत मला त्वरा करीत आहेत. जेव्हा अपणाला माझी आठवण होईल, तेव्हा मी पुनः येईन " (११-१५)

याप्रमाणे भरताने सांगितले असता त्याचा आज्ञा केकयदेशाधिपति रघुवंशज भरताचे मस्तक ठेगून शुभ शब्दांनी त्याला म्हणाला " भरता । जा; मां तुला परवानगी देतो । कैकेयीचा योग्य सुपुत्र असणाऱ्या व शत्रूंना सताव देणाऱ्या मुला । अपल्या मातेला व पित्याला आम्ही गुजाल आहोत म्हणून राग; आणि त्याचप्रमाणे पुरोहित व इतरही जे काही द्विजश्रेष्ठ असतील त्यांना आणि त्या महाधनुर्धारी राम-लक्ष्मण यांनाही शुभच सांग. " असे सांगितल्यावर उदरुष्ट

सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम्	१९
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान्याघ्रवीर्यधलोपमान् ।	
दंष्ट्रायुक्तान्महाकायाञ्जुनश्चोपायनं ददौ	२०
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ।	
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमाविशन्	२१
नक्षामात्यानमिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।	
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः	२२
ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् ।	
खराञ्जशीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽसौ धनं ददौ	२३
स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ।	
भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा	२४
बभूव हास्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ।	
त्वरया चापिदूतानां स्तप्रस्यापि च दर्शनात्	२५

हत्ती, परोपरीचीं लेकरीचीं गळे, सिंह-व्याघ्रादिकांची अजिनें आणि प्रव्य, सरकार-पूर्यक केकयराजाने त्या भरताला दिले. अंतःपुरामध्ये प्रयासानें वाढविलेले, पराक्रम आणि बल यामध्ये वाघाची बरोबरी करणारे आणि मोठमोठ्या दाढांनी युक्त असलेले असे विष्पाड कुत्रे देणगीदाखल त्याला दिले. (१९-२०)

मोन्याऱ्या दोन हजार मोहोरा आणि सोळाशे घोडे इतके धन कैकयीच्या पुत्राचा सरदार करून त्याला केकयराजाने दिलें. त्या वेळीं सोपतीसाठीं म्हणून आपणाला पसंत असलेले बिंधासु आणि गुणी असे अमात्यही अध्वपति केकयराजानें भरताच्या बरोबर दिले याप्रमाणे केकयराजानें देणगी दिल्यावर ऐरावत कुलातील आणि इंद्रागिर नामक देशातील दिसण्यातही मनोहर असलेले हत्ती आणि उत्कृष्ट रीतीचे सामानसुमान घातलेलीं व वेगानें जाणारीं खेचरे, असें द्रव्य त्याच्या मानानेही त्याला दिलें परंतु कैकयीपुत्र भरतानें जाण्याऱ्या घाईमुळे त्या वेळीं केकयराजाने दिलेल्या द्रव्यामदल आनंद दाखविला नाही; कारण दूताच्या घाईमुळे आणि स्वप्न पाहिल्यामुळे त्याच्या अंतःकरणाला फारच मोठी चिंता लागून राहिली होती. (२१-२५)

स स्ववेदमाभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम् ।

प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमम् २६

अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम् ।

ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः २७

स मातामहमापृच्छन् मातुलं च युधाजितम् ।

रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ २८

रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम् ।

उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्ययुः २९

मलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहायकस्यात्मसमैरमात्यैः ।

आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुगृहाद्ययौ सिद्ध इयेन्द्रलोकात् ३०

इत्यार्षे श्री० बा० आदिवाक्येऽयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥ [२७४४]

असौ. तो महावैभवशाली भरत आपल्या निवाम-स्थानांतून बाहेर पडला आणि पुष्प, हत्ती व घोडे यांनी गजपत्न गेलेल्या उत्कृष्ट * राजमार्गावर आला. त्यानंतर आपल्या घरापासून राजवाच्यापर्यंत राजमार्गांनं गेल्यावर तो उत्कृष्ट अन्तःपुरापाशीं येऊन थांबला आणि त्या अंतःपुरामध्ये त्या वैभवशाली भरतानें मज्जाव न होता प्रवेश केला. त्यानंतर आज्ञा व मामा युधाजित यांचा निरोप घेऊन व रथावर आगळ होऊन तो भरत शत्रुघ्नासह मार्गस्थ झाला. रथ शतदिशीं वळून घेण्याकरितां चार चक्राच्यामध्ये अगलेले मंडलचक्र ज्या रथांना आहे, अशा अणखी शंभर रथांना उंट, बैल, घोडे व खेचरें लावून अयोध्येला निघालेल्या भरताच्या मागोमाग नेकर सोव्हो गेले. आज्ञा-वानें बरोबर दिलेले स्वनःस्था तोडीचे अमात्र आणि मित्र यांनी सुरक्षित झालेला तो महात्मा शत्रुघ्नसह भरत इन्द्रलोकातून निघणाऱ्या मित्राप्रमाणे शत्रु-घ्नाला बरोबर घेऊन आपल्या आज्ञेलातून बाहेर पडला. (२९-३०)

याप्रमाणें महामुनि वार्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अथो यात्रादर्पणीं सत्तरावां सर्ग संपला ॥ ७० ॥

* हा राजमार्ग राजवाच्याच्या आवारातील होय.

एकसप्ततितम सर्ग ।

स प्राङ्मुखो राजगृहादामीनयैर्य वीर्यवान् ।
 नतः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यविद्य तां नदीम् १
 ह्यादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्चोतस्तरङ्गिणीम् ।
 शतद्रुमतरच्छ्रीमाच्चदीमिक्ष्वाकुनन्दनः २
 ऐलघाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वतान् ।
 शिलामाकुर्वती तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकषणम् ३
 सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलायहाम् ।
 अभ्यगात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथ प्रति ४
 सरस्वतीं च गङ्गां च यग्मेन प्रतिपद्य च ।
 उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ५
 येगिनीं च कुलिङ्गाभ्यां ह्यादिनीं पर्वतावृताम् ।
 यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ६
 शीतीकृत्या तु गात्राणि क्लान्तानाभ्यास्य वाजिनः ।

राजगृह तून पूवकडे तोंड करून बाहेर पडल्यावर त्या तेजस्वी व वीर्यवान् भरताने सुदामा नदी गाठली व ता तरून अलीकडे आला त्यानंतर अकाठ पात्र असलेल्या व निचा प्रवाह पश्चिमेकडे वशात जात आहे, अशी ह्यादिनी नदी व नंतर शतद्रुमदी तो इल्बाबुवश व वैभवशाला भरत तरून आणखी अलाकडे आला मंतर ऐलघान गावापाशी तेथेच नदी उतरून तो अपरपर्वत नावाच्या देशाला आला आणि आपल्या पात्रात पडलेला वस्तु पाषाणासारखा कठीण करून टाकणारी शिलानदी तरून जाऊन आग्नेय दिशेस असलेल्या शल्यकर्षण देशाला तो अलास्य नंतर शिलावश नदी पहात पहात तिच्यामध्ये स्नान करून व शुचिर्भूत होऊन तो सत्यप्रतिज्ञ भरत मोठमोठे पर्वते ओलाडून चैत्ररथ वन ला आला नंतर गंगा आणि सरस्वता यांच्या तारप्वर संगमस्थळी तो आला आणि चारमस्य देशाच्या उत्तरेस अमल या देशाला अत्यावर तो मातुड नामक वनामध्ये येऊन पोचला (१५) , त्यानंतर अतिओढ असलेला आणि पर्वतानी व्याप्त अशा कुलिंगा नदी उतरल्या नंतर यमुनवर येऊन त्याने जाण या सैन्याला निवावा दिला तेथे घोड्याचा

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम्	७
राजपुत्रो महारण्यमनमीक्षणोपसेवितम् ।	
भद्रां भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्यगात्	८
भागीरथीं दुष्प्रतरां सांशुधाने महानदीम् ।	
उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे	९
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्ठिकाम् ।	
स्यलस्नां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्धनम्	१०
तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूद्वीपं समागमत् ।	
चरुथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः	११
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।	
उद्यानमुज्जिह्वानायाः प्रियका यत्र पादपाः	१२
स तांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।	
अनुशाप्याथ मरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ	१३

शरीरें पाण्यानें गार धम्म त्या धमलेल्या घोड्यांना स्नानें विसावा दिला आणि तेथें स्नान व नागेंपिणें करून व तीर्थ म्हणून यमुनेचें पाणी घरोर घेऊन तो पुढें वायव्य निघाला. त्यानंतर वायु ज्याप्रमाणें आकाशाच्या ओलाढीन जातो, त्याप्रमाणें उतन रथानें व सल्लेला तो कन्यागंगेचें राजकुमार भरत ज्यामध्यें मनुष्यांचा वारसा संचार नाहीं, अशा रथावरण्यातून अति त्वरेनें पार निघून गेला. अंशुधान गांग्रापाशीं महानदी गंगा उतमन जाणें फार कठीण आहे, असें समजून आन्यावर तो प्राग्वट म्हणून प्रसिद्ध अललेल्या नगराकडे लवकरच चालता झाला. प्राग्वट नगराजवळ गंगा उतमन नो कुटिकोष्ठिका नदीच्या तीरावर आला आणि सैन्यासह ती नदी उतमन येत्यावर तो भरत धर्मवर्धन गांवाकडे चालता झाला (६-१०)

तेथून तोरण नामक गांवाच्या दक्षिण बाजूला असलेल्या जंबूद्वीप नामक गांवाला गेला आणि तेथूनही तो दशरथपुत्र भरत वस्य नामक रम्य गांवाकडे चालता झाला. तेथें रम्य वनामध्ये वास्तव्य केल्यावर तो भरत पूर्वेकडे वट्टन प्रियम गांवाचे वृक्ष ज्या ठिकाणी आहेत, अशा उज्जिह्वानी नामक नगराच्या

वासं कृत्वा सर्वतीर्थं तीर्त्वा चोत्तरगां नदीम् ।

अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः १४

हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामप्यवर्तत १५

ततार च नरव्याघ्रो लोहित्ये च कर्षीवतीम् ।

एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् १६

कलिङ्गनगरे ध्यापि ग्राप्य सालवनं तदा ।

भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः १७

वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ।

अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह १८

तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोपितः पथि ।

अयोध्यामप्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेदमब्रवीत् १९

एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।

अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका २०

वागेत येऊन पोंचला. प्रियक वृक्षजवळ आन्यावर वेगशाली घोडे भरतानें आपल्या रयाला लाविले आणि उज्जिहाना नामकनगरीपासून आपला मुलूख जवळ असल्या कारणानें व अय बाळगण्याचें कारण नसल्यामुळे, तुम्ही मागून सावकास या, अशी सैन्याला आज्ञा देऊन तो भरत घाईनें पुढे येण्यास निघाला. सर्वतीर्थ-प्राप्त्यामध्यें वास्तव्य करून येथील उत्तरगामिनी नदी आणि इतरही नद्या नाना-प्रकारच्या जोंगरी घोड्यांच्या सहाय्यानें उतरून गेला पुढें हस्तिपृष्ठक गावाला आल्यानंतर कुटिका नदीही तो ओलाढून गेला. (११-१५)

नंतर लोहित्य गावापाशीं कर्षीवती, एकसाल गावापाशीं स्थानुमती आणि विनत गावापाशीं गोमतीनदी अशा नद्या उतरून तो पुरुषश्रेष्ठ भरत पुढें येण्यास निघाला. त्यानंतर कलिंग नगरामध्यें सालवनापाशीं आल्यावर भरत वेगानें अयोध्येकडे आला असता त्याचे घोडे आतिशय थकून गेले. तथापि ते वन रातोरातच सत्वर ओलाढल्यावर अरुणोदयाच्या वेळीं मनु राजानें वसविलेली अयोध्यानगरी त्याला दिसली. सात रात्रो प्रवास करणारा तो पुरुषश्रेष्ठ भरत पुढें असलेल्या त्या अयोध्यानगरीकडे पाहून सारध्याला म्हणाला. (१६-१९)

यज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

भूयिष्ठमृद्धैराक्रीणां राजर्षिवरपालिता २१

अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।

समंताद्भरनारोणां तमघ न शृणोम्यहम् २२

उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ।

समंताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यथा २३

तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।

अरण्यभूतव पुरी सारथे प्रतिभाति माम् २४

नह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गर्जनं च वाजिभिः ।

निर्यान्तो धामिभ्यान्तो वा नरमुत्था यथा पुरा २५

उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।

जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणयन्ति च २६

तान्येतान्यद्य पद्यामि निरानन्दानि सर्वदाः ।

‘सारथे ! चागत्या चांगत्या बागानीं एक असलेली ही यशस्विनी अयोध्या मला आनंदित दिमन नाही. यशस्विनि यज्ञयाग केलेल्या गुणसंपन्न वेदपारंगत समृद्ध ब्राह्मणांनीं जरी ही पुष्कळ अंशी व्याप्त झालेली आहे आणि राजर्षिभेष्टानीं जरी हिचे रक्षण केले आहे, तरी दुःख ती मला पाटल्या भूतिरेच्या दिगाप्रमाणे निःसर्व दिवत आहे. अयोध्येमध्ये असलेल्या स्त्रीपुरुषांची पूर्वी मोठा प्रचंड गडबड मभोंवती ऐकू येत असे, ती आज ऐकू येत नाही. सायंकाळीं आत प्रवेश करून व रात्री तेथे क्रीडा करून विसावा घेतलेले पुरुष सकाळीं पराकट लगवर्गाने जाऊ लागले असतां ज्याच्या योगाने त्या बागा पूर्वी सुशोभित दिवत असत, त्या आज विपरीत पुरुषांनीं त्याग केलेल्या व मला पाहून रडत अगत्या-सारख्या दिसत आहेत आणि मला विपरीतच भावत आहेत. हे सारथी ! ही नगरीही मला अरण्यरूप झाल्यासारखी भावत आहे. रथ, हत्ती अथवा घोडे यांचा वसून आत जाणारे अथवा बाहेर येणारे मोठे मोठे लोक पूर्वीप्रमाणे यां येतां जाताना दिमन नाहीत. (२०-२५)

स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः	२७
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ।	
सरकां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु	२८
चन्दनागुरुसंपृक्तधूपसमूर्च्छितोऽमलः ।	
प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य यथा पुरा	२९
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः ।	
किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा	३०
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।	
निमित्तान्यमनोशानि तेन सीदति मे मनः	३१
सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम वन्धुषु ।	
तथा ह्यसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे	३२
विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।	

“ लोकाच्या रतिक्राडा चालण्यास अत्यंत अनुकूल अशा ज्या बागा पूर्वी उल्टसित भासत असत, त्या आता सर्व प्रकारे मला आनंदरहित दिसत आहेत. इतकंच नव्हे, परंतु त्या बागाच्या रस्त्याजवळील असलेले वृक्षही पाने गळून पडण्यामुळे आक्रोश करीत असल्यासारखे दिमत आहेत. अतिशय अस्पष्ट आवाजात प्रेमभराने मधुर शब्द करणाऱ्या मत्त पशुपक्षाचा ध्वनि अद्यपि सूयोदय झाला अमताही व आम्ही अगदी जवळ आलों असताही ऐकू येत नाही वदन आणि अगुरु व धूप यांच्या योग ने सुवासिक झालेला, निर्मल आणि टवटवी काणणारा असा वारा पूर्वीप्रमाणे आन का घरे वहात नाही ? नगारे, मृदंग आणि वाणा याचा टिपरें इत्यादि माहून निघालेला ध्वनि पूर्वी कधीही बदन पडल्यामुळे एकसारखा ऐकू येत असे, तो आज का घरे बदन झाला आहे ? खनिष्टसूचक असे नाना प्रकारचे अपशकुन मला होत असून दावा डोळा लवणें इत्यादि अशुभसूचक चिन्हेही होत आहेत व यामुळे माझे मन खिन्न होत आहे सूता । माझ्या माणसाचे सर्व प्रकारे कुशल असणे मला अशक्य वाटत आहे असे जर न म्हणविं तर काही एक कारण नसताना माझ्या मनाला असा का घरे वेद वाटला ? ” (२६-३०)

भरतः प्रविधेशाशु पुरीमिदचाकुपालिताम्	३३
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।	
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ	३४
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थ्यं प्रत्यर्च्य तं जनम् ।	
सूतमश्वपतेः श्रान्तमग्रवीत्तत्र राघवः	३५
किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ।	
अशुभाशङ्कि हृदयं शूलं च पततीय मे	३६
ध्रुता नु पादशः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।	
आकारांस्तानहं सर्यानिह पश्यामि सारथे	३७
संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये ।	
असंयतरुचाटानि श्रोत्रिहीनानि सर्वशः	३८
वलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ।	
धनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च	३९

याप्रमाणे गारव्यानीं बेलत अमता दान, गिज, ग्रस्त आणि अंतः-
करणत धुव्य झाले-या भरताने दशानुवंशजांनी रक्षण केले-या त्या अयोध्या
नगरीमध्ये प्रवेश केला. अशु यवून भेले आहेत, अशा स्थितीतच तो भरत
वैनयन नामक वेणीने नगरीमधे प्रवेश करू लागला अमता वेदीतील द्वारपालांना
जयजयकार केल्यावर तो त्याच्याबरोबर नगरीमध्ये गेला. ह्यानंतर मनात
अन्वय झालेला तो रघुवंशज भरत त्या द्वारपालांना गंमानपूर्वक परत पाठवून
अश्वपति नेहवराजाच्या दमलेल्या सारथ्याला म्हणाला. (३३-३५)

“हे निष्पाप ! कारणाशिवाय मला येथे घाईने कां बरे आणलेस ? माझ्या
मनाला अशुभाची संज्ञा येत असून माझे धैर्य ही गळत चालले आहे. कारण
हे सारथे ! राजांचा नाश झाला असता जे प्रसार होत असल्याचे मी पूर्वी
ऐकले आहे, ते गप्प मला दिसत आहेत. सद्धारंमार्जन नस-यामुळे कुटुंबी
गोमार्चा परं भवाण दिसत आहेत, त्याची दारं अस्ताव्यस्त उघडीच पडली
आहेत व पमत्याही प्रमाणाची शोभा त्यांना राहिलेली नाही. या परांतून कोठे
पूजा अर्चा चाले-येई दिसत नाही; धृषांचा गुग्गुंधही यांतून येत नाही, आंतील

अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिमवनान्यहम् ।	
अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च	४०
देवागाराणि शून्यानि न भ्रान्तीह यथा पुरा ।	
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च	४१
माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ।	
हृदयन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै	४२
ध्यानसंविग्रहदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः ।	
देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिन्मृगास्तथा	४३
मलिनं चाधुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।	
सखीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठित पुरे	४४
इत्येषमुक्त्वा भरतः सूतं ते दीनमानसः ।	
तान्यनिष्ठान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ	४५

कुटुम्बेही जेवन्त्यासारखीं दिसत नसून निस्त्रेज दिसत आहेत आणि म्हणूनच ही कुटुम्बी लोकाची घरे मला शोभा नष्ट झाल्यासारखी वाटत आहेत त्याचप्रमाणे पुण्याचीही शोभा नाहीसा झाली असून आताल पटागणेही शाळती नसल्यामुळे ही शून्य देवालये पूर्वीप्रमाणे शोभानमन मला येथे दिसत नव्होत देवतांच्या पूजा बंद झाल्यासारख्या दिमत आहेत आणि यज्ञशालाही यज्ञकर्मनीं विरहित दिसत आहेत. (३६-४१)

“ फुलाच्या घातारामध्ये फुलाच्या वस्तु माडलेल्या आज दिसत नाही त अग्नि व्यापारी लोकही पूर्वीप्रमाणे आज येथे आढळत नाहीत. खरेदी, विक्री वगैरे व्यापार बंद पडल्यामुळे लोकांना आपआपनी दुकाने लावलेली आहेत अग्नि मनामध्ये चिंताकात होऊन दान झालेले हे लोक देवालयालून व पारावरून दटोस पडत आहेत आणि नगरातील पशुपक्षीही दान झालेले दिसत आहेत साराच, खीपुरयासह नगरातील लोक मलिन, अधुपूर्ण नेनानी युक्त, दीन, चिंताकात व वृश दिसत असून खीपुरयासह सर्वही प्रजाजनाना हुरहुर लागल्यासारखी दिसत आहे ” (४२-४४)

याप्रमाणे मनामध्ये खिन्न झालेला तो भरत त्या सारख्याला सांगून अग्नि

तां शून्यशृङ्गाटकवेदमरथ्यां रजोरुणद्वारकवाटयन्त्राम् ।

दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ४६

बभूव पश्यन्मनसोऽप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ।

अवाक्शिरा दीनमना न दृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेदम् ४७

द्वयार्थं श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥ [२७९१]

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

अपश्यंस्तु ततस्नत्र पितरं पितुरालये ।

जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये १

अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।

उत्पपात तदा दृष्ट्वा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् २

स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवाजितम् ।

भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ३

अयोध्येमध्ये तौ आनिष्टसूचकं चिन्हं पाहून राजवाज्याकडे गेला मारास, इंद्राच्या अमरावतीनगरीप्रमाणें अगलेल्या त्या आपल्या अयोध्यानगरीतील चौक, घरे आणि मार्ग अगदीं सामसूम झाले आहेत आणि आतील दरवाजेहां मळाने घाणेरडे होऊन गेले आहेत, असे पाहिल्यावर त्या भरताला दुःखाचें अतिशयच भरतें झालें पूर्वी आपल्या नगरामध्ये कधीही दृष्टोत्पत्तीस न आलेले असे व मनाला प्रिय नसलेले प्रकार पाहणाऱ्या त्या भरतानें आपली मान खाली घातली आणि मनामध्ये खिन्न झालेल्या त्या हर्षरहित माताच्या भरतानें आपल्या पित्याच्या गृहामध्ये प्रवेश केला. (४५-४७)

याप्रमाणे महामुनि वर्तमानकिप्रगीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डपैकीं एकादशरावा सर्ग संपला. ॥ ७१ ॥

पित्याच्या महालात गेल्यावर तेथें पिता दृष्टीस पडत नाहा, असे पाहून भरत मातेचें दर्शन घेण्याकरिता मातेच्या वाट्यांत गेला. तेव्हा परगावां गेलेला तो आपला पुत्र परत आलेला पाहताच कैकेयी आनंदित झाली आणि सुवर्णाच्या पलंगावरून उठून तिने त्याच्याकडे धाव घेतली. आत जाताच शोभा-रहित झालेले मातृगृह पाहून त्या धर्माच्या भरताने आपल्या मातेचे पवित्र

तं मूर्ध्नि समुपाधाय परिव्रज्य यशस्विनम् ।

अङ्गे भरतमारोप्य प्रधुं समुपचक्रमे ४

अद्य ते कतिचिद्राज्यश्च्युतस्यार्यकवेदमनः ।

अपि नाध्वश्रमं शीघ्रं रथेनापततस्तव ५

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ।

प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ६

एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।

आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः । ७

अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेदमनः ।

अम्नायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ८

यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परन्तपः ।

परिश्रान्तं पथ्यमवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ९

राजयान्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।

यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदभ्या वक्तुमर्हति १०

चरण धरले, तेव्हा त्याचें मस्तक हुगून कैकेयीनें त्या वसस्वी भरताला आर्त्तिगन दिलें आणि त्याला माडीवर बसवून ती त्याला विचारूं लागली (१-४)

“ आजोबाच्या घरून निघून आज तुला किती दिवस झाले ? रयात बसून वेगानें व तातडीनें आल्यामुळें तुला प्रवासाचे श्रम झाले माहींत ना ? तुझे आजोबा व मामा युवाजित् हे चांगले कुशल आहेत ना ? मुला ! येथून ह प्रवासाला गेल्यापासून आजोबांनीं तुला मुल झाले किवा माहीं, हें सर्व तूं मला साग. ” (५-६)

याप्रमाणे कैकेयीनें विचारले असता त्या कमलासारसे नेत्र असलेल्या राज-कुमार भरतानें आपल्या मातेला सर्व काही प्रिय वृत्तांत सांगितला तो म्हणाला, “ आजोबांच्या घरून मी निघाल्याला आज सातवा दिवस. माझे आजोबा, मामा युवाजित् हे खुशाल आहेत सगूला ताण देण्याच्या केकवराजानें जें धन व रत्ने मला दिलीं होती, तीं वाहून आणणारों वाहने भागांत धकून गेलों आणि म्हणून मी पुढें निघून आलों राजाचा निरोप घेऊन येणाऱ्या दूतानें धाई केल्यामुळे मी

शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।	
न चायमिदं वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे	११
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।	
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः	१२
पितुर्ग्रहिष्ये पादौ च तं ममारयाहि पृच्छतः ।	
आहोस्विदम्बा ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने	१३
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्वोरमप्रियम् ।	
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता	१४
या गतिः सूर्यभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।	
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः	१५
तच्छ्रुत्या भरतो धाम्न्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः ।	
पपात सहसा भूमौ पितृशोकयलार्दितः	१६
हा हतोऽस्मीति रूपणं दीनां याचमुदीरयन् ।	

आर्वा आलों आदे तेव्हा मला जे विचारवें मे वाटतें ते तूं गागाधम (७-१०)

“हा तुझा रोज झोंपण्याच्या सुवर्णभूषित पलंग आज शून्य दिगंत आहे आणि इक्ष्वाकुबुलाताल हे लाजही आज मला अ नशित दिसत नाहीत येथे माझ्या आईच्या अन्त पुरामध्येच बहुतेक राजा अभावयाचा, परंतु आज त्याचें दर्शन घेण्याकरिता मी येथे आलों असता तो कोठे माझ्या दृष्टीस पडत नाही मला आर्वा बडिलाच्या पायावर मस्तक ठेवावयाचें आहे, तेव्हा ते कोठे आहेत हे मी विचारीत आहे, ते मला सांग ज्येष्ठ माता कौसल्येच्या अन्त पुरात ते आहेत काय ?” याप्रमाणें त्या नें विचारलें असता राज्यलोभानें मे हित झालेली व सर्व काही जाणीव अवलेली ती कैकेयी पूर्वे घडलेली हकीमत ज्याला काहीच माहीत न हा, त्या भरताला भयंकर आणि अप्रिय असलेलीही ती हकीमत प्रिय असल्याप्रमाणें सांगू लागला. ती म्हणाली, “सर्प प्राण्याची जी गति होत असे, ती तेजस्वा यज्ञशल व महाम्बा अशा त्या राजाची, तुझ्या पित्याचें सालां आहे ” (११-१५)

तें मातेचें भाषण एकताच आचरणानें पवित्र व धर्मेनिष्ठ वृत्तात उषज झालेला तो भरत पितृशोकान्या वेगाने धडा बसल्यासारख्या होऊन एकाएकी भूमानर

निपपात महाबाहुर्द्याहृ विक्षिप्य वीर्यवान्	१७
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ।	
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः	१८
एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मै शयनं पुरा ।	
शशिनेवामलं रात्रौ गगनं सोयदात्यये	१९
तदिदं न विभात्यथ विहीनं तेन धीमता ।	
व्योमेध शशिना हीनमशुष्क इव सागरः	२०
याप्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः ।	
प्रच्छाद्य घदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः	२१
तमातं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।	
निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने	२२
माता मातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम् ।	
उत्थापयित्वा शोकार्ते यवनं चेदमग्रयीत्	२३
उत्तिष्ठोतिष्ठ किं शोके राजन्नत्र महायशः ।	

पडला “ हाय हाय ! माता घात झाला ! ” असे करुणा उत्पन्न करणारे शोकपूर्ण शब्द उच्चारित उच्चारित तो महापराक्रमी वीर्यवान् भरत हात आपटून भूमीवर पडला असता, बापाच्या मरणाने दुःखित होऊन शोकाकुल झाल्यामुळे त्याचे मन अनवस्थित व व्याकुल झाले व तो महातेजस्वी भरत अशा प्रकारे विलाप करू लागला- “ मेघ निघून गेल्यावर चंद्राच्या योगाने रात्री शोभणाऱ्या निर्मल आकाशप्रमाणे जी ही माझ्या पिताची शय्या अत्यंत मनोहर दिसत असे, ती आपल्याने रक्षित झाल्यामुळे चंद्ररक्षित आकाशप्रमाणे अथवा शुष्क सागराप्रमाणे निस्तेज दिसत आहे. ” (१९-२०)

मनामध्ये अतिशय दुःखित झालेला तो विजयी श्रेष्ठ भरत वक्षाने आपले सुदूर मुख जाकून घेऊन आणि शोकाने सधु ढाळीत याप्रमाणे विलाप करू लागला तेव्हा कुहाडीने तुटून जाऊन वनामध्ये पडले या शाल वृक्षाच्या खोडाप्रमाणे दुःखातुल होऊन जमिनावर पडलेल्या मरताला पाहून वैवेचीने, गतीने गजासारखा आणि तेजाने चंद्रसूर्यासमान अमलेच्या आपल्या पुताला जमिनीवरून उठविले

त्वाद्धिधा नहि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः	२४
दानयन्नाधिकारा हि शीलधृतिनपोऽनुगा ।	
बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रमेवार्कस्य मन्दिरे	२५
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविवृत्य च ।	
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्वहुभिरावृतः	२६
अभिपेक्ष्यति रामं तु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ।	
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिपम्	२७
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।	
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम्	२८
अस्य केनात्यगाद्राजा ध्याधिना मय्यनागते ।	
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम्	२९
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति किर्तिमान् ।	
उगजिघ्रेतु मां भूर्ध्रि तातः सन्नाम्य मत्स्वरम्	३०

आणि ती कैकेयी शोकातुल झालेल्या त्या भरताला म्हणाली, “ हे महार्क्षिनाम्न राजा ! ऊठ, ऊठ, अमा येथे का पडलास ? अरे, मभेमध्यें प्रसिद्ध असलेले तुझ्याखे मज्जन शोक करीत नसतात. हे बुद्धिमान् मुला ! दान व यज्ञ यातच रममाण झालेली तुझी बुद्धि ज्याप्रमाणें मूर्खांची प्रमा सूर्यमंडलाला अनुसरून अमन, त्याप्रमाणें मूर्खतेन, विद्या व तप यांना अनुसरून आहे. ” (२१-२५)

याप्रमाणें कैकेयीनें मागितले असताही अनेक प्रकारें शोकांनीं व्यथुल झालेला तो भरत पुष्कळ वेदपथंत राहून आणि भूमीवर लोलनच आपल्या आईला म्हणाला, “ दत्त जेव्हा मला येथे पाईनें आणू लागले, तेव्हा राजा रामाला राज्याभिषेक तरी करीत अगला पाहिजे किंवा यज्ञ तरी करीत अमला पाहिजे, अमा माझ्या मनात विचार आला आणि आनंदित होऊन येथें निघून आलों. परंतु तें हें सर्वच निपरीत झाल्यामुळे माझी छाती फाटून गेली आहे कारण मेढूमों प्रिय आणि जित करण्याविषयी रत असलेले माझे वडील आन माझ्या दृष्टीस पडत नाहीत. आई ! मी येथें नयताना कोणत्या रोगानें राजाचा अंत झाला बरे ? ज्यांनीं आपला पित्र्याचा स्वन. मंस्सार केला, ते राम आदिम्न वन्न होत. त्या कीर्तिमान

क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 यो हि मां रजसा ध्वस्तममीक्ष्णं परिमार्जति ३१
 यो मे भ्राता पिता यन्धुर्यस्य दासोऽस्मि संमतः ।
 तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ३२
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
 तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हृदा नो गतिर्मम ३३
 धर्मध्वजधर्मशीलश्च महाभागो दृढव्रत ।
 आर्ये किमग्रचीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ३४
 पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ।
 इति पृष्टा यथा तत्त्वं कैकेयी वाक्यमग्रवीत् ३५
 रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 स महात्मा परं लोकं गतो मतिमतां वरः ३६
 इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।

महाराजाची आज सरोखर वाताच नाही नाहींतर माझे मस्तक लवडून पित्यानें
 सत्वर मझ्या मस्तकाचें अवघ्राण वेलें असतें (२६-३०)

“धुळीनें माझे अग भजन गेलें असता वेळेवेळीं तो माझा टाकणारा व स्पर्श
 झाला अमता सुखदायक वाटणारा तो सरळ स्वभावाच्या माझ्या पित्याचा हात कोठें
 अहे? जो माझा भऊ, पिता व धंडु असून ज्याचा मी दास आहे, असें मला वाटतें,
 त्या सरळ स्वभावाच्या रामाला मी आज्ञाचा निरोप सांग कारण धर्मवेत्या
 सभ्य पुरपाचा ज्येष्ठ भ्राता हाच पिता होय. तेव्हा मी त्याचे पाय धरीन आता तोंच
 माझा आधार आहे हे श्रेष्ठ मति ! धर्मशील, महाभागवान् स्वीकृतलेलें व्रत
 निश्चयपणें चालविणारा अग्नि अमोघ पगळपी असा माझा पिता काय म्हणाला?
 माझ्यासंबंधानें जो वाही लाने चालला निरोप सांगितला असेल, तो ऐकण्याची
 माझी इच्छा आहे ” (३१-३५)

याप्रमाणें भरतानें विचारले असता कैकेयी त्याला खरे खरें लागूं लागली-
 “हे रामा ! हे सीते ! अरे लक्ष्मणा ! असा विनाश करीत करीत बुद्धिमानात
 श्रेष्ठ असलेला तो महात्मा राजा परलेकीं गेला. पाशांनीं जखडल्या मोठ्या

कालधर्मं परिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः	३७
सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया ।	
लक्ष्मणं च महाबाहु द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम्	३८
तच्छ्रुत्वा विषसादिव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।	
विषण्णवदनो भूया भूयः पप्रच्छ मातरम्	३९
क चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ।	
लक्ष्मणेन सह आया सीतया च समागतः	४०
तथा पृष्टा ययान्वायमारयातुमुपचक्रमे ।	
मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशसया	४१
स हि राजसुतः पुत्रचारयासा महावनम् ।	
दण्डकान्सह वंदेया लक्ष्मणानुचरा गतः	४२
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेन आनुश्चारिप्रशङ्कया	
स्वयं यशस्य माहाभ्यात्प्रपृ समुपचक्रमे	४३
कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हनं रामेण कस्यचित् ।	
कश्चिन्नादरां दारिद्र्यं वा तेनापापो विहिंसितः	४४

द्वितीयभाग प्रप्त झाले-या नुह्या वि याने गा १४ परत अल या रामला आणि मशरारमी लक्ष्मणाज जे पुनर पादनीउते थ य हान-अ १४ शेवटीं म्हटलें. 'मेढीये भापग भेकून दुगरी अत्रिष गोत्र तिने गाविन्यामुळे तो आगसीहि जालच गित ज्ञात आणि दीनउदन गेऊन पुन मानेला म्हणाऊ, " बांगल्येचा आनंद यादवितारा तो धर्मा मा, भ ऊ लक्ष्मण आणि गीता यान्या बरोबर सध्यां केडे गेला आहे । " (३५-४०)

अगं मरताने विचारलें अगा त्याची आई अपग गागगा ही गोष्ट भरताला पण आवेउ या उदेगाने, दुपं एव जायि पत त्याला यथागेमय रीतीने एरुदम गांगं लागी " हे पुत्रा । राजदुमार गम लक्ष्मणाव मानेन बरोबर घऊन आण रे उद परधान वरून दडन ना या महादण्य म रे गेला ' हे ऐकून मरताना योपिद्वितीया जमा आगाने भरत भिऊन गत आणि आपल्या उशाना मेळिल्या मागां गागा विग विचार लागला " राजान कोण एसाया

कश्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
 कस्मात्स दण्डकारण्ये आता रामो विवासितः ४५
 अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ।
 तेनैव स्त्रीस्त्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ४६
 एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना ।
 उवाच धनं हृष्टा वृथापण्डितमानिना ४७
 न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्भूतं रामेण कस्यचित् ।
 कश्चिन्नाह्वो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ।
 न रामः परदारान्स चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ४८
 मया तु पुत्र धृत्वैव रामस्येहाभिपेचनम् ।
 याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ४९
 न स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ।
 रामस्तु सद्यमोमित्रिः प्रोषितः सह सीतया ५०

ब्राह्मणधनं धनं तर हरण जेलें माही ना ? अथवा एखाद्या निरपद्रवी धनाश्रयापा
 किंवा गरिबाच्या त्याने प्राग तर घेतला नाही ना ? किंवा एखाद्या परस्त्रीवर तर
 धोळा ठेवला नाही ना ? त्या माझ्या भावाला रामाला दंडकारण्याम ये कसाकरिता
 पावून दिले आहे ? ” (४१-४५)

जने भरताने विचारल्या नंतर स्त्रीस्वभावामुळे उत घोळ झालेली त्याची आई
 मदनचें तें कर्म त्याला दत्तंभूत मार्ग आगली. दाप्रमाणे महात्म्या भरताने प्रश्न केला
 स्वमता म्यतःला दिनाकारण ब्राह्मणी गमजन अगलेली कैकेयी आनंदित होऊन
 त्याला म्हणाली. “ रामाने कैकेय्याही ब्राह्मणाच्या धनाचा अपहार केला नाही.
 त्याने निरपराधा अशा धन त्या पुरुषाचा अथवा दरिद्राचा प्राणला घेतला नाही
 त्याने परस्त्रीकडे तर गम कधी नेनाहीं पहात देणेंल नाही. परंतु मुला ! रामाग
 जेथे आभिषेक होणार हे ऐकनाश्र्यां मुला राज्य आणि रामाला जनतात हे दोन
 पर मा तुझ्या विव्दवागून मागून घेतले व दिलेले वचन गरी करणे दा
 आदल्या नातीचा अरथ्य करून तुझ्या पि मने तयें के ? आणि लक्ष्मण घ गेला
 दासह राम अश्र्या निरून गेला. (४६-५०)

नमपद्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।

पुत्रशोकपरिहृतः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ५१

न्यया त्विदानीं धर्मज्ञ राजन्वमवलम्ब्यताम् । ।

न्यत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ५२

मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।

त्वंदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ५३

नन्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिर्घर्षसिष्टमुत्थः सहिनो द्विजेन्द्रः ।

संकाल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुत्थामभिषेचयस्व ५४

इत्यपि धीमद्रामादने वान्मोक्षीय आदिज्ञानेऽथोऽयच्छान्ते द्विमन्त्रितमः सर्गः ॥७२॥

त्रिमन्त्रितमः सर्गः ।

[३८४५]

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासिता ।

भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् १

किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।

विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृममेन च २

दुःखे मे दुःखमकरोर्वणे धारमिवाद्दुःखः ।

“नेन्हा आपल प्रिय पुन दृष्टीआठ ज्ञान्यामुळे पुनगोक्षने अगदा स्वंगून गेलेल्या तो महावीरिमान् राजा मृत्यु पावला. आता, हे धर्मज्ञ भरता! तू राज्याचा स्वीकार कर. तुझ्याचकरिता मी हा सर्ग अग्रा प्रग्ररचा त्वाटोप केव्हा आहे. आतां शोक व संताप न करता, हे पुत्रां! धैर्य धर. शयोऽथानगरी आणि हे निःकंटक राज्य हीं दोन्ही तुझ्या आर्याने आटेल. नर हे पुत्रा ! शस्त्रज अद्या वसिष्ठादि द्विजधर्मांशहर्तृ महात्म्य राजाचा यथाविधि आर्चवर्देशिक संस्कार कर व आनंदास कृतीचा राज्याभिषेक करून घे. ” (५१-५४)

याप्रमाणे महाभुनिवाजीरप्रणित धामद्रामादण या नव्याच्या आदिज्ञान्यांनीक अथो वावाडांपैकी यद्वातराया सर्ग संपला. ॥७२॥

विद्यार्थे मरण आणि भाजना वनवासगळी घालून दिव्याचे ऐतून दुःखाने भंतस्त झालेला तो मरण जैकेरीला न्हंगला. “ निता वानि विन्व तारणाच भाऊ जाचा विशेष होऊन सर्वथा घात झाल्यामुळे शोक दगून नमकेला सन आतां

राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम्	३
कुलस्य त्वनभावाय कालरात्रिरिवागता ।	
अङ्गारमुपगुह्य स्म पिना मे नावयुद्धवान्	४
मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।	
सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसनि	५
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशः ।	
तीव्रदुःखाभिसंतप्तो घृत्तो दशरथो नृपः	६
धिनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ।	
कस्मात्प्रयाजितो रामः कस्मादेव वनं गतः	७
कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकभिर्पीडिते ।	
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम	८
नन्वार्योऽपि च धर्मात्मा त्ययि वृत्तिमनुत्तमाम् ।	
यतंते गुरुवृत्तिज्ञा यथा मातरि घतंते	९
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।	

ह्या जगमान् प्रे राज्य घेउन काय वरावशाचें आहे ? राजाच्या माहेर आणि रामाला तावध बनवून तुं माझ्या दुरावर जाय देऊन जन्मवेर मीठ बोलल्या-सारखेंच केले आहेस, आमच्या कुळाचा घात करणारा रितां तुं जणूं काय काळ-रानच घरात आली आहेस आणि तुला आलिंगन दिव्यानें आपण स्वतः ला जाऊन टाकणाऱ्या अप्रीत्या क्वथळीत आहोंत, हे माझ्या पिताला समजले नाहीं हे पाणि मि ! तुं माझ्या राजाला मृत्यु आणलास आणि हे मुलबलंकिनी ! तुं माझा मुलें या कुळातील मुरावर धाड आणलीस. (१ ५)

“माता म पशतिष्ठ व महासार्तिनान् पिता दशरथराजा तुं गद्गदात पट्ट्यामुळे दुःसाह दुःखानें संता होऊन मृत्यु पावला माझ्या धर्मवत्सल माहारान पिताचीं तुं सा नाश केल्या ? रामास तुं कशाकरिता वनानाचें पाठविलेंस आणि तो तरी यां म्हान वनानाचें गेलो माझी आई मरणवून घेणाऱ्या तुरवशी प्रमंग पट्ट्यावर पुत्रभोजन भोजन झाले व कौसल्या व सुमित्रा जर जिवंत राहताल म्हणजे तर तेंही पट्ट्याच दिवनें गरीगर वाटलशीं कने कागाचें तें जगणारा धर्मत्मा प्रेष्ठ राम सार्तिना मतेप्रनाच गुडशाकदा वट्टी रीतानें कापन होना आणि

त्ययि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते	१०
तस्याः पुत्रं महात्मानं चीरवत्कलयाससम् ।	
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसे	११
अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।	
प्रयाज्य चीरवसनं किं नु पदयासि कारणम्	१२
लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथा ।	
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्यया नीतो महानयम्	१३
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपदयग्रामलक्ष्मणी ।	
केन शक्तिप्रभाषेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे	१४
तं हि नित्यं महाराजो यलचन्तं महौजसम् ।	
उपाश्रितोऽमूक्षमर्मात्मा मेरुमैद्यवं यथा	१५
सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ।	
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चीजसा	१६

ती दरवर विचार करून पहणारी माझी ज्येष्ठ माता कौगव्याही धर्माला स्मरून तुझ्याशी अगदी बहिणीप्रमाणे वागत असते. तेव्हा तिच्या महान्या पुत्राला पन्कले परिधान करावयाच लागून, त्याला अरण्यात पाठविण्याबद्दल हे पापेणि ! तुला वाईट कमें वाटत नाही ? (६-११)

“ वाईट गोष्ट मनामध्येही न आणणारा, शूर, जितेंद्रिय अणि यशस्वी अशा रामाला चीर वस्त्रे परिधान करावयाला लागून अरण्यात हांकून देण्यापासून, तुला काय बरे फळ मिळणार आहे ? रामाशी माझे वर्तन कसे आहे, हे राजदलुब्ध झालेल्या तुला समजलं नाही असें मला वाटतं. सरोवर राज्याकरितां तूं हा मोठा अनर्थच उत्पन्न केला आहेस. पुरुषभेष्ट राम व लक्ष्मण हे दोघेही येथे नसतांना फोफाच्या बळावर राज्यरक्षण करण्याचा मी उत्साह वाढवावा ? मेरुवरून ज्याप्रमाणे स्वतः उत्पन्न केलेल्या आपल्या वनावरच स्वरक्षणार्थ अवलंबून राहिलेल्या असतो त्याचप्रमाणे महाराज दशरथ देखील त्या महातेजस्वी बलाद्य रामावरच नेहमी अवलंबून रहात होते. तेव्हा मोठमोठ्या पुराणा वाहणाऱ्या बैलांनी उत्तलेले जं ज्याप्रमाणे वांसराच्या मानेवर ठेविले असता त्याला ने मरून जातं

अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिवलेन वा ।

। सकामो न करिष्यामि त्वामहं पुत्रंगार्धिनीम् १७

न मे विरुद्धा जायेत त्यक्तं त्वां पापनिश्चयाम् ।

यदि रामस्य नावेशा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा १८

उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तत्रेयं पापदर्शिनि ।

साधुचरित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता १९

अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिपिच्यते ।

अपरे आतरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः २०

न हि मन्थे नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ।

गतिं या न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् २१

सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिपिच्यते ।

राशमेतत्पुनः तत्स्यादिव्याकृणं विशेषतः २२

येन नाहो त्यागप्रमाणं हा राजधर्मं मी कौणाच्या बलाने राहून करे ? (१७-१८)

“ अथवा योगसाधनांनी किंवा बुद्धिसामर्थ्याने जर मला राज्य हाक्ण्याची शक्ति सुदैवाने मिळाली तर पुत्रांगार्थिनी राज्याचा अभिलाष कण्याच्या तुझं मनोरथ मी कर्णाल सिद्धीस नेणार नाही. राम जर तुला नेहमी आर्द्रप्रमाणे मानीत असता तर दुष्ट हेतु मनात धरून जमलेल्या तुझा त्याग करण्यास मला कधीच शंका आली नसती, परंतु राम तुला स्वतःच्या मातेप्रमाणे समजत आहे ते हा तुला मी त्याग केला असता त्यालाही दुष्ट होणार, म्हणून येथे मला निश्चायच झाला आहे. हे सदाचरण पावून अष्ट शालेच्या दुष्ट मध्ये ! आमच्या पूर्वजांनी नियम मानिलेला हा कनिष्ठला राज्याभिषेक करण्याचा विचार तुझ्या मनामध्ये आला कसा ? या कुलानामे जो सर्वांमध्ये ज्येष्ठ असेल, त्यालाच राज्याभिषेक होत असतो आणि दुसरे कनिष्ठ भाऊ त्याच्या अर्थाने होऊन वागत असतात. (१७-२०)

“ हे दुष्टे ! तुला राजधर्म महंत आहे, असे मला वाटत नाही आणि राजधर्माचे निमित्त पळवही तुला ठाऊक आहे, असे दिसत नाही. राजकुमारामध्ये जो ज्येष्ठ असेल, त्यालाच नेहमी राज्याभिषेक होत असतो; हा गोष्ट सर्व

तेषां धर्मकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ।

अथ चारित्रशौट्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् २३

तवापि सुमहाभागं जनेन्द्रकुलपूर्वके ।

बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः २४

न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।

यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तरकरं मम २५

एषा त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तद्यानघे ।

निवर्तयिष्यामि वनाच्छातरं स्वजनप्रियम् २६

निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।

दासभूतां भविष्यामि सुस्थितनान्तरात्मना २७

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियतरयांफ्यगर्णस्तुदंस्ताम् ।

शोकाद्वितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः २८

इत्यपि श्रीम० वा० आदिकाव्येऽथोपाकरणे त्रिपतितमः सर्गः ॥७३॥ [२८७३]

राजाना सारत्ताच लागू अमून इत्यावुत्सुतालील राजमये त्वा विनिवर्तितम् हा नियमच आहे. केवल धर्मानेच ज्यांचे रक्षण झालेले आहे आणि कुलपरंपरागत आलेल्या आचरणांचे ज्यांना शोभा आलेली आहे, त्यांचा स्वतःच्या वर्तणुकी-संबंधीचा अभिमान तुझ्याशी प्रभंग पडल्यामुळे आज धुळीस मिळाला आहे. हे महाभाग्यवति ! केवळराज्याच्या कुलाच्या मूळ पुरुष जनेन्द्र होना, तेव्हा अश्वकुलामार्गे तू उत्पन्न झाली, अगूनही सज्जनानी तिरस्कारिलेली अशी ही बुद्धि तला वशी झाली ? हे दुष्टबुद्धि ! मी तुझी इच्छा कधीही परिपूर्ण करणार नाही; तू माझ्या जीविताचा अंत करणारे संकट उत्पन्न केले आहेम हे महाघोरपापिणि' हा मी आताच्या आताच तुला नापसंत असलेलीच गोष्ट करण्यकरिता स्वजनाना त्रिय असलेल्या आपल्या भावाला वनातून परत आणतो. रामाला परत आणूनवट त्या उज्ज्वल तेजस्यो ज्येष्ठ भावाचा मी अगदी आनंदाने दास होऊन राहीन.' फठोर वाक्प्रदारांनी त्या कैथर्याला दुःख देणारा तो शोकाकुल झालेला महात्मा भरत याप्रमाणे तिला बोलून मंदरपर्वताच्या गुहेतले मिहाप्रमाणे आगखी-गर्जना करू लागला. (२१-२८)

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
 रोपेण महताचिष्टः पुनरेवाग्रवीद्वचः १
 राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
 परित्यक्तसि धर्मेण मा मृतं रुदती भव २
 किं नु तेऽदूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः ।
 ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ३
 भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
 कैकेयि नरकं गच्छ मा च तातसलोकताम् ४
 यत्तया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
 सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ५
 त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।

याप्रमाणे महानुनि धार्मिकप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अथोप्याकाढांपैकी ज्याहत्तरांवा सर्ग संपला ॥ ७३ ॥

याप्रमाणे त्या मातेची खरवड वाढल्यावर अतिशय रागावलेला तो भरत पुनः तिला म्हणाला— " हे कैकेयि ! हे दुष्टे ! हे दुराचारिणी ! जा, तूं वनात चालती हो; धर्माने तुला कायमंच सोडले आहे. तेव्हां तूं आता स्वर्गवासी झालेल्या माझ्या पित्याबद्दल कर्पा रडूं नकोस. कारण, त्याच्याशीं तुरी आतां भायेंच नाते राहिलेले नाहें. ज्यांना मृत्यु आणि वनवास तुझ्याकरिता एकदम प्राप्त झाले आहेत, अशा त्या असंत धार्मिक राजाने अथवा त्या रामाने तुझे काय घाईट केले होते ? या उलाचा नाश केल्यामुळे तुला प्रगल्हलेचें पातक लागलेले आहे. तर हे कैकेयि ! तूं नरकात जा; पित्याला मिळालेल्या लोभाला जाऊं नकोस. या घोर कृताने सर्व लोकांना आवडत असलेल्या रामाचा त्याग करून हें जें प्रगल्हले-गारखें पातक तूं केलें आहेस, त्याच्या योगानें मलाही तूं मोठी भीतीच उत्पन्न करून ठेविली आहेस. कारण रामाच्या वनवासाला आणि राजाच्या मरणाला तूंच कारण अगत्यामुळे महापातक तुझ्या हानून पडले आहे आणि महापातक येलेल्या तुझ्या संगर्गानें मलाही महापातकाचाच दोष लागणार आहे. (१-५)

अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः	६
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।	
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि	७
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ।	
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम्	८
न त्वमङ्घ्रपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।	
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः †	९
यस्यया धार्मिको गमो नित्यं सत्यपरायणः ।	
घनं प्रस्थापितो वारिः पितापि त्रिदिशं गतः	१०
यत्प्रधानासि तत्पापं मयि'पित्रा विना कृते ।	

“तुझ्यापायीं माझा पिता मृत्यु पावला असून रामाने वनाचा स्वीकार केल्या आहे आणि यामुळे जगामध्ये सर्वत्र तू मला अपरीति केलेली आहेस. मातेच्या रूपाने माझ्यासाठी अनुत्पन्न राहणाऱ्या दुष्ट स्त्रिये ! हे राज्याभिलाष धरणाऱ्या दुराचारिणी स्त्रिये ! हे पतिघातिनी ! तू माझ्याशी भाषणही करीत जाऊ नकोस तुज फुलजळझनाशा प्रसंग पडल्यामुळे वीमत्या, सुमित्रा आणि इतरही माझ्या मातावर दुर्धर दुःख कोसळल आहे. त्या विचारी धर्मराज अधपतिराजाची मुळी तू कन्याच नव्हेस आमच्या पिलाच्या कुलाचा पात करण्याकरिता तू राक्षसीच त्या पुत्रामागे अवतीर्ण झाली आहेस. कारण निच सयावलबन कळन असणाऱ्या धर्मनिष्ठ वीर रामाला तू वनात घालविलेस आणि माझा पिताही तू येथून स्वर्गाला पोचविलेस परंतु ज्या मुख्य हेतूने मला राज्य प्राप्त व्हायें, म्हणून तू हें पातक केलेस, त्याचें कटु फळ मला मात्र भोगायें लागत आहे. कारण पिलाचा मला

† श्लो० ९- या श्लोकांत “कुलप्रध्वंसिनी पितुः” या ठिकाणी टीकाकार ‘पितु’ या पूर्वा ‘मम’ अध्याहृत घेऊन, ‘माझ्या पित्याच्या कुळाचा नाश करणारी’ असा अर्थ मुख्यतः करतात व ‘आपल्या पिलाच्या (मातेच्या) कुळाचा’ अनाद्री अर्थ मुच्यतात. लेख्याभ्यानीं ह्याच अर्थ स्वीकारला आहे. माझ्या मताने “मम” अथवा घेतून माझ्या पिलाच्या म्हणजे “दशरथाच्या कुळाचा नाश” ह्याच अर्थ विशेष सशुद्ध असावा असा आहे.

भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाग्रिये	१६
कौसल्यां धर्मसंयुक्तां विधुक्तां पापनिश्चये ।	
कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगामिनी	१७
किं नावबुध्यसे कूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् ।	
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम्	१८
अद्भुतप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चाभिजायते ।	
तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एष तु बान्धवा.	१९
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ।	
बहमानौ ददशौर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ	२०
सावर्धदियसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।	
रुरोद पुत्रशोभेनं चाप्पपर्याकुलेक्षणम्	२१
अधस्ताद्भ्रजतस्तस्याः सुरराजो महात्मनः ।	
विन्दधः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिन.	२२

विशेष ज्ञाता आभि भवानीही माझा त्याम वेला व सर्व लोकांना मी अभिष
होऊन बसलों. (६-११)

“हे दुष्टबुद्धि कैकेयि ! धर्मात्मा अनुसन्धन बागमाया कांश्वत्या, पतिवत् व
पुत्राचा विशेष वस्त्र आज तुला वीणता लोक मिळणार आहे । तूं नरका
जाणार, हे दिमनेच आहे हे कूर कैकेयि ! सर्व बाधनाचा आश्रय आणि कौस
औरस पुत्र राम मज्जा ज्येष्ठ भाऊ असन्धासुद्धे मला पित्वासमान आहे, हे तुला
ठाऊक नाही. काय ? अंगप्रत्यगाश्रम व हृदयापामून उत्पन्न होणारा पुत्र मज्जा
अतिशय प्रिय असतो आणि बाधव हे साधारणच प्रिय असतात. ताराव
औरस पुत्राने विशेष-दुःख तिला क्षान्तामुद्धे तें अत्यंत दुःख आहे अने
मागतात की, एकदा देवाना प्रिय अगलेल्या कामधेनु धर्मज्ञ सुश्रमने, भव
नाहीसे होऊन गेलेल्या आपन्ना दोन पुत्रांना पृथ्वीवर पाहिले. (१२-१५)

“देनप्रहर उलटून जाईतोपर्यंत ओडता ओडता थकलेल्या त्या मुलांना भूतल
वर पाहून पुत्रशोभनें टोळ्यात आंसवे भरून ती रडू लागली. महात्मा देवा
राजा इंद्र ताटून जात असताना त्यांच्या शरीरावर ते तिचे सुगंधि लहन

निरीक्षमाणस्तां दृष्ट्वा ददत्तं सुरभिः स्थिताम् ।

आकाशे विष्टिनां दीनां रुदतां भृशदुःखिताम् ।

१८

तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां यज्ञपाणिर्यशस्विनीम् ।

इन्द्रः प्राञ्जलिराह्वयः सुरराजोऽपराह्वयः ।

१९

भयं कश्चिन्न चास्मात्तु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।

ततोऽनिमित्तं शोकस्ते ग्राह्यं सर्ववर्तिनिषि

२०

ण्यनुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।

प्रव्युपाच ततो धीरा यान्यं यान्यविशाम् ।

२१

शान्तं पापं न यः विचिन्तयति तद्विदमराधिप ।

अहं तु नश्वरा भोक्ष्यामि मृत्युर्ना विममे स्थिता

२२

गतां दृष्ट्वा दृष्ट्वा दीनां सूर्यगद्विपतापिनां ।

ययमानां यत्नान्नां कथंकेन दुरात्मना

२३

मम नायाद्विपतां हि तु विता भार्गवित्ता ।

या दृष्ट्वा पतितप्येऽहं नास्ति दुःखतमः प्रियः

२४

यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।	
तां दृष्ट्वा रदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम्	२५
इन्द्रो ह्यधुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् ।	
सुराभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः	२६
समाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ।	
श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिचेष्टया	२७
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक ।	
किं पुनर्यां विना रामं कौसल्या यतयिष्यति	२८
एकपुत्रा च साध्वी च विवर्त्सेयं त्वया कृता ।	
तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे	२९
अहं त्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।	
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः	३०

करीत अहं कारण पुत्रासारखा दुसरा कोणीच प्रिय नाही ' असो, निव्वय
हजारा पुत्रांनीं हें सपूर्ण जग महन गेलें आहे अशी कामधेनू ती दोघा पुत्राकरिता
रडताना पाहिल्यापासून इंद्रालाही पुत्रापेक्षा काहीं अधिक आहे असें वाटे
नासें झालें. (२९-३५)

“आपल्या शरिरावर पडलेले ते सुगंधि अधूचे बिटु पाहून देवराज इंद्र जगता
मध्ये कामधेनूला सगोळुष्ट समजू लागला. सर्वांशीं सारखें असें जिचे अप्रतिम
वर्तन आहे, सत्य हा जिन्या ठिकाणीं मुख्य गुण आहे व वाटेल ती कामना
परिपूर्ण करण्याचें जिचें सामर्थ्य आहे, अशा कामधेनूचे-जगताचें परिपालन
करणाऱ्या उद्देशाने सर्व सामान्य असलेल्या ग्रामधर्मसेवनाच्या द्वारे प्राप्त झालेले-
हजारां पुत्र असताना ती कामधेनुमुद्धा दोघा पुत्राकरिताहा जर शोक करते तर
एकुलत्या एक रामाचा वियोग झालेली कौसल्या जिवंत राहिल, ही गोष्ट तरा
कशाला पाहिले ? एकच पुत्र असलेल्या या साध्वी कौसल्येला तू पुत्ररहित
कसून टाकले आहेस. तर इहलोक्यां आणि मेल्यानंतरही तुला नेहमा दुखच
मिळत जाईल मी पुढे सांगतो त्याप्रमाणें भावाच्या व पित्याच्या या ऋणातून
मुक्त होऊन आपली कीर्ति वाटवीन हा भासा निश्चय समज. (२६-३०)

आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम् ।

स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ३१

नहाहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ।

शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ३२

सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।

रज्जुं घघ्राथवा कण्ठे नहि तेऽन्यत्परायणम् ३३

अहमप्यधर्मां प्राप्ते रामे सन्यपराक्रमे ।

कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ३४

इति नाग इवारण्ये तामराङ्कुशतोदितः ।

पपात भुवि संरुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ३५

संरक्तनग्नः शिथिलाम्बरस्तथा विधूनसर्वाभरणः परंतपः ।

चभूय भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ३६

इत्यपि श्रीम०वा० आदिशब्देऽयोध्याकाण्ड चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥ [२९०८]

“कौगलदेवाधिपति, महाबलवान् य महापराक्रमी र गाला येथे आणतून मी स्वतःच मुनीनीं आश्रय धेतलेदश वनामध्ये प्रवेश करीन परंतु हे दुष्टयुद्धे । पाणिनि अधूनीं बठ दाटून येऊन नगरातील लोक माझ्याकडे पाहून लागले म्हणजे तू जेले हे पातक सहन करण्यास मी समर्थ होणार नाहीं या पानाचें परिमार्जन होण्याकरिता तू दरी तर अग्रीमध्ये प्रवेश कर, पाहिजे तर स्वतःच दंडमारण्यात चालती हो अथवा गळशला पास लावून घेऊन मर. यावाचून स्वाता तुला दुगरी गति नाही. कारण असत्या महापातकाला असलेच प्रायश्चित्त अश्व आटे अमोघपराक्रमी राम राजशवर आला म्हणजे तुझ्यामुळे मला लागलेला हा रत्न घुनला जाऊन मांही कृतकृत्य होईन.” याप्रमाणे विगप करून परच्या व अंतुदानां टोंचलेदश अरण्यातील हत्तीप्रमाणे अत्यंत रागायले तो भग्न गर्वाप्रमाणे सुस्फुरी टारीन भूमीवर पडला तश अश्वेत तेथे पडले-या शत्रुतापन भगताचे टोंळे लाल झाले होते. वस्त्रे सैठ झाली होती, अंगावरील सर्व अलंकार अस्नाथ्यस्त होऊन गळ होते आणि त्यामुळे तो राजकुमार उरमव आदोपल्यानंतर गाली पाडून ठेविले-या इन्द्रवज्राप्रमाणे दिसत होता. (३१-३५)

पवसप्ततितम सर्ग ।

दीर्घकालात्समुत्थाय संघ्नां लब्ध्वा स वीर्यवान् ।

नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्धीक्ष्य मातरम् १

लोमात्यमव्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।

राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् २

अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ।

धिप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽभवम् ३

घनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।

यिवासर्न च सौमित्रे सीतायाश्च यथाभवत् ४

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।

कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत् ५

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भगतः सुतः ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ६

पवगुन्त्या सुमित्रां तां त्रिवर्णवदना कृशा ।

प्रतस्थ भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ७

याप्रमाणे महामुनि वल्मीकिप्रणीत श्रमश्रमायण या नावाच्या आदिनावातील अथोव्याकाडापैकी चौत्याहत्तरावा सर्ग सफला. ॥ ७५ ॥

बऱ्याच वेळाने शुद्धावर येऊन वळल्यानंतर अश्रूनी नेत्र भरून घेऊन व त्या दीन मातेकडे पाहून, तो भरत अमाल्यामध्येंही आपल्या मातेची निंदा करू लागला तो म्हणाला, “राज्याची मला मुळीच इच्छा नाही व मी आपणा आईची कधी भाषणही करणार नाही. राजाने जो आज्ञा राज्याभिषेक ठरविला असेल, तो मला ठाऊक नाही शत्रुघ्नसह मी त्या वेळी येवून दूर असलेल्या त्या प्रदेशामध्ये होतो महात्म्या रामाचा वनवास मी जाणित नाही आणि सातेला व रुध्मणाग का हातून दिले हेंही मला माहात नाही “याप्रमाणे तो महात्मा भरत पूर्वाप्रमाणेच आसोत रु लागला असता त्याचा शब्द ऐवून कौसल्या सुमित्रेला म्हणाली, “ क्रूर कर्म करणाऱ्या कैकेयीचा पुत्र आलेला दिसतो तेव्हा दूरवर विचार करणाऱ्या त्या भरताला भेटण्याची मला इच्छा आहे ” (१-६)

स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नमहितस्तदा ।	
प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ।	८
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।	
पर्यप्यजेतां दुःखातां पतितान् नष्टचेतनाम् ।	९
रुदन्तौ रुदती दुःखात्ममेत्यार्या मनम्बिनी ।	
भरतं प्रत्युवाचेद् कौसल्या मृशदु गिता ।	१०
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमरुष्टकम् ।	
संप्राप्तं घत कैकेया शीघ्रं हरेण कर्मणा ।	११
प्रस्थाप्य श्रीमन्धसन पुत्रं मे वनवासिनम् ।	
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ।	१२
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।	
हिरण्यनामो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ।	१३
अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ।	
अग्निहोत्रं पुरश्चत्य प्रस्थान्ये येन राघवः ।	१४

यार्प्रमाणे त्या सुमित्रेला सागून निम्तेच सुखाने युक्त, कृष्ण आणि काही सुवेनासे शालेगी कौमत्या जिकडे भरत होता, तिकडे वापत वापत चालला. इकडे तो राजपुत्र भरतही अनुप्राप्त कौमत्येच्या निराशस्थानाला जाणाऱ्या मार्गाने तिच्याकडे निघला. खर्नंतर दु कित शालेले भरत अनुपन्न दु स्वाकुल झाऱ्यामुळे मूर्च्छित होऊन मार्गाम वेंच पडलेल्या कौमत्येला रडरुदन भेटले. तेहा रडत अमलेण्या त्या भरतानुत्रांनी दु स्थाने भेट भेटून ती अत्यंत दु गित शालेली बिचारी श्रेष्ठ कौमत्या रडून रडत भरताला भटाली (७-१०)

“ राज्याचा अभिलाष घरणाच्या तुला हें निष्कंटक राज्य दूर कर्म कर्मन कैकेयीन मिळून दिले आहे. मृशान्या माली नेमापचाला लावून वनवासी वनवि-
नेच्या माझ्या पुत्राचा गनान पाठवून मृत निवार मनात आणणाऱ्या कैकेयीला घोषना घरे लाभ लाग आहे ” मोन्यागरच्या नाभीने युक्त असलेला माझा मन्नायशम्या पुत्र तिकडे अंगद तिकडे मलाही कैकेयीने लवकर पाठवून द्यावे, अथवा मी स्वतःच सुमित्रेला योगेन घेऊन आणि अग्निहोत्र पुढे पादन ज्या

कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ।	
यत्रासौ पुरपञ्चाग्रस्तप्यते मे सुतस्ततः	१५
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ।	
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया	१६
इत्यादिवहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ।	
विव्यथे भरतो तीव्रव्रणे तुद्येव सूचिना	१७
पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ।	
धिलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत्	१८
एवं धिलापमानां तां प्राञ्जलिभरतस्तदा ।	
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्वहुभिरावृताम्	१९
आर्ये कस्मादज्ञानन्तं गर्हसे मामरुलम्पम् ।	
धिपुला च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे	२०
कृतशास्त्रानुगा धादिर्मा भूतस्य कदाचन ।	
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः	२१

—मार्गानि राम गेला आहे, त्या मार्गाने सुखाने वनात च लता होईन, किंवा तो माझा पुरषश्रेष्ठ पुत्र जिकडे तप करणार असेल तिकडे तूं स्वतःच आपल्या इच्छेनें मला नेऊन पोचव. धनधान्यानीं समृद्ध व हुता, घोडे आणि रथ यांनी भरलेले हें विस्तीर्ण राज्य तुला त्या कैकेयीनें दिलें आहे " (१५-१६)

या व अशा प्रवारच्या अनेक कठोर शब्दांनी निरपराधी भरताची शैल्येन निर्भर्त्सना केली असता प्रखर वगावर सुई टोंच-याप्रमाणें तो भरत पीडित झाला. मनामधें गोंधळून गेलेला तो भरत तिच्या पाया पडला, नानाप्रकारें विलाप करून मूर्च्छित झाला व काही बेळानें शुद्धवर आला तेव्हा नानाप्रकारें शोभनीं व्याप्त होऊन याप्रमाणें शोक करीत असलेल्या कौसल्येला भरत हात जोडून म्हणाला " हे आर्ये ! मला यापैकीं काहीच माहीत नसत नाच मी अगदीं निरपराधी असत नाच मला का बरें दोष देत आहेंम ? रामावर असलेले मज्जे परामर्शेचें प्रेम तर तुला माहीतच आहे सत्यप्रतिज्ञा आणि सज्जन श्रेष्ठ असा आर्य राम ज्याच्या अनुमतीनें वनात गेला असेक, त्याची बुद्धि शुद्धी शिक्किलेल्या

प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
 हन्तु पादेन गां सुतां यस्यार्योऽनुमते गतः २२
 कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ।
 अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः २३
 परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
 ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः २४
 बलिपद्मभागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ।
 अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः २५
 संधृत्य च तपस्विभ्यः सन्ने वै यज्ञदक्षिणाम् ।
 तां चापलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः २६
 हस्त्यश्वरथसंचाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
 मा स्म कार्ष्णिस्ततां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः २७
 उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्यं शालं यत्नेन धीमता ।

शान्वाचें कधीच अनुसरण करणार नाही. (१७-२१)

"ज्याच्या संमतीने आर्य राम वनात गेला असेल तो पापी लोकाचा दाम होईल
 आणि सूर्याकडे तोंड करून लष्ठी केव्याचें व गाईला लाथ मारल्याचें पातक त्याला
 लागेल. सेयकाकडून मोठें काम करून घेऊन त्यास कांहीं एक न देणाऱ्या मालकाला
 जें पातक लागतें, तें पातक ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनात गेला असेल त्याला
 लागेल. प्राणिमात्राचें पुत्राप्रमाणं परिपालन करणाऱ्या राजाचा श्रेष्ठ करणाऱ्याना जें
 पातक लागतें तें पातक ज्याच्या मतानें आर्य राम वनात गेला असेल त्याला लागेल.
 कराच्या रूपानें एकंदर उत्पन्नाचा सहावा अंश घेऊनही प्रजाचें परिपालन न कर-
 णाऱ्या राजाना जें पातक लागतें, तें पातक ज्याच्या इच्छेने आर्य राम वनात गेला
 असेल, त्याला लागेल. यज्ञामध्ये तपस्वी ऋत्विजांना दक्षिणा देण्याचें वचन
 देऊनही ती न देणाऱ्याना जें पातक लागतें, ते पातक ज्याच्या मतानें आर्य राम
 वनात गेला असेल, त्याला लागेल. (२२-२६)

हर्षा, घोडे आणि रथ यांची संचालनेच हाऊन शस्त्राची गर्दी शालेच्या युद्धामध्ये
 जो सद्धर्मानें वागला नसेल म्हणजे पराङ्मुख होऊन शत्रूंचा ज्याने युद्ध केले
 म० ८ (अयो. या. उ.)

स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।	२८
मा च तं व्यूढवाहंसं चन्द्रभास्करतेजसम् ।	
द्राक्षोद्राजस्यमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ।	२९
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः ।	
गुरुंश्चाप्ययजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ।	३०
गद्यां स्पृशतु पादेन गुरुन्परिवदेत च ।	
मित्रे द्रुहेत सोऽत्यर्थं यस्यार्योऽनुमते गतः ।	३१
विध्यासात्कथितं किञ्चित्परिवादं मिथः क्वचित् ।	
विषृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।	३२
अकर्ता चाकृतहाश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः ।	
लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ।	३३
पुत्रैर्दासैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिचारितः ।	
स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ।	३४

नसेल, त्याला लागणारें पातक ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनात गेला असेल, त्याला लागेल. ज्याच्या हृदयेनुसार आर्य राम वनवासास गेला असेल त्या दुराश्रम्याला विदेकी आचार्यानें प्रयत्नांनें शिरविलेल्या शस्त्राचा त्यास केऱ्याचें पातक लागेल. ज्याच्या सांगण्यावरून आर्य राम वनवासात गेला असेल, त्याला विशाल बाहु व त्यादे यानीं युक्त असून चंद्र-सूर्यासमान तेजस्वी असलेला राम राज्यावर बसल्याचें पाहण्याचें भाग्य लाभण र न हो. ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनवासाम गेला असेल, त्या निर्दयाला खीर, तिलोदन व मोठ्ठ्याचें मांस आदि पदार्थ देवता, अतिथि व पितरादिकला समर्पण केऱ्यावरून खाण्याचें आणि गुरुंची अवज्ञा केऱ्याचें पातक लागेल. (२७-३०)

“ज्याच्या प्रेरणेनें आर्य राम वनवासात गेला असेल त्याला गाईला लाथाड्याचें, गुरुंची निंदा केऱ्याचें आणि मित्राचा अनिश्चय द्रोह केऱ्याचें पातक लागेल. ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनवासाम गेला असेल, त्या दुराश्रम्याला बाहेर ज्याचा स्पर्श करायलाचा नाहो अशा विद्यामातर एवाशनें गुप्तगं सांगितलेला वृक्षान्त बाहेर पोटाऱ्याचें पातक लागेल ज्याच्या अनुमतीनें आर्य राम वनवासाम

अप्राप्य सदृशान्दाराननपत्यः प्रमीयताम् ।	
अनवाप्य क्रियां धर्म्या यस्यार्योऽनुमते गतः	३५
मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्येषु दारेषु दुःखितः ।	
आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः	३६
राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ।	
भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम्	३७
लाक्ष्या मधुमांसेन लोहेन च विपेण च ।	
सदैव विभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योऽनुमते गतः	३८
सद्गमे ससुपोढे च शत्रुपक्षमयंकरे ।	
पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः	३९
कपालपाणिः पृथिवीमट्टतां चौरसंवृतः ।	
भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः	४०

गेली असेल, त्याचा लोक द्वेष करूं लागतांल, त्याच्याशीं संबंध सोडून टाकतील, तो निर्लज्ज बनेल आणि एलायानर ग्रन्थुपकार न करता त्याच्याशीं कृतज्ञ बनल्याचें त्याला पातक लागेल. ज्याच्या इच्छेनें श्रेष्ठ राम वनवासस गेला असेल, त्याला पुन, दाम आणि सेवक याच्यामह एका घरात राहून त्यांना टाकून एकल्यानेंच मिष्टान्न सेवन केव्हाचें पातक लागेल. ज्याच्या अनुमतीनें आर्य राम वनवासस गेला असेल, त्याला योग्य खाचें पाणिग्रहण न करता धर्मानुसार यज्ञयाग केव्हावाचून निशुत्रिरूपणं मरण्याचें पातक लागेल (३१-३५)

“ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनामर्षे गेला असेल, त्याला आपऱ्या स्त्रीचे ठिगणी झालेली स्वतःची संतती पहावयास मिळणार नाहीं आणि तो अप्यायुषीच मरण पावेल. इतकेंच नव्हे, परंतु राजा, स्त्री, बाल आणि वृद्ध यांच्या वध केव्हांनें जें पातक मागितलें आहे आणि सेवकाना सोडून दित्यानें जें पातक सांगितलें आहे, तें पातक त्याला लागेल ज्याच्या अनुमतीनें आर्य राम वनामर्षे गेला असेल, त्याला लाव, दाह, मांस, लोहपट आणि विष याचा नेहमी व्यापार करून सेवकाना पोसण्याचें पातक लागेल. ज्याच्या अनुमतीनें श्रेष्ठ राम वनात गेला असेल, त्याला भयंकर शत्रूंनीं आक्रमण केलें अमता पडला पडला वध झाल्याचें पातक

मद्यप्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेपु च नित्यशः ।	
कामक्रोधाभिभूतश्च यस्मार्योऽनुमते गतः	४१
मास्य धर्मे मनो भूयाद्धर्मं स निपेयताम् ।	
अपात्रवर्षो भवतु यस्मार्योऽनुमते गतः	४२
संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ।	
दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्मार्योऽनुमते गतः	४३
उभे संभ्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।	
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्मार्योऽनुमते गतः	४४
यदग्निदायके पापं यत्पापं गुह्यतल्पगे ।	
मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम्	४५
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।	
मा स कार्षीत्स शुश्रूषां यस्मार्योऽनुमते गतः	४६
सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात्कर्मणस्तथा ।	

लागेल, ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनवासास गेला असेल, तो ह्यातात मनु-
ष्याच्या जेवणाची कवडो घेऊन आणि बल्कले परिधान करून उन्मत्ताप्रमाणे पृथ्वा
वर भिक्षा मागत हिंडू लागेल. साराश, त्याला ब्रह्महत्याचें पातक लागेल (३६-४०)

“ ज्याच्या अनुमतीने अष्ट राम वनात गेला असेल, त्याला दारू, स्त्रिया आणि
दूत याच्या ठिकाणा आसक्ति ठेऊन नेहमा काम व क्रोध यात गुरफटल्याचें पातक
लागेल ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनवासास गेला असेल, त्याच्या मनार्ब
प्रवृत्ति धर्मान्मध्ये न दोता अधर्मपूर्वक करून अपात्री दान केव्याचें पाप लागेल
ज्याच्या अनुमतीने अष्ट राम वनात गेला असेल त्याचें जमीनप्रकारचें साठविलेलें
द्रव्य चोर लुटून नेवोत. दोही सध्याकालाच्या वेळीं निजणाऱ्याला पातक लागत
असतें तें पाप ज्याच्या संमतीने आर्य राम वनात गेला असेल त्याला लागेल इत-
केंच नव्हे, परंतु आग लावणाऱ्याला, गुरुपत्नीशीं समागम करणाऱ्याला आणि
मित्रद्रोह करणाऱ्याला जे पातक लागत असतें, तेही पाप त्याला लागेल (४१-४५)

“ ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनवासास गेला असेल त्याला देव, पितर आणि
माता व पिता याची शुश्रूषा न केव्याचें पातक लागेल ज्याच्या अनुमतीने आर्य

भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः	४७
अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।	
दीर्घबाहुर्महाक्ष्मा यस्यार्योऽनुमते गतः	४८
यदुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ।	
समायात्सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः	४९
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ।	
अर्थिनां चितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः	५०
मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनोऽशुचिः ।	
रात्रौ भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः	५१
ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ।	
अतिपतत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः	५२
विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ।	
तदेतत्प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः	५३

राम वनामध्ये गेला असेल, तो आजच्या आज सज्जनाना मिळणाऱ्या लोकापासून सज्जनांच्या जीर्णोपासून आणि मज्जनानीं करण्याम येण्य अशा कर्मापासून भ्रष्ट होनी. आज्ञानुबाहु ष मध्य छात्री यांनी बुक्त असलेल्या आर्य रामाला वनवामास जाण्यास ज्याने संमती दिली अगेल त्याला मानेचा सेवा सोडून दिव्यानें अनर्थाचा आश्रय केल्याचें मोठें पातक लागेल. ज्याच्या अनुमतीनें धेष्ट राम वनांत गेला असेल तो मोठा दुष्टवी होऊन दरिद्री होईल, नेहमी ज्वराने तो पीडित राहील आणि त्याला सतत त्रेमच होत राहतील. ज्याच्या अनुमतीनें आर्य राम वना-मध्ये गेला अगेल, त्याला मोठ्या आशेनें तांडाकडे पहात असलेल्या दीन याच-काची आशा समर्थ्य अपून पूर्ण न केल्याचें पातक लागेल. (४६-५०)

“ज्याच्या अनुमतीनें आर्य राम वनांत गेला असेल, त्या धर्मग्न्य पुरुषाला नेहमी लोकांना फनदिग्यातच आनंद वाटूं लागेल, तो चहादर्योर होईल, अश्विन राहील आणि राजागमून त्याला भोगि उग्न होईल. ज्याच्या अनुमतीनें धेष्ट राम वनांत गेला अगेल त्या दुरात्म्याला, ऋतुमालीं जवळ असलेल्या पतिव्रता ऋतुस्नात भार्येचीं समागम न केल्याचें पातक लागेल. ज्याच्या अनुमतीनें आर्य

ब्राह्मणापोद्यतां पूजां विहन्तु कलुपेन्द्रियः ।	
बालवत्सां च गां दोग्धुर्यस्यार्योऽनुमते गतः	५४
धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ।	
त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः	५५
पानीयदूषके पापे तथैव विषदायके ।	
यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः	५६
तृपार्ते सति पानीये विप्रलम्भेन योजयन् ।	
यत्पापं लभते तत्स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः	५७
भक्त्या विषदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।	
तेन पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः	५८
एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तोऽनुपपात ह ।	
विहीनां पतिषुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवारमजः	५९
तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।	

राम वनात गेला असेल, त्याला संतान नष्ट झालेल्या ब्राह्मणांचे संताननाशाला कारण होणारे पानक लागेल. ज्याच्या संमतीने आर्य राम वनवासात गेला असेल, त्याला ब्रह्मगारिता केलेल्या पूजेच्या तयारीची नासाडी केल्याचे आणि मनाला मोड बसवून होऊन वासरून लहान असताना त्याच्यापुरते दूध राखून न ठेवित गाईची धार काढल्याचे पातक लागेल. ज्याच्या इच्छेने आर्य राम वनवासात गेला असेल, त्यामूर्खाला धर्माची पर्वा न बाळगता धर्मपत्नीचा त्याग करून परत्रीसंबंध केल्याचे पातक लागेल. (५१-५५)

ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनवासात गेला असेल, त्याला पाण्याची नामसून केल्याचे आणि विष घातल्याचे पातक लागेल. पाणी असूनही सहनेलेल्याला ते न देणान्याला जे पानेक लागते, ते पातक ज्याच्या अनुमतीने आर्य राम वनात गेला असेल त्याला लागेल. भिन्न भिन्न मार्ग स्वीकारून अक्षोविषयी वाद करणाऱ्या पुढ्यांना (म्हणजे शिवमूर्ति श्रेष्ठ किंवा विष्णुमूर्ति श्रेष्ठ इत्यादि प्रभारचा वाद-विवाद करणाऱ्यांना आणि) त्याचे ते भांडव ऐक्यान्याला जे पाप लागते, ते पाप ज्याच्या योगाने आर्य राम वनात गेला असेल त्याला लागेल." (५६-५८)

भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या चान्यमब्रवीत्	६०
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।	
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपशुणत्सि मे	६१
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्षणः * ।	
यत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि	६२
इत्युक्त्वा चाङ्गमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।	
परिष्वज्य महाबाहुं खरोद भृशदुःखिता	६३
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।	
मोहाच्च शोकसंरम्भाद्बभूव लुलितं मनः	६४

याप्रमाणे आपल्या निरपराधांपणापिथी कौसल्येची खात्री करताकरताच तो राजकुमार भरत दुःखानें अतिशयच व्याकुळ होऊन पनि व पुत्र त्याचा वियोग झालेल्या कौमत्येज्वळच पडला. तेव्हा रामाला वनवासात पाठविण्यास संमति देणाऱ्याला भयंकर प्रकारें शाप देत असलेल्या त्या शोकातुल व मूर्च्छितारस्थेत असलेल्या भरताला कौसल्या म्हणाली, “पुत्रा ! याच्या योगनें मला अधिकच दुःख होत आहे. असल्या शपथा वाहून रामान्या वनवासाला संमति देणाऱ्याला शाप देणाऱ्या तुला पाहून माझे प्राण व्याकुळ होत आहेत. शुभ लक्षणांना शुभ असलेलें तुझें अंतःकरण धर्मापावून चळलें नाहीं, हें मोठें सुदैवच समजलें पाहिजे. मुला ! तू आपली प्रतिज्ञा खरी केलीस, तर तुला सच्चनाना मिळणारे लोक मिळतील.” असें घोदन कौसल्येनें भ्रातृवत्सल महापराक्रमी भरताला माडावर घेतलें आणि त्याला बडकडून नेहून अत्यंत दुःखित होऊन तीं रडूं लागली. याप्रमाणें दुःखातुल होऊन विलाप करणाऱ्या त्या महात्म्या भरताचें मन मोहामुळे

* श्लोक ६२ मध्ये निर्णयसागर व गुजराथी प्रिटिंग्च्या प्रतीत “सहलक्षणः” असा पाठ आहे व त्याचा अर्थ टीकाकार “शुभलक्षणैः सहितः” असा देत आहेत. “गोविन्दराजीय” आणि इतर मद्रामी प्रतीमधून “सहलक्ष्मणः” असा पाठ दिला आहे व त्याचा अर्थ “सहलक्ष्मणः लक्ष्मणवत्” असा दिला आहे म्हणजे “लक्ष्मणवत् सत्यप्रतिज्ञोऽसि” असा दिला आहे माझ्या मते “सहलक्षणः” हाच पाठ योग्य आहे.

लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।

मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ६५

इत्यार्षे श्री०वा०आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितम सर्गः ॥ ७५ ॥ [२९७४]

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः १

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।

प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् २

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ।

प्रेतवृत्त्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ३

उद्धृत्य तैलसंस्कारस्य तु भूमौ निवेशितम् ।

आपीतधर्णघदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ४

संवेद्य शयने चाग्न्ये नानारत्नपरिप्लुते ।

ततो दशरथं पुत्रो विलालाप सुदुःखितः ५

व शोकाद्या अतिरेकामुक्तं लुब्धं शलं आणि याहीएक सुचेनासें होऊन वसलेईं
भन न राहता भूमीवर पडून वारंवार दीर्घं सुस्कारे टाकीत आणि अति विलाप
बरीत असलेल्या त्या भरताची शोकामध्वेच रात्र निपून गेली. (५९-६५)

याप्रमाणे महामुनि वल्मीकिप्रणीत धीमद्वामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील
अयोध्याकांडापैकी पचाहत्तरावा सर्ग संपला. ॥ ७५ ॥

याप्रमाणे शोकसंतप्त झालेल्या कैकयीपुत्र भरताला उत्तम वक्षे असून आणि
उत्तुष्ट व प्रिय बोलणारे वसिष्ठ ऋषि म्हणाले, “हे महाकीर्तिमान् राजपुत्रा !
तुझे कल्याण असेल, आता शोक पुरे कर. हा आतों करावयाचा राजाचा और्ध्व-
देहिक मस्कार उत्तुष्ट रीतीने कर. ” हें वसिष्ठाचें भाषण ऐकल्यावर भरतानें
त्यांना साष्टांग नमस्कार घातला आणि त्या घर्मज्ञ भरतानें पिलाची सर्व और्ध्व-
देहिक कर्मे करण्याकरिता मंत्र्यांना सांगितले. किंचित् पिवन्नटपणा ज्याच्या
मुखावर अग्न आहे अशा आणि झोपण्याप्रमाणे दिसत असलेल्या त्या राजा
दशरथाला तेलाच्या कडईतून बाहून प्रथम जमिनीवर व त्यानंतर मना प्रकार-

किं ते व्यवसितं राजन्प्रोपिते मय्यनागते ।	
विद्यास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम्	६
क यास्यसे महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् ।	
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा	७
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे ।	
स्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च यनमाश्रिते	८
धिधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ।	
हीनचन्द्रेव रजनीं नगरीं प्रतिभाति माम्	९
एवं धिलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ।	
अत्रवीहचनं भूयो घसिष्ठस्तु महामुनिः	१०
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विज्ञापतेः ।	
तान्यव्यग्रं महाबाहो प्रियतामविचारितम्	११
तथेति भरतो वाक्यं घसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।	
कृत्स्नपुरोहिताचार्योऽन्तरयामास सर्वशः	१२

न्या रत्नांनीं मुद्योभित अशा उत्पृष्ट मंत्रकावर निजविलं असतां त्याला पाहून
अत्यंत दुःखी झालेला तो भरत याप्रमाणे विलाप करूं लागला. (१-५)

“हे राजा ! मी दुःखी देशीं गेलों अमनांना माझ्या अनुपस्थितीत धर्मवेद्या
रामाला व महाबलाज्य लक्ष्मणाला वनांत हांकून देऊन तूं मनांत वाय करावयाचे
योजले आहेत ? हे महाराजा ! मरळ स्वभावाच्या पुरुषश्रेष्ठ रामाने विरहित अशा
दुःखी झालेल्या मला टाकून तूं कोठें जात आहेस ? बाबा ! रामानें तर वनाचा
आश्रय घेला आणि मुग्धीदि स्वर्गाला चालते शालां. आतां तुमच्या नगरीतील
प्रजाजनांच्या योगक्षेम दक्षतपूर्वक कोण यरें चालवील ? हे राजा ! तुझा वियोग
झालेल्या ही पृथ्वी त्रिभवा ज्ञाच्यामुळे पूर्वीप्रमाणे शोभत नाही आणि ही अयोध्या-
नगरीही चंद्ररहित रात्रीप्रमाणे मला निस्तेज दिसत आहे.” (६-९)

याप्रमाणे मनोमध्यें अत्यन्त शिथ होऊन विलाप करीत अगलेल्या भरताला
महामुनि घसिष्ठ पुनः म्हणाले, “हे महापराक्रमी भरता ! या राजाचे जे काहीं
आर्षदेहिक गंभ्यार करावयाचे आहेत, ते तूं आतां विचार करीत न घसना

ये त्वमयो नरेन्द्रस्य अग्न्यागाराद्वह्निष्कृताः ।	
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते हूयन्ते यथाविधि	१३
शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ।	
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूचुः परिचारकाः	१४
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।	
प्रकिरन्तो जना मार्गे नृपतेरग्रतो ययुः	१५
चन्दनागुरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा ।	
देवदारुणि चाहस्य क्षेपयन्ति तथापरे	१६
गन्धानुश्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम् ।	
तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः	१७
तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदृत्विजः ।	
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः	१८
शिविकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य योषितः ।	
नगराग्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा	१९

काळजीपूर्वक कर ' ' याप्रमाणे वसिष्ठानीं सांगितले असता ठीक आहे' असे म्हणून त्याने वसिष्ठान्या त्या सांगण्याला मान दिला आणि ऋत्विज, पुरोहित व आचार्य यांना त्याने ते सस्कार लवकर करण्याविषयी सांगितले. दशरथराजाचे जे अग्नि होमशालेतून व हेर ठेबले होते, त्याच्यामध्ये ऋत्विज आणि याजक यांनी यथाविधि हवन केले. नंतर गतप्राण झालेल्या राजाला पालखीमध्ये ठेवल्यावर सर्व सेवकांचे कठ अधूनीं दाढून आले व ते सिन्न झाले आणि त्यांनाशकडे पाहून शोक बरू लागले त्यानंतर रथे, सोने आणि नाना प्रकारची वस्त्रे मार्गामध्ये उधळीत उधळीत लोठ राजाच्या पुढे चालले आणि काही लोक चदन व अगुरु यांचा चौक, सरल व पद्मक यांची आणि देवदारूची लाकडे अग्नीमध्ये टाकू लागले (१०-१६)

नंतर जेथे चिता रचला होती तेथे गेल्यावर लहानमोठा इतरही सुगंधी द्रव्ये चितेमध्ये घालून ऋत्विजांनी त्या राखला चितेवर निजविले. तेव्हा अग्नीमध्ये हवन करून ऋत्विज त्या समयाला योग्य आणि आवश्यक असे मन्त्र जपू लागले आणि सामगायन करणारे त्या ठिकाणी यथाविधि सामे गऊ लागले. योग्यतेप्रमाणे

प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्कृत्यिजोऽश्विचितं नृपम् ।

स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा २०

कौश्लीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।

आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः २१

ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।

यनेभ्यः सरयूतीरमवतेरर्जुपाङ्गनाः २२

कृत्योदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गनामन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याथुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं ध्वनयन्त दुःखम् २३

इत्यापे श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥ [२९९७]

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।

द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् १

ग्राह्येभ्यो धनं रत्नं ददाय च पुष्कलम् ।

पालक्यात, रथात वसून व बरोबर वृद्धाना घेऊन त्याच्या स्त्रिया नगरातून निघून तेथे आया, अश्वमेधान्त यज्ञ केलेल्या त्या राजाला ऋषिजानीं उलट्या प्रदक्षिणा घातल्या त्या वेळीं कौसल्या आदिकन्न स्त्रिया फारच शोक करूं लागल्या. दहनाच्या वेळीं हजारों स्त्रिया दुःखानें व्याकुळ होऊन करुण स्वरानें आनोद्य करूं लागल्या असता, कंचपक्षिणीप्रमाणें त्याचा शब्द अधिकच भेदक वाटूं लागला. शोनाधीन होऊन रडत असलेल्या त्या सर्व राजस्त्रिया वारंवार विलाप करून सरयू नदीच्या किनाऱ्यावर आपापचा वाहनातून खाली उतरल्या. राजाची उदकस्त्रिया झाल्यावर अधूनी नेत्र भरून आलेले ते मंत्री, पुरोहित आणि राज-स्त्रिया हे सर्व भरतासह नगरीज्जे परतले आणि दहा दिवसपर्यंत जमिनीवर निजून व वसून त्या सर्गांनीं अर्शाच पाळले.

याप्रमाणे महामुनि वार्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावान्या आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डापैर्जीं दहातरावा सर्ग संपला. ॥ ७६ ॥

त्यानंतर दहा दिवस उलटल्यावर बाराव्या दिवशीं प्रेतविमुक्तिदायक एका-दशाह श्राद्ध करून शुद्ध झालेल्या भरतानें पुढली श्राद्धकर्म करावेलीं. धन, रत्ने,

यास्तिकं बहु शुक्रं च गाश्चापि बहुशस्तदा	२
दासीर्दासांश्च यानानि वेश्मानि सुमहान्ति च ।	
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम्	३
ततः प्रमातसमये दिवसे च त्रयोदशे ।	
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः	४
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।	
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः	५
तात यस्मिन्निस्त्रोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।	
तास्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया	६
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ।	
तामग्नां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप	७
दृष्ट्वा भस्मारुणं तद्य दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ।	
पितुः शरीरनिर्माणं निष्टनन्विपसाद् ह	८
स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ।	

विपुल अन्न, पुष्कळ बोकड, असंख्य हरे आणि गाई त्याने ब्राह्मणांना दान दिल्या. राजपुत्र भरताने त्या राजाचे पारलौकिक हित व्हावे, यासाठी दासी, दास, रथ आणि मोठमोठी घरेही ब्राह्मणांना दान दिली. त्यानंतर तेराव्या दिवशी सकाळी शोकाकुल झालेल्या त्या महापराक्रमी भरताल। पुनः शोकाचे भरते आले आणि रडून रडून घसा बसलेला तो भरत चितामस्य काढून दाखून भूमीची शुद्धि करण्याकरिता पित्याच्या चित्तेसमीप आल्यावर अत्यंत दुःखी होऊन म्हणाला. (१-५)

“बाबा ! ज्या माझ्या भावाच्या रामाच्या-स्वाधीन तुम्ही मला केले, तो राम वनमध्ये चालता शाक्यामुळे मला काही एक आधार न ठेवता अगदीच निराधार स्थितीत दाखून दिले आहे. ज्या अनाथ कौसल्येचा मुख्य आधार असलेल्या पुत्राला वनामध्ये पाठविले, त्या कौसल्या मातेचा त्याग करून तुम्ही कोठे हो चाललात ! ” नंतर ज्यातील भस्म तावूस वर्णाचे झाले आहे, ज्यातील अस्थि जळून रेन्दा आहेत आणि ज्यावरील पित्याचे शरीर नाहीस झाले आहे, असे ते चितास्थान पाहून अत्यंत शोक करू लागलेला तो भरत पारच कपटी झाला. इतकेच

उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः	९
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिमतम् ।	
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा	१०
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम्	
विसंशो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन्	११
उन्मत्त इव निश्चितो विललाप सुदुःखितः ।	
स्मृत्या पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा	१२
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीप्रादुसंकुलः ।	
चरदानमयोऽक्षेभ्योमज्जयच्छोकसागरः	१३
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।	
क तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान्	१४
ननु भोज्येषु पानेषु चक्षेप्याभरणेषु च ।	
प्रथारयति सर्वाग्रस्तन्नः कोऽद्य कारयति	१५

नष्टे तर, तें पाहताक्षणीच ओकसागेमीं रडूं लागलेला खीन झालेला भरत जमिनी-
वर पडला आणि लोमनी ज्या वेळीं झाला उठविले, त्या वेळीं तो उंच व धिप्पाड
बाध्याचा भरत जमिनीविभन उभारल्या जाणाऱ्या व येनात वसलेल्या इंद्रध्वजा-
प्रमाणे विसूं लागला, पुण्याचा अथ ज्ञान्यावर स्वर्गांतून पृथ्वावर पडलेल्या यवार्ता-
कडे जमे ऋषि धावून गेले, तसे त्या भरताचे सर्व अमान्य, आचरणानें शुद्ध
अमलेला तो भरत जमिनीवर पडला असता, त्याच्याकडे धावले. (१-१०)

शोकाकुल झालेल्या भरताला पाहून अनुजालाहि रामाची आठवण झाली व
मूर्च्छा येऊन तो जमिनीवर पडला. पित्याच्या शुर्गाच्या दर्शक अमलेल्या त्या त्या
मोठी आठवून तो अत्यंत दुःखित झालेला अनुज उन्मत्त पुर्याप्रमाणे भान नाहीमें
होऊन विलाप करूं लागला. माराश, मंधरेमुळें निर्माण झालेल्या, कैकेयीरूप
मुसरीनें निराम केलेल्या आणि वरप्रदानरूपी पाण्यानें युक्त व अतिशय खोल अस-
लेल्या प्रचंड शोकसागरानें त्या अनुजाला बुडवून टाकले होतें. (११-१३)

तो म्हणाला, “ बापा ! तुम्ही ज्याचे नेहमीं लाड केले, त्या विलाप करीत
अमलेल्या सुकुमार बालवयान्या भरताला दाखून देऊन सोठे बरें गेला आहात !

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।

विहीना या-त्त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना १६

पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।

किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् १७

हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ।

अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् १८

तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् ।

भृशमार्ततरा भूयः सर्व एषानुगामिनः १९

ततो विपण्णो श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरताबुभौ ।

धरायां स व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्पभौ २०

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।

वसिष्ठो भरतं चान्यमुत्थाप्य तमुवाच ह २१

अयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।

अरे, खाणें पिणें कलें आणि आभरणें यासंबंधानें यातलें तुला काय हवें तें घे, असें म्हणून तुम्ही आमची इच्छा तृप्त करीत होता, ती खरोखर आता आन केण हो तृप्त करील? तुम्हामारख्या धर्मज्ञ महान्या राजाचा या पृथ्वीला वियोग झाल्यामुळे ता विदाणं होऊन जावयाची, पण अजूनही ती विदीर्ण होऊन जात नाही, हें आश्चर्य आहे. पिता स्वर्गस्थ झाला असता रामानेंही अरण्याचा स्वीकार केला असता आता मला जगण्याचें सामर्थ्यच कोठें राहिले आहे ! मी अप्रीमत्त्वं प्रवेश करीन ! पिता व भाऊ यांनी विरहित झालेला मी इक्ष्वाकुवंशजांनी परिपालन केलेल्या शून्य अथे ध्याननरीमत्त्वं प्रवेश करणार नाही, मी तपोवनाने प्रवेदा करीन ” (१४-१८)

याप्रमाणें त्या दोघाचा विलाप ऐकून व त्याचें तें दुःख पाहून त्याच्याबरोबर गेलेले सर्वही लोक पुनः अवत दुःखी झाले. त्यानंतर खिन्न व चकून गेलेले ते उभयता भरत-शत्रुघ्न शिणें मोडलेल्या बिलाप्रमाणें पृथ्वीवर खेद लागले तेव्हा सत्त्वनिष्ठ व सर्वज्ञ अने लाच्या पितृचे पुरोहित वसिष्ठमुनि त्या भरताला

सावशेषास्थितिचये किमिह त्वं विलम्बसे २२

श्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।

नेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि २३

सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।

श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतमयामर्षा २४

उत्थितौ तौ नरध्याघातं प्रकाशेते यशस्विनौ ।

वर्षातपपरिग्लानौ पृथगिन्द्रध्वजाविध २५

अथूणि परिसृन्दन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।

अमात्यास्तवरयन्ति स तनयौ चापराः क्रियाः २६

इत्यर्थे श्रु० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥ [१०२३]

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् १

उठवून म्हणाले, “हे प्रभो ! तुझ्या विन्याच्या मरणाच्या आज हा तेरावा दिवस. तेव्हा शत्रु राहिलेल्या अदिष्ट गोळा करावयास तू आता येथे वेळ का लावात आहेस ? भूत व तहान, शोक आणि मोह व म्हातारपण आणि मरण या तीन दुःखी प्राणिमानांना एकसारखाच प्राप्त होत असतात. तेव्हा त्या जर अपरिहार्य आहेत, तर तुला आपली अशी अवस्था करून घेणे योग्य नव्हे ” (१९-२३)

याप्रमाणे वसिष्ठाने सांगितल्यानंतर तत्वेनेत्या मुमंत्राने शत्रुघ्नाला उठवून त्याचे सा वन केले आणि प्राणिमात्रांच्या उत्पत्तिविनाशसंबंधाने त्यानेही त्याला दोन गोष्टी सांगितल्या. त्यानंतर ते पुरुषश्रेष्ठ यशस्वी भरत-शत्रुघ्न उठले असता पर्जन्य आणि उष्णता यांच्या योगाने म्लान होऊन गेले-या दोन इंद्रध्वजाप्रमाणे दिसू लागले. ज्याचे जोडे झाले झाले होते; वाणी अगदी दान झाली होती व जे अश्रु टाळीत होते, अशा त्या राजकुमारांना पुढची इतर ऋषे करण्याविषयी अमात्य घडि करू लागले. (२४-२६)

याप्रमाणे महामुनिवामीविप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यार्तात अष्टाशततमोऽंशो सप्तसप्ततितमः सर्गः संपद्य. ॥७७॥

गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।

स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रवाजितो वनम् २

वलवान्धीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।

किं न मोचयते रामं वृत्त्वापि पितृनिग्रहम् ३

पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।

उत्पथं यः समारूढो नार्या राज्ञा वशं गतः ४

इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।

प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुञ्जा सर्वाभरणभूषिता ५

लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि विभ्रती ।

विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ६

मेखलादामभिदिचत्रैरन्यैश्च वरभूषणः ।

यभासे यहुभिर्वद्धा रज्जुभिरिव वानरी ७

ता समीक्ष्य तदा द्वा.स्थो भृश पापस्य कारिणीम् ।

गृहीत्वाकरणं कुञ्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ८

त्यानंतर रामाकडे जाण्याविषयी । विचार करणाऱ्या शाकसतत भरताला लक्ष्मणाचा धाकटा भाऊ शत्रुघ्न म्हणाला, “ आपला तर गौष्ट पाहिजे कशासाठी परत दुःखाच्या वेळीं सर्व प्राण्यानाही आधार असणाऱ्या त्या धैर्यावान् रामाला एक झिनें वनात हाकून दिलें परतु बलाघ्न आणि दार्यावान् म्हणविणाऱ्या त्या लक्ष्मणानें तरा वडिलाना प्रतिवध करून रामाचा का सोडविलें नाहीं? झिंणा शाक्यात जाऊन रामानें जो, वाईट मार्गाचा अवलंब केला, त्याचा न्यायान्दाय पाहून पूर्वाच प्रतिवध करणें योग्य होतें. ” (१-४)

याप्रमाणें लक्ष्मणाचा धाकटा भाऊ शत्रुघ्न बोलत असताना पूर्वेकडाल दरवज्यात सर्व प्रकारचा अलंकारांनी नटलेली कुवडी मथरा उभा होती तिनें उत्कृष्ट चंदनाची उडी लावून रात्रपाण्याताल लोकाना योग्य असलेली मौन्यवान् वस्त्रे धारण केली होती, नाना प्रकारच्या भूषणांनी ती अनेक प्रकारें सजली होती आणि कमरपट्ट्याचें आधर्यकारक पदर आणि इतरही उत्कृष्ट भूषणें याच्या योगानें ती मथरा पुष्कटशा दोऱ्यांनी बाजून ठेवले या वानराप्रमाणें दिसत होती वारवार अनर्थ उत्पन्न करणऱ्या त्या कुवडीचा पहलांक्षगच तेंथाल द्वापराला नें निर्दय-

यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।	
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति	९
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।	
अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः	१०
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।	
यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्रुताम्	११
एवमुक्त्वा च तेनाशु सखीजनसमावृता ।	
गृहीत्वा धलयत्कुञ्जा सा तद्गृहमनादयत्	१२
ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ।	
कुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः	१३
अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः ।	
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति	१४
सानुक्रोशां वक्षान्यां च धर्मज्ञां च यशस्यिनीम् ।	
कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः	१५

पणानें तिला वहेन शत्रुघ्नापुढें नेऊन उभी केली व म्हणाला, “ जिच्यामुळें राम वनवासात गेला व जिच्यामुळें तुमच्या पित्याला मृत्यु आला, ती ही दुष्ट पापिणी कुन्डी; हिचें आपण हवे तें करा. ” (५-९)

■ शब्द ऐकल्याबरोबर शत्रुघ्नाला अत्यंत दुःख झालें आणि व्रतस्थ अमणारा तो, अंत पुरावरील मर्ष लोकांना म्हणला, “ ज्या अर्थी हिनें माझ्या भावाना व पित्याला भयंकर दुःख दिलें आहे, त्या अर्थी हिला आता आपल्या दुष्कर्मांच फल भोगू द्या ” असें म्हणून त्या शत्रुघ्नानें सखीयांनी घेरलेल्या त्या कुचडीला घालून सारानें एकदम धरली तेव्हा तिनें तें घर दणाणून दिलें. हें पाहून तिच्या सर्व सख्या अतिदक्ष घाबरून गेल्या आणि शत्रुघ्न रागावला आहे असें पाहून जिद्धे वाटे सापडली तिद्धे पळून गेल्या त्यानंतर तिच्या त्या सर्व सख्या आप- आपल्यात म्हणाल्या “ ज्या अर्थी हा शत्रुघ्न इतका रागावला आहे, त्या अर्थी हा आता आपण पैसा कोणागही जिवत ठेजीलमें दिसत नाहीं, तेव्हा दयाळू, उदार, वर्मन आणि यशस्विनी वजा कौतूब्येला आपण शरण जाऊं; ती आपला आशार म० ९ (अयोध्या. उ.)

स च रोपेण संवीतः शत्रुघ्नः शत्रुशासनः ।	
संचकपं तदा कुब्जां क्रोशन्ती पृथिवीतले	१६
तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायां ततस्ततः ।	
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत	१७
तेन भाण्डेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ।	
अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा	१८
स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ।	
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य यभापे परुषं वचः	१९
तैर्वाक्यैः परपैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।	
शत्रुघ्नमयसंभ्रस्ता पुत्रं शरणमागता	२०
तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।	
अयध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति	२१
ह्न्यामहमिमां पापां कैकेयी दुष्टचारिणीम् ।	
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम्	२२

आहेच आहे " (१०-१५)

इकडे शत्रुघ्ने शासन करणार। तो शत्रुघ्न रागाने लाल होऊन आलोष करीत असलेल्या त्या कुबडीला जमिनीवरून फरफरा ओढं लागला त्या मथरेला अशा तऱ्हेने तो ओढू लागला असता नानाप्रकारची तिची चित्रविचित्र भूषणे जमिनीवर अस्ताव्यस्त पडली व त्या भूषणांनी तो वैभवसपन्न विस्तीर्ण राजमहाल शरदृतील आराक्षप्रमाणे फारच शोभू लागला असा. त्या पुरुषश्रेष्ठ बलव्य शत्रुघ्नाने रागाच्या भरात बलात्काराने मथरेला धरली, त्या वेळी तिला सोडविण्यासाठी कैकेयी धावून आली असता त्याने तिला हाताने दूर लोढून अत्यंत मर्मघातक शब्दांनी तिची निर्भर्त्सना केली तेव्हा त्या दुःखदायक कठोर भाषणांनी अत्यंत दुःखी झालेली कैकेयी शत्रुघ्नान्या भीतीने गागहन जाऊन आपल्या पुत्राला-भरताला शरण गेली (१६-२०)

तेव्हा रागावलेल्या त्या शत्रुघ्नाने पाहून भरत म्हणाला, " क्षिप्रान्तां ठार नारणे निषिद्ध असल्याने तू धना नर. अरे ! वर्मनिष्ठ राम मान्धानक म्हणून

इमामपि हतां कुञ्जां यदि जानाति राघवः ।

त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिमापिष्यते ध्रुवम् २३

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।

न्यवर्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् २४

सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।

निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता रूपेण चिललाप ह २५

शत्रुघ्नविक्षेपयिर्मूढसंज्ञां समीक्ष्य कुञ्जां भरतस्य माता ।

शर्मः समाध्यासयदार्तरूपां मौञ्जीं चिलन्नामिव धीक्षमाणाम् २६

इत्यादिं धा० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥७८॥ [३०४९]

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

सुमेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् १

गता दशरथः म्यगं यो नो गुरुतरौ गुरुः ।

जर मला दोष देणार नसेल तर मी या दुराचारिणी दुष्ट कैकेयीला ठार मारन टाकीन, परंतु या कुबडीलाही मारत्याचें जर त्याला समजलें तर तो धर्मात्मा राम खरोगर तुझ्याशीं आणि माझ्याशीं माषणमुद्धा करणार नाही. " हे भरताचें भाषण ऐकून लक्ष्मणाचा धाकटा भाऊ शत्रुघ्न त्या स्त्री-वधा पामूल परागत झाला आणि मूर्च्छित पडलेल्या त्या कुत्र्याच्या मंथरेला त्यानें सोडून दिलें. अन्त्यंत दुःखिन झालेली ती मंथरा कैकेयीच्या पायाशीं येऊन पडली आणि हुंदके देत व मुम्कारे टाकीत टाकीत करुण स्वरानें विलाप करूं लागली. नेव्हा शत्रुघ्नाच्या हिमडाहिमडीमुळे बेशुद्ध होऊन, गागरून गेलेल्या फाच पक्षिगीप्रमाणें कैकेयीच्या तोंडाकडे पाहूं लागलेल्या त्या धावरलेल्या कुबडीला पादन भरतान्या आर्दनें हट्टं हळू तिचें सावन केलें. (२१-२६)

याप्रमाणे महासुनिवाण्यांकिप्रणीत श्रीमदध्याय या नावान्या आदिकाव्यांतील अयोध्याकाण्डापर्यंत अष्टादशोत्तरावा सर्ग संपला. ॥७८॥

त्यानंतर चौदाव्या दिवशीं मसाठच्या वेळीं राजमार्गपुरंधर पुरुष एतन्न जन्म भरताला न्हाणजे, " आमच्या गुरूच्याही गुरू दशरथ रानानें जेष्ठ राम

रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम्	२
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।	
संगत्या नापराधोति राज्यमतदनायकम्	३
आभिषेचनिकं सर्वमिदं भादाय राघव ।	
प्रतीक्षते त्वां स्वजन श्रेणयश्च नृपात्मज	४
राज्य गृहाण भरत पितृपैतामहं भुयम् ।	
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ	५
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।	
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतप्रतः	६
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।	
नैवं भयन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः	७
रामः पूर्यो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।	
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नय पञ्च च	८
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।	
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं यनात्	९

ब महाबलव्य लक्ष्मण याना वनवासात पाठवून स्वर्गाचा मार्ग धरला । तेव्हा हे महाकीर्तिमान् राजपुत्रा । तू आमचा राजा हो तू राणा व्हावें, अशी तुझ्या वडिलाची आज्ञा असल्यामुळे तुझ्याकडे काहीच दोष येणार नाही हल्ली या राज्याला कोणी नायक नाही हे रघुवंशज राजपुत्रा । अभिषेकाची सर्व तयारी करून हे आप्तेष्ट व नगरवासी लोक तुझा वाट पहात आहेत भरता । आजोबा व वडील यांच्या परंपरेने चालत आलेल्या या अक्षय राज्याचा तू स्वीकार कर आणि हे पुरुषश्रेष्ठा । स्वतः राज्याभिषिक्त झेऊन आमचे परिपालन कर ' (१-५)

या श्रमार्णे त्यांनी सांगितले असता अभिषेकाच्या त्या सर्व साहित्याला प्रदक्षिणा करून तो व्रतस्थ भरत तेथे जमलेल्या सर्व लोकांना म्हणाला, ' हे श्रेष्ठ लोक हो । ज्येष्ठाला राज्य मिळावें, ही आमच्या कुगतील पद्धत आहे तेव्हा मला उद्देशून असे बोलणे तुम्हाला योग्य नाही । आमचा ज्येष्ठ भाऊ रामच राजा होईल आणि मी अगण्यामध्ये चौदा वर्षे घालवीन हत्ती, रथ, घोडेस्वार

आमिपेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ।

पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति १०

तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिपिच्य पुरस्कृतम् ।

आनयिष्यामि वै रामं हव्यचाहमिवाच्चरात् ११

न सकामां करिष्यामि स्वामिमां पुत्रगृद्धिनीम् ।

यने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति १२

क्रियतां शिल्पभिः पन्थाः समानि विपमाणि च ।

रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः १३

एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ।

प्रत्युधाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् १४

एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् ।

यस्य ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि १५

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजः प्रभाषितं संध्रवणे निशम्य च ।

आणि पायदळ अशा मोठ्या चतुरंगबलोंनीं युक्त असलेली प्रचंड सेना तयार करा. मी ज्येष्ठ रामनाला-भावाला वनातून घेऊन येनो. हें सर्व अभिप्रेकाचें मामान पुढें घालून मी रामाकरिता वनात जाणार आणि तेथेंच त्या पुरुषप्रेष्ठ रामाला अभिप्रेक करून यज्ञशालेपासून अग्नि ज्याप्रमाणें घरीं आगतात, त्याप्रमाणें रामाला पुढें घालून मी त्याला घेऊन येईन पुत्राकरिता राज्याचा अभिलाष धरणाऱ्या या माझ्या मातेचा मनोरथ मी सिद्धीस नेणार नाहीं साराश, दुर्गम वनामध्ये राहण्याचें ही पन्थरीन आणि राम राजा होईल मजुराकडून मार्ग तयार करवा. ज्या प्रदेशावर चढततार असेल, तो प्रदेश रथ जाता येण्याजोगा मारवा करा आणि दुर्गम प्रदेशातून सुरक्षितपणें नेगारे मार्गरक्षक बरोबर असूं या. " (६-१३)

याप्रमाणें भाषण करीन असलेल्या त्या राजकुमार भरताला तेथें जमलेले सर्व लोक शुभ वाट्यानीं म्हणाले, " ज्या अर्थी ज्येष्ठ राजपुत्राला पृथ्वी देण्याची इच्छा करित आहोस, त्या अर्थी याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या तुझ्या गळ्यात कमल-निवामिनी लक्ष्मी माळ घालो ! " लोकांनीं उच्चारलेलें तें उत्कृष्ट आशीर्वाचन

प्रहर्षजास्तं प्रतिवाष्पविन्दवो निपेतुरार्याननेत्रसंभवाः १६
 ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्यहृष्टाः सामात्याः सपरिपदो वियातशोका
 पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनञ्च व्यादिष्टस्तव वचनाञ्च शिल्पिवर्ग-
 इत्यपि धीम० वा० आदिकाव्येऽथोष्याकाण्डे एकेनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ [३०-६६]

अशीतितमः सर्गः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।

स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा १

कर्मान्तिकाः स्थपत्यः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।

तथावर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः २

सूपकाराः सुघाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ।

समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतस्थिरे ३

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो यिपुलः प्रयान् ।

अशोभत महाध्वजः सागरस्येय पर्वणि ॥

ऐकून राजकुमार भरताला आनंद झाला आणि त्या लोकांचे प्रेम पाहून त्याबद्दल
 आर्य भरताच्या नेनातून आनंदाश्रु वाहू लागले असे. हें भरताचें भाषण
 ऐकल्यावर सभेंतील लोक आणि अमात्य यासह ते सर्व लोक अगदी दौड-
 रहित होऊन आनंदीत झाले आणि त्याला म्हणाले, “ हे पुरुषभेष्टा, तुझ्यावर
 प्रेम करणाऱ्या या लोकाना तुझ्या सांगण्यावरून मार्ग तयार करण्याविषयी आणि
 रक्षकाना रक्षण करण्याविषयी आज्ञा केली आहे ” (१४-१७)

याप्रमाणे महामुनिकात्मीकिप्रणीत धीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील
 अथोष्याकाण्डपैकी एकूणऐशीवा सर्ग संपला. ॥ ७९ ॥

त्यानंतर त्या प्रदेशाची पूर्ण माहिती असणारे, गवंडी, खणणारे आणि जल-
 प्रवाहाला प्रतिबंध करणारे असे आपआपल्या कर्मांमध्यें दक्ष असलेले कारागार
 लोक, मजूर, रथ बगरे करणारे, यंत्राची माहिती असलेले लोक, सुतार, मार्ग
 रक्षक, झाडे तोडणारे, आचारी, सपेती देणारे, वृद्ध, चाभार आणि पुढ्या
 मार्ग धिनधोक आहे हें नीट पाहून, त्या मार्गाने आपल्या मागाहून येणाऱ्यास
 नेणारे मार्गदर्शक वाटाडे लोक पुढें निघाले. तो प्रचंड जनसमूह मोठ्या आनंदाने

ते स्वयारं समास्थाय यत्कर्मणि कोविदाः ।	
करणैर्विचिघोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे	५
लता वह्नीश्च गुल्मांश्च स्याणूनश्मन एव च ।	
जनास्ते चकिरे मार्गे छिन्दन्तो विविधान्दुमान्	६
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् ।	
केचित्कुठारैश्च दारुद्विन्दन्कचित् क्वचित्	७
अपरे घोरणस्तन्यान्वलिनो फलयत्तराः ।	
विधमन्ति स्य दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः	८
अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः द्रव्यमायतम् ।	
निम्नभागास्तथैवाग्रे समांश्चक्रुः समन्ततः	९
ययन्धुर्यन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुभ्रुदुस्तया ।	
विभिदुर्मेदनीयांश्च तांस्तान्देशाग्ररास्तदा	१०

स्या प्रदेशावन्न जातं लागला अयना पर्वकाळा शोभणाऽन्या सागरान्या जलराशीप्रमाणे शोभं लागला. (१-४)

मार्ग करणात निपुण अमलेले ते लोक आपापऱ्या समुदायाचा आश्रय करून नानाप्रकारऱ्या साधनासह पुढे चालू लागले आणि पाया, बेली, झुडपे, घड आणि धोंडे एकीकडे करून आणि अनेक प्रकारचे वृक्ष तोडून त्यांना मार्ग तयार केला. वृक्षविरहित प्रदेशामध्ये काहीनी नवीन वृक्ष लाविले, काही लोक कुन्हाडा, टाक्या आणि कोयते घेऊन मार्गातील शडें तोडू लागले व मोठमोठे धोंडे फोडून काढे लागले काही पारच बलाढ्य लोक खेळ मुठे गेलेला वाड्याचा बेट हातानीच वपटून टाकू लागले आणि काही लोक संवसखल व अरथड ठिकठगे सोरी सुदळी घेऊन साफ करू लागले. दुसरे काही लोक मार्गामध्ये अमलेले आढ व तडाच प्रकारचे मोठमोठे खडे मानी टाकून भरण काढे लागले आणि त्याचप्रमाणे सखल प्रदेश मानी टाकून साफ करू लागले. काही जण पाट दंगरे पाडून काढे लागले, काही पायला बोचणाऱ्या खड्यांचे पंठ करू लागले व मार्गातील पाणी निवून जाण्याकरिता काही जण लासळी बाट करून देऊ लागले (५-१०)

अचिरेण तु कालेन परिचयहान्वहृदकान् ।	
चक्षुर्यहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्वहन्	११
निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् ।	
उदपानान्वहुविधान्वेदिकापरिमाण्डितान्	१२
ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।	
मत्तोद्द्युप्राद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः	१३
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।	
बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः	१४
आज्ञाप्याथ यथाज्ञसि युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।	
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च	१५
यो नियेशस्तथाभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ।	
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम्	१६
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ।	
निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः	१७

याप्रमाणे घोडक्याच वेळात त्या लोकानी ठिकठिकाणच्या अनेक प्रदेशांना नानाप्रकारचे आफार आणले आणि जेथे पाण्याचे प्रवाह अगदी लहान होते, तेथे बांध वगैरे घालून त्यानीं ते प्रवाह सागराप्रमाणे भरपूर पाण्यानें युक्त वरून सोडले निर्जन प्रदेशामध्ये काहीं लोकानीं विहिरी वगैरे नानाप्रकारचे उत्कृष्ट जलशय रचून तयार केले आणि भोंवतालीं कडे बांधून त्यांना सुशोभित केले तेव्हा विटेवंदी ३ फरशा घानीं बांधून काढलेला, प्रफुलित वृक्ष व ध्वनि करणारे नक्त पक्षिसमुदाय यानीं सुशोभित व रमणीय झालेला, पताकांनीं नटलेला, गंधोदक शिंपडलेला आणि नानाप्रकारच्या फुलांनीं शृंगारलेला असा तो देवाच्या मार्गाप्रमाणे झालेला सैनिकाचा मार्ग फारच शोभूं लागला. (११-१४)

मार्ग तयार करण्याकडे नेमलेल्या अधिकारी पुरुषानीं आज्ञेप्रमाणे मार्ग तयार झाल्याची वरीं दिव्यानंतर रमणीय आणि विपुल व स्वादिष्ट फलांनीं युक्त अशा प्रदेशामध्ये, खास महात्म्या भरताच्या राहण्यासाठीं जीं शिविरे उभारलीं होती, त्याच्या योगाने मार्गाला शोभा यावी, म्हणून तीं अलंकारादिकांनीं अधिक-

यहुपांसुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः ।

तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलावरशोभिताः १८

प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।

पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः १९

वितर्दिभिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।

समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते वमुः शरुपुरोपमाः २०

जाह्नवी तु समाभाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।

शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् २१

सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ।

नरेन्द्रमार्गः स तदा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः २२

इत्यापि श्रीम० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥८०॥ [३०८८]

सुशोभित केली होती. या ठिठ्ठिकाणीं महारम्या भरतार्ची शिथिरें उभारण्याच्या कामास शुभ नक्षत्रें व शुभ मुहूर्त पाहून तज्ज्ञ लौकानीं आरंभ केला होता. त्या शिथिराभोंवता खदरासह बांधलेले बोट इंद्रील पर्वताप्रमाणें उंच उंच असून उदरघट मार्गांनीं सुशोभित झालेले होते व मातीचे असंख्य गोळे एकावर एकरचून ते तयार केलेले होते. असो (१८-१८)

त्या सर्व शिथिरात मोठमोठे प्रासाद व मोठमोठे राजवाडे तयार केले असून ते पताकांनीं सुशोभित केलेले होते आणि त्यात जाण्याकरिता मोठमोठे रस्ते उदरघट रीतीनें तयार केले होते. वयूतराण्या घरव्यानीं युक्त आणि आनाशातील वेदीप्रमाणें दिसणाऱ्या सात सात मजली उंच इमारतींनीं युक्त असलेलीं ती शिथिरें इंद्राच्या नगरीप्रमाणें दिसत होतीं शीतल व निर्मल उदरानें युक्त, मोठमोठ्या जलचर प्राण्यानीं व्याप्त आणि नानाप्रकारच्या वृक्षवनाना संपन्न अशा जान्हवीच्या उत्तरतीराला नेऊन भिड विलेला व कुशल कारागिरांनीं उत्तरोत्तर अधिरूच रमणीय बनविलेला असा तो राजमार्ग-चंद्रासह तारागण्यानीं मंडित झालेले निर्मल आकाश ज्याप्रमाणें रात्रीं शोभू लागतें, त्याप्रमाणें, शोभू लागला (१९-२२)

याप्रमाणें महामुनिःश्रीमद्विष्णोः श्रीमद्रामायण या नावान्वा आदिकाव्यांतांल अयोध्याकाण्डापर्यंत एजीवा सर्ग संपला ॥८०॥

एकाशीतितमः सर्गः ।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
 तुष्टुबुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः १
 सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।
 दध्मुः शङ्खाश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचत्वरान् २
 स तूर्यघोषः सुमहान्दिद्यमापूरयन्निव ।
 भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ३
 ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
 नाहं राजेति चोक्त्या तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ४
 पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ।
 विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ५
 तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
 परिभ्रमति राजध्रोनीरियारुणिका जले ६
 यो हि नः सुमहात्मायः सोऽपि प्रयाजितो वने ।

त्यनंतर भरताला ज्या दिवशी अभिषेक करावयाचें वसिष्ठानीं ठरविले होतें, त्या दिवसापूर्वीची रात्र थोडीच राहिली आहे असे पाहून स्तुति करण्यात विशेष वाक्यगार असलेले सूत व मागध मंगलकारक त्तवांनीं भरताची स्तुति करू लागले, प्रहराप्रहरानें वाजणारी नाद सोन्याचीं टिपरीं वर पडूं लागली असता वाजूं लागली आणि याचें वाजविणारे लोक शंस व लहान मोठे ध्वनि निर्माण करणारी इतरही शेंकडीं वाद्य वाजवूं लागले, परंतु आकाश दुमदुमून टाकणाऱ्या एका प्रचंड वायघोषानें आधीच शेकमतप्त झालेल्या भरताला पुनः अधिकच शोक प्रस्त करून टाकले. तेव्हा भरत जागा झाला आणि “मी राजा नव्हे” असे म्हणून तो वायघोष बंद करवून शत्रुघ्नाला म्हणाला, “शत्रुघ्ना ! कैकेय्यामुळे माझ्यासंबंधीचा भेकाचा हा मोठा अयोग्य कारभार पहा. अद्या प्रवाराचीं तु से माझ्यावर सोपवून जो राजा स्वर्गाला चालता झाला, त्या महात्म्या धर्मराज दशरथाची ही धर्ममूलक राज्यत्त्वां उदकात गोते खणणाऱ्या व नव जी नसलेल्या

अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम्	७
इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमचेतनम् ।	
कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा	८
तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।	
समामिक्ष्वाकुनायस्य प्रविशेश महायशाः	९
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् ।	
सुधर्माभिष धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत	१०
स काञ्चनमयं पीठं स्वस्यास्तरणसंवृतम्	
अध्यास्त सूर्यपेक्षो दूताननुशशास च	११
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान् गणयद्गुमान् ।	
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्यायिकं हि नः	१२
सराजपुत्रं शत्रुघ्नं मृतं च यदास्मिनम् ।	
युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः	१३

नौकेप्रमाणे इतीं भ्रमण करीत आहे. आमचा जो अतिपूज्य प्रभु राम ह्यालाही या मोतेने धर्माकडे डोळेझाक करून स्वतः वनामध्ये हाकून दिले आहे.” (१-७)

याप्रमाणे भाषवून गेलेला तो भरत विलाप करीत असल्याचें पाहून त्या बापट्या सर्व स्त्रिया गळा काढून रडूं लागल्या. अशाप्रकारें तो भरत विलाप करीत असताना राजधर्म जाणगारे महार्वातिमान् यमिष्ठमुनि इत्यादुराजाण्य सभेमध्ये आले. तीं रमणीय सभा सुवर्णाचीच केलेली असून रत्नमय व सुवर्गमय सामानानें संपन्न होती आणि देवमभेप्रमाणे असलेल्या त्या सभेत धर्माच्या वसिष्ठमुनींनी आपल्या शिष्यगणांसह प्रवेश केला व स्वास्तिमाचार मंडलानी युक्त अमलेलें आनंदादन ज्याच्यावर घातलें आहे अशा सुवर्गमय आसनावर बसल्यानंतर त्या सर्व वेदवेत्त्या वसिष्ठमुनींनी दूताना अग्नी आशा केली:- “हे स्वकायांत दक्ष असणाऱ्या दूतानो ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, योद्धे, अमान्य, सेनानायक, दत्तर राजकुमारांसह शत्रुन, यक्षस्वः भरत, युधाजित्, सुमन्त्र आणि जे काहीं हित इच्छिणारे लोक असतील, ते अगा सर्वांना तुम्हीं स्वकर आत घेऊन या, आमचें अत्यंत निकडीचें काम आहे.” (८-१३)

ततो हलहलाशन्दो महान्समुदपद्यत ।

रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् १४

ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ।

प्रत्यनन्दप्रकृतयो यथा दशरथं तथा १५

हृद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।

दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभूव सा पुरा १६

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिष्टाव्येऽयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वपशीतितमः सर्गः ।

[३१०४]

तामार्यगणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् ।

दृष्ट्वा मुदिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव १

आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।

यत्प्राङ्गरागप्रभया शोभिता सा समोत्तमा २

याप्रमाणे वशिष्ठकी आज्ञा क्षान्द्यानंतरं रथ, घोडे आणि हत्ती यावर आरुढ होऊन लोक येऊ लागले अमता मोठाच कोलाहल माचला, इंद्र येऊ लागला असता देव उभे प्रमाणे त्याला अभिवंदन करू लागतात, त्याप्रमाणे अमत्य, दशरथाला जसे अभिवादन करीत होते तशाच रीतीने सर्भेत येऊ लागलेत्या भरताचे अभिवादन करू लागले. दशरथपुत्र भरताच्या आगमनाने सुशोभित झालेली ती सभा तेजोवृष जल, चित्रालील तिमिररस्य, गज, शंख, भितीवरील सेनेरी रंग आणि नावावर बंगरे असलेली रत्ने यांनी युक्त असल्यामुळे तिमिररस्य व जलगज यांनी व्याप्त, संघ पांढ्याने युक्त आणि रत्ने, शंख व मुवर्गनृत्तिरा यांनी युक्त असलेल्या डोहाप्रमाणे मासू लागली आणि दशरथाप्रमाणेच भरत अमरा-मुळे पूर्वाप्रमाणे दशरथासहित अवस्थासंस्कारे दिवू लागली. (१४-१६)

याप्रमाणे महामुनिनामोक्तिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिष्टाव्येतील अयोध्यावाटांपैकी एक्यायशीवा सर्ग संपन्न ॥ ८१ ॥

श्रेष्ठ लोकानीं भरलेली आणि वशिष्ठप्रवृत्तींनीं अधिष्ठित असलेली ती सभा गुरु आदि करून श्रेष्ठ ब्रह्म व पूर्ण चंद्र यांना युक्त असलेल्या रात्रीप्रमाणे मुदिमान् भरताने पाहिली. सर्भेतील लोक आपआपच्या आगमनवर बसू लागले अगता

सा विद्वज्जनसंपूर्णा मभासु रचिरा तथा ।

अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ३

राक्षस्तु प्रहृनीः सर्वाः स सम्प्रेक्ष्य च धर्मवित् ।

इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ४

तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।

धनधान्यवर्ती स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ५

रामस्तथा सत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुसरन् ।

नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ६

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।

तद्गुरुद्वयमुदितामास्य क्षिप्रमेवाभिप्रेक्ष्य ७

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ।

कौट्यापगन्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ८

तच्छुन्या भरतो धान्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।

जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ९

त्याचीं वस्त्रे व अंगाला लाविलेली उट्टी याच्या प्रभेने ती उत्कृष्ट सभा पारच मुद्योमिन् दिमूं लागली आणि अत्यंत मनोहर अशी ती विद्वज्जनानीं भरलेली सभा पूर्णचंद्रानें युक्त असलेल्या भरतूंतली रात्रीप्रमाणें दिमूं लागली. अशो, भरत सममार्थें आन्यानंतर ते धर्मवेत्ते पुरोहित वसिष्ठमुनि राजाच्या सर्व अमान्याकडे पाहून हलक्या आवाजात भरतला म्हणारे, “भरता! मन्वपरिपालनरूपी धर्मानें वागणारा तुझा पिता दशरथराजा धनधान्यनीं युक्त असलेली ही समृद्ध पृथ्वी तुला देऊन स्वर्गाला गेली व न्यायप्रमाणें मर्यानें वगळाल्या रामानें मज्जनानीं आचगिलेल्या धर्माकडे लक्ष देऊन, उदय पारलेल्या चंद्राच्याप्रमाणें चंद्रिकेचा त्याग करीत नाहीं त्याचप्रमाणें, आपल्या पिताच्या आज्ञेचा त्याग केली नाहीं. तर तूं स्वतःला अभिप्रेक्ष करून घे आणि पितानें व मावानें तुला दिलेल्या या निःकंटक गज्याचा तूं धनदित अमान्यासह उपमोष घे. उत्तरेकडील पश्चिमेकडील, दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील देशात राहणारे, समुद्रान वास्तव्य करणारे मांडलिक राजे तुला रत्नाना युक्त नजरानें आशून देवोन.” (१-८)

सवाप्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।	
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम्	१०
चरितग्रहचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।	
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेन्	११
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।	
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मे वक्तुमिहार्हसि	१२
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुपोषमः ।	
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा	१३
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्या पापमहं यदि ।	
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः	१४

हे वसिष्ठाचें भाषण ऐकन्यावर भरताला पुनः शोकाचें भरतें आलें आणि तो धर्मज्ञ भरत धर्माला अनुसरून वगण्याची इच्छा धरून मनामध्यें रामाचें स्मरण व्हां लागला व नंतर कलहंसाप्रमाणें मधुर स्वरातें युक्त असलेला तो तरुण भरत अधूनीं कंठ दाटून आल्यामुळें अडकळत अडकळत सभेमध्ये विलाप व्हां लागला व “ भाषण सर्वज्ञ असून असें अनुचित कर्म करण्याला मला कसें सागता ? ” असें पुरोहित वसिष्ठाना भर सभेमध्ये बोलला, तो म्हणाला, “ ब्रह्मचर्यव्रताचें परिपालन करून विद्यापारंगत झालेल्या धर्माविषयी तत्पर झालेल्या विवेकी रामाचें राज्य हिरावून घेण्यास माझ्यासारखा कोण बरें तयार होईल ? दशरथापासून उत्पन्न झालेला पुन राज्याचा* अपहार करणारा फक्ता बरें होईल ? राज्य आणि मी या दोहोंचाही स्वामी रामच आहे. याचा विचार करून आपण आम्हांस धर्ममार्गाचाच उपदेश करीत जा ! दिलीप आणि नहुष यांची बरोबरी करणारा धर्मात्मा कसुरस्थकुलोत्पन्न राम ज्येष्ठ व श्रेष्ठ आहे आणि म्हणूनच दशरथाप्रमाणें त्यालाच राज्य मिळणें योग्य आहे. आर्यांनी बघोही ना नेलेलें असें स्वर्गप्राप्तीस प्रतिबंधक पापकर्म जर मी नेले

* बाही तरा निमित्त उपस्थित करून अगर आपोआप उपस्थित झाले असता त्याचा पायदा घेऊन जमीन पृग्गताचें राज्य हरण करण्याची पद्धति या भरत-गंडर्वात धर्मज्ञ राजानो स्वीकारलेली नव्हती, असें या ओहांवरून दिसतें.

यद्धि मात्रा कृत पापं नाह तदपि रोचये ।	
इहस्यो घनदुर्गम्यं नमस्यामि वृताञ्जलिः ।	१५
गममेवानुगच्छामि म राजा द्विपदा वर ।	
अयाणामपि लोकाना राघवो राज्यमर्हति	१६
नद्वात्म्य धर्मसंयुक्त श्रुत्या सर्वे समासदः ।	
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतस	१७
यद्धि त्रायं न शक्यामि विनिवर्तयितु वनात् ।	
घने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा	१८
मर्जोपाय तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितु वलात् ।	
समज्जमार्यमिश्राणा साधूना गुणवर्तिनाम्	१९
त्रिष्टिकर्मान्तिना सर्वे मार्गशोधकद्वन्द्वका ।	
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते	२०
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो धातुजत्सल ।	
समीपस्थमुपाचेद सुमन्त्र मन्त्रजोषिदम्	२१

तर मी या त्राम ये दृक्कूया कुलाग कृत् रावत्याचें अथ मला मिळेल
मात्रेन हें तें पाप केलें आहे, तेंही मग समज नाही वनवर्षी मयकर प्रदेशा
घनार्थे रक्षाच्या रामाग मा भेधूनच नमस्कार करात करात जईन मी
रामाच्याच पठोपाठ चागता होतो। तो पुरुषश्रेष्ठ रामच या राज्याचा राजा
आह, इतकेंच नव्हे तर त्रैलोक्याचेही राज्य करण्याग तो योग्य आहे” (११६)

हें धर्मग अनुमन्य अनन्तर भरताचें भाषण ऐकल्यावर रामाकडे अतः
रुग्ण लागून राहिल्या सर्व समायदाच्या नेत्रातून आनदाधु गड लागले.
नग्न पुन श्रुताग, “आर्य रामाग वनातून परत आणण्यास जर मी समर्थ
झालों नही, तर आर्य जमगप्रमाणें मीही तों वनात राहीन. मी आपलें सर्व
समर्थ्य सर्व स्मरन मज्जन व शुश्रूषण अशा तुम्हा पूज्य लोकांसमक्ष रामाला
दलनून परत आणण्याविषयी सर्व उपय अमगत आणान. येठ पाहणारे आणि
ननुर्गचे जसे सर्व मार्गशोधक व दक्ष लोक मा आर्जोच पुढे पठ वेल आहेत
अग रामाचा मंगलनाग दग्ग नाणेंच मग न्च चाग्न आहे” याप्रमाणें घेवून

तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।	
यात्रामाक्षय्य क्षिप्रं चलं चैव समानय	२२
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।	
प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत्	२३
ता प्रहृष्टा प्रकृतयो वलाध्यक्षा चलस्य च ।	
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने	२४
सतो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तृन्सर्वान्गृहे गृहे ।	
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिता	२५
ते हयैर्गोरथै रीभि रस्यन्दनैश्च मनोजवैः ।	
सहयोपिद्वलाध्यक्षा चलं सर्वमचोदयन्	२६
सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ।	
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत्	२७
भरतस्य तु तस्याज्ञां परिगृह्य प्रहर्षितः ।	

तो धर्मात्मा ब्रातृवत्सल भरत सन्ममसलसीमर्षे निपुण अशा जवळच वसलेल्या सुमन्त्र अमात्याला म्हणाला, (१७-२१)

“ हे सुमन्त्रा ! उठ, स्वकर जा आणि माझ्या आज्ञेने स्वारीच्या तयारीचा हुकूम काढून सैन्य तयार वस्न स्वकर घेऊन ये.” याप्रमाणे महारम्या भरताने सांगितले असता त्या सुमन्त्राला आनंद झाला आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे असलेली भरताची आज्ञा त्याने जशी झाली होती त्याप्रमाणे सर्वांना कळविली रामाला परत आगण्याकरिता सैन्याला स्वारीची तयारी करण्याविषयी झालेली आज्ञा ऐकल्यावर ते अमात्य व सेनाधिपति यांना आनंद झाला आणि स्वारी निपण्याच भातमी ऐकून आनंदित झालेल्या सर्व भीरामना घोषरी आपआपल्या नव-यंत्र घाई करून लागल्या. नंतर घोडे, बैलगाड्या आणि मनाप्रमाणे वेगाने जाणारे रथ यांवर आरुढ होऊन श्रिया ॥ मेनानादक यामह त्या अमात्यांनी सर्व सैन्याला प्रस्थान करण्यास आज्ञा दिली. (२०-२६)

तेव्हा गुरु वसिष्ठमुनींच्या जवळच बसलेला भरत ते मन्द मन हावने पाहून “ माझा रथ त्वरय घेऊन ये ” असे आज्ञा देऊन त्या सुमन्त्राला म्हणाला

रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः २८

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्द्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽग्रधीत्तदा २९

तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्रं गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।

आनेतुमिच्छामि हितं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ३०

स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।

शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्यलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ३१

ततः समुत्थाय कुले कुले ते राजन्यचक्ष्या वृषलाश्च विप्राः ।

अयूयुजक्षुप्द्रथान् खरांश्च नागान्दयांश्चैव कुलप्रसूतान् ३२

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीक्याय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे दशनिमित्तम्. मर्ग ॥८२॥

न्यशीनितमः सगः ।

[३१३६]

ततः समुत्थितः कल्पमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।

असना मुमंत्राने आनदिन मननें त्या भरताची आज्ञा मान्य कम्बन उत्कृष्ट घोडे जोडलेला रथ आणून हजर केला. तेव्हा सत्यनिष्ठ, प्रतापी, अतिशय योग्यभाषण करणारा, दृढ व अमोघपराक्रम करणारा आणि महाबलात गेलेल्या वडिला-सारख्या बलस्वी रामाचे मन परत देण्याविषयी वळवियाची इच्छा करणारा तो भरत मुमंत्राला म्हणाला, " मुमंत्रा ! तूं लवकर जा आणि सैन्य शिस्तीन उभे करण्याकरिता सेनापतींना आज्ञा कर. कारण, वनमध्ये असलेल्या त्या रामाला प्रसन्न करून घेऊन जगाच्या हिताकरिता परत आणण्याची माझी इच्छा आहे. " (२९-३०)

याप्रमाणे भरताने स्पष्ट आज्ञा केला असता मने.रथ परिपूर्ण झालेल्या त्या मुमंत्र गारव्याने सर्व मुख्य मुख्य अमन्य, सेनानायक आणि मित्रवर्ग यांना त्या आज्ञा कळविली. तेव्हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व द्रुह हे सळले आणि उंटान्धा गाड्या, गाडवे, हत्ती आणि जातिवंत घोडे स्वाराला जाण्याकरिता त्यांना घरो-घर तयार केले. (३१-३२)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याशालापर्वी अध्यायाचा अन्वय संपला ॥ ८२ ॥

म० ६० (अयोध्या. उ.)

प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाम्यया	१
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।	
अधिरुह्य हयैर्युक्तान्स्थान्सूर्यरथोपमान्	२
नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।	
अम्बयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम्	३
दष्टोरथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।	
अम्बयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम्	४
ज्ञातं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ।	
अम्बयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम्	५
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ।	
रामानयनसंतुष्टा ययुर्यानेन भास्वता	६
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रुपुं सलक्ष्मणम् ।	
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः	७
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढमतम् ।	

त्यानंतर भरत सकाळीं पहाटेसच उठला आणि रामाची भेट घेण्याच्या उद्देशाने चालू लागला. मंत्री आणि पुरोहित हे सर्व घोडे जोडलेल्या सूर्याच्या रथासारख्या रथावर आरुढ होऊन त्याच्या पुढेच चालू लागले आणि तो इक्ष्वाकुकुलनंदन भरत जाऊ लागला असता यथायोग्य रीतीने सज्ज केलेले नऊ हजार हत्ती त्याच्या मागेमाग निघाले. मानाप्रकारची आभुषे धारण केलेले धनुर्धारी घोडे राजपुत्र यशस्वी भरत जाऊ लागला असता साठ हजार रथावर आरुढ होऊन त्याच्या मागेमाग निघाले एक लक्ष घोटेस्वार राजपुत्र यशस्वी भरत जाऊ लागला असता त्याच्या मागेमाग जव्वायठों घेण्यावर बसून तयार झाले. कैकेयी, सुमित्रा व यशस्विनी कौमन्दा रामाला आणतानाचें हें ऐकून आनंदित झाल्या आणि रथान बसून भरतापरोबर निघाया. (१-६)

राम्य लोकांचे समुदाय लक्ष्मणाहू रामाची भेट घ्यावी म्हणून त्यांच्याकडून गेष्टा एवढेकांस सांगत, मन्मध्ये आनंदित होऊन सगळीं जाऊ लागले " मेघाप्रमाणे दशनिर्ग, महापुंगवर्ग, युद्धीना स्थिर, सर्वकारलेले द्रुप निधन-

कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम्	८
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।	
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः	९
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ।	
परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा	१०
ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ।	
रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः	११
मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः ।	
सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शास्त्रोपजीविनः	१२
मायूरकाः फाफचिका वेधका रोचकास्तथा ।	
दन्तकाराः सुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः	१३
सुवर्णकाराः प्रत्यातास्तथा कम्बलकारकाः ।	
आपकोष्णोदका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा	१४
रजकास्तुघ्नयायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ।	

ने चालविगान्या आणि जगताचें दुःख नाहीमें करणाऱ्या रामाला आम्हीं वेव्हा बरे पाहू ? उदय पावणरा सूर्य दृष्टीस पडताक्षणी ज्याप्रमाणें सर्व जगतावरील अंधार नाहीसा करतो, त्याप्रमाणें राम दृष्टीस पडताक्षणी आम्हें दुःख नाहीसें करील. ” याप्रमाणें शुभ गोष्टी बोलत व एकमेकांला स्नेहभाषणें मिटवत मारीत ते अयोध्यनगरीतील लोक अत्यंत आनंदित होऊन चाळ लागले, (६-१०)

त्या अयोध्यानगरीमध्ये जे इतर प्रसिद्ध लोक होते आणि जे विख्यात व्यापारी होते, तेही सर्व रामाकडे जाण्यासाठी निघाले, आणि हंगामी धडा करणारे व्यापारी लोकांचे सर्व चांगले चांगले समुदायही मोठ्या आनंदानें रामाकडे जावयाम निघाले. सराफ, प्रतिष्ठित कुभार, साळी, शस्त्रें तयार करणारे लोक, मोरान्या पिनाचे पखे वगैरे करणारे, अरकस, विंधारी, काचेच्या कुदा वगैरे करणारे, हस्तीदंती वाम करणारे, मफेती देणारे, गंधी, विग्यान सोनार, धनगर, स्नान घालणारे, अंग चोळणारे, वैद्य, भूपावग उपवात्रिसा करणारे, कलाल, धोबा,

शैलूपाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा	१५
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ।	
गोरथैर्मरुतं यान्तमनुजम्भुः सहस्रशः	१६
सुवेपाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ।	
सर्वे ते विमलैर्यानेः शनैर्मरुतमन्वयुः	१७
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् ।	
भ्रातुरानयने यातं भरतं भ्रातृवत्सलम्	१८
ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाभ्वकुञ्जरैः ।	
समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति	१९
यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ।	
निवसत्यप्रमादेन देशं तं पत्निपालयन्	२०
उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ।	
व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी	२१
निरीक्ष्यानुत्थितां सेनां तां च गङ्गां शिषोदकाम् ।	

शिनी, गावातून व खेड्यापाड्यातून राहणारे, मोठेमोठे नट आणि नावाडी आपल्या ब्रियासह जाऊं लागले. (११-१५)

स्वरथ अतःकरणेन युक्त आणि आचरणामुल्लेखे लोकाना मान्य असे वेदवेत्ते प्राक्षण भरत जाऊ लागला असता बैलगाड्यातून वसून त्याच्या बरोबर जावयास निघाले. ते सर्व शुद्ध वस्त्रे परिधान करून तावूस रंगाची व उज्ज्वल अशी उढी अंगाला लावून आणि चांगला पोशाख करून सुंदर वाहनावर आरूढ होऊन हळूहळू भरताच्या मागेमागे चालले. भावाला आणण्याकरिता जाणाऱ्या कैकेयीपुत्र, भ्रातृवत्सल भरताच्या मागेमागे ती आनंदित सेना चालू लागली. असे रथ, गाड्या, घोडे आणि हत्ती यावर आरूढ होऊन बराच मार्ग आक्रमण केव्यानंतर ते लोक शृंगवेरपुराजवळ गंगानदीच्या तीरावर जाऊन पोचले त्या ठिकाणी आपल्या ज्ञातमार्दीच्या टोळ्यासह राहणारा, रामाचा मित्र म्हणविणारा वीर गुह त्या प्रदेशाचे दक्षतापूर्वक रक्षण करीत रहात होता. (१६-२०)

चक्रवाक पक्ष्यानी गजवजून सोडलेल्या गंगातीरापाशी आल्यावर भरताच्या

भरतः सचिवान्सर्वानग्रवीद्वाक्यकोविदः २२

निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ।

विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इमां सागरंगमाम् २३

दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।

और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् २४

तस्यैवं प्रवृत्तोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ।

न्यवेशयस्तां छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् २५

निवेद्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं निधानैः परिवर्हशोभिनीम् ।

उघास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् २६

इत्यार्षे श्रीम० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे श्रुतीति तमः सर्गः ॥ ८३ ॥ [११६२]

चतुरशीतितमः सर्गः ।

ततो निचिष्टां घ्यजिनो गङ्गामन्याश्रितां नदीम् ।

निपादराजो दृष्ट्वैव हातीन्स परितोऽग्रवीत् १

मागोमाग जाणारें तें सैन्य उभें राहिलें. तेव्हा पुढें जाण्याविषयी तयार नसलेली सेना आणि पुण्य जलानें युक्त असलेल्या त्या गंगेला पाहून बर्फा भरत सर्व प्रधानांना म्हणाला, “सर्व सैन्यानें आज येथे तळ घावा, अशी माझी इच्छा आहे. आपण येथें विश्रांति घेतल्यावर उद्या ही समुद्रगामिनी नदी तरून जाऊं. प्रथम आधी गंगेच्या उतरून स्वर्गस्थ झालेल्या राजाचें स्थला परलोकप्राप्ति व्हावी, यासाठी तर्पण करण्याची माझी इच्छा आहे.” याप्रमाणें तो भरत बोलूं लागला अमता दक्ष असलेले त्याचे अमात्य “ठीक आहे” असें म्हणाले आणि आपल्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं त्या सैन्याला वेगवेगळे तळ देण्याचा हुकूम केला. सारांश, वादविवादित वगैरे बरोबर घेतलेल्या व सामानां शोमणाच्या त्या सैन्याची राहण्याची व्यवस्था लाऊन भरत, त्या महानदी गंगेची तळ दित्यावर महात्म्या रामाला परत आणण्याविषयीचाच विचार करीत तेथे राहिला. (२१-२६)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डापर्यंत श्रुतीति तमः सर्गः ॥ ८३ ॥

महर्तायामितः सेना सागराभा ग्रहश्यते ।	
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन्	१
यदा नु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।	
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे	२
बन्धयिष्यति वा पाशैरथमा स्मान्वधिष्यति ।	
अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम्	३
संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ।	
भरतः कैकर्यापुत्रो हन्तुं समधिगच्छति	४
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ।	
तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गङ्गानूपेऽथ तिष्ठत	५
तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाभिता नदीम् ।	
घलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः	६
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् ।	७

त्यानंतर गंगेचा आश्रय घेऊन त्या सेन्याचा तळ पडलेला पाहून तो नियमराज गुह आपल्या सर्व जातभाईना म्हणाला, “ही समुद्रसारखी प्रचंड सेना या गंगेच्या तीरावर उतरलेली दिसते व कितीही विचार केला तरीही हिचा उद्देश माझ्या लक्षांत येत नाही. ज्याअर्थी हा प्रचंड कोविदारध्वज रथावर बघीस पडत आहे त्या अर्थी भरतच कांही दुष्ट बुद्धि बाळगून स्वतः आला आहे असे दिसते. हा कदाचित् अमात्यांकडून अमच्या मुसक्या बांधकाल अथवा आम्हाला मारून टाकल आणि नंतर पित्याने राज्यातून हाकून दिलेल्या दाशरथि रामचाही हा वध करील असे वाटते. त्या दशरथ राजाची अगंतु दुर्लभ राज्यलक्ष्मी अक्षय भोगावयास मिळावी अशी इच्छा घेऊन कैकेयांचा पुत्र भरत रामाचा वध करणाकरिता जात आहे. (१-५)

“दाशरथी राम माझा स्वामी व मित्र आहे. तेव्हा त्याचे हित करण्याची इच्छा घेऊन तुम्ही या गंगेच्या तीरावर माझ्यापाशी उभे रहा. मांस, मुठ्ठे, फळे वगैरे आपले खाणे बरोबर घेऊन माझ्या ताब्यांतील सर्व बलाश्रय कोट्यानी गंगानदीचा अश्रय करून तिचे रक्षण करीत रहावे, कोणत्या नदी उतरून देऊ नये. युद्धाच्या

संनद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यर्चोदयत्	८
यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह मविष्यति ।	
इयं सज्जतिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति	९
इत्युक्तोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।	
अभिचक्राम भरतं निपादाधिपतिगुहं	१०
तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।	
भरतायाचचक्षेऽथ समयज्ञो विनातवत्	११
एष क्षातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ।	
कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा	१२
तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निपादाधिपो गुहः ।	
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ	१३
एतत्तु वचनं श्रुत्या सुमन्त्राद्भरतः शुभम् ।	
उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति	१४
लज्जानुहां संप्रहृष्टो क्षातिभिः परिवारितः ।	

तयारिनिं अमलेले दामर तरा नाकाडी प्रत्येक नवें ठेवून पाचशें नाका तयार करा "अशी त्या गुहानें आपल्या जातमाईना आज केला नगर तो त्यांना म्हणाला, "भरत जर रामावर सन्तुष्ट असून निघून आन करणानें येथें उतरला अमेल तरच ही सेना आज मुखरप गंगा तमन पलीकडे जाईल. " असें त्यांना सांगून आणि मत्स्य, मांस व मद्य यांचा नजराणा बरोबर घेऊन निघंदराज गुह भरताकडे निघाला. (६-१०)

तेव्हा गुह देत आहे, असे पाहून वेळकळ जाणारा प्रताप सुमन साराथि भरताला म्हणाला, "दडकारण्यामध्ये अधिकार चालवीत असलेला हा निपादाचा राजा गृह अफले हजार जातमाई बरोबर घेऊन इकडे येत आहे हा तुझ्या भावाचा स्नेही आहे. तर हे कडुस्थूलें त्याला भरता ! त्या निघंदराज गुहाला तुझी भेट घेऊ यावीस ते राम-लक्ष्मण केठें आहेत, हे याला नि संशय माहीत आहे " सुमनाचें हें शुभ भाषण ऐकल्यावर, "गुहाला लवकरच माझा भेट घेऊं दे" असें भरतानें सांगितलें (११-१४)

आगम्य भरत प्रद्वो गृहो वचनमब्रवीत् १५

निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चितश्चापि ते वयम् ।

निवेद्याम ते सर्वे स्वके दाशगृहे वस १६

अस्ति मूलफलं चैतन्निपादैः स्वयमार्जितम् ।

आर्द्रं शुष्कं यथा मासं वन्यं चोच्चावचं तथा १७

आशंसं स्वाशिता सेना वत्स्यत्येना विभावरीम् ।

अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि १८

इत्यार्ये श्री० वा० आदिकाव्येऽद्याद्याकण्ठे चतुरश्रान्तिना सर्ग ॥८४॥ [३१८०]

पञ्चाशतितम सर्ग ।

एवमुक्त्वास्तु भरतो निपादाधिपतिं गृहम् ।

प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेतुर्यसहितम् १

ऊर्जितः खलु ते कामं कृतो मम गुरोः सखे ।

तेव्हा भेगीचा अनुष्टा मिळान्यावर यपण्या जातभाईसह तो गृह अनदिन घाल आणि भरतापकळ देऊन नम होऊन म्हणाला, “ हा प्रदेश तुला आम्ही अपण्या घर या बागेप्रमाणे आहे आन तू आम्हाला अगदीच फसविले आहेस कारण, येण्याचा खबरदेखाल आम्हाला दिली नाहीत खबर दिली असतास म्हणजे आम्ही काही तरी तयारी करून ठेविली असता असो आता हे सर्व राख आम्ही तुला अर्पण करतो तू स्वतःचे घर समजून आम्हा घाबरण्या गृहामध्ये रहा निपादाची स्वतः गेट्या करून आणिलेली ही मुळे, फळे, ओलेकोरडे मास आणि इतरही बरेवाईट वन्य पदार्थ तयार आहेत तर या सैन्याने व्यवस्थित भोजन करून आपचा रात्र येथेच घालवावा आणि नानाप्रकारच्या भोग्य वस्तूनी मी अदरासिध्द केल्यावर सैन्यासह उद्या तू पुढे जावें, अशी माझी इच्छा आहे ” (१५-१८)

दाप्रमाणे महामुनिवाचमीकिप्रणत धर्मद्वन्द्वय या नावाच्या आदिकाव्याताल अदोद्यादाडापैकी चौत्याशवा सर्ग संपला ॥ ८४ ॥

असे गृहाने सांगितले असता महाबुद्धिमान भरतने सहेतुक व अर्थपूर्ण शब्दानी निपादरात्र गृहशा बेलणे सुरू केले “ गुरुभेगी ! माझ्या दा अग-

यो मे त्वमीदृशो सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि	२
इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ।	
अग्रवीद्धरतः श्रीमान्पन्थानं दर्शयन्पुनः	३
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा ।	
गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः	४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।	
अग्रवीत्प्राञ्जलिभूत्वा गुहो गहनगोचरः	५
दाशास्त्यनुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः ।	
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महाबल	६
कश्चिन्न दुष्टो यजसि रामस्याङ्गिष्ठकर्मणः ।	
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे	७
तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।	
भरतः शृण्वया धाचा गुहं वचनमग्रवीत्	८
मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।	

प्रकारच्या सैन्याचें आदरातिथ्य करण्याची तुम्ही इच्छा आहे, हें पारच उत्तम आहे आणि असें एवढ्या बोलण्यानेंच माझा सत्कार झाला आहे. ” असें गुहाला म्हटल्यानंतर तो महातेजस्वी व वैभवशाली भरत कांहीं मार्गाकडे बोट दाखवून पुनः त्याला म्हणाला, “ कोणत्या मार्गानें मी भरद्वाज मुनींच्या आश्रमाला जावें ? गंगातीराचा हा प्रदेश अतिशय गहन असून जाण्याला अवघड आहे. ” (१-४)

हें त्या विचारी राजपुत्र भरताचें भाषण ऐकून गहन वनप्रदेशात राहणारा गुह हात जोडून त्याला म्हणाला, “ हे महाबलाढ्य राजपुत्रा ! कर्तव्याविषयी अतिशय दक्ष आणि या प्रदेशांतील माहीतगार असे धीवर तुझ्याबरोबर येतील आणि मीही तुझ्याबरोबर येईन; परंतु, सरळपणें वर्तन करणाऱ्या रामाविषयी कांही दुष्टभाव मनांत धरून तर तूं जात नाहोंस ना ? या तुझ्या प्रचंड सेनेमुळे मला अशी शंका येत आहे. ॥ याप्रमाणें बोलत असलेल्या त्या गुहाला आकाश-प्रमाणें निर्मल असलेला भरत सौम्य शब्दांनीं म्हणाला, “ तुला मीति उत्पन्न करणारें पाप माझ्या मनांत येईल अशी वेळ न येवो; माझ्यासंबंधानें तूं शंका घेऊं

राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः	९
तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।	
युद्धिरन्या न मे कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते	१०
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।	
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः	११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।	
अयस्मादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि	१२
शाश्वती खलु ते कीर्तिलोकाननु चरिष्यति ।	
यस्त्वं कृच्छ्रागतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि	१३
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरत तदा ।	
वभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत	१४
संनिधेय्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।	
शत्रुघ्नेन समं श्रीमाञ्छयनं पुनरागमत्	१५
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।	
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः	१६
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् ।	

नकोस. तो राम माझा मोठा भाऊ असून मला पित्याप्रमाणें नाम्य आहे. त्या काकुत्स्थकुलोत्पन्न वनवासी रामाला परत नेण्याकरितां मी जात आहे. माझ्या संबंधानें तूं दुसरा काही एक विचार मनामध्ये आणूं नकोस. गुहा ! मी तुला खरे सांगत आहे. ” (५-१०)

याप्रमाणें भरताचें भाषण ऐकल्यावर त्या गुहाला मोठाच आनंद झाला आणि तो पुनः भरताला म्हणाला, “ तूं धन्य आहेस तुझ्यासारखा या पृथ्वीवर मला कोणीच दिसत नाही; कारण अनायासानें मिळत असलेल्या राज्याचा त्याग करण्याची तुझी इच्छा स्तुत्य आहे व संकटांत सापडलेल्या रामाला परत आणण्याची तूं इच्छा करीत आहेस, यामुळे तुझी कीर्ति लोकामध्ये अक्षय राहील ” असें गुह भरताशीं भाषण करीत असताना सूर्य निस्तेज होऊन रात्र पडूं लागली. तेव्हां गुहानें संतुष्ट केलेल्या त्या वैभवशाली भरतानें सैन्याची व्यवस्था लाविली आणि शत्रुघ्रासह तो बिछान्यावर येऊन पडला. (११-१५)

वनदाहाग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् १७

प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेद शोकाग्निसंभवम् ।

यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् १८

ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितयातुना ।

दैन्यपादपसङ्गेन शोकायासाधिभृङ्गिणा १९

प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौपधिवेणुना ।

आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः २०

यिनिःश्वसन्य भृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंशः परमापद्ं गतः ।

शमं न लेभे हृदयः परार्दितो नरर्वभो यूथहतो यथर्षभः २१

गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ।

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः शनैः समाश्वासयदप्रजं प्रति २२

इत्यार्षे श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पद्यांशात्तितम सर्ग ॥८५॥[३००२]

धर्मावर दृष्टि ठेकून वागणान्या आणि दुःखाचा अनुभव नसलेल्या महामाया भरताला रामाविषयीच्या चित्तेमुल्लेखेनच पडेना, आणि दारपनीने वाळून गेलेल्या वृक्षाला आत गुप्त असलेला अग्नि ज्याप्रमाणे जाळत असतो, त्याप्रमाणे तो शोकाग्नि रघुवशान् भरताला आत स्थ दाहनेने ताप देऊ लागला ज्याप्रमाणे सूर्याच्या उन्हाने तापलेल्या हिमालय पर्वतापासून बर्फ वाहू लागतो, त्याप्रमाणे भरताच्या शरिरातून घामान्या धारा वाहू लागल्या रामासबधी चिता हेच ज्यातील अभय खडक, दुःखाचे सुस्कारे हेच ज्यातील धातु, हान पाय आदि इन्द्रियाची विकलता हेच ज्यातील वृक्षसमुदाय, शोकजन्य आयास हीच ज्याची शिखरे, मोह हेच ज्यावरील असलेल्या वनपशु सताप हाथ ज्यावराल मेठा वृक्ष आणि वेळू अशा अवोगतीला नेणाऱ्या दुःखरूप पर्वताने कैकेयीच्या पुत्राला भरताला चेंपून टाकला होता मनान्या हुरहुरीने व्याकुल, अवत स्निग्ध व जवळ जवळ मूर्च्छित झालेल्या, दुःखाचे सुस्कारे टाकात असलेल्या पुरुषश्रेष्ठ भरताला कळवातून चुकलेल्या बैलाप्रमाणे चैन पडेनाम झाले सारास, परिवारासह असलेल्या त्या एकाप्रचित्त व महापराकमा भरताची गुहाशी गठ पडल्यावर तो रामासवधान्या काळजीने अतिशयच स्निग्ध ज्ञान, परंतु त्या अवस्थेत त्या भरताचे गुह्याने सावन केले (१९-२२)

पडशीतितमः सर्गः ।

आचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।

भरतायाग्रमेयाय गुहो गहनगोचरः १

तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेपुधारिणम् ।

भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् २

इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।

प्रस्थाश्वसिहि शेष्यास्यां सुखं राघवनन्दन ३

उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।

धर्मात्मस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ४

न हि रामास्त्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।

मोत्सुको भूर्भवीम्येतदथ सत्यं तवाग्रतः ५

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽसिन्सुमहदशः ।

धर्मावसिं च विपुलामर्थकामौ च केवलौ ६

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीर्काप्रणीत श्रीमश्रमायण या नावाच्या आदिकाव्याताल अथेभ्याकांडपैकी पंच्याशीवा सर्ग संपला. ॥ ८५ ॥

त्यानंतर वनप्रदेशात रहाणारा गुह महात्म्या लक्ष्मणाचा चागुलपणा सांगण्याच्या उद्देशाने श्रेष्ठ भरताला म्हणाला, “ अत्यंत गुणसंपन्न व श्रेष्ठ असा व धनुर्बाण धारण करून भावाच्या रक्षणासाठी जागत वसलेल्या त्या लक्ष्मणाला मी म्हणालों, ‘लक्ष्मणा ! तुझ्याकरिता ही सुखशय्या तयार केली आहे; तूं निर्धास्त रहा आणि या शय्येवर सुखाने झोंप घे. या आम्हा सर्व लोकाना दुःखे भोगण्याची संवय आहे व तू आजपर्यंत सुखाचाच उपभोग घेत आला आहेस. तर धर्मज्ञा ! त्या रामाच्या रक्षणासाठी आम्ही जागत वसूं. रामाहून अधिक प्रिय असा या पृथ्वीवर मला कोणीही नाही, तेव्हां तूं त्याच्या रक्षणासंबंधाने काळजी करूं नको मी हें तुझ्यासमोर खरें बोलत आहे. या रामाच्या कृपेमुळेच या जगामध्ये अतिशय मोठी कीर्ति आणि धर्म, अर्थ व काम याची ममृद्धि ही प्राप्त होत असतात, असें मी समजतों. तेव्हा सीतेसह शयन करणाऱ्या प्रिय

रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह	७
न हि मेऽविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिन्धारितः सदा ।	
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि	८
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।	
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपदयता	९
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।	
शक्त्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुप्तानि वा	१०
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्त्यः प्रसहितुं युधि ।	
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया	११
महता तमसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमेः ।	
एको दशरथस्यैव पुत्र सहशलक्षणः	१२
अस्मिन्प्रयाजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।	
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति	१३
विनष्ट सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।	

मित्र रामाचें मी आपल्या सर्व जातभाईंसह हातात धनुष्य घेऊन रक्षण करीन नेहमीं या वनात भटकत असल्याने मादया माहितीतलें नाहीं अमें काही एक नाहा. चतुरंग सैन्यही मी युद्धामध्ये जिंकून टाकीन ' (१-८)

याप्रमाणे आम्ही सांगितलें असतां धर्मावर दृष्टि ठेऊन वागणाऱ्या महाम्या लक्ष्मणानें आम्हा सर्वांचें सात्वत केले तो म्हणाला, “ दाशरथि राम सीतेसह जमिन वर शयन करीत असताना मला निद्रा, त्रिन्धोक जावित अथवा सुप्त वसें वरें मिळणें शक्य आहे ^१ गुहा ! सर्व देवदेवत्यानाही ज्याचा पराक्रम युद्धामध्ये सहन होणे अशक्य आहे, तो राम सीतेसह गवतावर निजला आहे, तें पहा मोठें तप आणि कष्टानें केलेलीं नानाप्रकारचीं अनुष्ठानें यामुळे स्वतः सारखाच असलेला ॥ अद्वितीय पुत्र दशरथाला लाभला आहे हा वनात गेल्यावर राजा फार दिवस जगणार नाहा सरोखर पृथ्वी लवकरच विधवा होऊन जाईल (१-१३)

“हे गुहा, राजा व्याताल आणि अयोध्यानगरांतल्या स्त्रिया अतिशयच मोठा

निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने	१४
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।	
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम्	१५
जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।	
दुःखिता या हि कौसल्या वीरसुर्विनशिष्यति	१६
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।	
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति	१७
सिद्धार्था पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्यपस्थिते ।	
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्कारिष्यन्ति भूमिपम्	१८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।	
हर्न्यग्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम्	१९
गजाश्वरथसंयाधां तूर्यजादविनादिताम् ।	
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम्	२०
आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ।	
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम	२१

आश्चर्य करन थम झाल्यामुळे रवस्थ पटण्या असतांल आणि राजवाड्यातही आज विलापाचे शब्द बंद होऊन खरोखर मसूम झाले अगेल. कौसल्या, राजा आणि त्याचप्रमाणे माझी आई हे सर्व आजची रात्र तरी जिवंत राहतील किंवा नाही याबद्दल संशय आहे. शत्रुघ्नकडे पाहून कदाचित् माझी आई जिवंत राहिल. परंतु, दुःखी झालेली वीरमता कौसल्या तर जगणार नाहीच. रामराज्याभिषेकाची इच्छा तृप्त न झाल्यामुळे “घात झाला, घात झाला” असे म्हणत म्हणत माझा पिता परत आलेल्या रामाला राज्यभर न बसविताच मृत्यु पावेल व तसे पाहून आन्यावर स्वर्गी गेलेल्या पित्याचे ज्याच्या हातून सर्व प्रकारचे और्वदेहिक संस्कार होतील, ते खरोखर धन्य होत. ‘रमणीय चवाटे, धर्मशाळा, वेगवेगळे राजमार्ग, वाडे आणि देवालये यांनी संपन्न, सर्व प्रकारच्या रत्नानी भूषित, हत्ती, घोडे आणि रथ यांनी गजबलेली, तूर्यवाद्यांच्या ध्वनीने निनादित, सर्व प्रकारच्या कन्यायांनी संपूर्ण, आनंदित व सुखस्तु लोकांनी व्याप्त, उपवने, बागा यांनी पूर्ण

अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।

निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ६२

परिदेयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः ।

तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ६३

प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ।

अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ६४

जटाधरी तौ द्रुमचीरयाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोषणौ ।

धरेपुष्पोच्चापधरी परंतपौ व्यपेक्षमाणौ नृह सीतया गतौ ६५

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्तशीतितमः सर्गः ।

[३२२७]

गुहस्य धचनं श्रुत्वा भरतो नृशमप्रियम् ।

ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् १

सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।

व सामाजिक उत्सवानी क्षोभणान्या माझ्या पिढ्याच्या राजधानीमध्ये भरत आदिकान गुन्ही होऊन राहतील. (१४-२१)

“हा वनवासाचा काल निघून गेल्यावर मयप्रतिज्ञ व कुशल असलेल्या रामा- सह आम्ही सुवासमाधाने अयोध्येमध्ये पुन परत जाऊ काय ? ” याप्रमाणे तो राजपुत्र लक्ष्मण शोक करीत बसला असतानाच ती रात्र निघून गेली, त्यानंतर सकाळ होऊन स्वप्न सूर्योदय झाल्यावर या भागीरथीच्या स्निग्धावर उभयता- च्याही जटा बायून मी अनाशाने पलीकडे नेले. जटा धारण करणारे, दृक्षाच्या साली नेमणारे, हर्षाचे कळप रक्षण करणाऱ्या बलाश्रय हर्षाप्रमाणे असलेले आणि उत्कृष्ट भाते व धनुष्य धारण करणारे ते महाबलाढ्य व शत्रूंना ताप देणारे राम, लक्ष्मण परत येण्याच्या अक्षेने मानेमह निघून गेले.” (२०-२५)

याप्रमाणे महामुनिश्चास्त्रिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिस्कंधातील अयोध्याकाण्डावरील शालेशीवा सर्ग संपला ॥ ८६ ॥

अयंत अग्रिम असे ते गुहाचे भाषण ऐकून शत्रुघ्नवर भग्न चित्तेने भारावून गेला सुकुमार, महाशैशवान्, महापरकमी, गानासारंग्ये गादे आणि कमलधना-

पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः	२
प्रत्याश्वस्य मुहूर्ते तु कालं परमदुर्मनाः ।	
ससाद सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः	३
भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ।	
वभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः	४
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ।	
परिपश्य्य रुरोदोच्चैर्विसंशः शोककर्षितः	५
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।	
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्षिताः	६
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदत्यः पयंवारयन् ।	
कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिपश्यजे	७
घत्सला स्वं यथा वत्समुपगुह्य तपस्विनी ।	
परिपश्यच्छ भरतं रुदती शोकलालसा	८
पुत्र व्याधिर्न ते कश्चिच्छरीरं प्रति याचते ।	

प्रमाणे विशाल नेत्र यानीं तरुण व आल्हादकारक मुद्रेने युक्त असा तो भरत काहीं बेळपर्यंत आश्रंत खिन्न होऊन पुनः सावध झाला आणि अंकुशानीं विद्ध झालेल्या क्षतीप्रमाणे त्याचे एकाएकी देहभान नाहीसे झाले. भूकंप होऊ लागला असता वृक्ष ज्याप्रमाणे हादरून जातात, त्याप्रमाणे भरताची अवस्था झालेली पाहताच गुहाचे मुख निरस्तेज होऊन तो अतिशयच दुःखी झाला तेव्हा शेजारीच बसलेल्या शत्रुघ्नाने भरताची तशी अवस्था झालेली पाहून त्याला कवटाकून धरले आणि शोकाकुल होऊन मोठ्या आवाजात रडून रडून तोही मूर्च्छित झाला. (१-५)

हे पाहून उपवासाने कुरा, दीन आणि पतीच्या मृत्यूच्या दुःखाने जर्जर झालेल्या त्या सर्व भरताच्या माता त्याच्याजवळ धावून गेल्या भूमीवर पडलेल्या भरताच्या भोंवती त्या त्याला वेढा देऊन बसल्या आणि खिन्न झालेल्या कौसल्येने त्याच्या जवळ जाऊन त्याला कवटाकून धरले नंतर आपल्या पुत्राप्रमाणे त्याला पोटाशी धरल्यावर ती बिचारी दयार्द्र अन्तःकरणाने रडत रडत शोकाकुल झालेल्या भरताला विचार लागली, “ मुला, तुझ्या शरिराला काहीं व्याधि तर पडत देत

अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितम्	९
त्यां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृकं गते ।	
वृत्ते दशरथे राक्षि नाथ एकस्त्वमद्य नः	१०
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् ।	
पुत्रे या ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते	११
स मुहूर्तं समाभ्यस्य रुद्धेव महायशः ।	
कौसल्यां परिसान्त्वयेद् गुहं वचनमब्रवीत्	१२
भ्राता मे कायसद्रात्रि क सीता क च लक्ष्मणः ।	
अस्वपच्छयने कस्मिन् किं भुक्त्वा गुह शंस मे	१३
सोऽग्र्याद्भरतं दृष्टो निपादाधिपतिर्गुहः ।	
यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहिते तिर्या	१४
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ।	
रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोऽपहृतं मया	१५

नाहीं ना ? अरे ! आज या राजकुलाचें जीवित तुझ्या आधीन आहे. वाळा ! भावासह राम वनात गेला असता तुझ्याकडेच प हुन मी जिवंत राहिलें आहे व दशरथ राजा मरण पावल्यावर आता तूच एफ आमचें रक्षण करणारा आहेस. पुत्रा ! लक्ष्मणाने वानें तूं काहीं अनिष्ट बातमी तर ऐकिली नाहींस ना ? अथवा एतलता एक असा माझा जो पुत्र भायेंसह वनात गेला आहे, त्याच्याविषयी तर काहीं अनिष्ट वृत्तात तुझ्या कानावर आला नाहीं ना ? ” (१-११)

याप्रमाणें औमन्या विचारें लागली असता क्षणभर मूर्च्छित पडलेला तो महा-यशस्वी भरत सव न झाला आणि रडत रडत कौसल्येचें सात्वन वन्न गुहाला म्हणाला, “ गुहा ! माझा भाऊ राम रात्री कोठें राहिला होता ? सीता कोठें राहिली होती ? लक्ष्मण कोठें होता ? मोण्या सग्येवर राम झोपां गेला होता ? आणि काय साऊन त्या नें रात्र काटली, हें मला साग. ” यावर प्रिय व आपलें हित करणारा असा राम अतिथि म्हणून आला असता गुहानें त्याच्याशीं जो व्यवहार केला होता, तो सर्व त्या निपादराजानें आनंदित होऊन भरताला सांगितला. (१२-१४)

तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ।

न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् - १६

नह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।

इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना १७

लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं वारि महात्मना ।

थौपवास्यं तदाकार्षाद्राघवः सह सीतया १८

ततस्तु जलरोपेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ।

वाग्यतास्ते त्रयः संभ्यां समुपासन्त संहिताः १९

सौमित्रिस्तु तत् पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ।

स्वयमानीय यर्हीपि क्षिप्रं राघवकारणात् २०

तस्मिन्समाधिशय्यामः स्वास्तरे सहस्रतया ।

प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत्स लक्ष्मणः २१

एनत्तदिद्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् ।

असिन्नामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताबुभौ २२

तो म्हणाला, "सरसनिरस अन्न, भक्ष्य पदार्थ आणि नानाप्रकारची फळे वगैरे रामाला मी पुष्कळ अणून दिली; परंतु सत्यपराक्रमी रामाने संमानपूर्वक ते सर्व मला परत केले. सत्यधर्मीला स्मरण स्थाने जे घेतले नाहीत, 'मित्रा गुहा! आम्हाला तुम्हाकडून घेता येत नाही. आम्ही नेहमी लोकाना दाने' - अशी त्या महात्म्याने आमची सर्वांची समजूत केली. लक्ष्मणाने, जे पाणी आणले होते, तेवढ्याचा मान त्या महात्म्या रामाने स्वीकार केला आणि सीतेसह राघवराज रामाला त्या रात्री असाच उपवास घडला. नंतर शिष्टक राहिलेल्या पाण्याचे लक्ष्मणानेही प्रक्षालन केले आणि त्यानंतर मौन धारण करून स्वस्थ चित्ताने वसलेल्या त्या तिघांनी संध्यावंदन केले (१५-१९)

"संध्यावंदन आटोपल्यानंतर सुमित्रा-पुत्र लक्ष्मणाने स्वतः लवकर जाऊन दर्भ आणले आणि रामाकरिता त्याने उत्कृष्ट शय्या तयार केली. त्या उत्कृष्ट शय्येवर सीतेसह राम पड्डला असता त्याचे पाय धुऊन, तो लक्ष्मण तेथून पलीकडे झाला. हाच तो इंगुदी वृक्षाचा खालचा भाग आणि हेच ते शयन.

नियम्य पृष्ठे तु तलांगुलिन्वाञ्शरः सुपूर्णाधिपुष्पी परंतपः ।
महद्भनुः सज्जमुपोल्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठन्परितोऽस्य केवलम् २३
ततस्त्वहं चोत्तमयाणचापभृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
अतान्द्रितैर्जातिभिरात्तकामुर्कर्महेन्द्रकल्पं परिपालयं तदा २४
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाचोनीय आदिकव्येऽथोप्याकाण्डे समाप्तीति तम सर्ग ॥८७॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

[१२५१]

तद्वदुत्था निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।

इंगुदीमूलमागम्य रामशय्यामवैक्षत

१

अग्रवीजिननीः सर्वा इह तस्य महात्मनः ।

शय्येरा शयिता भूमाधिदमस्य विमर्दितम्

२

महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ।

जातो दशरथेनोव्या न रामः स्वप्नुमर्हति

३

अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ।

शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले

४

या ठिकानीच राम व र्चिता हे उभयता ह्या रात्रीं झोपीं गेले होते. हातामध्ये अंगुलिनां वारण करून घाणानीं भरलेले अक्षय्य भागे आणि सज्ज केलेले प्रचंड धनुष्य हातात घेऊन तो झटून ताप देणारा लक्ष्मण रामाच्या भोंवतालीं सर्व रातभर हिंजत राहिला तेव्हा जेथे लक्ष्मण होता, तेथे मीही उगट्ट घाण व धनुष्य घेऊन उभा राहिलों आणि धनुष्यानिशां असलेल्या जातभाईमह ह्या इंशसारख्या रामाचें रक्षण केलें.” (२०-२४)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकव्यांतील सत्साशौचा सर्ग संपला ॥ ८७ ॥

गुहानें सांगितलेलें तें सर्व पूर्णपणें ऐकून्यावर मग्यासह भरत इंगुदीवृक्षाच्या मुळशीं येऊन रामाच्या शय्येकडे पाहू लागला आणि सर्व मातांना म्हणाला, ‘ या ठिकानीं त्या महात्म्याने रात्रीं भूमीवर झोप घेतली. हें त्याचें शरीर घपटल्याचें ठिकाण दिवनें मोठ्या रात्रदुलामध्ये मद्रामाय्यव न विवेकी दशरथापासून उत्पन्न झालेना रामाने भूमीवर निजणें केव्हाहि योग्य नव्हे. मोठमोठा

प्रासादाग्रविमानेषु बलभीषु च सर्वदा ।

हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ५

पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागुरुगन्धिषु ।

पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुक्लसङ्घर्षतेषु च ६

प्रासादवरवर्षेषु शीतवत्सु सुगन्धिषु ।

उपित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ७

गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ।

सूदृङ्गयरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ८

चन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ।

गाथाभिरनुरूपाभिस्तुतिभिश्च परंतपः ९

अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा ।

अजिने आणि उत्कृष्ट आस्तरणे ज्यावर पसरलेली आहेत, अशा मंचावर आज-
पर्यंत झोंपणारा पुरुषप्रेष्ठ राम आता जमिनीवर कशी बरे झोंप घेत आहे? (१-४)

“प्रासादावरील विमानाप्रमाणे असन्नेखा घरामध्ये आणि गच्चीसारख्या मोठ्या
ठिकाणी आजपर्यंत झोंप घेणारा हा राम आता जमिनीवर कसा बरे झोंपी
जातो? सौन्याख्याच्या जमिनी ज्यामध्ये आहेत, उत्तम उत्तम आस्तरणे
पसरलेली अमन्यामुळे ज्यांना फारच शोभा आली आहे, पुष्पाच्या राशीमुळे
जे चित्रविविध दिसत आहेत, चंदन आणि अगुरु यांचा जेथे सुवास दरवटला
आहे, जे दिसण्यात पांढऱ्या शुभ्र मेघाप्रमाणे दिसत आहेत, राघूच्या शुभ्र
उद मध्ये शब्द करीत आहेत व ज्यातील भिती सौन्याच्या वनविन्या आहेत,
असे जे मेरुपर्वतासारखे बंडगार, मुगंधित व उत्तमोत्तम राजवाडे त्यामध्ये
आजपर्यंत झोंप घेऊन या रामाला आता जमिनीवर कशी बरे झोंप वाडण्याचा
प्रसंग आला? गीत आणि वाद्य यांचे ध्वनि, उत्कृष्ट भूषणाचे आवाज आणि
सर्वोत्कृष्ट मृदंगांचे शब्द यांच्या योगाने जो नेहमी जागा होत अतो, प्रभात-
काळी भाट उद्याला बंदन करीत असत आणि योग्य अशा गद्यपद्यानक स्तुतींनी
अंगद व सून व मागध ज्याची प्रशंसा करीत असत, रत्न सज्जतापन रामला
आज जमिनीवर झोंप वाडण्याची वेळ याची ना? (५-९)

मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः	१०
न नूनं दैवतं किञ्चित्कालेन बलवत्तरम् ।	
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः	११
यस्मिन्विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना ।	
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च	१२
इयं शय्या मम भ्रातुरिदमावर्तितं शुभम् ।	
स्थण्डिले कठिने सर्वे गात्रैर्विमृदितं तृणम्	१३
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिन्शयने शुभा ।	
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दयः	१४
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।	
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः	१५
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन याला तपस्विनी ।	
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली	१६

“या गौष्टीवर माम्ना विश्वास वसत नसून ॥ मला खरेहि वाटत नाही. तें मला मूर्च्छितावस्थेत ऐकन्यासारखें वाटतें. अथवा हा वृत्तात याच्या तोंडून मी स्वप्ना-मध्ये ऐकला असावा असें मला वाटत आहे, कारण स्वप्नामध्ये असंभाव्य गोष्टीही दृष्टीस पडतात. खरोखर कालापेक्षा कोणत्याही देवाचें सामर्थ्य अधिक नसावें, असें मला वाटतें. कारण कालाच्या प्रभावानें त्या दाशरथि रामावरही अशाप्रकारें भूमीवर निजण्याचा प्रसंग ओढवला, जिचें दर्शनही आल्हादकारक आहे अशी विदेहराजकन्या, दशरथाची आवडती सून सीता ज्या कालामध्ये भूमीवर पडून राहिली, त्या कालापेक्षा कोणाचेंही सामर्थ्य जास्त नाही. ही माझ्या भावाची शय्या. या शुभस्थानावर तो लोळल्यामुळे त्याच्या अवयवान्या योगानें या कठिण प्रदेशावरचें सर्व गवत चुरगटून गेलेलें दिसत आहे. ठिक-ठिकाणीं सुवर्णकण विसुरलेले दृष्टीस पडत आहेत; यावरून ती कल्याणी सीता अलंकार पल्लव या शय्येवर झोपी गेली असावी, असें वाटतें. या ठिकाणीं सीतेचा शेला अडकला होता असें स्पष्ट दिसत आहे; कारण अडकून राहिलेले हे रेशमाचे तंतू येथें झळकत आहेत. (१०-१५)

हा हतोऽस्मि नृशंसोऽसि यत्समार्यः कृते मम ।

ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् १७

सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुरावहः ।

सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् १८

कथमिन्दीवरदयामो रक्षाक्षः प्रियदर्शनः ।

सुखमागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः १९

धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।

भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते २०

सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ।

ययं संशयिताः सर्वे ह्रीनास्तेम महात्मना २१

अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे ।

गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते २२

“ जयास्त्री अशा प्रजारथ्यो दण्डेवर झोंप घेत असताही चाला, निरपराधी, सुदुमार व साध्वी मैथिलकन्येला दु ख झालें नाहीं, त्याअर्धी नन्याची दया जशी असेल तशी क्रियाना सुखस्वरूप होते, असें नला वाटतें भरे । मी रिती नीच व दुष्ट आहे ! नारण, माझ्या नरिता रामाला आपल्या पत्नीसह अल्प-प्रमाणें असल्या शय्येवर झोपावें ठागले आहे सार्वभौम छुलामध्ये उष्यत झालेल्या, सर्व ले राना सुख देणाऱ्या, सर्व लोकांचे प्रिय करणाऱ्या नील कमल प्रमाणें श्यामवर्ण असलेल्या, आह्वाडमारक मुद्रा अणि आरक्षदर्ग नेत्र दावी युक्त असलेल्या व मुक्तात व डो ला अमूनहि दु ख भोगण्यास अयोग्य असलेला या रामानें उठूट अशा रान्याला त्यास कऱ्हा भूमीवर निःश्याचें कर्म पारतें । संकटकाली आपल्या भावाबरोबर, रानाबरोबर अगणारा महाभागदत्त शुभ-लक्षणसंपन्न असा लक्ष्मण गरोवर धन्य होय । (१६-२०)

“ पतीबरोबर वन त गेलेली ती विदेहराजकन्या सीताही गरोवर उठून झाली अमून त्या महाभाग्याचा विषय झालेले आन्ही माझ दुर्भाग्या आरों, यांत संशय नाहीं रानां वरण्याचा स्वर्गार वेव्यावर व दशरथाजाही स्वर्गात गेला असता नादकरदिन झालेले, ही पृथ्वी नव ज्ञानी बिरहिन झालेल्या नवे-

न च प्रार्थयते रुद्धिन्मनसापि वसुंधराम् ।	
वने निवसतस्तस्य बाहुर्वीर्याभिरक्षिताम् ।	२३
शून्यसंचरणारक्षामयन्त्रितद्वयद्विषाम् ।	
अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम्	२४
अप्रहृष्टवलां शून्यां विषमस्थामनावृताम् ।	
शत्रवो नाभिमन्यन्ते मक्ष्यान्निपकृतानिच	२५
अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।	
फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन्	२६
तस्याहमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।	
तत्प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति	२७
वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुयत्स्यति ।	
लक्ष्मणेन सहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति	२८
अभिप्रेक्षयन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां डिजातयः ।	

प्रमाणे मला शून्य दिमा आहे तो राम वनामध्ये राहून असमाना त्याच्या बाहुर्वीर्यानेच सुगन्धित अमलेच्या या पृष्ठांचा, नादयासारखा मनामध्ये व्हावी वरें इच्छा करील ? निःश्या सभेवती अमलेच्या कोटाचें रक्षण होत नही, जिन्हातील घोडे व हत्ती यांचे कोणी नियमन करीत नही, जिचे दगदाजे कोणी लावीत नाहीत, जिन्हातील सैन्य अनिदित नमून जी शून्य झालेला आहे व रक्षा करणारा कोणीच नसत नाही तो जा मोठ्ठा पडलेला आहे आणि जी विपन्न स्थितीमध्ये आहे, अशा एव अरक्षित राजधानीचा विन मिसळलेल्या अज्ञानाचे स्वकार वरण्याचें शत्रुघ्न मनात आलीच नाही. (२१-२५)

जातपमून मी जटा वाढवून व घाटले धारण करून नेहमी फलमूलावर उपजीविका करात जाईन आणि जमिनवर अथवा गवतावर झोपी जात जाईन. त्या रामाचें व्रत स्वतः भेंच घेईन आणि तें परिपत्य करण'कटि' पुढची चौदा वर्षे वनामध्ये घालवान म्हणजे अर्थ रामाची प्रतिज्ञा खोटे ठरणार नाही. भावाकरिता मी वनामध्ये राहू लागलों अर्थात् शत्रुघ्नही मद्दुःखी वनामध्ये राहील. नासा श्रेष्ठ माऊ राम लक्ष्मणासह अयोध्येचें संरक्षण करील.

अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् २९

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वनेचरं नाहंति मामुपेक्षितुम् ३०

इत्यपि श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥ [३२८१]

एकोनवतितमः सर्गः ।

व्युप्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।

कात्पमुत्थाय शशुष्ममिदं वचनमब्रवीत् १

शशुष्मोत्थाय किं शेषे निपादाधिपतिं गुहम् ।

शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति चाहिनीम् २

जागर्मि नाहं स्यपिमि तथैवार्यं विचिन्तयन् ।

इत्येवमब्रवीद्भाता शशुष्मो विप्रचोदितः ३

इति संवदतोरेवमन्योऽन्यं नरसिंहयोः ।

आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो यचनमब्रवीत् ४

त्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाला अयोध्येमध्ये प्राज्ञेण राज्याभिषेकं कर्तारिः परंतु हा माझा मनोरथ देव शेवट्यास नेतारि काय ? मी चरणावर मस्तक ठेऊन अनेक प्रकारांनी त्याचे मन वनांतून परत येण्याविषयी वळवीत असतानाही जर तो वृषात बरील, तर मीही वनामध्ये राहणाऱ्या रामाबरोबर तेथेच पुष्कळ दिवस राहून, तो भक्वत्सल असल्यामुळे माझा त्याग करणार नाही." (२९-३०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यात त अयोध्याशाखापैकी आठवायशीवा सर्ग संपला ॥ ८८ ॥

त्याच ठिकाणी गंगतीरावर रात्र काढून राघवराज भरत पहाटेच उठला आणि शशुष्माला म्हणाला, " शशुष्मा ! उठ, निजलास काय ? उठ तुझे देव वत्साण करो, निपादराज गुहाला लवकर घेऊन ये म्हणजे तो आपली सेना गंगेतून पलीकडे नेईल. " याप्रमाणे भरताने हाक मारून शशुष्माला घागितले असता, " मी झोपलो नही, आपल्यासारखे रामाचेच चिन्तन करीत रात्रभर जागृत आहे. " असे शशुष्मही भरतास म्हणाला. याप्रमाणे ते पुरुषश्रेष्ठ भरत-शशुष्म एकमेकांला सांगत आहोत, सोच गुह त्यांच्या जवळ आला आणि

कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् ।	
कच्चिद्य सहसैन्यस्य तत्र नित्यमनामयम्	५
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ।	
रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत्	६
सुखा नः शर्वरी धीमन्पूजिताश्चापि ते वयम् ।	
गङ्गां तु नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः	७
ततो गुहः संत्यरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ।	
प्रतिप्रविश्य नगरं तं स्नातिजनमब्रवीत्	८
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।	
नाथः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम्	९
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्यक्त्वा राजशासनात् ।	
पञ्च नाथां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः	१०
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः ।	
शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः	११

“ ककुत्स्थकुलोत्पन्न भरता । या नदीकिमान्यावर तुझे रानीचें वास्तव्य सुखाचें झालें ना ? आणि सैन्यासह तुझे सर्व प्रकारें कुशल आहे ना ? ” असे त्यांना विचारूं लागला. (१-५)

हें प्रेमानें केलेलें गुहाचें भाषण ऐकून रामाच्या आज्ञेन वागणारा भरतही त्याला म्हणाला, “ हे विचारी गुहा ! होय ही रात्र आम्हाला खरोखरच सुखानह झाली आणि तूही आमचा चागल्या प्रकारें संचार केलास. आता धोवरींनीं पुष्कळ नावाच्या सहाय्यानें आम्हाला भोगेतून पलीकडे न्यावें. ” ही भरताची आज्ञा ऐकल्याबरोबर गुह तेथून परत फिरून घाईनें आपल्या नगरा-मध्ये गेला आणि आपल्या त्या जातमाईना म्हणाला, “ तुमचें नेहमीं कन्याग्न असी ! उठा, जागे व्हा, आणि नावा घेऊन या. मी भरताची सेना पलीकडे पोचवून देतो. ” याप्रमाणें गुहानें त्यांना सांगितल्याबरोबर राजाज्ञा झाल्याप्रमाणें ते लवकर उठले आणि चौहोंकडून पाचशें नावा घेऊन आले. (६-१०)

याशिवाय मोठमोठ्या घंटा लाविलेल्या, पताका, शिडें आणि नावाडी ज्यावर

ततः स्वस्तिकविद्येयां पाण्डुकम्यलसंवृताम् ।	
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुह्यो नावमुपाहरत् १२	
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ।	
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोपितः १३	
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।	
अनन्तरं राजद्वारास्तथैव शकटापणाः १४	
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ।	
भाण्डानि चाददानानां घोपस्तु दिवमस्पृशत् १५	
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ।	
बहन्त्यो जन्तमारुढं तदा संपेतुराशुगाः १६	
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु याजिनाम् ।	
काश्चित्तन बहन्ति स्म यानयुग्मं महाधनम् १७	
तास्तु गत्वा परं तीरमधराभ्य च तं जनम् ।	

आहेत व चित्रादिराज्या ये गाने होभिन्त असून ज्यांचे नावे बळकट आहेत, अशा 'स्वस्तिक' नावाच्या नाव ही ते घेऊन आले. पांडवना वनातीर्षे अष्टादिलेली आणि मंगलरात्र काये निष्पावर धाजत आहेत, अशी स्वस्तिक नावाचीच एक उत्तम नौका गुह्य जखल घेऊन आल्या आहेत, भरत, महापलाय शत्रुघ्न, कौमद्या, सुमित्रा व इतरही राजपुत्रा यांनी त्या नौकेवर आरोहण केले. त्यानंतर पुरोहित व सैष्ट, गुह्य, शत्रुघ्न व दशरथ यांच्या तरदाराच्या शिवा त्या नौकेवर अष्टावरोवर गाडे व सामानगुमान टुगच्या नौकांवर लक्ष्मी, भैरव, लक्ष्मी, अर्जुन, रात्री राहिलेली जगा पुढी पेटून त्या प्रकाशात दोधून पाहून लगेत असली, गोबन्दा उतारापासी येत प्रदेश घट्ट लागले अमली आणि सामानगुमान घेऊ लागले अमला जो ध्वनि झाला त्याने आश्चर्य घालून द्याले. त्यानंतर स्वयं, धर्मर लोभ ज्यावर बसले आहेत, अशा त्या द वनेल्या. ते दना पाहून नेमाद्या व सिद्धाच्या योगाने वेगाने जगाच्या न या एवढम बाहेर लावल्या (११-१६)

काही नाव शिवांनी भरले-द हेरा, काही घेण्यांनी भरले-दा होला, तर

निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशयन्धुभिः १८

सर्वजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।

तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सपक्षा इव पर्वताः १९

नावश्चारुरुस्तवन्ये प्लवैस्तेयस्तथापरे ।

अन्ये कुम्भघटैस्तेरुर्न्ये तरुश्च यावृभिः २०

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशैः संतारिता स्वयम् ।

मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागघनमुत्तमम् २१

आभ्यासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च ययोपजोपम् ।

ब्रह्मं भरद्वाजमृषिप्रचयं श्रुत्विजसदस्यैर्भरतः प्रतस्थे २२

स ग्राहणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य ।

दर्शं रन्योऽजवृक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् २३

इत्यार्षे श्रीम०वा० आदिनाम्येऽयोध्याकाण्डे एकोनवनितमः सर्गः॥८९॥ [१३०४]

काहीं गाव्या अे टणारे उत्तुष्ट बैल बंगरे वाहून नेत होला. रया नावा पली-
जटल्या तीराळा पोंचून त्या भोगाना तेथे उतरून परत फिरव्य असना धीवर
लोक त्यावर घडले आणि जलप्रवाहांतून वेगवेगळ्या गति घेऊन वेऊं लागले.
माहुतांनीं हाजारलेले, ध्वज लवलेले ह्या नागातून जाऊं लागले असता पंढ
अमलेल्या परताप्रम पे दिसूं लागले. काहीं सैनिक नावावर बसून गेले, काहीं
पेटान्याच्या योगाने तरून गेले, काहीं लढान तोंडाच्या व मोठ्या घागरांचा
आश्रय करून गेले आणि काहीं तर पेटूनच पार गेले. (१७-२०)

अमां. स्वतः धीवरानीं गंगेपलीकडे नेऊन पांच बिलेली नी पवित्र सेना वार
घटिका दिवत अतनानंतर मैत्रमुहूर्तावर उत्तुष्ट अशा प्रयागवनामध्ये जाऊन
पोंचली. तेव्हा त्या नेलेला स्वस्थपणे मित्राणि देऊन आगे अ.पाश्या जावडी-
प्रमाणे राहुव्या बंगरे घालावदास अनुज्ञा देऊन व तिला प्रयागवनांतच ठेवून
मुनिश्रेष्ठ भरद्वाजाचे दर्शन घेव्हाकरितां श्रुतिव आणि रुद्रस्य दामद भरत पुढे
निघाला. महत्त्या देवाचा पुरोहित असलेल्या भरद्वाजाच्या आश्रनाला रोव्हावर
रमणीय पर्णकुटिका, वृक्ष आणि अन्य सुंदर भूमिभग यांनी युक्त असलेले त्या
श्रेष्ठ मुनींचे ते रम्य महावन भरताने पाहिले. (२१-२३)

नवतितमः सर्गः ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा क्रोशादेव नरर्पमः ।
 जने सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः १
 पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
 वसानो वाससी क्षौमे पुरोघाय पुरोहितम् २
 ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
 मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ३
 वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
 संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ४
 समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
 ध्रुवपत महतेजाः सुतं दशरथस्य तम् ५
 ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पद्मात्फलानि च ।
 आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ६

याप्रमाणे महामुनिवाग्भीतिश्रणीत श्रीमशमायण या नावाद्या आदिकाव्यातील
 अयोध्याकण्ठापीं एवुणवदावा अध्याय सपला. ॥ ८९ ॥

भरद्वाज मुनीच्या आश्रमाजवळ येन्यानंतर सर्व लोकाना एक कोसभर दूरध
 ठेवून भरत आपल्या मंत्र्यांसह त्याच्या दर्शनासाठी निघाला. तो धर्मवेत्ता भरत
 हाश्रे व लयाजमा मागे ठेवून देऊन व रेशमी वस्त्रे धारण करून, पुरोहित वसिष्ठा-
 ना पुढे घालून पायांनीच निघाला. त्यानंतर त्या भरद्वाज मुनीचे दृष्टीन प्यावया-
 ह्या येटी मंत्र्यांना मागे राहवयास सांगून वसिष्ठमुनीच्या आश्रमात तो भरत
 त्यांच्याकडे जाऊ लागला. वसिष्ठ मुनीना पाहिल्यावरवर महाप्रसूी भरद्वाज
 " पूजासाहित आगा; पूजासाहित आगा, " असे शिष्यांना सांगत सांगत पाई-
 पाईने अचनाचरून, उठले. त्यांची व वसिष्ठाची भेट झाल्यावर भरताने त्यांना
 नमस्कार केला अमर्ता तो दशरथाचा पुत्र आहे. असे त्या भारद्वाजांना समजून
 आले. त्यानंतर अर्घ्य, पाद्य आणि फळे त्या उभयपक्षांना दिव्यावर धर्मवेत्ता

अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मंत्रिषु ।

ज्ञानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ३ ॥

वसिष्ठो भरतश्चैवं पप्रच्छतुरनामयम् ।

शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ८

तथेति तु प्रतिक्षाय भरद्वाजो महायशाः ।

भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ९

किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।

एतदाचक्ष्व सर्वं मे न हि मे शुध्यते मनः १०

सुपुत्रे यममित्रघ्नं कौसल्यानन्दवर्धनम् ।

आत्रा सह सभायो यश्चिरं प्रयाजितो वनम् ११

नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः ।

वनवासी भवेत्सीह समाः किल चतुर्दश १२

कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ।

अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च १३

भरद्वाज मुनीनां इत्वाउडल, अयोध्या, सैन्य, कोश, मित्र आणि मंत्री याविषयीं प्रमानें कुशल प्रश्न केले. दशरथ राजा मृत्यु पावल्याचें त्यांना माहीतच असल्यामुळे, त्यांनी आपण होऊन त्यासंबंधीचा उद्देशच केला नाही. (१-७)

शरीरप्रकृति, अग्नि, शिष्य, वृक्ष, मृग आणि पक्षी यांसंबंधानें वसिष्ठ व भरत यांनी त्यांना कुशल प्रश्न केले अमता, “ ठीक आहे ” असें म्हणून रामाच्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमबंधनामुळे ते महायशस्वी भरद्वाज मुनि भरताला म्हणाले “ राज्यसूत्रें चालरीत असताना तुला येथे येण्याचें कारण काय, हें सर्व मला सांग. तुझ्या येण्यांतलं हेतु चांगला अमेलच, अशाउडल माझ्या मनाला विश्वास वाटत नाही. ज्या शत्रुनाशक व आनंदवर्धक रामाला कौसल्येने जन्म दिला, आऊ लक्ष्मण आणि आपली पत्नी सीता यासह ज्याला पुष्कळ दिवस यावेतो वनांत राहण्याच्या उद्देशानें हांकून दिलें आणि ज्या महायशस्वी रामाला “ या दण्डकारण्यामध्यें चौदा वर्षेपर्यंत रहा ” म्हणून सित्यानें स्त्रीचें प्रिय करण्याकरिता आज्ञा केली, त्या निष्ठाप रामाचें व लक्ष्मणाचें काही वाईट करण्याची तर-

एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।	
पर्यथूनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया	१४
हतोऽसि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ।	
मत्तो न दोषमाशङ्के मैवं मामनुशाधिहि	१५
न चैतदिष्टं माता मे यद्वोचन्मदन्तरे ।	
माहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचममाददे	१६
अहं तु तं नरध्याग्रमुपयातः प्रसादकः ।	
प्रतिनेतुमयोध्यायां पादौ चास्याभिवन्दितुम्	१७
तं मामेयंगतं गत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।	
शंस मे भगवन् रामः क संप्रति महीपतिः	१८
वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः ।	
उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः	१९

निष्कटर राज्याचा उपभोग देण्याचें मनात येऊन-तुला इच्छा झाली नाही ना ?" (८-१३)

याप्रमाणें भरद्वाज मुनीनीं विचारलें असतां, भरताच्या डोक्यांतून पळवळ अथु बाहू लागले व तो अडखळत अडखळतच दुःखानें स्थाना म्हुणाला, "आण सुडा जर मला असेंच समगत असाल, तर माझा जन्मच व्यर्थ आहे, असें म्हटलें पाहिजे; परंतु हा लेल्या घोडीचा दोष माझ्याकडे नाही, हें मी खरोखरच मनापासून सांगतो. यासाठीं आपण तरी असें घोटूं नये. माझ्या संबंधानें मातेनें जें राजाला सांगितलें, तें मला बिलकूल इष्ट नाही, त्याच्या योगानें मला आनंदहि झाला नाही आणि तिच्या सांगण्याचा मी स्वीकारही करीत नाही. मी रामाच्या चरणांना वंदन करण्याकरितां व अयोध्येला परत देण्याविषयी त्याचें मन बळकावें, म्हणून त्या पुरुषधेष्टाकडे निघालों आहे. तेव्हां येवळ वाच उद्देशानें मी इच्छे आलों आहे. असें समजा आणि माझ्यावर दृष्टा करा. भगवन्! हल्ली रामराजा बोठे आहे, तें आपण मला सांगा." (१४-१८)

यानंतर भरतावर कृपा करण्याविषयी वसिष्ठ आदिकरून ऋत्विजांनींही विनंती देली अगतां भगवान् भरद्वाजमुनि कृपाहू अन्तःकरणानें त्या भरताला

त्ययेतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ।

गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता २०

जाने चैतन्मनस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ।

अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् २१

जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सह लक्ष्मणम् ।

अयं वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ २२

श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।

एतं मे कुरु सुग्राह्यं कामं कामार्थकोविद २३

ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतिरूपो भरतोऽग्रवीद्वचः ।

चकार बुद्धिं च तदाश्रमे तदा निशानिवासाय नराधिपात्मजः २४

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥९०॥ [३३२८]

एकनवतितमः सर्गः ।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।

भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् १

म्हणाले, “ हे पुरुषश्रेष्ठ भरता ! राघववंशात् उत्पन्न झालेल्या तुझ्या ठिकाणीं गुरुसेवा, इंद्रियदमन आणि सज्जनांचें अनुकरण हें योग्यच आहे. ही तुझ्या मनांतील गोष्ट मला अगोदरच कळली होती. तथापि तुझी कीर्ति अत्यंत वृद्धिंगत करण्याच्या उद्देशाने ती दृढ व्हावी, म्हणून मी तुला असें विचारलें. सीता आणि लक्ष्मण यांसह धर्मज्ञ राम कोठे रहात आहे, हें मला माहीत आहे. तुझा भावाचा ह्या चित्रकूट महापर्वतावर मुकाम आहे. तू उद्यां त्या प्रदेशा-पटे जाण्यास नीघ. आज मझ्यासह येथेंच रहा आणि हे अर्थनामसंपन्न व अत्यंत ज्ञानी भरता ! ही यादी एवढी इच्छा तूं पूर्ण कर.” याप्रमाणें भरद्वाजा-नां सांगितल्यानंतर महाविचारी आणि प्रवात कीर्तिमान् भरतानें ‘ठीक आहे.’ असें म्हटलें आणि त्या भरद्वाज मुनींच्याच आश्रमामध्यें निवास करण्याचें त्या राजकुमारानेंच मनामध्यें योजिलें (१९-२४)

याप्रमाणें महामुनिवार्मी व्रण्णीत श्रीमद्रामायण या नांव च्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडापर्यंती मध्यद्वया सर्ग संपला ॥ ९० ॥

अत्रवीद्धरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ।
 पाद्यमर्घ्यमधातिथ्यं वने यदुपपद्यते २
 अथोवाच भरद्वाजो भरतं ग्रहसन्निव ।
 जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुप्येस्त्वं येनकेनचित् ३
 सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।
 मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ४
 किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे वलमिहागतः ।
 कस्यान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ५
 भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् ।
 न सैन्येनोपयातोऽसि भगवन्भगवद्भयात् ६
 राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण या तथा ।
 यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ७
 धाजिमुत्था मनुप्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।

त्या भरद्वाजाश्रमामर्षेच त्या राज्ञी निवास करण्याचा निश्चय केलेल्या त्या
 कैकेयीपुत्र भगताला त्या भरद्वाज मुनीनीं त्याचें आदरातिथ्य करावें म्हणून
 जेवण्याचें निमंत्रण दिलें. तेव्हा “ पाद्य, अर्घ्य वगैरे यासाठी ज्या वस्तु वनामर्षे
 मिळण्यासारखा आहेत, त्याच्यायोगानें आपण आदरातिथ्य केलेंच आहे ”
 असें भरत राना म्हाणाला असतां, भरद्वाजमुनि हंसत हंसत त्याला म्हणाले,
 “ तूं माझावर प्रेम करणारा आहेस हें मला माझीत आहे व यामुळें तूं कष्टानेंही
 संतुष्ट होशील अशी माझी खात्री आहे; परंतु या तुझ्या सेनेला भोजन घालव-
 णी माझी इच्छा आहे तेव्हा, हे पुरुषधृष्ट ! मझ्या इच्छेच्या तूं स्वीकार करवान
 असें मला वाटतें. हे पुरुषश्रेष्ठा ! सैन्य दूर ठेवून येथें येण्याचें कारण काय !
 सैन्यासह को नाहीं आलाय ? ” (१-५)

याप्रमाणें भरद्वाज मुनीनीं विचारले असता भरत हान जोडून त्या तराशी
 भरद्वाज मुनीना म्हणाला, “ महाराज ! आश्रमाला पोडा होईल ना भीतीनें मी
 सैन्यासह येथें आलों नाहीं. कारण राजानें अथवा राजपुत्रानें आज्ञा देऊनच
 असलेल्या तराशी लोकांना पीडा देण्याचें शक्य तीं टाळले पाहिजे. भगवन् !

प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति माम्	८
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेपूटजांस्तथा ।	
न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः	९
थानीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ।	
तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम्	१०
अग्निशाल्यां प्रविश्याद्य पीत्वापः परिमृज्य च ।	
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत्	११
आह्वये विश्वकर्माणमह त्वष्टारमेव च ।	
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम्	१२
आह्वये लोरुपालांस्त्रीन्देवान्शक्रपुरोगमान् ।	
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम्	१३
प्राक्स्नोतसश्च या नद्यस्तिर्यग्स्नोतस एव च ।	
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः	१४
अन्याः स्वयन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ।	

उत्कृष्ट घोडे, मनुष्ये आणि मदोन्मत्त हत्ती मोठा प्रदेश व्यापून माझ्या मार्गोमार्ग येत आहेत त्यांनी गृध्र, जलाशय, भूमि आणि आश्रमातील पर्णकुटिका यांचा नाग फरुं नये, यासाठी मी एकटाच त्यांना तेथे ठेवून येथे आलो आहे. ” यावर “ येथे मेला घेऊन ये ” अशी त्या महर्षींची आज्ञा झाल्यावरोबर भरत आपल्या सर्व सैन्याला तेथे घेऊन आला (६-१०)

त्यानंतर अग्निशालेमध्ये जाऊन आणि तोंड धुवून व आचमन करून आतिथ्य करण्याकरिता भरद्वाजमुनींनी विश्वकर्म्याला बोलावले. ते म्हणाले, “ या सैन्याचे आदरातिथ्य करण्याची माझी इच्छा आहे यासाठी, मी विश्वकर्म्याला व त्याच्याला आमंत्रण करीत आहे या आदरातिथ्यासंबंधाने माझी सर्व सिद्धता करून या त्याचप्रमाणे यम, वरुण व कुवेर या तीन लोकपालांना आणि इंद्र अदिग्रह देवांना मी बोलावीत आहे सैन्याचे आदरानिधाय करण्याची माझी इच्छा अग-दाने त्यासाठी योग्य ती तयारी होऊ या. पूर्ववाहिन्या आणि उत्तर-वाहिन्या अशा ज्या वाही नद्या पृथ्वीवर व आकाशामध्ये असतील, त्या सर्व म० १० (अयोध्या उ.)

अपराधोदकं शीतमिश्रुकाण्डरसोपमम्	१५
आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वायसुहृद्वाहुहन् ।	
तथैवाप्सरसो देवगन्धर्वैश्चापि सर्वशः	१६
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुषाम् ।	
नागदत्तां च हेमां च सोमामद्रिकृतस्थलीम्	१७
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।	
सर्वास्तुम्बुहणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः	१८
वनं कुरुषु यदिव्यं वासोभूषणपञ्चयत् ।	
दिव्यनारीफलं शश्वत्कौबेरमिहेय तु	१९
इह मे भगधान्सोमो विघत्तामन्नमुत्तमम् ।	
भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं यद्	२०
विविध्राणि च मास्यानि पादपप्रच्युतानि च ।	
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च	२१
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।	

आज येथे येथेत; त्यापैकी काही नद्या मेरेय नावाच्या मशाचे प्रवाह सुरू करीत. दुसऱ्या काही नद्या उत्तम रीतीने तयार केलेल्या सुरेचा प्रवाह उत्पन्न करीत आणि काही नद्या उताच्या रसाप्रमाणे मधुर व थंडगार पाणी वाहून नेऊ लागले. विश्वायसु, हाहा व हुहू या देवगंधर्वांना आणि त्याचप्रमाणे देवगंधर्वांसह राहणाऱ्या सर्व अप्सरांना मी आमंत्रण करीत आहे. (११-१६)

“ घृताची, विश्वाची, मिश्रकेशी, अलंबुषा, नागदत्ता, हेमा, पर्वतावर राहणारी सोमा, त्याचप्रमाणे इह व ब्रह्मदेव यांची रोवा करणऱ्या अशा सर्व सालंकार अप्सरांना तुंवुरुमह मी बोलावीत आहे. वस्त्रे व भूषणे हींच ज्यातील वृक्षांची फळे आहेत, असे ते उत्तर गुरुदेवसामध्ये असलेले कुबेराचे दिव्य व शाश्वत चंद्रग्रंथ वन तेच देव देवो, भगवान् सोम उत्तृष्ट अन्न म्हणजे नानाप्रकारचे पुष्कळ राग्याचे, चोगण्याचे व चाटण्याचे पदार्थ, सुरा आदिहून येथे अति नानाप्रकारची मांस तयार करो व वृक्षाना अण्णोआण आलेली श्रद्धत फुले तयार ठेवो. ” (१७-२१)

शिक्षास्वरसमायुक्तं सुवतश्चाववीन्मुनिः	२२
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।	
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक्	२३
मलयं ददुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ।	
उपस्पृश्य चवौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः	२४
ततोऽभ्यर्चयन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।	
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे	२५
प्रचयुश्चोत्तमा चाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।	
प्रजगुर्देवगन्धर्वा धीणाः प्रमुमुचुः स्वरान्	२६
स शब्दो घां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।	
विवेशोच्चावचः रक्ष्णः समो लयगुणान्वितः	२७
तस्मिन्नेवं गते शब्दे दिव्ये श्रोत्रमुखे नृणाम् ।	
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः	२८
यभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजनम् ।	

यात्रमाणे अप्रतिम तेजस्वी आणि समाधि लावलेल्या व उत्तम व्रतस्थ असलेल्या त्या भरद्वाजमुनींनी शिक्षित सांगितल्याप्रमाणे वर्णोच्चाराने देवताना आह्वान केले. हात जोडून व पूर्वेकडे तोंड करून ते मुनि मनामध्ये ध्यान करीत बसले असताना त्या सर्व देवता एकेक त्याच्या जवळ येऊ लागल्या मलय आणि ददुर या चंदन वृक्षांनी भरलेल्या पर्वताना स्पर्श करून घाम माहोसा करणारा अतिशय चांगला, मनाला अत्यंत आल्हाद देणारा व सुखकारक वारा वाहू लागला. मेघ दिव्य पुष्पाची उष्टि करू लागले आणि सर्व दिशामध्ये देवान्या दुंदुभि ऐवू येऊ लागल्या (२२-२५)

उत्तम वायु वाहू लागले, अप्सरा नृत्य करू लागल्या, देव व गंधर्वा यांचे गायन चालू होऊन, वीणावाद्याचे ध्वनि ऐकावयास येऊ लागले. तेव्हा मधुर, सम आणि मिलाफाने अमलेला तो वाऱ्याचा ध्वनि स्वर्ग, पृथ्वी आणि सर्व प्राणिमात्राच्या कानावर पडू लागला व यात्रमाणे मनुष्याच्या कानांत सुरावट असा दिव्य ध्वनि मुरू क्षण असतां मरतान्या सैन्याचा विश्वकर्माची ती तयारी दृष्टीस

शाद्वलैर्वहुभिच्छा नीलवैदूर्यसंनिभैः	२९
तस्मिन्यित्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ।	
आमलक्यो वभूवुश्च चूताश्च फलभूषिताः	३०
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वने दिव्योपमोगवत् ।	
आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्वहुभिर्वृता	३१
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ।	
हर्म्यप्रासादसंयुक्तोरणानि शुभानि च	३२
सितमेघनिभं चापि राजवेदम सुतोरणम् ।	
शुक्लमाल्यरुताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम्	३३
चतुरस्रमसंयायं शयनासनयानवत् ।	
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनयत्नवत्	३४
उपकल्पितसर्वाङ्गं धौतनिर्मलभाजनम् ।	
फलससर्वासनं धीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम्	३५

पडली. आसपास पाच योजनेपर्यंत जमीन साफ होऊन नील व वैदूर्य मणी-
सारखा कोमल गवताने आच्छादित झाली. त्या प्रदेशामध्ये बेल, ववठ, फणस,
बीजपूरक, आवळा व आम आदिकरून वृक्ष पडलींनी सुशोभित दिसे लागले.
(१६-१०)

दिव्य व भोग्य वस्तूंनी भरून गेलेले वन उगार कुहदेशातून तेथे आल्यासारखे
वाटले आणि तीरावरील अनेक वृक्षांनी व्याप्त असो सुंदर नदीही तेथे उत्पन्न
झाली. पांडरी शुभ्र चौकोनी पर्व, हत्ती व घोडे यांच्या पग्या आणि वाडे व प्रासाद
यांनी युक्त अशा सुंदर वैद्याही तेथे उत्पन्न झाल्या. त्या ठिकाणी एक राजदर
उत्पन्न झाले. ते पाडल्या इत्र नेपासारखे असून त्याला उदरुष्ट ते रणे सावितरे
होती. पाडल्या पुलांनी ते नृंगारलेले असून दिव्य चंदनाचे त्यात सजेदि टाकले
होने ते अपाराने चौकोना असून शाक होणे. शय्या, आसने आणि पादने व सर्व
प्रकारचे दिव्य रस, दिव्य भोग्य वस्तु आणि वस्त्रेही तेथे होती. सर्व प्रकारचे
अन्न त्यांत तयार केलेले होते. त्यातील मादी धुतलेली व निर्मल होती, सर्व
प्रकारचे आग्ने तेथे तयार होती आणि ते सुशोभित असून उदरुष्ट प्रकारचे

प्रविशेश महाबाहुरनुवातो महर्षिणा ।

वेदम तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकेयीसुतः ३६

अनुजग्मुश्च ते सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।

यमूवुश्च मुदा युक्तास्तं दृष्ट्वा वेदमसंविधिम् ३७

तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ।

भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ३८

आसनं पूजयामास रामायामिग्रणम्य च ।

बालन्यजनमादाय न्यर्षादत्सचिवासने ३९

आनुपूर्व्यान्निपेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।

ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च न्यर्षादत् ४०

ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसरुर्दमाः ।

उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ४१

आसामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।

रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रमादजाः ४२

नया त्यात पसरलव्या होला (३१-३५)

अशा प्रकारच्या त्या रत्नानीं भरलेल्या घरामध्ये त्या कैकेयीपुत्र महापराक्रमी भरताने भरद्वाजमहर्षींची आज्ञा श्रव्यवर प्रवेश केला. पुरोहितासह सर्व मंत्रीही त्याच्या मागोमाग गेले आणि ते घर निर्माण करण्याचे कांक्षित्य पाहून आनंदित झाले तेथे राजाला योग्य असलेले दिव्य मिहासन, चामर व छत्र होते, त्याने त्याला मंध्यांसह प्रदक्षिणा केली हे रामाचे आहे असे कळून आल्यावर प्रथम रामाला प्रणाम करून त्या मिहासनाचे पूजन केले आणि मिहासनाच्या खालच्या मार्गी सचित्राकरिता तयार केलेल्या आमनावर तो चपरी घेऊन बसला. तेव्हा सर्व मंत्री व पुरोहित आपापल्या योग्यतेप्रमाणे तेथे बसले आणि त्यानंतर सेनाधिपति व शिबिर-रक्षक हेही तेथे येऊन बसले. (३६-४०)

एका मुहूर्ताने भरद्वाजमुनींच्या आज्ञेप्रमाणे दुघाच्या चिखलाने युक्त असलेल्या नद्या भरताजवळ येऊन दाखल झाल्या. या नद्यांच्या दोन्ही तीरावर भरद्वाज ब्राह्मणांच्या वृषेमुळे उत्पन्न झालेली दिव्य व रम्य वसतिस्थाने असून ती संकेता

तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।	
आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः	४३
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रचालेन च शोभिताः ।	
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुवेरप्रहिताः स्त्रियः	४४
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद् इव लक्ष्यते ।	
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः	४५
नारदस्तुम्बुरुगोपः प्रभया सूर्यचर्चसः ।	
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः	४६
अलम्बुषा मिथ्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना ।	
उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात्	४७
यानि माल्यानि देयेषु यानि चैत्ररथे धत्ते ।	
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा	४८
यित्वा मार्दङ्गिका आसङ्गम्याग्राहा विभीतकाः ।	
अभ्यर्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य तेजसा	४९
ततः सरलसालाश्च तिलकाः सतमालकाः ।	

देऊन सथार ठेविलीं हौती त्यावकेळीं ब्रह्मदेवानें पाठविलेल्या, दिव्य अलंकारानीं नट-
लेल्या बीस हजार स्त्रिया तेथें आल्या. सुवर्ण, रत्नें, मोत्यें व पोषळीं यानीं सुशोभित
शालेच्या अशा कुवेरानें पाठविलेल्या बीस हजार स्त्रियाहि तेथें देऊन पावल्या
पुरुषावर मोहिनी घातली असता पुरुष उन्माद झाल्यासारखा दिसूं लागले, असे
बीस हजार अप्सरांचे ताढेच्या ताढेहि नदनवनातून तेथें आले. (४१-४५)

तेजानें सूर्याप्रमाणें असलेले नारद, तुम्बू व गोप हे गंधर्वराज भरतापुढें गायन
कहूं लागले. अलंमुषा, मिथ्रकेशी, पुण्डरीका आणि वामना या अप्सरा भरद्वाज
मुनींच्या आशेवरून भरतासमोर नृत्य करूं लागल्या. देवापाशीं आणि चैत्ररथ
पनामध्यें जीं पुढें असावयाचीं, तीं भरद्वाज मुनींच्या तप सामर्थ्यानें प्रदामागम्ये
दृष्टीस पडूं लागलीं, इतकेंच नव्हे तर त्या भरद्वाज मुनींच्या तप-प्रभावानें विन्व-
वृक्ष मृदंग वाजतूं लागले, विभीतक वृक्षांनीं शम्पा नावाचा ताल धरला आणि
अथर्व वृक्ष नृत्य करूं लागले. तेव्हां देवदाह, ताल, तिलक आणि तमालक हे

प्रदृष्टास्तत्र संपेतुः कुञ्जा मूत्वाथ वामनाः	५०
शिशुपामलकी जम्बूयाश्चान्याः कानने लताः ।	
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन्	५१
सुरां सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ।	
मांसानि च सुमेघ्यानि भक्षयन्तां यो यदिच्छति	५२
उच्छेद्य स्नापयन्ति स नदीतीरेषु चलापु ।	
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः मत्त चाष्ट च	५३
संचाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो विपुललोचनाः ।	
परिमृज्य तदान्योऽन्यं पाययन्ति वराहनाः	५४
द्वयान्गजान्खरानुष्टांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।	
अभोजयन्त्याहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि	५५
इक्षुंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् ।	
इदमाकुरुष्योधानां चोदयन्तो महाबलाः	५६

वृश्चही आनंदित होऊन कुञ्ज व कुजे याच्या रूपाने तेथे येऊन दाखल झाले. (४६-५०)

. शिशुपा, अंबुज्या, जाम्बुया आणि भरद्वाजातील ज्या काही दुसऱ्या लता ह्या सर्व स्त्रीरूप धारण करून भरद्वाजाच्या आश्रमामध्ये त्या वेळी येऊन राहून लागल्या आणि “सुरापान करणाऱ्यांनी सुरापान करावे, मुकेलेल्यांनी खार ओरपावी आणि मांस खाणाऱ्यांनी चांगली पवित्र मांस खावी, ज्यांना ज्याची इच्छा असेल त्याचा त्यानी स्वीकार करावा ” असे म्हणून लागल्या. रमणीय अशा नदीतीरावर मात-मात आठ-आठ तरुण स्त्रिया एकेका पुरुषाला अंगाला (तेल बंगरे) लावून स्नान घातू लागल्या. विशाल नेत्रांनी युक्त अमलेच्या स्त्रिया पुरुषाचे पाय चेंदऱ्या-माठी तेथे आल्या आणि स्नान घातल्यामुळे आपल्या भिजलेल्या शरिरावर दुसरी बघे घालून त्या श्रेष्ठ स्त्रिया एकमेकीला मद्य बंगरे पाजून लागल्या. घोडे, हत्ती, गाढवे, संट आणि बैल यांना वाहनसंरक्षक लोकांनी चारापाणी दिले. (५१-५५)

आणि इदं व पुढे घराण्यातील श्रेष्ठ श्रेष्ठ योग्यांच्या वाहनाना हाकण्याला त्या महं उलानं वाहन-रक्षकांनी ऊष, मध आणि लाजा ह्या वाहनाना खावयास

नाभ्ययन्धोऽश्वमाजानश्च गर्जं कुञ्जरप्रद्वः ।	
मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संवभौ	५७
तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूपिताः ।	
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन्	५८
नैयायोभ्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।	
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुराम्	५९
इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहयन्धकाः ।	
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन्	६०
संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।	
भरतस्यानुयातारः स्यर्गोऽयमिति चाब्रुवन्	६१
नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः ।	
समन्तात्परिधायन्तो माल्योपेताः सहस्रशः	६२
ततो भुक्तयतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।	

घातन्या मोतहाराणा घोण्यांचे भन राहिले नाही व माहुतांचे लक्ष हलाकडे राहिले नाही, कारण ह्या सैन्यातील लोक काही मादक द्रव्य भेवन बेभ्यामुळे मग झाले होते. याही मद्यपानाने विवेकशून्य बनले होते आणि काही चंदन, मग्न अदि पदार्थांच्या उपभोगाने आनंदात दंग होऊन गेले होते. तेव्हा सर्व ह्मण परिपूर्ण करून घेत असले, रणचदनाची उद्री लाविलेले आणि अप्सरांच्या समुदायात दंग झालेले सैनिक म्हणाले, “आम्ही आता अयोध्येमध्ये जऊडछटत नाही व दहकण्ठातडा जाणार नाही. भरत चें कुशल अगो आणि रामही शुची राहो.” याप्रमाणे ते पाषदळांताल सैनिक, योद्धा, श्वार, माहुत आणि मोतहार अशा प्रकारचे आदरातिथ्य द्यायामुळे स्वतंत्र शक्त्यासारखे झेऊन अशा ल्हाने आपण वरू लागले (५६-६०)

भरताच्या मागोमाग गेलेले ते हजारों लोक अचानक आनंदित होऊन मोठ-मोठ्याने ओरडू लागले व हा स्वर्ग आहे, अमें सांगू लागले आणि हजारों सैनिक मद्यपान पुण्याच्या मांड्या पचने नाचत, हसत व गान गान येहोहोडे घेरावरी पाडू लागले. तेथे अद्यापारगे अन्न भक्षण करूनही त्या सैनिका-

दिव्यानुद्रीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः	६३
प्रेम्याश्चेत्यश्च वध्वश्च बलस्याश्चापि सर्वशः ।	
यभूवुस्ते भृशं प्रीताः सर्वे चाहतवाससः	६४
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोम्वाश्च मृगपक्षिणः ।	
यभूवुः सुभृतास्तत्र नातो ह्यन्यमकल्पयन्	६५
नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।	
रजसा ध्यस्तकेशो वा नरः कश्चिद्दृश्यत	६६
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ।	
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः	६७
पुष्पध्वजचतीः पूर्णाः शुक्लस्याघ्नस्य चामितः ।	
ददृशुर्विसितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः	६८
यभूयुधनपाश्वर्येषु कूपाः पायसकूर्दमाः ।	
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुदक्ष्युतः	६९
वाप्यो मेरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।	

ना दिव्य भक्ष्य पदार्थ पाहित्यावर पुन भोजन करण्याची इच्छा झाला
सैन्यातील दास, दासी व स्त्रिया या सर्वांनी नवीन वस्त्रे धारण केलेली होती
आणि त्या सर्वांना अत्यंत आनंद झालेला होता हत्ती, गारुड, उट, बैल, घोडे,
हरिण आणि पक्षी यांना त्या ठिकाणी इतकें काहीं अन्न खावें कीं,
मुनींनी दिलेल्या अन्नाशिवाय त्यांना दुसरे काहीं खाण्याची इच्छाच राहिली
नाही (६१-६५)

त्या ठिकाणी पादरे शुभ्र वस्त्र नेमलेला, भुकेलेला, घागेरडा अथवा केमात
वृद्ध पंगरे उडालेला असा एकही पुरुष दिसत नव्हता बोकड व घराह याच्या
मासार्ची, उत्कृष्ट मसाला घातलेली, फळाच्या रसानां तयार केलेली स्वादिष्ट
व रसाल वनविलेली जीं वरणे भाताच्या भावतीं भरून ठेविलेली होती तीं
आणि वर फुलें घातलेली अशीं हजारों सुवर्णादि धातूचीं भांडीं पाहून त्या
ठिकाणीं सैन्यातील पुरुषांना पारच आश्चर्य वाटलें त्या वनप्रदेशामध्ये दुधाच्या
चिगराने युक्त असलेल्या विहिरी, वामधेनु, गार्द आणि मशुर रस ज्यातून वहात

प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूरकौककुटैः	७०
पात्राणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च ।	
न्यवुदानि च पात्राणि शतकुम्भमयानि च	७१
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ।	
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः	७२
हृदाः पूर्णाः रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ।	
यभूयुः पयसश्चान्ये शर्कराणां च संचयाः	७३
कल्कांश्चूर्णरूपायांश्च स्नानानि विविधानि च ।	
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः	७४
शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् ।	
शुक्लांश्चन्दनकल्काश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः	७५
दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससा चापि संचयान् ।	
पादुकोपानह चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः	७६

आहे, अमे रूख उत्पन्न झालेल होते. मेरेय नावाच्या मद्याने परिपूर्ण असलेल्या विहिरी तेथे उत्पन्न झाल्या असून पक्क तापून तयार केलेल्या व खापरावर भाजून तयार केलेल्या अशा हरिण, मोर व कोंबडी आदिकरून पक्ष्याद्या रुचिनेर मासांच्या पदार्थांना युक्त होत्या (६६-७०)

भाताने भरलेल्या सोन्याच्या हजारों पराती, भाज्या व कोंबडिरी दाती भरलेल्या सोन्याचीं लाखों पातेली आणि सोन्याचीं व कोयंबाधि ताटे तेथे उत्पन्न झालीं होती. विषळ्या आणि सुगंधी द्रव्यांना युक्त अशा ताज्या मट्ट्याने भरलेली व उत्कृष्ट रीतीने अलंकृत केलेली अशी भांडी तेथे होती आणि पुष्कळ तपेली दह्याने भरलेली होती. न पाणी पित्याची भांडीही तेथे होती. गिरे पातलेल्या ताकाचे काही डोह भरलेले होते, पट्ट्या शुभ्र दगडाचीं काही तळीं भरलेलीं होती, दुधाने भरलेलीं दगडीं टाकीं तेथे होती आणि साखरेचा गळा असलेलीं पाही भुयारही तेथे होती. कन्व, चूणे, नानाप्रकारचीं उटणीं व स्नानारिता नानाप्रकारचे पाणी पात्रातून मळून ठेविलेलें नदीतीर्थावर ह्या सैदातील लोकांनी प दिले. निर्मळ आणि टोचला कुबन्यासारख्या केलेल्या दांत

आञ्जनीः कङ्कतान्कूर्चांश्छत्राणि च धनुषि च ।	
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च	७७
प्रतिपानहृदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ।	
अवगाह्य सुतीर्थाश्च हृदान्सोत्पलपुष्करान्	७८
आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुराप्लवान्	७९
नीलवैदूर्यवर्णाश्च मृदून्ययससंचयान् ।	
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः	८०
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्रकल्पं तदद्भुतम् ।	
दृष्ट्वाऽऽतिथ्यं कृतं तावद्भारद्वाजमहर्षिणा	८१
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ।	
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत	८२
प्रतिजग्मुश्च ताः सर्वा गन्धर्वाश्च यथागतम् ।	
भरद्वाजमनुष्ठाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः	८३

सथैव मत्ता मद्विरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरचन्दनाक्षिताः ।

घासण्यान्या काञ्चा, पुडम्यामर्थे उगाऊन ठेविलेलीं शुभ्र गर्बे, स्वच्छ स्फुट आरसे, हजारों खडावा-जोड व बहाणा, काजमन्या डब्या, फण्या, कुंचन्या, छन्या, धनुष्ये, अर्धवर्णकारक कवचे, शया, आसने आणि गाढवे, उंट, हत्ती व घोडे, जाता येईल अशा उतारानें युक्त, आकाशाप्रमाणें नीलवर्ण, स्वच्छ जलानें भरलेलीं आणि सुखानें स्नान करता येण्याजोगी सरोवरे त्यानीं पाहिलीं. पशूनीं खाण्यासाठीं नील व वैदूर्यमणि याप्रमाणें दिसून आलेले कोवड्या गवताचे हजारों ढीग तेथें पाहिले (७१-८०)

अशाप्रकारें भरद्वाजमहर्षींना केलेलें तें स्वप्नासारखें अद्भुत आदरातिथ्य अनुभवून ते लोक आश्चर्यानें थक झाले व अशा रीतीनें नंदनवनामध्ये रममाण होणाऱ्या देवाप्रमाणें भरद्वाजमुनींच्या रम्य आश्रमामध्येच दंग होऊन गेलेल्या त्या लोकांची ती रात्र निघून गेली तेव्हा ते सर्व गंधर्व आणि त्या सर्व दिव्य क्रिया भरद्वाज मुनींची परवानगी घेऊन आल्या मार्गानें परत गेल्या; परंतु दिव्य वागणू आणि चंदन याची उटी ज्याच्या अंगाला लाविली आहे अथे व मदिरा-

तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथग्विकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ८४
इत्यर्पे श्री० वा० आदिकाव्येऽथोप्याकाण्डे एवमवतितम्. सर्ग. ॥९१॥ [३४१३]

द्विनवतितमः सर्गः ।

ततस्तां रजनीं व्युप्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्ये भरद्वाजं कामादभिजगाम ह १
तमृषिः पुरुषस्याघं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् ।
कृताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत २
कश्चिद्न सुखा रानिस्तवास्मद्विषये गता ।
समप्रस्ते जनः कश्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ३
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आथमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ४
सुलोपितोऽस्मि भगवन्समप्रवल्गवाहनः ।
चलयन्तर्पितद्वाहं चलवान्भगवंस्त्वया ५
अपेतक्लमसंतापा सुभिक्षाः सुप्रतिथयाः ।

पानानं मत्त झालेले पुरुष आ णि लोकानीं चुरगळन टारलेल्या व इकडे तिकडे उडवलेल्या अशा नानाप्रकारच्या उत्कृष्ट दिव्य फुलांच्या माळा हीं मान जागच्या जागीं तेथें तशींच राहिलीं (८१-८४)

याप्रमाणें महामुनिवाम्नीकिप्रणीत श्रीमशमयण दा नावाच्या आदिकाव्यातील अथोप्याकाण्डांपर्कीं एकयाणवावा सर्ग संपला ॥ ९१ ॥

अशा प्रकारें परिवार सह ती रात्र तेथें घालविल्यावर व आश्रानिध्म अनुभविष्यावर भरत रानाच्या भेटीची इच्छा घरून भरद्वाजमुनींकडे गेला त्या वेळीं अग्निहोत्र होम अटोपून बसलेले ते भरद्वाज मुनि हात जोडून आलेल्या त्या पुरुषप्रेष्ठ भरताला पाहून म्हणाले, “ हे निष्पपा ! या आमच्या प्रदेशानर्थे तुझी रात्र सुखाने गेली ना ? आणि तुझे सर्व सोळ आनच्या आतिथ्यानें सगुड झाले ना ? ” अथमानून बाहेर निघता निघता याप्रमाणें त्यांनीं विचारलें असता त्या उत्कृष्ट तेजस्वा भरद्वाज श्रुतींना ह त जोडून व प्रणाम करून भरत म्हणाला, “ मदारान ! संतुष्टीं जेव्हा अग्नि वाहनं नासत मला या ठिकाणीं आतिरावच मुग

अपि प्रेथ्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोपिताः	६
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम ।	
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मित्रेणैक्षस्व चक्षुषा	७
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।	
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे	८
इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातुर्दर्शनलालसम् ।	
प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः	९
भरतार्धवृत्तीयेषु योजनेष्वजने वने ।	
चित्रकूटागिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः	१०
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।	
पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना	११
अमन्तरं तत्सारितचित्रकूटं च पर्यतम् ।	
तयोः पर्णकुटीं तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम्	१२

झालें आणि भगवन् ! सैन्यासह मी अत्यंत तृप्त झालों. दासासह आम्ही सर्व अत्यंत भुरगानें येथें राहिलों; आमचा धकवा व वाटेचे धर्म वर्गरे याचा परिहार झाला अमुन अन्नपानाची रेलचेल झाली आणि आम्हाला राहण्यास ठिकाणाहि चागलें मिळालें. आता भगवन् ! मी आपली अनुज्ञा घेतों. हे ऋषिधेष्ठा ! भावाकडे जाण्यास निघालेल्या माझ्याकडे आपण अधिकच वृषाण्टीनें पहात जावें आणि हे धर्मजा ! त्या महात्म्या धर्मनिष्ठ रामाच्या आश्रमाला कोणता मार्ग जातो व तो किती दूर आहे, हें आपण मला सांगा.” (१-८)

याप्रमाणें भरतानें विचारलें असता ते महातेजस्वी व महातपस्वी भरद्वाजमुनि मानाऱ्या भेटीसाठीं उत्सुक झालेल्या भरताला म्हणाले, “ हे भरता ! येथून अडीच योजनानर म्हणजे दहा कें मावर निर्जन वनामध्ये रम्य पायाग आणि अरण्या यांनीं युक्त असलेला चित्रकूट पर्वत आहे. त्या पर्वताच्या उत्तर बाजूनें मंदाकिनी नदी वहात आहे. त्या नदीच्या तीरावर प्रफुल्ल वृक्ष असलेली सुंदर वने आहेत. त्या नदीच्या पलीकडल्या बाजूला चित्रकूट पर्वत आणि राम-लक्ष्मणाची पर्णकुटिका हीं गुला दृष्टीस पडतील. त्या पर्वतावरच ते निःशेष रहात आहेत.

दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।	
गजवाजिसमाकीर्णा वाहिनीं वाहिनीपते	१३
वाहयस्व मद्भाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ।	
प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः	१४
हित्वा यानानि यानार्द्धां ब्राह्मणं पर्यवारयन् ।	
येपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया	१५
कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ।	
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्दिता	१६
कैकेर्या तत्र जग्राह चरणौ सव्यपत्रया ।	
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम्	१७
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ क्षीनमनास्तेदा ।	
तत्र पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः	१८
विशेषं शातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ।	
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः	१९

तेन्हा यमुनेच्या दक्षिण तीरानें जो मार्ग जातो, त्या मार्गानें तूं जा आणि बाहिनीं
दूर गेल्यावर त्या मार्गाच्या दोन बाजूनें दोन रस्ते जातात, त्या दोन रस्त्यांपैकी
द्याच्या अंगाला दक्षिण दिशेला जाणारा जो रस्ता आहे, त्या रस्त्यानें सेनाधिपते ।
हत्ती व घोडे यांनी युक्त अशीं तूं आगली सेना ने; म्हणजे हे महाभागवत
भरता ! तुला रामाचें दर्शन होईल " (९-१४)

याप्रमाणें भरद्वाज मुनींनीं सांगितल्यावर व पुढें जाण्याची तयारी झाली हें
ऐकल्यावर राजाधिराज दशरथाच्या त्रिषा रथामध्ये बसून पाण्याला योग्य
अमलाही आणपळे रथ सेटून निदाम् भरद्वाज मुनींना नमस्कार करण्याकरितां
त्यांच्या समोवतीं जमल्या. प्रथमतः आप्त असलेल्या, हृता व दोन सलेल्या
योग्येनें राजावरून मुमित्रेखंड भरद्वाजमुनींचे पाय आपल्या हातांनी घळून त्यांना
बंदन केले. त्यानंतर मनोरथ परिपूर्ण न झाले या, सर्व लोकांच्या निदेश पात्र
झालेल्या व ओझडलेल्या कैकेयीनेंही त्याचे पाय घरले आणि त्या भगवन्
मरधीना प्रदक्षिणा घतली व मनःपूर्वक खट्ट झालेली ती कैकेयी भरताच्या

उवाच प्राञ्जलिभूत्वा चाकथं वचनकोविदः ।	
यामिमां भगवन्दीनां शोकानशन-कशिताम्	२०
पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ।	
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहचिकान्तगामिनम्	२१
कौसल्या सुपुत्रे रामं घातारमदितिर्यथा ।	
अस्या वामभुजं श्लिष्टा या सा तिष्ठति दुर्मनाः	२२
इयं सुमित्रा दुःखाती देवी राक्षश्च मध्यमा ।	
कर्णिकारस्य शास्त्रेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे	२३
एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ।	
उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ धीरौ सत्यपराक्रमौ	२४
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।	
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः	२५
क्रोधनामकृतप्रज्ञां हतां सुभगमानिनीम् ।	

जवळ जाऊन उभी राहिली. तेव्हा, “हे राघवा ! तुझ्या मातासंबधानें विशेष यत्नात जाणण्याची माझी इच्छा आहे.” असें महर्षि भरद्वाज भरताला म्हणाले. (१४-१९)

त्यावर ती धर्मनिष्ठ व संभाषणनिपुण भरत हात जेवून त्यांना म्हणाला, “भगवन् ! शोक आणि उपवास याच्या योगानें कृश व दीन झालेली ही देवते-प्रमाणें-असलेली माझ्या पित्याची पट्टराणी आपण पहात आहा. त्या या कौसल्येनें सिंहाप्रमाणें पराक्रमदर्शन गतनें शोभणाऱ्या पुरुषप्रेष्ठ रामाला-विष्णूला जन्म देणाऱ्या अद्वितीप्रमाणें-जन्म दिले आहे. तिच्या बाव्या बाजूला तिच्या शेजारीच जी ही पित्र होऊन उभी राहिली आहे, ती ही सुमित्रा, राजाची मधली स्त्री होय. तीही दुःखाकुल झाली अस-यामुळे पुढे गट्टन जाऊन वनात पडलेल्या कर्णिकार वृक्षाच्या शाखेप्रमाणें दिसत आहे. वीर, अमोघ पराक्रमी आणि देवा-मारखे ते उभयता राजकुमार लक्ष्मण व शत्रुघ्न याच रात्रपन्नांचे पुत्र होत निःश्याकरिता पुरुषप्रेष्ठ राम लक्ष्मणांना मरणासरस्वी निपत्ति भोगाची लागत आहे अणि निःश्याकरिता दशरथराजा पुत्रवियोग होऊन स्वर्गाला चालता झाला, ती

ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम्	२६
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ।	
यतो मूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः	२७
इत्युक्त्वा नरशार्दूलो वाष्पगद्गदया गिरा ।	
विनिःश्वस्य स ताम्नाक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन्	२८
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा ।	
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्यावित्	२९
न दोषेणाद्यगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।	
रामप्रयाजनं होतत्सुरजोदकं भविष्यति	३०
देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ।	
हितमेध भविष्यद्भि रामप्रयाजनादिह	३१
अभिधाद्य तु संसिद्धः कृत्या चैनं प्रदक्षिणम् ।	
आमन्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाग्रचीत्	३२
ततो याजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्धेमविभूषितान् ।	

ही सन्तापी, अविचारी, गर्बिष्ठ, स्वतःला भाग्यवती मननारी, ऐश्वर्यलुब्ध, सज्जना-
सारणी दिसणारी परंतु दुर्जन, दुष्ट आणि पापबुद्धि माप्ती माता कैकेयी, अर्धे
अपण समजा, हिच्यामुळेच रवन घर आलेले संकट पाहण्याचा मला प्रसंग आला
आहे. ” (१९-२७)

याप्रमाणे गळा दाटून आल्यामुळे अस्पष्ट उच्चार होत असलेल्या वागनें
भरद्वाजांना रागत असता त्या पुरुषभेष्ट भरताचे टोळे लात घेले व तो बुद्ध
होऊन सर्वाप्रमाणे गुरकारे टाई लायला. तेव्हां सशा प्रसारें भाषण करणाऱ्या त्या
भरताला महाबुद्धिमान् आणि रामाने वनवासांत जाण्याचा हेतु जाणारे महर्षि
भरद्वाज म्हणाले, “ भरता ! तू पैसेचीला याबद्दल दोष देऊ नको. या रामाच्या
वनवासांत जाण्याचा परिणाम मुन्नायद होईल कारण या रामाचा वनवासोक्त
पापपराच देव, दानव आणि त्रितोदिव ज्ञाते दाचे दित अर्जुन आहे. ” (२८-३१)

याप्रमाणे भरद्वाज मुनेंनी वागेनव्यवनर भरत त्यांना अभिरंजन करून
लावल्या टी तय र हा ला आता त्दाना प्रदक्षिण करून व त्यांचा निरोप घेऊन

अध्यारोहत्प्रयाणार्थं बहून्बहुविधो जनः	३३
गजरुन्या गजादयैव हेमरुदयाः पताम्निनः ।	
जीमूता इव चर्मन्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे	/ ३४
त्रिविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।	
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः	३५
अथ यानप्रवेक्षस्तु कौसल्याप्रमुखा स्त्रियः ।	
रामदर्शनमाह्वयः प्रययुर्मुदितास्तदा	३६
चन्द्रार्कतरणाभासां नियुक्तां शिपिकां शुभाम् ।	
आस्थाय प्रययो श्रीमान्मरतः सपरिच्छद	३७
सा प्रयाता महासेना गजराजिसमाजुला ।	
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इयोलितः	३८
यनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ।	
गङ्गाया पर्येलायां गिरिष्यथ नदीष्वपि	३९
सा संप्रहृष्टद्विपवाजियूथा त्रिशसयन्ती मृगपक्षिसंघान् ।	

‘सैन्याची तयारी करा’ म्हणून त्याने आज्ञा केली. तेव्हा दिव्य आणि सौम्यन मंडविलेले असे रथ मजून करून त्याच्या बरोबर सर्व तऱ्हेचे लोक तेथून निघण्यासाठी त्यावर चढले जरीन्दा धुली व पनाका धारण केल्या हातिंग व हत्ती हे वर्षाकार्णी गर्जना करणाऱ्या मेघाप्रमाणे गर्जना करीत करीत चालू लागले नानाप्रकारचे व मेठमोठे मूखवान् लहान-मोठे रथ चालू लागले आणि सर्व पायदळीही मार्गास लागले रामदर्शनाची इच्छा करणाऱ्या कौसल्या आदिकरून श्रिया आनंदित होऊन उत्कृष्ट रथात बसून जाऊ लागल्या आणि मुक्ताच उदय पावलेल्या चंद्रसूर्याप्रमाणे शोभाणारा व मोई बहान असलेल्या पाणखीत बसून वैभवशाली भरत स्वर्गजम्यामह चालला (२५-२७)

याप्रमाणे आकाशमध्यें उत्पन्न झालेल्या मोठ्या मेघाप्रमाणे दक्षिण दिशा व्यापून हत्तींनी व घोड्यांनी गजबजलेला ती प्रचंड मेनाही पाठोपाठ चालू लागला. घोड्यांचे वेग्यात गंगेच्या पश्चिम तारावर असलेली, पर्वतावराल व नदनारारावरील वने ओलाडून ती सेना पुढें गेली सागरा. आनंदित हत्ती व

महद्वनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ४०

इत्यार्षे श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे दिनवर्तितमः सर्गः ॥९२॥ [१४५२]

दिनवर्तितमः सर्गः ।

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।

अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः १

श्रद्धाः पृथतमुख्याश्च रुखद्वय समन्ततः ।

दृश्यन्ते वनवाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च ०

स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ।

धृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ३

सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ।

महीं संछादयामास प्रावृषि घामियाम्बुदः ४

तुरङ्गौघैरयतता वारणैश्च महावलैः ।

अनालक्ष्याचिरं कालं तस्मिन्काले यभूय सा ५

घोडे वाच्या ताज्यानी युक्त व पशुपश्वाच्या समुदायाना पावहन सोड-
णारी ती भरताची सेना त्या महावनामध्ये प्रवेश करताना पारच शोभं-
लागली, (३८-४०)

याप्रमाणे महामुनिब्राह्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिनाम्पातेल
अयोध्याकाण्डावरी व्याण्णवावा सर्ग संपन्न ॥ ९२ ॥

ती प्रचंड सेना जंगल लागली असता वनचर लोक आणि आपाण्या वळ-
पातील म्होरके हत्ती भेंडीने घाबरून जाऊन आपापऱ्या वळपासह इतस्ततः
सैरावैरा पळ लागले पर्यंताने व नवानजळ राहणारी अस्वले व ठिपकेवाले
हरिण भिऊन गेलेले दिमू लागले. याप्रमाणे नोट्या चतुरंग सेनेने परिवेष्टित
झालेल्या तो बर्मनिष्ठ दशरथपुत्र भरत आनंदित होऊन व उन्हासाने मार्ग चालू
लागला. महाम्ना भरतान्या त्या समुदायारख्या सेनेने वर्षागळी आवाज
व्याप्त करणाऱ्या मेघाप्रमाणे तो सर्व प्रदेश व्यापून जाऊन आणि पुढील
घोडे व हत्ती वाच्या योगाने ती सेना थोडा वेळपर्यंत त्या वेळ, जवळजवळ दिग-
भागी झाली, (१-५)

स गत्वा दूरमध्वानं संपरिश्रान्तवाहनः ।	
उवाच वचनं श्रीमान्वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम्	६
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् ।	
व्यक्तं प्राप्ताः स्मृतं देशं भरद्वाजो यमप्रवीत्	७
अयं गिरिदिचित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।	
एतत्प्रकाशते दूरार्चालमेघनिभं वनम्	८
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।	
धारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः	९
मुञ्चन्ति फुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ।	
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः	१०
किंनराचरितं देशं पश्य शशुभ्रं पर्वते ।	
हयैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम्	११
एते मृगगणा भ्रान्तिं क्षीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ।	
चायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला इवाम्बरे	१२

तेष्वा, बराच दूर मार्ग चालन गेल्यावर य वाहनं घडून गेल्यामुळे तो वैभव-
शाली भरत मंत्रिभेद वसिष्ठाना म्हणाला, “ भरद्वाज मुनेंनी प्रदेशाची
जमी माहिती सांगितली आणि जसा प्रकारे आम्ही ऐकले आहे, तशाच प्रकारचा
हा प्रदेश दिसत आहे. यावरून त्या प्रदेशावर आपण आलों, हे अगदी स्पष्ट
होत आहे. हा चित्रकूट पर्वत असून त्याचप्रमाणे ही मन्दाकिनी नदी आहे आणि
हे नीलमेघाप्रमाणे असलेले वन दुसरे दिसत आहे. आता लवकरच माझे पर्वता-
मारखे असलेले हत्ती चित्रकूट पर्वताची रम्य शिखरे, तुडवता जाऊ लागतील.
उन्हाळा संप यानंतर उदक धारण करणारे काले-वभिन्न मेघ ज्याप्रमाणे उदका-
ची शिष्ट करतात, त्याचप्रमाणे हे वृक्ष पर्वतशिखरावर फुलांची वृष्टि करीत
आहेत (६-१०)

“हे शशुभ्रा ! मगरांना व्याप्त झालेल्या समुद्राप्रमाणे अज्ञानां सभोवतीं गजघडून
गेलेला व विन्नरांना व्याप्त झालेल्या या प्रदेशामध्ये पहा. वातून हावून लाज-
लेले मेघमृदू उद्याप्रमाणे शरत्तुमधे आसनात शोभू लागतात, त्याचप्रमाणे

कुर्वन्ति कुसुमापौडाञ्छिरःसु सुरभीनिमी ।	
मेघप्रकाशैः फलकैर्दक्षिणात्या नरा यथा	१३
निष्कृजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ।	
अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे	१४
खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ।	
तं बहृत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम्	१५
स्पन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।	
एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने	१६
पतान्विभ्रासिताम्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ।	
एवमापततः शैलमधिवासं पतत्त्रिणाम्	१७
अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे ।	
तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथोऽनघ	१८
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ।	
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः	१९

सैनिकांनीं पळवून लाविलेले ते महावेगवान् पशूंचे कळप दिसत आहेत; मेघ-सारख्या ढालांनीं युक्त असलेले हे सैनिक दक्षिणेकडील लोकांप्रमाणे फुटाचे मुवासिक तुरे डोक्यावर लावीत आहेत. आम्ही येण्यापूर्वी निःशब्द असलेले आणि म्हणूनच दिसण्यातही भवकर असें हे वन आतां लोकांनीं भरलेल्या अयोध्येप्रमाणे गजबजलेले दिसत आहे, घोड्याच्या सुरांनीं उडालेल्या धुडई आकाश व्यापून टाकले आहे आणि माझे प्रिय करण्याकरिताच को काय, बघू तिला लवकर दाहून नेत आहे. (११-१५)

“ शत्रुघ्न ! घोडे जोडलेले व सुर्य मुख्य सारथी ज्यांवर बसले आहेत असे हे रथ वनातून वेगाने चाललेले तूं पहा आणि याप्रमाणे दिसल्यात मुंदर असे हे मोर घाबरून जाऊन पक्ष्यांचे निवासस्थान असलेल्या पर्वतावर उडून जात आहेत. ते पहा. हा प्रदेश मला करच मनोहर दिसत आहे हे निपाप शत्रुघ्न ! इ स्वर्गाप्रमाणे भस्मगारा प्रदेश तापत्याचे निवासस्थान असल्याचे स्पष्ट होत असे हरिणोमह असलेले हे हरिण शरिरावरील त्रिषक्यांच्या योगाने नानाप्रकारचे.

साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम् ।	
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ	२०
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।	
विचिशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः	२१
ने समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।	
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्रमत्रैव राघवौ	२२
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ।	
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्रमत्र तपस्विनः	२३
नन्दुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ।	
सैन्यानुवाच सर्वास्तानमित्रथलमर्दनः	२४
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ।	
अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च	२५
पथमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः ।	
भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत्	२६

पुलांनीं शृंगारव्यासारखे वनामध्ये मनोहर दिसत आहेत. तरी आतां सैन्याना खुगाल पुढें जाऊं या आणि ते पुरुषश्रेष्ठ राम-लक्ष्मण दृष्टीस पडतील, अशा रीतीनें त्यांना यन शोधूं या. ” (१६-२०)

हें भरताचें भाषण ऐकल्यावर हातांमध्ये शस्त्र घेतलेल्या शूर पुरुषांनीं त्या घनामध्ये प्रवेश केला, तेव्हां त्यांना तेथें धूर दृष्टीस पडला. तेव्हां तो धूर पाहून ते भरताप्राचीं आले आणि त्याला म्हणाले, “या निर्जन प्रदेशामध्ये अग्नि असण्याचा संभवच नाही. यावरून याच ठिकाणीं रघुवंशज राम-लक्ष्मण असण्याचें स्पष्ट होत आहे. अथवा ते पुरुषश्रेष्ठ शत्रुतापन राजकुमार जर येथें नसतील तर या ठिकाणीं रामागारखे इतर तपस्वी असतील, हें ठपडच आहे. ” हें त्यांचें युक्ति-युक्त भाषण ऐकून शत्रुसैन्याचें मर्दन करणारा भरत त्या सर्व सैनिकांना म्हणाला, “ तुम्ही येथें सज्ज होऊन रहा; येथून पुढें जाऊं नका. सुमंत्र व धृति यांना गरोदर घेऊन मीच तिकडे जातो. ” (२१-२५)

याप्रमाणें भरतानें सांगितल्यावर ते सैनिक तेथेंच समोवतीं उभे राहिले

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः ।
 वभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा २७
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोद्धाकाण्डे त्रिनवतितमे, सर्ग ॥१३॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

[२४७५]

दीर्घकालोपितस्तासिन्गिरौ गिरिवरप्रियः ।

यैदेहाः प्रियमाकाङ्क्षन्स्यं च चित्तं विलोभयन् १

अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।

भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः २

न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः ।

मनो मे याचते हृष्टा रमणीयमिमं गिरिम् ३

पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ।

शिखरैः समिधोद्भिज्जैर्घातुनद्भिर्विभूषितम् ४

केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसंनिभाः ।

आणि निऊडे तो धूर दिमत होना, तिकडे भरतानें दृष्टि बळविली, भरतानें उभी केलेली ही सेना आपल्या निव साररितां योग्य ठिकाण पाहूं लागली आणि प्रिय रामासीं भरताची भेट झाल्याचें कळून आपल्यामुळें तर तिला विशेषच आनंद झाला. (२६-२७)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नांवान्न आदिकाव्यमूर्ति अथोद्धाकाण्डादौर्द्धाकाण्डावा सर्ग संपला ॥१३॥

उत्कृष्ट पर्वतावर राहणें ज्याला आनंदें लागलें होतें आणि उदाला त्या चित्रकूटपर्वतावर राहून बरेच दिवस झाले आहेत, असा देवागारला असलेल्या दशरथपुत्र राम सीतेची व स्वतःची करमणूक करण्याच्या इच्छेनें निता, इंद्रानें ज्याप्रमाणें इंद्रांगीला दाखवावा त्याप्रमाणें, तो अजून चित्रकूट पर्वत दाखवूं लागला, तो म्हणाला, “ हा रमणीय पर्वत पाहून, हे कल्याणि ! राज्यभ्रंश आणि आप्तेष्टाचा वियोग यांच्या योषनें माझ्या मनाला मुर्च्छितेवस्त झाला हे नाही. हे भद्रे ! धातूनीं युक्त अग्लेच्या गगनचुंबित शिखरांनीं विभूषित आणि नानाप्रकाराचा पक्षिगर्गानीं संस्र असलेला हा पर्वत पदा. धातूनीं विभूषित

पीतमात्रिष्टवर्णाश्च केचिन्मणिप्रप्रभा	७
पुष्पाङ्गकेतवामाश्च केचिन्न्योतीरसप्रभा ।	
पिराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूयिता	८
नानासृगगणैर्द्वीपितरक्षदृक्षगणैर्वृतः ।	
अदुष्टैर्मान्यय शैलो बहुपक्षिममाकुल	९
आन्नजम्पन्नैर्लब्धं प्रियायै पनमर्घयै ।	

अङ्गोलैर्मन्यतिनिशैर्विल्वतिन्दुकवेणुभिः	८
काश्मर्यारिष्टवरणैर्मधुकैस्तिलकैरपि ।	
यदर्यामलकैर्नोपैर्वैश्वधन्वनवीजकैः	९
पुष्पवाद्भिः फलापेतैश्चयाचद्भिर्मनोरमैः ।	
एवमादिभिराकीर्णः क्षिरं पुष्यत्ययं गिरिः	१०
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान् ।	
किन्नरान्द्वन्द्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः	११
शाखावसक्तान्खड्गान्श्च प्रथराण्यग्न्यराणि च ।	
पदय विद्याधरस्त्राणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान्	१२
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पन्दैश्च क्वचित्क्वचित् ।	
रुच्यद्भिर्मात्स्यं शैलः स्रवन्मद् इव द्विपः	१३
गुहासमीरणो गन्धाम्रानापुष्पमयान्वहन् ।	
घ्राणतर्पणमभ्येस्य कं नरं न प्रहर्षयेत्	१४
यदीह शरदोऽनेकास्तथा सार्धमनिन्दिते ।	
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधर्यति	१५

दिसत आहे. आवा, जामळी, छोत्र, खिरणी, जगस, धव, अकोड, भव्य, तिवस-
बेल, टेंगुर्ली, फळक, शिवणी, निंबे, वायवरणा, मोहा, तिळवा, बोरी, आयळी,
कळंब, वेत, इंदयव व ईडलिंबू इत्यादि प्रकारचे मनोहर पळवृक्ष, पुष्पवृक्ष
व छायावृक्ष यांनी म्यात झालेला हा पर्वत शोभून दिसत आहे. (७-१०)

“ रम्य पर्वतशिखरावर असलेले हे कामोद्दीपक प्रदेश व त्या प्रदेशावर
मोठ्यानी विहार करणारे विचारी विभर, हे कन्याणि ! तूं पहा. वृक्षशामात
जोंबत असलेली विद्याधरांची सद्गं व त्यांच्या श्रियाची उत्कृष्ट यत्ने आणि
त्यांची अतिशय मनोरम विहारस्थले पहा. उरच प्रदेशावरून वहात येणारे धव-
धवे व भूमि फोडून वहात जाणारे शरे याच्या योगाने हा पर्वत मदस्य व होत
असलेल्या हत्तीप्रमाणे दिसत आहे. गुह्या दारांतून येणारा, नानाप्रकारचा
उत्थाचे अनेक गंध वाहून येणारा आणि घाणेंद्रिय तृप्त करणारा हा वायु जपडून
जाल असतां कोठ्या करे पुरवता आनंदित करणार नाही ? हे निष्पाप शिबे !

यदुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।	
विचित्रशिखरे हासिन्नतवानसि मामिनि	१६
यनेन यनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् ।	
पितृश्चानृण्यता घर्मे मरुतस्य प्रियं तथा ।	१७
वैदेहि रमसे कश्चिच्चित्रकूटे मया सह ।	
पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्यसंमतान्	१८
इदमेवामृतं प्राह राज्ञि राजर्षयः परे ।	
यनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः	१९
दिलाः शैलस्य शोमन्ते विशालाः शतशोऽभितः ।	
यदुला यदुलैर्बर्णनीलपीतसितारुणैः	२०
निशि भान्त्यन्वलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ।	
ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या श्राजमानाः सहन्वशः	२१
केचिरक्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः ।	

ता ठिकाणी तू आणि लक्ष्म्या यासह जरी मी पुष्कळ वर्षे राहिलीं तरा मला दुःख वाटणार नाही. (११-१५)

“ माते ! त्रिपुल पुष्पे व फले, नानाप्रकारचे पर्वतगण आणि अद्भुत शिखरे यांनी युक्त असलेल्या या पर्वतावर माझे मन अधिकच प्रकुण्ठित होत आहे. या यनवासाच्या योगाने मला दोन फले मिळालीं. मग्याच्या पालनरूपी धर्मासंबंधाने पितृव्याच्या ऋणातून मुक्तता हे एक व मरुताचा मनोरथ परिपूर्ण होणे हे दुसरे हे वैदेहि ! माया, वाचा आणि मन यांना अभिन्न देणारे असे अनेक प्रकारचे पदार्थ चित्रकूट पर्वतावर माझ्यासह पाहून सलक्ष्मणा करणे तुला सुखावह वाटत आहे ना ? हे राजपति ! माझे पूर्वेचे जे प्राचीन राक्षसि त्यांनी, वनात राहणे हेच मोक्षसाधन म्हटले आहे कारण वनामध्ये विधिपूर्वक राहणे व देहत्यागानंतर हिरण्यगर्भस्थान प्राप्त होण्याचे साधन आहे, असे म्हणतात. निळा, निळा, पाटला आणि तांबडा या वर्णांच्या योगाने पर्वताच्या असंख्य विशाल शिला शोभत आहेत आणि या श्रेष्ठ पर्वतावर क्षळकृत असलेल्या हजारों आंघोरी रात्रीचे वेळीं अपल्या तेजाने अग्न्याच्या ज्वालाप्रमाणे भासतात. (१६-२१)

केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि	२०
मित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।	
चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः	२३
कुण्डस्थगर्पुनागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ।	
कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेक्षयदलायुतान्	२४
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।	
कामिभिर्विनिते पश्य फलानि विविधानि च	२५
वस्यौकसारां नलिनीमतीत्यैयोत्तरान्कुसुम् ।	
पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः	२६

इमं तु कालं यनिते धिजहिषांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन ।

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः २७

इत्यार्षे धीमता ॥ वा० आदिकाव्येऽथोध्यकाण्डे चतुर्नवतितम सर्गः ॥ १४४ ॥ [१५०६]

‘ हे श्रिये ! या पर्वतावरील काही प्रदेश घासारखे दिसत असून, काही बाग सारखे दिसत आहेत आणि काही प्रदेश तर एकेकाच शिलेने युक्त असूनहि पुष्कळ लोकाना राहता येईल असे दिसत आहेत हा चित्रकूट पर्वत पृथ्वीच्या पोटातून बाहेर निघाल्यासारखा दिसत असून त्याचे हे शिखर सर्व बाजूंना उत्तम दिसत आहे कुण्ड, म्थगर, पुन्नाग आणि भूर्जपत्र या उन्हाची पाने याची आस्तरणे असलेल्या आणि कमलाच्या पाकळ्या ज्यावर पसरल्या आहेत अशा काही लोकाना या उन्हाच्या तू पहा. हे श्रिये ! कमलपुष्पाच्या माळा या ठिसाणीं चुरगळ्या जळत इकडे तिकडे उडवले-या दिसत आहेत आणि त्याचप्रमाणे नानाप्रकारची फळे विपरीत जनांनी उपभोग घेऊन टाकलेली दिसत आहेत. (२२-२५.)

“ कुशेक्षमरी, कुशेक्षमरी व उत्तर कुशेक्ष यांनादेखील लाजवेंत असल्याने अतिशयच मुदर अगलेला हा चित्रकूट पर्वत विपुल सुक्रे, फळे व उदक दर्शनाला शोभत आहे श्रिये ! श्रेष्ठ अशा स्वर्गाय नियमोनीं सज्जनाच्या मार्गाचे अवरोध करणारा मी चौदा वर्षे पूर्ण होईपर्यंत तूं आणि लक्ष्मण यासह जर येथे आनंदीत राहिलों, तर कुलधर्म श्रद्धिगत केन्नाचे मारुन मला लाभेल = (२६-२७)

पञ्चनवतिनमः सर्गः ।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।
 अदर्शयच्छुमजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् १
 अत्रवीथ्यं वरारोहां चन्द्रचारुनिभाननाम् ।
 विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः २
 विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
 कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ३
 नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
 राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ४
 मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम् ।
 तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ५
 जटाजिनधराः काले यत्कलोलोत्तरवाससः ।
 श्रुपयस्त्यवगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ६
 आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वयाहवः ।

याप्रमाणे महामुनिवा-मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातीत
 अयोध्याकांडापर्यंत चान्यणवाया मार्ग संपला. ॥९४॥

त्यानंतर पर्वतावरून निघून तो कोसलाधिपति राम शुभ जलाने युक्त व रम्य
 अर्णा मंदाकिनी नदी सीतेला दागवूं लागला आणि तो कमलाप्रमाणे नेत्र असलेला
 राम चंद्रप्रमाणे आन्हादगारक मुरळी अमलेच्या त्या सुंदर विदेहराजकन्येला म्हणाला.
 “ही रम्य मंदाकिनी नदी तूं पहा हिच्यामध्ये हंस आणि सारस पक्ष्यांनी आश्रय
 घेतलेला अमून पुष्पांनी ॥ आश्रयगारक वाळवंटांनी ही युक्त आहे. मानाप्रकारचे
 प्रकुशित व फलसंपन्न उग्र हिच्या तीरावर भरपूर असल्यामुळे कुबेराच्या सौगंधिक
 मरीचराप्रमाणे ही दिसत आहे. मृगांचे वलय पाणी पिऊन येत्यामुळे ज्यातील
 उदक गटूळ झाले आहे, अशा ही रमणीय तीर्थे मला अननुभूत आनंद देत
 आहेत (१-५)

“हे प्रिये ! जटा व अजिन धारण करून वस्त्रले परिधान करणारे ऋषि वेळेवर
 मंदाकिनी नदीमध्ये स्नान करीत आहेत. हे विशालनयने ! निर्मल आचरणाने

एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः	७
मारुतोद्भूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।	
पादपैः पुष्पपत्राणि सृजद्भिरभितो नदीम्	८
कचिन्माणिनिकाशोदां कचित्पुलिनशालिनीम् ।	
कचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम्	९
निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् ।	
पोद्भूयमानानपरान्पश्य त्वं तनुमध्यमे	१०
पश्यैतद्वल्गुवचसो रथाङ्गाद्वयना द्विजाः ।	
अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कृजन्तः शुभा गिरः	११
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।	
अधिकं पुरवासाश्च मन्ये तव च दर्शनात्	१२
विधूतकल्मषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ।	
नित्यविक्षोभितजलां विगादस्व मया सह	१३

युक्त असलेले हे दुसरे ऋषि हात बर करून सूर्याची उपासना करीत आहेत. वायूच्या योगाने ज्यांचे शेंडे हालत आहेत आणि म्हणूनच ज्यावरून फुले व पाने गळत आहेत, अशा नदीच्या दोहों तीरांवर असलेल्या वृक्षांच्या योगाने हा पर्वत जणू नृत्य करण्याकरिताच प्रवृत्त झाल्यासारखा दिसत आहे. कोठे कोठे मोत्याप्रमाणे असलेल्या पाण्याने, कोठे कोठे बाळबंटानी आणि कोठे कोठे इकडे तिकडे असलेल्या सिद्ध जनांनी युक्त असलेली ही मन्दाकिनी नदी तूं पहा. हे वृक्षोदरी ! वायूने उडून आलेले आणि पाण्यावर तरंगत असलेले फुलाचे गुच्छ तूं पहा. (६-१०)

“ हे कल्याणि ! ते पहा, मनोहर शब्द करणारे आणि मंजुळ शब्द उच्चारित असलेले हे चक्रवाक पक्षी बाळबंटाने बसत आहेत. हे कल्याणि ! चित्रकूट पर्वत आणि मन्दाकिनी नदी यांचे दर्शन अयोध्या नगरीतील वामनव्यापेक्षांच नव्हे तर तुझ्या दर्शनापेक्षाही अधिक सुखावद् आहे, असें मला वाटते. पापशासन झालेल्या आणि तप, दम व दाम यांनी युक्त असलेल्या सिद्धाकडून जिथे उदक नेहमी शुद्ध केले जाते, त्या मन्दाकिनी नदीमध्ये तूं माझ्याबरोबर रान कर.

ससीवच्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि १४

त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ।

मन्यस्य चनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् १५

लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ।

त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयती मम १६

उपस्पृशंस्त्रिपवणं मधुमूलफलाशनः ।

नायोध्याय न राज्याय स्पृहये च त्वया सह १७

इमां हि रम्यां गजयुथलोडितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।

सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति य स्यान्न गतक्लमः सुखी १८

इतीव रामो बहुसंगतं यच्चः प्रियासहायः सरितं प्रति शृण्वन् ।

चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः १९

इत्यादि श्रीमद्रा० वा० आदिकाण्डेऽयोध्याकाण्डे पञ्चमवर्तिनम् सर्ग ॥९५॥ [१५०-२]

सीते ! मन्दाकिनी तुझा मंत्रीण आह, असे समजून ताबवी व पाडरा कमलें बाजूला सारीत सारीत तू या मन्दाकिनी नदीमध्ये स्नान कर. हे श्रिये ! येथील अजगर नागरिक लोकाप्रमाणें, चित्रकूट पर्वत अयोध्येप्रमाणें आणि ही मन्दाकिनी नदी सरयूप्रमाणें आहे, असें समज (११-१५)

“वैदेहि ! धर्मात्मा लक्ष्मण माझ्या आहेत आहे, तू मला अनुकूल असून मला आमदरीत आहेम त्रिकाल-ज्ञान करून त्यादिष्ट मुळें व फळें खाऊन तुझ्यासह येथें मी रहात अस-त्यानें अयोध्येची अवघा राज्याचीही मला आठवण होत नाहा इत्ता, मिह आणि वानर हे जित्यातील पाणी पितात, इत्ताच्या कळपानीं जिल्हा घुमवून टारलेली आहे आणि पुष्पराशानीं व प्रफुल्लित वनप्रदेशानीं जी युक्त आहे, अशा या रम्य मन्दाकिनी नदीमध्ये स्नान करून सर्व भ्रमाचा परिहार होऊन-तुम्ही मुक्ती न झालेल्या अशा कोणीही पुरुष नाहीं ” याप्रमाणें प्रिय श्रीसह अगलेला रघुवंशवर्धन राम मन्दाकिनी नदीमंथनाने अनेक प्रकार उत्कृष्ट असें भाषण करीत करीत काजळाप्रमाणें काज्याभोर व रम्य अशा चित्रकूट पर्वतावर गचार रफ लागला (१६-१९)

यष्णवतितमः सर्गः ।

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ।	
उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ।	१
ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् ।	२
सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः	
संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ।	३
तद् दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम्	
उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः ।	४
वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्नगिरिकन्दरे	
परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यताम् ।	५
त्यदर्थमिह विन्यस्ता स्थियं नृक्षणसमा शिला	
यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव कंसरैः ।	६
राघवेणैवमुक्ता सा भीता प्रकृतिदक्षिणा	

याप्रमाणं महासुनिवासीनिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्यातील अथोप्याकाडापैरी पचागवावा सर्ग संपला ॥ १५ ॥

चित्रकूटपर्वत आणि जुबेराच्या सौम्यधिक सरोवराप्रमाणे असणारी रम्य मंदारिनी नदी गांतेला दागविन्यानंतर रघुवंशज रामाने चित्रकूटपर्वताच्या पायथ्याशी असलेली एक गुहा पाहिली. ती गुहा मनोहर असून शिलानी व धातूनीं युक्त होती आणि सुगंधित मसरंदाचा खाव करणाऱ्या व पुष्पभारानी बांबू-या वृक्षानी ती व्याप्त झालेली होय आणि अगदी एकाच प्रदेशामध्ये असून त्या ठिकाणी पुष्कटच मत्त पक्षिण होते. तेव्हा सर्व प्रणयोच्या मनाला प दृष्टीला येथून टाकणारा तो वनप्रदेश पाहून विस्मित झालेला तो ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम गांतेला म्हणाला, “ वैदेहि ! हे गिरिकंदर पाहून तुझ्या ओळखांचे पारणे द्रिष्टे गाय ! (१-६)

“ निवृत्त अनेक तर अमरप्रहार करणाऱ्यां तो हे गुहास येथे येत. गुह्यगुह्या आणि सगट अशा ही शिवा तुझ्याचरणांचे येथे ठेविली आहे. दिव्या बाह्या

उवाच प्रणयस्त्रिगुणमिदं श्लक्ष्णतर वचः ।	
अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन	७
बहुरो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः ।	
एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह	८
सह भर्तृनवद्याह्नी रन्तुकामा मनस्विनी ।	
तामेवं द्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत्	९
रम्यं पश्यसि भूतार्यं वनं पुष्पितपादपम् ।	
पश्य देवि निरो रम्ये रम्यपुष्पाद्वितानिमान्	१०
गजदन्तक्षतान्वृक्षान्पश्य निर्यासवर्षिणः ।	
त्रिलिङ्गायिरुतैर्दोषै रदतीथ समन्ततः	११
पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते ।	
मधुरां कदणां घाघं पुरेच जननी मम	१२
विहगो भृङ्गराजोऽयं शालन्कन्धसमास्थितः ।	
संगीतमिव कुर्याणः कोकिलेनायकूप्रति	१३

परागयुक्त फुलानी बहरलेला एक रूक्ष आहे ” याप्रमाणे रामाने म्हटले अमना स्वभावतःच मरल असलेली ती सीता प्रेमासुल्लेखित आणि अत्यंत मधुर अशा शब्दांनी रामाला म्हणाली, “रघुनन्दन! आपल्या वचनाला मला अवश्य मान दिला पाहिजे ही दृष्टा आपल्या अंतःकरणांमध्ये आन वारंवार घोलत आहे ” (५-८)

याप्रमाणे बोलत ती मुर्छितवती व निर्दोष अवयवानो युक्त असलेली सुंदरी सीता भयार्थमह मनोरंजन करण्याकरिता त्या शिल्लेजवळ गेली आणि तेथे ती सीता रामाशी भाषण करीत अमन्याच राम निला म्हणाला, “असत्य पुष्पित वनाना युक्त अमन्त्रेण रम्याय वन तर तू पहात आहेगच, परंतु देवि ! ना रम्य पर्वणावर मनोहर पुष्पानी युक्त. हत्तीच्या दाटनी शेत पडलेले व टिकाचा ग्याव करीत अमलेले हे वृक्ष तू पहा. समोवार होत असलेल्या शिगे-च्या मोट्या आवाजाने हा पर्वत जोराने रोदन करीत अमन्यासारखा भासत आहे पूर्वी माझी मता ज्याप्रमाणे मधुर व रुक्ष म्वराने “पुता, पुता ” असे म्हणत होती, त्याप्रमाणे हा पुत्रवन्मड पक्षी “पुता ! पुता ! ” असे म्हणत

अयं वा बालकः शङ्के कोकिलानां विहंगमः ।

सुखयदमसंबद्धं तथा होष प्रभापते १४

एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता ।

दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि त्वमायिता १५

एवमुक्ता प्रियस्याङ्गे मैथिली प्रियभाषिणी ।

भूतस्तरां त्वनिघाङ्गी समारोहत मामिनी १६

अङ्गे तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा ।

हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् १७

स निघृम्याङ्गुलिं रामो घौते मनःशिलोभये ।

चक्रार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा १८

यालार्कसमयर्णेन तेजसा गिरिघातुना ।

चक्रासं विनिविष्टेन ससंध्येच निशा सिता १९

केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ।

आहे शास्त्रवृक्षच्या तुध्यावर बसलेला ॥ भूगराज पक्षा कोकाल पक्ष्य वई जणू सगातास सुरवात करण्यासाठी शब्द करीत आहे मला वाटते हा पक्ष कोकिलांचा बालक असावा, कारण हा काही सुखवद् आणि काही असबद्ध असा ध्वनि त्याच्याप्रमाणे करीत आहे आणि हे देवि ! श्रम झाले असता उद्याप्रमाणे तू मला अति चिकटून रहातेस त्याप्रमाणे पुष्पभाराने लवलेली ही प्रफुल्लित लता लरीलर वृक्षाला लगटून राहिल्यासारखी दिसत आहे ” (८-१५)

याप्रमाणे रामाने भाषण केले असता प्रिय भाषण करणारी व निर्दोष अथवा यवानी युक्त असलेली ती सीता प्रिय भल्याच्या अगदी जवळ बसला देव कन्येप्रमाणे असलेला ती साता रामाच्या अकावर बसली असताना रामाच्या मनात काही कामविकार निर्माण व्घून त्याला अननुभूत आनंद देऊ लागला तेव्हा निर्मल आणि उच्च अशा एका मन शक्तिवर आपले बोट घालून संत-व कणाळीं रामाने मनांहर तिलक लाविला, तेव्हा सधिकाळच्या अग्राने युक्त असा लेला रात्रि जशा शोभू लागते तशी बालसूर्य सारख्या वर्णाने युक्त अशी तेजस्वी अशा त्या कणाळीं त्याविषया पर्वतधातूच्या तिन्हाकाने साता शब्द

वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन	२७
तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ।	
साहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम्	२८
तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ।	
गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम्	२९
ताचन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ।	
समलंचक्रनुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ	३०
प्रावञ्चवनमालौ तौ कृतार्पाङ्गाघतंसकौ ।	
भार्यापती तावचलं दोमयांचक्रनुर्भृशम्	३१
पथं स विदिधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ।	
बाजगामाधमपदं सुसंस्लिष्टमलंकृतम्	३२
प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरवत्सलः ।	
दर्शयन्निविधं धर्मं सीमिभिः सुरतं तदा	३३
शुद्धयाणद्वतांस्तत्र मेध्यान्कृष्णान्मृगान्दश ।	

अशोक पुष्पैः मिलन्दाद्या उद्देशान् तौ वेदेही " इक्ष्वाकुनन्दना । आपाता वनामर्थं आकृ " इत्यादि रामात्मा इह्याली. (२१-२७)

राशीकृतान्शुष्यमाणानन्यान्काञ्चन काञ्चन	३४
नद् दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेभ्रीता प्रीतोऽभवत्तदा ।	
क्रियन्तां वलयश्चेति रामः सीतामथावज्ञात्	३५
अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताऽथ वरघर्णिनी ।	
तयोरुपददङ्गाश्रोमंधु मांसं च तद्गुहम्	३६
तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशीचयोः ।	
विधिवज्ज्ञानकी पञ्चाञ्चके सा प्राणधारणम्	३७
शिष्टं मांसं निरुष्टं यच्छोषणायाचकल्पितम् ।	
तद्ग्रामयचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत	३८
तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् ।	
यस्या हारान्तरचरः कामचारी विहंगमः	३९
काकेनारोप्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् ।	
सा चुकोपानयद्याह्नी मर्त्यप्रणयदर्पिता	४०

काळवीट आणि राम घालून मुक्त ठेवलेले आगन्गी काही मृग रामाच्या दृष्टीस पडले. मुमिनापुत्र लक्ष्मणाचे ॥ कार्य पाहून रामाला अत्यन्त आला व “ बलि होऊं या ” असे तो म्हणिला म्हणाला; प्रथम भूताना त्यांतला भाग अर्पण केव्हाचर त्या सुंदरी सीतेने त्या उभयतां भावांना मग व मांस भरपूर वाटले. (३३-३६)

इतश्चेतश्च तां काको वारयन्ती पुनः पुनः ।	
पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम्	४१
तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भुकुटीपुटसूचितम् ।	
मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यपेक्षयत्	४२
स धृष्टमानो विहगो रामवाक्यमचिन्तयन् ।	
सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः	४३
सोऽभिमन्य शरैर्पीकामैपीकास्त्रेण वीर्यवान् ।	
काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः	४४
स तेनाभिद्रुतः काकस्तौल्लोकान्पर्यगात्ततः ।	
देवैर्दत्तचरः पक्षी हारान्तरचरो ऋधुः	४५
यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ।	
इपीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत्	४६
स मूर्धा न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ।	
सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयद्विरम्	४७

इकडून, तिकडून त्या कावळ्याला हाकीत असलेल्या, त्या संतापलेल्या सीतेला ह्याने पंख, चोंच आणि नखे यांच्या योगाने भंडावून सोडले. रागाने तिचे ओठ स्फुरण पावत आहेत, भुंवया कोधाने वक्र शब्द आहेत, असे पाहून कुतूहलुलोत्पन्न रामाने त्या कावळ्याला हाकलण्याचा प्रयत्न केला. तथापि धोड असा तो कावळा रामाच्या भाषणाकडे लक्ष न देत सीतेच्या अंगावर धावून गेला न हें पाहून मात्र राम अभिक्व संतापत नंतर त्या पुष्पभेष्ट पराक्रमी रामाने बाणाच्या एका काडीला ऐपीकास्त्राने अभिमन्त्रण केले आणि त्या कावळ्याकडे ती काडी सोडून दिली तेव्हा त्या ऐपीकास्त्राने पछाटलेला कावळा तीन्ही लेकात सरावरा उडू लागला देवांनी वर दिल्यामुळे सीतेच्या हारामोवती फिरत्या घालणारा तो शुद्र पक्षी जिस्डे जिस्डे जऊ लागला, तिकडे जिस्डे भुताप्रमाणे मागे लागलेली ती काडी त्याच्या दृष्टीप पड लागली असता तो पुनः परत रामाकडे अला सीतेच्या समक्ष रामाच्या पायावर उडून ठेवून त्याला चरग आला आणि मनुष्यपत्नीने म्हणत,

प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामर्थ्यमस्तु मे ।	
अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे क्वचित्	४८
त काकमर्जीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् ।	
सानुजोऽशतया धीमानिष्ट वचनमर्थवत्	४९
मया रोषपरीनेन सीताप्रियद्वितार्थिना ।	
अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम्	५०
यस्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्व जीवितेऽप्यस्य ।	
अत्रास्येक्षतां त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागत	५१
अमोघं नियतामस्त्रमेवमङ्गं परित्यज ।	
किमङ्गं शतयतु ते शरैर्यथा त्रीहि मे	५२
पतायद्धि मया शक्यं तत्र कर्तुं प्रिय राग ।	
एकाङ्गहीनं हास्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम्	५३
एवमुक्तस्तु रामेण सप्रधार्य स वायस ।	
अभ्यगच्छद्वयोर्दण्डयागमेरस्य पण्डितः	५४
सोऽत्रगीद्रात्र काको नेत्रमेव त्यजाम्यहम् ।	

४ गमा । मन्वरं दृष्ट्वा कर, मास प्राण वाचनं यः अयत्नात् प्रमत्तदृष्टेः स्यात्
 ओठेंही आश्रम मिळत नाही " (४१-४८)

एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादाच्चराधिप ५५

रामानुशातमस्त्रं तत्काकस्य नयनेऽपतत् ।

वैदेही विस्मता तत्र काकस्य नयने हते ५६

निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ।

लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ५७.

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ [१५८२]

सप्तनवतितमः सर्गः ।

तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ।

निपसाद्य गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् १

इदं मेध्यमिदं स्यादु निष्टममिदमग्निना ।

पयमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः २

तथा सप्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।

सैन्येण्यश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ३

कावच्याने दोहोपरीं एका नेत्राचा त्याग करण्याने ठराविले, आणि नंतर तो कावळा रामाला म्हणाला, " मी एका नेत्राचा त्याग करतो. प्रजाधिपते ! तुरंग प्रसादाने मी एका डोळ्यानेही जिवंत राहोण, " असे त्याने सांगितल्यानंतर रामने अनुज्ञा दिलेले ते ऐषीच अन्न कावच्याच्या नेत्रावर जाऊन पडले आणि अर रीतीने त्या कावच्याचा नेत्र अग्न्याने नाहीसा झालेला पाहून सीता आश्चर्याने दड झाली. त्यानंतर रामाला प्रणाम करून तो कावळ्या आपल्या इच्छेला आले निष्ठे निष्ठूत गेला आणि रामाने लक्ष्मणाने घेऊन आपली पुढली कामे करणारे आरंभ केले. (५४-५७).

याप्रमाणे महामुनिवाचार्थकिप्रगीत श्रीरामायण या नावाच्या आदिकाव्याच्या अयोध्याकाण्डाचे अष्टमोऽध्याय सप्तमः सर्गः ॥ ९६ ॥

ती परताविलेला नदी दाखविण्यानंतर वेगवेगळे मोम दाखवून सत्तेचे करमणूक करीत तो रान पर्वगच्या शिखरावर बसला. " हे मास पवित्र आहे, हे स्वर्गद्वार आहे आणि हे अग्नीवर भाजलेले आहे " असे सांगून मागत तो धर्मनेत्र रत्न घेतेत तेथे बसला अमलना जवळ जवळ वेळेलायलेल्या भरतान्या मन्त्राचे

० हा सर्ग प्राक्षिप आहे असे काही टीकाकार मानतात.

एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ।	
अर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयूथाद्बुधुर्दिशः	४
स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं गुत्राव राघवः ।	
तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूयपानन्ववैक्षत	५
तांश्च विप्रद्रुतान्द्रष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनम् ।	
उवाच रामः सौमित्रि लक्ष्मणं दीप्ततेजसम्	६
हन्त लक्ष्मण पश्येद्द सुमित्रासुप्रजास्त्वया ।	
भीमस्तनितगम्भीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः	७
गजयूथानिवारण्ये महिषा वा महावने ।	
विप्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः	८
राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते घने ।	
अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित्सौमित्रे शातुमर्हसि	९
सुबुध्नरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ।	
सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहार्हसि	१०

धूळ व सैन्याचा ध्वनि यानीं आकाश व्यापण्यास सुरुवात केला व या वेळीं त्या मोठ्या शब्दाने घाबरून गेलेले आपापल्या कळपाचें रक्षण करणारे मत्त पशु आपला कळप सोडून चारी दिशास सैरावैरा धावूं लागले (१-४)

सैन्यापासून उत्पन्न झालेला तो शब्द ऐकून आपापल्या कळपाचें रक्षण करणारे ते सर्व पशु पळत असलेले रामानेही पाहिले आणि त्या पक्ष लागलेल्या पशूंना पाहून व तो मोठा शब्द ऐकून राम उज्ज्वल तेजाने युक्त असलेल्या सुमित्रा-पुत्र लक्ष्मणाला म्हणाला, “ लक्ष्मणा ! तुझ्या योगानें सुमित्रा शरोखर सुपुत्रवता शाली आहे. इकडे पहा, भयंकर मेघमर्जनेप्रमाणें गम्भीर ध्वनि ऐकू येत आहे. हत्तीचे कळप, रेंडे आणि हरिण एकाएकी या महावनामध्ये चारी दिशास पळत सुटले आहे तेव्हा सिंहांना लाना घाबरवून सोडले आहे निःश्चायाने राजा अथवा राजकुमार वनामध्ये भ्रमण करीत आहे अथवा दुसरेच एखादें श्वापद तेथें आले आहे, याचा शोध कर. लक्ष्मणा ! या पर्वतानर पक्षानाही अन्निमण करता येणें अ यंत कठीण आहे. तेव्हा हें सर्व काय आहे, तें सर्व काही ममजून घे.” (५-१०)

स लक्ष्मणः संत्वारितः सालमाख्य पुष्पितम् ।	
प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशमवैक्षत	११
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ।	
गजाश्वरथसंघाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः	१२
तामश्वरथसम्पूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ।	
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत्	१३
अग्निं संशमयत्यार्यः सीता च भजतां गुहाम् ।	
सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा	१४
नं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।	
अङ्गावैक्षस्य सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम्	१५
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।	
दिधक्षन्निव तां सेनां द्रुपितः पावको यथा	१६
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्यामिपेचनम् ।	
आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः	१७

याप्रमाणे रामाने संगितव्यावर लक्ष्मण घाईनेच सर्व दिशा निरखन पाहण्या-
करिता एका प्रफुलित सालवृक्षावर बसला आणि प्रथम त्याने पूर्वदिशेकडे नजर
टारली व नंतर उत्तरेकडे तोंड करून पाहू लागला असता सज्ज झालेल्या पाव-
दळाने युक्त, हत्ती, घोडे आणि रथ यांनी गजबजलेली प्रचंड सेना त्याला दिसली.
नंतर घोडे व रथ यांनी संपन्न असलेली आणि रथ व ध्वज यांनी भूषित असलेली
ती सेना असल्याचे रामाला सांगून तो पुनः त्याला म्हणाला, “आपण अग्नि
दिग्गून दागः सीतेला गुहेत जाऊन बसू या आणि तुम्ही धनुष्य धाण सज्ज
करून आणि कवच घालून तयार रहा.” यावर पुरुषप्रेष्ठ राम त्या लक्ष्मणाला
म्हणाला, “लक्ष्मण ! हे सैन्य कोणाचे अगाने, असें तुला वाटत आहे, हे तर
सांग.” (११-१७)

याप्रमाणे रामाने आज्ञा केली असता, त्या सैन्याला भरमसात करवाण
प्रस्था झालेला अग्नीच की काय, अशा रीतीने संतापलेला लक्ष्मण रामाला
म्हणाला, “राज्याभिषेक झाल्यानंतर राज्य निष्फंटक करून देण्यान्वा इच्छेने

एष वे सुमहाज्द्वीमान्विटपी संप्रकाशते ।	
चिराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रणे	१८
भजन्त्येते यथाकाममभ्वानारुह्य शीघ्रगान् ।	
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः	१९
गृहीतधनुषाचारां गिरिं वीर श्रयावहे ।	
अथवेहैव तिष्ठानः संनद्धाबुधतायुधौ	२०
अपि नो वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे ।	
अपि दृक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत्	२१
नवया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ।	
यन्निमित्तं भवाग्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात्	२२
संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव हि ।	
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव	२३
पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते ।	
पूर्वापकारीः भरतस्त्यागे धर्मश्च राघव ।	

हैकैयीचा पुन आपणाला मारण्याकरिता इकडे येत आहे, यात सशय नाही. कारण उज्ज्वल स्कंधांनी युक्त असा हा जो फारच मोठा भव्य वृक्ष दिसत आहे, त्याच्या शेजारी रथावर कोविदारध्वज झळकत आहे. हे स्वार वेगवान् घोड्यावर आरुढ होऊन स्वेच्छेने इकडे येत आहेत आणि आनंदित होऊन हत्तीं-वर आरुढ झालेले हे हत्तीवरील सैनिक झळकून आहेत. तर हे वीरा ! आपण धनुष्य घेऊन पर्वताचा आश्रय करू अथवा आयुध सज्ज करून येथेच तयारीने उभे राहू (१६-२०)

“राघवा ! कोविदारध्वज रणामध्ये आपल्या हातीं लागेल का ? ज्या व्यामुरितांनी व सीता यामह आपणानर हे मोठे समूह कोसळले आहे, तो भरत माझ्या दृष्टीस पडेल तर फार चांगळे ! राघवा ! त्याच्यामुरिता आपण कायमचें राज्याला मुक्ता आहात हे वीरा ! भरत शत्रु येथे आला आहे आणि याचा वध करणे

१ (१) भरतस्यैवधर्मश्च राघव (कुमके नप्रत व मद्राम लॉनर्नल प्रेस प्रत)

(२) पूर्वापकारिणा त्यागे नवधर्मा विधीयते । (गोविंदराज)

एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम्	२४
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुरा ।	
मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभिन्नमिव द्रुमम्	२५
कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवाम् ।	
कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिसुच्यताम्	२६
अद्यमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ।	
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेऽपि च हुताशनम्	२७
अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितं शरैः ।	
छिन्द्यद्भुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम्	२८
शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ।	
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया	२९
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन्महावने ।	
ससैन्यं भरतं हृत्वा भविष्यामि न संशयः	३०

इत्यार्षे श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्यामण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥१७॥ [३६१२]

अवश्यच आहे. राघवा ! भरताचा वध करण्यात मला होय दिसत नाही. प्रथम जो अपकार करील त्याचा वध केल्यानें अधर्म होत नाही आणि भरत प्रथम अपकार करणारा आहे. तेव्हा राघवा ! त्याचा वध करण्यात धर्मच होणार आहे याचा वध करून, नंतर तूं संपूर्ण पृथ्वाच्या राज्याचा उपभोग घे. राज्याचा अभि लाप धरणारी ही कैकेया हत्तीनें मोडून पाडलेल्या वृक्षाप्रमाणे रणामध्ये मात्स्याकडून आपला पुत्र ठार मारला गेलेला पाहून अत्यंत दुःखित होऊन जाईल. (२१-२५)

“अनुयायी आणि बांधव यांसह मा कैकेयीला ठार करीन. आज या मोठ्या पापापासून ही पृथ्वी एकदा मुक्त होऊं या हे माना राघवा ! आजपर्यंत अव्यक्त धरलेला हा क्रोध आणि अपमान, ज्याप्रमाणे गवनाच्या गेंजीत विलंब टाहून यावा त्याप्रमाणे मा या शत्रुसैन्यावर, आज सोडून देतो तेंच बागांनीं शत्रूंच्या शरीराचे तुकडे करीत करीत मी आज चित्रकूट पर्वताच्या वनामध्ये रत्नाचा सडा घालतो. बागांच्या योगाने हृदय फोडून मी मात्स्य टाकलेले हली, पेंडे आणि मनुष्ये दाना आज श्वापदे परगट्या ओडून नेवेत. या महावन्मर्षी सर्व

अष्टनवतितमः सर्गः ।

सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम्	
रामस्तु परिसान्त्वय्याथ वचनं चेदमब्रवीत्	१
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।	
महाबले महोत्साहे भरते स्वयमागते	२
पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमाहवे ।	
किं करिष्यामि राज्येन सापयादेन लक्ष्मण	३
यद् द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।	
नाहं तत्प्रतिगृहीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव	४
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।	
इच्छामि भवतामर्थं एतत्प्रतिशृणोमि ते	५
भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ।	
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालमे	६

सैन्यासह भरताचा बंध करून मी निःशस्त्र बाणाच्या व धनुष्याच्या ऋणा-
तून मुक्त होईन ” (२६-३०)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील
अयोध्याकाण्डांपर्यंत सत्याण्णवावा सर्ग संपला ॥ १७ ॥

याप्रमाणे भरताने अतिशय रागावलेल्या आणि युद्ध करण्याकरिता पारच
उतावीळ झालेल्या लक्ष्मणाचे सात्वत करून राम म्हणाला, “महाबलाढ्य भरत
मोठ्या उरसाहाने स्वतः इकडे आला असता, आपणाला धनुष्ये, दाली अथवा
सरवारी घेऊन काय करावयाचे आहे ? लक्ष्मणा ! पित्याची प्रतिज्ञा परिपालन
करित, अशी शपथ घेऊन मी जर युद्धामध्ये भरताचा बंध केला, तर मोठा
छोऱापनाद येईल व अशा परिस्थितीत राज्य तरी घेऊन काय करू ? बांधवाचा
अथवा मित्राचा नाश होऊन जे द्रव्य मित्रभार असेल, त्याचा मी विषमिथित
अन्नाप्रमाणे स्वीकार करणार नाही लक्ष्मणा ! धर्म, अर्थ, काम आणि पृथ्वी या
-सर्वांची तुमच्याकरिताच मी इच्छा करीत आहे, हे तुला सांगून ठेवतो (१-५)

“लक्ष्मणा ! भातांचे उत्तम रीतीने परिपालन करण्याकरिता व त्याच्या सुखा-

नेयं मम महीं सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा	
नहींछेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण	७
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद ।	
भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत्कुरतां शिखी	८
मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः	
मम प्राणेः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन्	९
ध्रुत्वा प्रयाजितं मां हि जटावलकुलधारिणम् ।	
जानन्या सहितं वीर त्यया च पुरपोत्तम	१०
स्नेहेनाभ्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।	
द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगतः	११
अभ्यां च केकयी रूप्य भरतश्चाप्रियं वदन् ।	
प्रासाद्य पितरं धीमात्राज्यं मे दातुमागतः	१२
प्राप्तकालं ययैपोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमर्हति ।	
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत्	१३

वरेता व त्याग्याकरिता मी राज्याचा चाड शाळगीत आहे, हे मी दातातील आयुधाची दापय घेऊन तुला सागतों हे शात लक्ष्मणा ! सागररूपी यज्ञ नेसलेली ही पृथ्वी प्राप्त करून घेणें मला कठीण नाही, परंतु लक्ष्मणा ! अधर्मानें प्राप्त होणाऱ्या देवाच्या आभिपत्याचीही मला किंमत वाढत नाही भरताचा, शत्रुघ्नाचा अधवा हे मानो लक्ष्मणा ! तुम्हा विवोग होऊन जें काहीं सुग्न मला होणार असेल, त्याची राखरागोळी शाग तरी मला पर्जा नाही ! मला वाढतें मला प्राण पेभाही अधिक प्रिय असा भ्रातृवत्सल भरत अयोध्येमध्ये आला आणि राज्य जेदें मायाचें' या फुल र्माला स्पर्शन व हे पुरुषप्रेष्टा वीरा लक्ष्मणा ! जटा व वकटें धारण करून जानकी व तू यागद मी वनात गेल्य चें ऐकून प्रेमानें हृदय मग्न येऊन आणि शोयनें चित्त ध्यावुद्ध होऊन भरत आपलो भेट घेण्याकरितां येथें आग आहे, दुमन्या हेतूनें आलेला नाही (६-११)

“कैकेयी मातेवर रामावून, कठोर शब्दानों निर्भर्सना करून व पिताला प्रसन्न करून घेऊन धर्मवशाती भरत मग राज्य देण्याकरिता येथें आला आहे या

विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ।	
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे	१४
नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।	
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते	१५
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।	
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः	१६
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभापसे ।	
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम्	१७
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः ।	
राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येष मंस्यते	१८
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।	
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया	१९
तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।	
त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम्	२०

भरताची व आपली वेळेवर भेट होणे अगत्याचें आहे आपलें हा मनानें मुढा काहींएक वाईट करणार नाही. अरे ! भरतानें पूर्वी कधी तरी तुझें अप्रिय केलें आहे काय ? मग अशा प्रकारची भीति निष्कारण बाळगून भरताविषयी शंका घेण्याचें आज तुला कारण काय ? तूं भरताची निष्ठुर अथवा अप्रिय भाषण कहां नकोस; कारण भरताशीं जर तूं तशा प्रकारें भाषण केलें तर तें माझ्याशींच केल्यासारखें होईल. लक्ष्मणा! कोणतीही जरी विपत्ति केऊन कोसळली, तरी पुत्र बापाचा वध कसा करतील ? अथवा भाऊ तरी जिवलग अशा आपल्या भावाला ठार कसा करील ? जर राज्याकरिता तूं ही भाषा बोलत असशील, तर मरत दृष्टीस पडताक्षणीच मी “ या लक्ष्मणाला राज्य देऊन टाक ” असें त्याला सागेन. लक्ष्मणा ! “ याला राज्य दे ” असें मी भरताला बोलें लागलों अमन- तो “ ठीक आहे ” असेंच म्हणेल व माझ्या भाषणाला संमति देईल.” (१०-१८)

याप्रमाणें धर्मशील भावानें सांगितलें असता त्याच्या हिताविषयी तत्पर असलेला लक्ष्मण लज्जेनें जसा काहीं आपल्या अवयवामध्येच शिरूं लागला,

श्रीडित लक्ष्मण दृष्ट्वा राघव प्रत्युवाच ह ।	
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्दृष्टुमागत	२१
अथवा नौ भुव मन्ये मन्यमान सुसोचितो ।	
वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति	२२
इमा चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ।	
पिता मे राघव धीमान्वनादादाय यास्यति	२३
एतौ तौ सप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।	
पायुवेगसमौ धीरो जवनो तुरगोत्तमौ	२४
स एष सुमहाकाय कम्पते वाहिनीमुखे ।	
नाग शनुज्जयो नाम धृष्टस्तातस्य धामत	२५
न तु पश्यामि तच्छत्र पाण्डुर लोरुबिधुतम् ।	
पितुर्विष्य महाभाग सशयो भवतीह मे	२६
धृक्षाग्रादचरोह त्व कुरु लक्ष्मण मद्भव ।	

तो साचेनें अगद चूर पाग तें रामाचें मावण ऐकून कदाचित् पिता दशरथ मृत च तुला भेटण्याकरिता येत आहे असें पाटतें' म्हणून ओगाळलेला लक्ष्मण रामाला म्हणाला असता तणा त्या लक्ष्मणाकडे पाहून राम म्हणाला मग पाटतें हा आकानुपटु दशरथच आपणांग भेटण्याकरिता येथें येत आहे मुलात पाटण्या आह्वाला वनवास कल्याणक हेणार आहे असा निचार इत्थन हा रामा आपणांग नि धाय परीं परा नेईल, असें नला पाटतें अथवा मुलाचा उपभाग देण्याचा या वैश्वीगहा मन्ता वैभवगागी पिता राघवराज दशरथ वनांतून परत परीं ऐत्थन पाईल (१९-२३)

इतीव रामो धर्मात्मा सीमित्रि तमुवाच ह २७

अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिजयः ।

लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः २८

भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ।

समन्तात्तस्य शैलस्य सेना यासमकल्पयत् २९

ब्रह्मर्षमिध्याकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह ।

पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ३०

सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।

प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ३१

इत्यार्षे श्रीम० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे अष्टनवतिनमः सर्गः ॥१८॥ [३६४३]

नवतिनमः सर्गः ।

निवेदय सेनां तु धिमुः पङ्क्त्यां पादवतां धरः ।

अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् १

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।

भरतो भ्रातरं धान्यं क्षुभ्रमिदमग्रवीत् २

यात्रमाणं धर्मनिष्ठ रामानं लक्ष्मणाला सागिनलं असता तो मनुना जिकणारा
लक्ष्मण त्या सालवृक्षावरन खाली उतरला आणि हात जोटून रामाजवळ उभा
राहिला इकडे गर्दो होऊन होऊ नये म्हणून भरताने आज्ञा केले-या त्या सेनेने
पर्वताच्या जवळच सभोवती तळ दिला. हत्ती, घोडे आणि पायदळ यानीं
भरले-या त्या इत्काळ राजाच्या सेनेने पर्वताच्या बाजूचा दीड योजन प्रदेश
व्यापला, धर्माकडे लक्ष देणाऱ्या व गर्व सेटून देऊन नीतिमतेने वागणाऱ्या
भरताने रघुनंदन रामाला प्रसन्न करण्याकरिता नेलेली ती सेना चित्रकूटपर्वताच्या
आसपास दोभूं लागली (२४-३१)

यात्रमाणे महामुनिवाग्मीविप्रपूजित श्रीमद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्यातील
अयोध्याकाण्डापर्यंत अष्टषाण्णवाया सर्ग संपला ॥१८॥

त्यानंतर तसेच असणाऱ्या त्या प्रभु भरताने सेना तेथे ठेवून गुरुश्रुत्ये-
विषयी तत्पर असेल-या ककुत्स्थकृतोत्पल रामाकडे पादानेच जाण्याचे मना-

क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः ।	
लुब्धैश्च सहितैरोभिस्त्वमन्वोपेतुमर्हसि	३
गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना ।	
समन्वेपतु काकुत्स्थावासिन्परिवृतः स्वयम् ।	४
अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।	
सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम्	५
यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।	
वेदैर्हो वा महाभागां न मे शान्तिर्मविष्यति	६
यावन्न चन्द्रसंकाशो तद् द्रक्ष्यामि शुभाननम् ।	
भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्मविष्यति	७
सिद्धार्थः कलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।	
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति	८
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।	
शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्मविष्यति	९

मध्यं आणलें; नंतर मनाप्रमाणे सैनची व्यवस्था लागताक्षणीं तो भरत भाबल-
शत्रुपला-विनयपूर्वक म्हणाला, “ हे ज्ञात शत्रुपला ! लोकांच्या टोळ्या अर्णी
हे गुहाचे सेवक निपाद यांना बरोबर घेऊन तूं वनांत लवकर शोध कर-
बाण, धनुष्य व खड्ग घेतलेल्या आपल्या जातभाईच्या हजार लोकांसह अस्-
लेल्या गुहानें स्वतः या वनामध्ये कुरुस्थकुलोत्पन्न रामलक्ष्मणांना शोधून काढावे.
अमात्य, नगरवासी जन आणि द्विज यांसह असलेल्या श्रेष्ठ लोकांसह मी स्वयं
या सर्व वनामध्ये पायानों फिरें. (१-५)

“जोंपर्यंत राम, महाबलवत् लक्ष्मण अथवा महाभाग्यवती वैदेही दृष्टीस पड-
णार नाही, तोंपर्यंत मला स्वस्थता वाटणार नाही. जोंपर्यंत चंद्रप्रमाणे आनंद-
करक आणि कमलपत्रासारख्या विशाल नयनानी युक्त असे भावाचे शुभ मुग
माझ्या दृष्टीस पडणार नाही, तोंपर्यंत माझा जीव खाली पडणार नाही. खरोखर
शुभिनापुत्र लक्ष्मण वृत्तव्य अहे. कारण चंद्रप्रमाणे निर्मल आणि कमलसारख्या
विशाल नयनानी युक्त असे रामाचे म्हणेजम्बी मुग त्यादा नष्ट पडते.

यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।	
अभिषिक्तो जलहिंस्रो न मे शान्तिर्भविष्यति	१०
वृत्तवृत्त्या महाभागा वैदेहीं जनकात्मजा ।	
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति	११
सुशुभश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः ।	
यस्मिन्प्रसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने	१२
वृत्तकार्यमिदं दुर्गवनं व्यालनिपेजितम् ।	
यदध्यास्ते महाराजो रामः दशरथभृतां वरः	१३
एवमुक्त्वा महाबाहुर्मरुतः पुरुषर्षभः ।	
पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविशेन महद्भनम्	१४
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।	
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम यदतां वरः	१५
स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमारुह्य सत्वरम् ।	

राजचिन्हानां युक्त असा आप या भवाध्या चरणावर मन्त्रक ठेवीपर्यंत माइदा मनला शान्ति लाभपार नाही, इतकेंच नथे, परंतु जोंपर्यंत राज्याचा उपभोग घेत्याला तेव्हा असलेल्या राम बाइवाडिलापासून चालत अलेल्या राज्यावर बसून राज्याभिषेक झाल्यामुळे उदकाने भिपला नाही, तोंपर्यंत माझे मन स्थिर होऊन नाहा. (६-१०)

रामाश्रमगतस्याग्नेर्दर्शं ध्वजमुच्छ्रितम् १६

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहस्रांघवः ।

अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाग्भसः १७

स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।

गुहेन साधे त्वरितो जगाम पुनर्विवेक्षयैव चमूं महात्मा १८

इत्यर्थे धनेन० वा० अदिक्षन्वेऽप्येषां ण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥९९॥ [१६६१]

द्युततमः सर्गः ।

निषिष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्ततः ।

जगाम श्रुतरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् १

ऋषिं धसिष्ठं संदिश्य मानृमं शीघ्रमानय ।

इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवरसलः २

सुमन्त्रस्तथापि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ।

रामदर्शनजस्तर्पो भरतस्येव तस्य च ३

जेन्हा लो चित्रकूटपर्वतवरालं सल्लक्ष्मवर दोषाळाठीं वडलं. तेन्हा रानान्दा अश्रमात असलेल्या अर्जुनांचा उंच गेलेला घूर ह्या भरताच्या एवंच पडला. तो घूर पाहिल्याबरोबर या ठिकाणी राम आहे अने जेन्हा समुदास पाहू लागून गेल्याप्रमाणे वैभववाली भरतला व त्याच्या वापवाचा आनंद सगळ्या चित्रकूट पर्वतावर तपस्वी लोकांसह रानाचा आश्रम आहे, अने ऐकल्यावर तो महाना भरत घोषणाघरिण पदाविलेले मैन्दही तेथेच हेवून गुप्तानंद घईनेच निघडे निघला. (१५-१८)

गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।	
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुदजं च ददर्श ह	४
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।	
काष्ठानि चावमग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च	५
स लक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः ।	
कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित्	६
ददर्श भवने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान् ।	
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात्	७
गच्छन्नेव महाबाहुर्घृतिमान्भरतस्तदा ।	
शस्त्रं चाग्रवीडुष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः	८
मन्ये प्राप्ताः स्त तं देशं भरद्वाजो यमवर्धात् ।	
नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः	९
उच्चैर्वद्भानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ।	
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता	१०

लागली होती. असो, जाता जाता तगस्वी लोकाच्या निवासस्थानामध्येच असलेली आपल्या भावाची पर्णकुटिका आणि एक झोंपडी बैभवशाली भरताने पाहिली. पर्णकुटिकेच्या पुढे मोडलेली लाकटे आणि पूजेकरिता सांठवून ठेविलेली फुले भरताला दिसली. (१-५)

नंतर राम आणि लक्ष्मण यांच्या आश्रमाजवळ पांचन्यावर मार्गाचे ज्ञान होण्यासाठी दर्भ आणि बल्कले यांच्या योगाने वृक्षार कोठे कोठे चिन्ह केलेले त्या भरताने पाहिले, त्या घरामध्ये धंडीकरिता हरिण व रेडे यांच्या रानशेण्याचे मोठमोठे संचय करून ठेवलेले त्याने पाहिले. सें पाहून आनंदित झालेला तो महापराक्रमी तेजस्वी भरत जाता जाता शत्रुनाला व त्या सर्व अमात्यांना म्हणाला, "भरद्वाज मुनींनी जो प्रदेश आपणांला सांगितला, त्या प्रदेशावर आपण आलो आहोत, असें मला वटनें आता येवून मन्दाकिनी नदी फार दूर असेलसें वाटत नाही. ज्याअर्थी वन्दले उंच वांचलेली दिसत आहेत, त्याअर्थी वेळीं अवेळीं पाणी वगैरे आपणत्याच प्रसंग पडण्यास आरणांला जातां यावे, या उद्देशाने

इतश्चोदात्तदन्तानां कुक्षराणां तरस्विनाम् ।	
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ११	११
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।	
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः १२	१२
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ।	
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिमिव राघवम् १३	१३
अथ गत्वा मुहूर्ते तु चित्रकूटं स राघवः ।	
मन्दाकिनीमनु मातस्तं जनं चेदमब्रवीत् १४	१४
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।	
जनेन्द्रौ निर्जनं प्राप्य घिष्टो जन्म सजीवितम् १५	१५
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।	
सर्वाङ्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः १६	१६

लक्ष्मणाने खुणा कवन ठेविलेला हा मार्ग आध्रमालाच जात असला पाहिजे. या बाजूला एकमेकाला उद्देशून गर्जना करणारे मोठमोठे सुळे असलेले महा-बलाश्रय हत्ती पर्वतच्या बाजूला संचार करित असतात. तेव्हा खुबून तिकडे जाण्याचा प्रसंग न यावा, यासाठी मार्ग लक्षात रहाण्याकरिता या खुणा करून ठेविल्या असल्या पाहिजेत. (६-११)

“ सकाल-संध्याकाळ होम करण्यासाठी तपस्वी लोक उद्याला राखून ठेवण्याची इच्छा करतात, त्या अग्नीचा हा अस्ताव्यस्त पसरलेला धूर वनामध्ये दिसत आहे व याच ठिकाणी बडिलाचा अज्ञातलक्ष्मी सत्कार करणाऱ्या पुरुषप्रेष्ठ राजाने रामाला महर्षीप्रमाणे अर्पित वृत्तीमध्ये असल्याने तो पाहिला ” असे थोडक्या थोडा वेळपर्यंत चित्रकूटपर्वतावर चालून गेल्यानंतर मन्दाकिनी नदीजवळ आलेला तो रघुवंशज भरत आप-याजवळ दमलेल्या त्या लोकांना म्हणाला, “पुरुषप्रेष्ठ राज पृथ्वीवरील लोकांचा अधिपति असूनही आज तिजेन वनामध्ये येऊन व योगी ते राजा योग्य असे वीरासन घेऊन तपश्चर्या करण्याविषयी ज्या-अर्थी त-पर होऊन राहिला आहे, त्या अर्थी विशार असो माझ्या या जन्म-ल व जिविताल ! मझ्याकरिता हा ते, अधिपति महातेजस्वी राम संश्रुतात सापडला

इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
 रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च १७
 एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ।
 ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् १८
 सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्वहुभिरावृताम् ।
 विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे १९
 शक्रायुधनिकाशैश्च कामुकैर्मारसाधनेः ।
 रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुवाधकैः । २०
 अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः ।
 शोभितां दीप्तयदनैः सर्पभोगवतीमिव २१
 महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ।
 रुक्मचिन्दुविचित्राभ्यां धर्मभ्यां चापि शोभिताम् २२
 गोधाङ्गुलिप्रैरासकैश्चित्रकाञ्चनभूपितैः ।

असून सर्व भोग्य वस्तुंचा त्याग करून वनामध्ये रहात आहे. यासाठी लोकनिर्देश पान झालेला मी रामाला प्रसन्न करून घेण्याकरिता आज त्याच्या, सीतेच्या व लक्ष्मणाच्या चरणावर मस्तक ठेवीन." (११-१७)

वाप्रमाणें तो दशरथपुन भरत दुःखोद्धार वादीत जाऊं लागला असतां एक मोठी, मनोहर व पवित्र पर्णकुटिका त्याच्या दृष्टीस पडली. ती विशाल, सुंदर व निस्तीर्ण पर्णकुटिका दर्भानीं आच्छादलेल्या वृक्षातील वेदीप्रमाणें साल, ताल आणि अश्वकर्ण या वृक्षाच्या असंख्य पानानीं आच्छादलेली होती. इंद्रधनुष्यासारख्या मोठें कार्य करण्यासाठी उपयुक्त, फारच बळकट, सुवर्णभूषित पृष्ठभागानीं युक्त आणि शत्रूच्या घुश्या उडविणाऱ्या धनुष्यांनीं तिला शोभा आलेली होती. (१८-२०)

उज्ज्वल टोकें असलेल्या व सूर्यकिरणासारख्या तेजस्वी असलेल्या व मात्स्यांत व्यवस्थित भरलेल्या भयंकर बाणांनीं ती सर्पांच्या योगानें शोभणाऱ्या नाग-लोचप्रमाणें शोभत होती. सोन्याच्या म्यानावून असलेल्या तरवारीनें ती विशेषच सुशोभित झाली असून सुवर्णनिंदूच्या योगानें चित्रविचित्र दिसणाऱ्या ढालांनीं तिला शोभा आलेली होती व हरिणाना ज्याप्रमाणें मिहाच्या

अरिसंवैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव	२३
प्रागुदकप्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् ।	
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने	२४
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।	
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम्	२५
कृष्णाजिनधरं तं तु चीरवल्कलवाससम् ।	
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम्	२६
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।	
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम्	२७
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।	
स्थण्डिले दर्भसंस्तोर्णे सीतया लक्ष्मणेन च	२८
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ।	
अभ्यधाद्यत धर्मात्मा भरतः केकयीसुतः	२९
दृष्ट्वैव विललापातो याप्पसंदिग्धया गिरा ।	

गृहमर्थे जागे अशक्य असते, त्याचप्रमाणे सुदर्भभूयित आणि वृक्षाला लटकलेल्या बाहुग्राणांनी व अंगुलिग्राणांनी युक्त असलेल्या त्या पर्णकुटिकेवर राघु-समूहानाही चाल करून जाता येणे अशक्य होते. तेथे गेल्यावर उषारर आग्नि प्रदीप्त झाला आदि असे एक पूर्वेकडे व उत्तरेकडे उत्तरतें आमलेले पवित्र व विशाल स्थंडिल रामाच्या निवासस्थानामध्ये त्या ठिकाणी भरताने पाहिले, आणि क्षणभर तिकडेच दृष्टि दिव्यावर सौपडीमध्ये जटामंडल धारण करून बसलेला त्याचा ज्येष्ठ बंधु राम भरताच्या स्त्रीस पाहला. (२१-२५)

त्या अर्भोसारख्या तेजस्वी रामानें कृष्णाजिन धारण करून साठी व बन्धले परिधान केलेली असल्याचें भरताला दिसून आलें आणि सिंहागारते सांदे असलेल्या, आजानुबाहु व कमलासारख्या नेत्रांनी सुंदर दिसणाऱ्या समुद्रमयीदित पुण्याचा अधिपति, धर्मनिष्ठा, महापराक्रमी आणि दर्भ पसरलेल्या स्थंडिलावर सीता व लक्ष्मण यांसह अनादि मन्त्रदेवाप्रमाणे बसलेल्या त्या रामाला पाहून दुःखी त्या वैभवशाली भरताला दुःखाचें व मोहाचें भरतें आलें आणि तो धर्मनिष्ठ

अशक्नुवन्वारयितुं धैर्याद्वचनमब्रुवन्	३०
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ।	
वन्धैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः	३१
वासोभिर्वहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।	
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन्	३२
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सदा ।	
सोऽयं जटाभारमिमं संहते राघवः कथम्	३३
यस्य यद्दौर्यथादिप्रैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।	
शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते	३४
चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ।	
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमायस्य सेव्यते	३५
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।	
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकयिगर्हितम्	३६

कैकेयीपुत्र भरत त्याच्याकडे धावला. राम दृष्टीस पडताच भरत दुःखाबुल होऊन विलाप करूं लागला आणि तें दुःख आवहून धरण्यास असमर्थ होऊन व अधुनीं कंठ दाढून आल्यामुळे अडखळत अडखळतच धैर्यानें तो म्हणाला- (२६-३०)

“ राजसभेमध्ये मंग्याच्या सद्वासात बसण्यांस योग्य असलेला हा माझा मोठा भाऊ आज वनातील पर्शुच्या सद्वासात येथें बसला आहे. पूर्वी हजारों रुपये किंमतीचीं वस्त्रे जो महात्मा आपल्या शरिरावर घालून शोभत असे तो आज सत्यरूपी धर्माचें परिपालन करण्याकरितां कृष्णाजिनें परिधान करीत आहे ! अरे, नेहमीं पूर्वी नानाप्रकारच्या सुंदर सुंदर फुलांच्या माळा जो धारण करीत असे, तो हा राघव आज जत्रा बांधून कसा बरें दिवस कंठीत आहे ! शास्त्रविहित आणि ऋत्विजांच्याच क्लेशांनी साध्य अशा यज्ञांनी ज्याचा धर्मसंचय होणें योग्य आहे तो हा स्वतःच्या शारीरिक क्लेशापासून मिळणाऱ्या धर्माच्या मार्गे लागला आहे. मोठ्या मूल्यवान् चंदनानें ज्याच्या शरिराचा उपचार पूर्वी होत असे, त्या सज्जनाच्या शरिरावर आज किती बरें मळ बसलेला आहे ! मुराचा उपभोग घेत आलेल्या रामाला माझ्याकरितां हें दुःख प्राप्त

इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।

पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ३७

दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।

उक्त्वायेति सक्तुदीनं पुनर्नोवाच किञ्चन ३८

याप्यैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।

आयेत्येवाभिसंरुश्य व्याहर्तुं नाशकक्षतः ३९

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य यच्चन्दे चरणौ रुदन् ।

तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यधूष्यवर्तयत् ४०

ततः सुमन्त्रेण शुहेन चैव समीयत् राजसुतावरण्ये ।

दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाश्वरे शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ४१

तान्पार्थिवान्वारणयूथपार्हन्तिमागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।

घनौकसस्तेऽभिसमाक्ष्य सर्वे त्वधूष्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ४२

इत्यार्ये श्रीमदा० वा० आदिकाव्येऽथोष्वाकोण्डे शततमः सर्गः ॥१००॥ [१५०१]

झालें आहे. त्याअर्थी लोकनिदेस पात्र झालेल्या दुष्ट अशा माझ्या जिविताला भिक्कार अधो ! ” (३१-३६)

याप्रमाणे अधूनीं मुखकमल डबडबून जाऊन विलाप करीत असलेला दीन भरत रडत रडत रामाच्या पायापर्यंतही जाऊन न पोंवता मध्येच पडला. दुःखानें व्यावृळ झालेला तो महाबलाव्य राजकुमार भरत “ध्रेष्टा !” असें एकदाच दीन स्वरांनं म्हणून स्वस्थ राहिला व पुढें त्याच्या तोंडातून काहीच शब्द निघेनासा झाला. अधूनीं कंठ दाहून आलेल्या भरतानें त्या ध्रेष्ट रामाकडे पाहून “ आर्य ” इतकेंच म्हणून टाहो फोडल्यावर पुढें त्याला बोलणेंच अशक्य झालें. काहीं वेळानें उठून भरतानें वंदन केव्यावर अनुमानेंही रडत रडत रामाच्या चरणाना घंदत केलें आणि त्या उमवताना क्वडावून भरल्यावर रामही अधू टाकें लागला. त्यानंतर आकाश मध्यें शुरुशुकाचा समागम होणाऱ्या चंद्राप्रम जें अरण्यामध्ये त्या राजकुमार रामलक्ष्मणाची मुमंत्र व शुद्ध याच्याशी भेट झाली. तेव्हां कळपातील मुख्य मुख्य हत्तींवर बसण्यास योग्य असलेले ते राजकुमार महायनामध्ये एकत्र झाल्याचें पाहून घनांमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या त्या सर्व

एकाधिकशतनमः सर्गः ।

जटिलं चरित्वसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।	
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा	१
कथंचिदभिविधाय चिवर्णवदनं रुशम् ।	
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना	२
आग्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिप्यज्य च राघवम् ।	
अङ्गे भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम्	३
क नु तेऽभूत्पिता तात यदरुणं त्वमागतः ।	
न हि त्वं जीवतस्तस्य धनमागन्तुमर्हसि	४
चिरस्य वत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ।	
दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्कि तात धनमागतः	५
कश्चिन्नुद्धरते तात राजा यत्त्वमिहागतः ।	
कश्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः	६ ।

लोक्याद्या हर्ष म बळला व ते अधु ढाळूं लागले. (३७-४२)

वाप्रमाणे महासुनिवांनीकिप्रणीत धर्मद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यांतील अयोध्याकांडापैकीं शंभरावा सर्ग संपला ॥ १०० ॥

युगान्तममयीं भूमीवर कोमळन पडणाऱ्या सूर्याप्रमाणे, जटा धारण करून वन्दलें परिधान केलेला व दुःखातुल झायामुळें मोठ्या कष्टानें ओळखूं येणारा भरत हात जोडून भूमीवर पडलेला आहे असें रामानें पाहिलें. त्याच्या मुखावरील कानि नाहींशी होऊन वृक्ष झालेल्या त्या आपल्या भावाला-भरताला मोठ्या कष्टानें ओळखल्यावर रामानें त्याचा हात धरला. त्याचें मस्तकीं अवघ्राण करून, त्याला कबटातून धरलें आणि त्याला माडीवर बसवून तो आदरपूर्वक त्या भरताला म्हणाला, “ भरता ! तूं वनामध्ये का बरें आलास ? तुझा पिता कोठें गेला आहे ! तो जिवंत असताना घनांत येणें तुला योग्य नाहीं. खरोखरच मोठ्या कष्टानें ओळखूं येणाऱ्या तुला व पार लांबचा प्रवास करून आलेला हा भरत आज या अरण्यामध्ये मी पुष्कळ दिवसांनीं पहात आहे. भरता ! तुला घनात येण्याचें कारण काय ? (१-५)

कश्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ।

कश्चिच्छुभ्रपसे तात पितुः सत्यपराक्रम ७

कश्चिदशरथो राजा कुशलो सत्यसंगरः ।

राजसूयाभ्यमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चितः ८

स कश्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महायुतिः ।

इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ९

तात कश्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ।

सुखिनी कश्चिदार्था च देयी नन्दति कैरयी १०

कश्चिन्नृपयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुधृतः ।

अनस्युरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ११

कश्चिदग्निपु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।

हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा १२

कश्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरुन्पितृसमानपि ।

“भरता ! राजा सुखरूप आहे ना ? अरे ! ज्याअर्थी तूं येथे आला आहेस त्याअर्थी तो दुःखी झालेला राजा एकाएकी परलोकीं तर गेला नाही ना ? हे शात भरता ! तूं लहान आहेस, तुझे राज्य नष्ट होण्याचा तर प्रसंग आला नाही ना ? हे अमोघरत्नमी भरता ! तूं पिताची शुभ्रपा व्यवस्थित रीतीने करीत असतेस ना ? राजसूय आणि अभ्यमेघ याग करणारा व धर्माविषयी दृढ निष्ठ याज्ञगण्या सत्यप्रतिज्ञ दशरथ राजा कुशल आहे ना ? भरता ! नेहमी धर्माने यागगान्या त्या इक्ष्वाकुवंशजाच्या महतेजस्वी विद्वान् ब्राह्मण उपाध्यायाची पूर्व-प्रमाणेच यथायोग्य मन्त्रमन्वता रद्दात असते ना ? भरता ! कौसल्या, सुमित्रा आणि त्याचप्रमाणे सुखात असलेली राजपत्नी भार्या वैदेदी शानंदात आहेत ना ? (६-१०)

“विनयसंपन्न, कुलीन, बहुधृत, मत्सररहित आणि राजकुलचें हित पाहणारा अशा पुरोहित व मित्रपुत्राचा तूं सदाशर करीत असतेस ना ? अमीना हविर्हवे योग्ये देशासाठीं तूं, सुद्धिमान्, सरल व रुच्य होमविधि जाण्वारा अविज नेमता आहेस ना ? आणि वेद्वेद होम शक्याचें व होम होत असल्याचें तो तुला नेहमी

वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे	१३
इप्सस्वचरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ।	
सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चिद्वत्सं तात मन्यसे	१४
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।	
कुलीनाश्चेकितकाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः	१५
मन्त्रो विजयमूलं हि राक्षां भवति राघव ।	
सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः	१६
कच्चिद्विद्रावशं नैपि कच्चित्कालेऽवगुप्यसे ।	
कच्चिच्छापररात्रेषु चिन्तयस्वर्थनैपुणम्	१७
कच्चिन्मन्त्रयसे नैरुः कच्चिन्न बहुभिः सह ।	
कच्चिन्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति	१८
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।	
क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव	१९

कळवीत असतो ना ? भरता । देव, पितर, सेवर, वडिलासारखे गुरु, रुद्र आणि विद्वान् ब्राह्मण यांचा तूं मान ठेवीत असतोस ना ? उरट्टष्ट बाण व अर्धे सोडण्या-मध्यें निपुण व राजनीतीमध्ये पंडित अशा सुन्धवा नावाच्या धनुर्वेदाचार्याचा तूं मान राखीत असतोस ना ? भरता । तू आपले मंत्री, तुझ्यासारखेच शूर, बहुधुत, जितेंद्रिय, कुलीन आणि धोरणी व समयज्ञ असे नेमले आहेस ना ? (११-१५)

“राघवा ! मसलत हें राजाच्या विजयाचें मूळ आहे. तेव्हा अष्ट मंत्री आणि नीतिशास्त्रज्ञ अमात्य यांसह तुझ्या सगळीं मसलती अगदीं गुप्तपणें चालत असतात ना ? तूं वेळीं अवेळीं मित्रेच्या आधीन होत नाहींस ना ? वेळेवर जागा असतोस ना ? आणि अर्थप्राप्तीच्या उपायाविषयीं तुझें पहाटेच्या वेळीं चिंतन चालूं असतें ना ? तूं रुधीं मित्रिमंडळाचा विचार न घेता, आपल्या मनाप्रमाणें एकाच नसतोस ना ? अथवा एकाच वेळीं पुष्कळाना बरोबर घेऊन कधीं मसलत करीत असत नाहींस ना ? आणि त्याचप्रमाणें तूं ठरविलेली एखादी मसलत अंमलात येण्या-पूर्वीच पुढून राष्ट्रांमध्ये पसरत नाहीं ना ? अल्प प्रयत्नानें साध्य आणि मोठ

कश्चिन्नु सुहृत्तान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ।	
विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः	२०
कश्चिन्न तर्कर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ।	
स्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम्	२१
कश्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।	
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं न हत्	२२
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते मदीपतिः ।	
अथवाप्ययुक्तान्येव नास्ति तेषु सहायता	२३
एकोऽप्यमात्यो मेघाधी शूरो दक्षो विचक्षणः ।	
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम्	२४
कश्चिन्मुखा महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।	
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः	२५

पायदेशीर अशी एयादी गोष्ट करण्याचा निधय झाल्यावर, हे राघवा ! विलंब न करतां तूं स्वकर ती करण्याला आरंभ करीत असतोस ना ? माहलिक राजान तुझी कृत्ये अंमलांत आल्यावर अथवा अंमलांत आल्यासारखीं झाल्यावरच समजत अन्न पुढें होणारी तुझी कृत्ये त्यांना अगोदरच समजत नाहींत ना ? (१६-२०)

“तुझ्या मसलती तूं अथवा तुझ्या अमात्यानीं जरी बाहेर फोडल्या नाहींत तरी युष्मिं अथवा अनुमानानीं त्या इतरांना समजून येत नाहींत ना ? आणि त्याचप्रमाणें भरता ! इतरांनीं केलेली मसलत तुला अथवा तुझ्या अमात्यांना, समजत असते ना ? हजारों मूर्ख मंत्र्यांचे ऐवजीं विद्वान् व विचारवान् असा एकच मंत्री आपल्या संप्रदां ठेवण्याची खबरदारी घाळगतोस ना ? कारण विद्वान् व विचारवान् असा एकच मंत्री राजकार्यांत निर्माण होणाऱ्या संस्थांतून सुरक्षितपणें पार पडण्याचा निश्चयात्मक असा उपाय सुचवून, राष्ट्राचें अतिशय मोठें कल्याण घडवून आणतो. हजारोंच नव्हे, परंतु * लाखों मूर्ख रोड

* मूळ शब्द “अयुक्तानि” असा आहे व अयुक्त शब्दाचा अर्थ दह-दहारे असा आहे; परंतु, दहा हजारों असें म्हणण्याचा परिपठ नगम्यमुळे “अयुक्तानि” याचें भाषांतर मायेंत झुळुकाविरितां “लाखों” असें केले आहे.

अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ।

श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कश्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु २६

कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजिताः प्रजाः ।

राष्ट्रे तवावजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत २७

कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।

उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः २८

उपायकुशलं चैवं भृत्यं संदूषणे रतम् ।

शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स हन्यते २९

कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्जुचिः ।

कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ३०

जरी राजानें आपल्या जवळ बाळगले असले तरी त्याची राजाला काडीवाहा मदत होत नाही. याच्या उलट बुद्धिमान, शूर, दक्ष व नीतिशास्त्रपारंगत असा एकच अमात्य जवळ असला तरी तो राजाला अथवा राजपुत्राला मोठे वैमन मिळवून देईल भरता । मोठ्या वार्धाकडे मुख्य, मध्यम वृत्त्याकडे मध्यम आणि छुत्रक कामाकडे हलक्या सेवकांचीं तूं योजना केली आहेस ना? (२१-२५)

“वाडवडिलापासून चलन आलेल्या, आचरणानें शुद्ध आणि कोणत्याही प्रकारचें पाप न करणाऱ्या श्रेष्ठ अमात्याचा तूं मोठमोठ्या कामाकडेच योजना करीत असतोस ना? हे कैकयीपुत्रा भरता । छुत्रक * अपराधाला कडक शिक्षा केल्यामुळे स्वबळलेले प्रजाजन व मंत्री राष्ट्रांमध्ये तुझा अपमान करीत नाहीत ना? याजक त्याप्रमाणें पतिताचा अपमान करतात किंवा यलात्कारासारखें मयंकर कृत्य करून सार्वर जुद्ध करण्याच्या कामी पुण्याचा क्रिया जसा अपमान करतात, त्याप्रमाणें प्रजा तुझा अपमान करीत नाहीत ना? सभादि उपायाची

* हुरण्याच्या चोरीला फाश्याची शिक्षा अशात्मारखे प्रकार जरी मध्या अनेक प्रसंगां या देशात नष्टेत्पत्तीम येऊन ते प्रजेच्या धोमाला साधन होऊन यत्तत त, तरी विनाकारण कडक शिक्षा देऊन प्रजा छुत्र करणें हें एक राजाला अपाय होण्याचें कारण म्हणून अति प्राचीन राजासमूहच या देशातील राबे मानीत अले असल्याचें दिसतें.

बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ।	
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः	३१
कच्चिद्वलस्य मकं च वेतनं च यथोचितम् ।	
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे	३२
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः ।	
भर्तुरप्यतिकुप्यन्ति सोऽनथः सुमहान्कृतः	३३
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्तथा कुलपुत्राः प्रधानतः ।	
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः	३४
कच्चिज्ज्ञानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् ।	
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः	३५
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।	

योजना करण्याविषयी चतुर, राजनीतिशास्त्र जाणणारा, विश्वासू सेवकाशी राजाचे बाकडे अणभ्याविषयी तत्पर, शूर आणि राज्याभिलाषी सेवकाचा जो बंध करीत नाही, त्याचाच बंध होतो. आत्मविश्वासी, प्रसंगावधानी शूर, धैर्यवान् बुद्धिमान्, आचरणाने पवित्र, बुलीन, राजनिष्ठ आणि चतुर व सर्वकाल सावधान असा सेनापति तूं नेमला आहेस ना ? (२६-३०)

“तुझ्या सेनेतील मुख्य मुख्य अधिमारी लोक जे पराक्रमाविषयी कसोटीला उतरलेले असून बलाढ्य, युद्धाविषयी निपुण आणि पराक्रमी आहेत, त्याचा यथायोग्य सत्कार करून तूं त्याची मानमान्यता राखीत असतोस ना ? नित्य नियमाने देण्यास योग्य असा मेन्याचा भत्ता आणि पगार तूं विलंब न करता देऊन्या देईस देत असतोस ना ? कारण, भत्त्याची व पगाराची वेळ दडून गेली म्हणजे रातावर पोटा भरणारे सेनक लोक धन्यावर फारच रागवतात आणि त्यामुळे मोठाच अनर्थ ओटवतो तुझ्या कुलातील लोक आणि प्रधान हे सर्व तुझ्यावर अनुरक्त व तुझ्या हिताविषयी तत्पर असून तुझ्या कार्याकरिता प्राण देण्यास तयार असतात ना ? मरता ! स्वदेशातलाच नागरिक विद्वान्, शूर, समयमूर्च्छ, मागितलेला निरोध अवगदी अधरश जसाच्या तमाय सांगणारा आणि चतुर असा दूत तूं नेमला आहेस ना ? (३१-३५)

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैत्सि तीर्थानि चारणैः	३६
कच्चिद्व्यपास्तान्हितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ।	
दुर्यलाननचक्षाय चतसे रिपुसूदन	३७
कच्चिन्न लोकायतिकान्ग्राहणांस्तात सेवसे ।	
अनर्थकुशला ह्येते वालाः पण्डितमानिनः	३८
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुरुधाः	
युद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रचदन्ति ते	३९
वीरैरध्युपितां पूर्यमस्माकं तात पूर्वकैः ।	
सत्यनामां दृढद्वारां हस्यश्वरथसंकुलाम्	४०
ग्राहणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ।	

“मंत्री, पुरोहित, युवराजा, सेनापति, द्वारपाल, अंतःपुराध्यक्ष, दुर्गवरील अधिपति, राजीनदार, राजाची आज्ञा कळविणारा, न्यायाधीश, धर्मध्यक्ष, पंच, सैन्याचा पगार घाटणारा, काम क्षान्धावर पगार घेणारा, नगररक्षक, राष्ट्रीमांमारक्षक, दुष्टांना दंड करणारा अधिकारी आणि जल, पर्वत, वन व स्थल येथील विजे राखणारा अशा शत्रुपक्षाकडील अठरा प्रकारच्या अधिकार्यांच्या आणि मंत्री, पुरोहित व युवराज हे पहिले तीन वजा करून बाकी राहिलेल्या आपणाकडील पंधरा अधिकार्यांकडे प्रत्येक मार्गे परस्पराना माहीत नमलेले असे तीन तीन हेर ठेवून तूं शोध आणकित असतोस ना ? हे शत्रूंचा संहार करणाऱ्या भरता ! राज्याला अशय करणारे लोक घालवून दिल्यावर पुनः ते परत आले असता ते दुर्बल आहेत असे समजून तूं कधीही त्याची उपेक्षा करीत नसतोस ना ! भरता ! शुष्क तर्कवितर्क लढवून, प्रत्यक्ष प्रमाण येथे अवलंबून करून चालणारे नास्तिक मतामुपायी दाक्षिणतू जवळ ठेवीत नहीस ना ? कारण हे स्वतःला पंडित समजणारे मूर्ख अनर्थ उत्पन्न करणाऱ्यांपैकीं मात्र कुत्र अस्तानत आणि शुभ्य प्रमाणभूत अशीं धर्मशास्त्रे हातीं असताना शुष्क तर्काश्रयासुद्धे गुचाच्या बुद्धीचे अवलंबून करून ते दुष्ट लोक निरर्थक बडबड करीत असताना. भरता ! वीरानीं जिच्यामध्यें वास्तव्य येथे आहे, आमच्या पूर्वजानीं तिचे नाव गेले करून दाखविले आहे, नजवून दारानीं जी दुष्ट आहे, हत्ती, घोडे आणि रथ यांनीं जी भरलेली आहे, (३६-४०)

जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः	४१
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ।	
कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसे	४२
कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ।	
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः	४३
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ।	
सुकृष्टसीमापशुमान्हिसामिरभिवर्जितः	४४
अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ।	
परित्यक्तो भयैः सूर्यैः खनिमिच्छोपशोभितः	४५
विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वं सुरक्षितः ।	
कच्चिच्च जनपदः स्फीतः सुरां यसति राघव	४६
कच्चिच्चे दयिताः सर्वे कृपिगोरक्ष्यजीविनः ।	
यातायां सांप्रतं तात लोकोऽयं सुप्रमेधते	४७

“जितेन्द्रिय, मोठे उत्साही, सभ्य व स्वकर्मानुसार आचरण करण्यविषयी तत्पर अशा हजारों प्राज्ञगानीं, सत्रियांनीं व वैद्यगानीं जी गजवजलेली आहे, अनेक आकारांच्या प्रासादांनीं जी व्याप्त झालेली आहे आणि विद्वान् लोकांचा निवास जिकण्यांत आहे अशा अभ्युदयावस्थेत असलेल्या समृद्ध अयोध्येचें तूं रक्षण करित आहेस ना ! उत्तर ऋतूमध्यें यज्ञ वगैरे केलेल्या शेकडों प्रदेशांनीं व्याप्त, पाषाणव्यवस्थित रीतीनें राहिलेल्या लोकांची अत्यंत दाढ वसती असलेला, देवस्थाने, पाणपोया आणि तट्टी यांनीं सुशोभित, आनंदित द्रोणस्थानीं युक्त, अनेक समागमघून चालत असलेल्या उत्सवांनीं सुशोभित, समिपवर्त नांगरलेल्या घेतानीं व पशूंनीं युक्त, हिसारदित नद्यांच्या उदकावर निरें उतवण करणारा, रम्य, श्वापरांनीं रहित, सर्व प्रकारच्या भीतींनीं रहित, सुवर्णादिकांच्या शाश्वतीं संदष्ट, पारं लोकांनीं धाकानुळे वगैरे केलेला आणि माझ्या पूर्वजांनीं सुरक्षित ठेविलेला असा आपला देश समृद्ध असून, हे रघुवंशज भरता ! मृग नें नांदत आहे ना ! (४१-४६)

“कृषिर्म्म, पशुपालन दान दिसावर उपजाविद्य करणारे रम्य लोक गुण निर

तेषां गुप्तिपरीदारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ।	
रक्षया हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ।	४८
कच्चित्त्रिभयः सान्त्वयसे कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः ।	
कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिद्दृष्टं न भापसे ।	४९
कच्चिन्नागवने गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः ।	
कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ।	५०
कच्चिद्दर्शयसे निन्यं मानुषाणां त्रिभूषितम् ।	
उत्थायेत्थाय पूर्वाह्ने राजपुत्र महापथे ।	५१
कच्चिन्न सर्वे फर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।	
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमे चात्र कारणम् ।	५२
कच्चिद् दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।	
यन्त्रैश्च प्रतिपूर्णाणि तथा शिल्पियनुधरैः ।	५३

आहेत ना ? भरता ! इति या लोकात्त जपया भंशमर्थे मुन्य होत आहे ना ?
 इष्ट गोष्टीची प्राप्ति आणि अनिष्ट गोष्टीचा परिहार याच्यायोगाने तूं त्या लोकाचे
 पोषण करीत आहेस ना ? अरे ! राजने देशांत राहणाऱ्या सर्व लोकांचे धर्माने
 परिपालन केले पाहिजे. श्रियाचे तूं प्रेमाने परिपालन करीत असतोस ना ?
 त्यांना तूं सुरक्षित ठेविले आहेस ना ? त्यांच्यावर सर्वप्रकारे विश्वास ठेवीत नाहीस
 ना ? आणि शुभ गोष्टी त्यांना मागत नाहीस ना ? हत्तीच्या बलाचा भंडोपरत तूं
 नोड ठेविला आहेस ना ? हत्ती घरण्यासाठी शिकवून तयार केलेल्या हत्तीगा
 तुझ्यापाशी आहेस ना ? हत्तीगा, हत्ती व घोडे यांचा होतल नितथा संग्रह
 करण्याविषयी तूं नेहमी तयार असतोस ना ? (४७-५०)

“ राजपुत्रा ! दररोज त्रिविमान्या पहिल्या प्रहरांत बत्तालंकार धरण करून
 अभिमन्ये आणि राजमार्गावर प्रजाजनान्या दृष्टीस पडत असतोस ना ? तुझे सर्व
 भयक लोह, तुझा मुर्तीच घाक न बाळगता, एकसारखे तुझ्यासमोर्त तर
 बांधरत नाहीत ना ? किंवा त्यांनी सर्वदा तुझे दर्शदेखील दाखवित रहावे,
 उत्तया धाकात तर तूं त्यास ठेवीत नाहीस ना ? या भयक लोकांना अगदी
 योग्य मर्यादेन बेतावातने बागविणे हेच कार्य मिठीच्या च्छीने थेंबकर आहे.

आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ।	
मपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव	५४
देवतार्ये च पित्र्ये ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ।	
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः	५५
कच्चिदायौऽपि शुद्धात्मा क्षारितश्चापकर्मणा ।	
अदृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्ध्यते शुचिः	५६
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ।	
कश्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभाच्चर्यम	५७
व्यसने कश्चिदाद्यस्य दुर्धलस्य च राघव ।	
अर्थ विरागाः पश्यन्ति तथामात्या बहुश्रुताः	५८
यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव ।	
तानि पुत्रपद्मन्तुन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः	५९

तुझे सर्व विज्ञे, धनधान्य, आयुषे, उरक, यंत्र, कारागीर आणि धनुर्धर यांना संपन्न अहेत ना ? हे रघुवंशजप्रेष्ठ भरता ! तुझे उत्पन्न मोठे अमून सर्व कमी आदे ना ? आणि अयोध्या ठिकाणी तुझा पैसा खर्च होत नाही ना ? देवता, पितर, ब्राह्मण, अतिथि, योदे आणि मित्रवर्ग याकडेच तुझा खर्च होत असतो ना ? (५१-५५)

“ शुद्ध मनाच्या एखाद्या मध्य गुहस्थारर दुष्टत्याचा आरोप आला असना शास्त्रनिपुण लोककट्टन त्याचा निर्णय न होता तो निरपराधी असूनदेखील लोभानुळे त्याला दंड तर होत नाही ना ? हे पुढ्यप्रेष्टा भरता ! एखादा बंद खोरी करीत असताना पाहिला व मुद्देमालामह पकडला गेला असता आणि त्याचा जगनीयस्पर्श त्याने योगी केव्हाचें जर मिद्ध झाले, तर धनलोभानुळे त्याच्यासमून काही लाच घेऊन त्याला सोडून दिले जात नाही ना ? हे रघुवंशज भरता ! श्रीमंत बगरिव या दोषामयें परस्पर कांहीं वाद उपस्थित झाला असता, तुझे रिटान् यथाय निरोमी राहून निःपक्षपातीपणानें त्या वादाचा निकट लावित अमान ना ? हे राघवा ! चोटा दोषारोप घेताना प्रतीक्षा नेत्रातून जे अश्रु पडतान, ते राज्याचा उपभोग घेऊन मित्रांच्या

कचिद्बुद्धांश्च बालांश्च वंद्यान्मुस्यांश्च राघव ।	
दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतेर्बुभूषसे	६०
कचिद्भुङ्क्ष्व वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन् ।	
चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्यान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि	६१
कचिदर्थेन वा धर्ममर्थे धर्मेण वा पुनः ।	
उमौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विवाधसे	६२
कचिदर्थे च कामं च धर्मं च जयतां वर ।	
विप्रज्य काले कालश्च सर्वान्वरद सेवसे	६३
कचित्ते ब्राह्मणः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।	
आशंसते महाप्राज्ञ पारजानपदः सह	६४
नास्तिन्यमनृतं कोचं प्रसादं दीर्घसूत्रताम् ।	
अदर्शनं क्षानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम्	६५
एकचिन्तनमर्थानामनर्थमैश्च मन्त्रणम् ।	

मुग्धाकडेच नष्टि देहून राज्य करगान्या राजच्या पुत्राचा व पशूंचा नाश कर-
तात. हे रघुवंशजा ! बूढ, बालक व मुरदमुष्ट्य अथे विद्वान् लोक यांना
ष्टष्ट वस्तूंचें दान, प्रेमळ अन्तःकरण आणि मजुर वणी या तीन साधनांनीं
आपलेचें कर्म घेत असतोय ना ? (५६-६०)

“गुर, बूढ, तपस्वी, देवता, अतिथि, देवताचें निरानस्थान असलेले यवा-
ट्याखरील मोठेमोठे वृक्ष आणि जन्म सार्यकीं लाविलेले ब्राह्मण या सर्वंना
तूं वंदन करीत असतोय ना ? अर्थानें बर्माळा, बर्मानें अर्थोळा किंवा त्या उभय-
तानाही विषयलोमणी काम नें कवीं बाध आणीत नाहीय ना ? हे इष्टवस्तु
देगान्या, विजयी श्रेष्ठ समयज मरता ! धर्म, अर्थ, आणि काम या सर्गांचें तूं
वेढा नेमून, योग्य कालीं सेवन करीत असतोय ना ? हे महाज्ञानवान् मरता !
सर्व शास्त्रानर्थ निष्ठात असलेल ब्राह्मण राजधानीतील व देशातील इतर लोका-
ंसह तुझ्या मुग्धाची इच्छा करीत असतात ना ? नाम्निक्पणा, अमय भाषण,
मोप, हसगव, चंगटपणा, जनी लोकांची भेट न घेणें, आळस, इंद्रियधीनत्व,
एकव्यक्तच राज्यकारणाचा विचार करणें, विनयित ममत्वन असलेल्या लोकांच्या

निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम्	६६
मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।	
कच्चित्त्यं वर्जयस्येताग्नाजदोषांश्चतुर्दश	६७
दशपञ्चचतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः ।	
अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव	६८
इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या पाद्गुण्यं दैवमानुषम् ।	
कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम्	६९

सहाध्यानें मसलत करणे, कर्तव्य म्हणून ठरलेल्या गोष्टी करण्यात आरंभ न करणे, शुभ मसलतीचे रक्षण न करणे, उठल्याबरोबर प्रातःकालीं प्रथम मंगलावह कृत्याचे अनुष्ठान न करणे आणि चोहोंकडील शत्रूंच्या विरुद्ध, विचार न करिता, उतावळेपणा करून बुद्धाची घोषणा करणे या चौदा राजदोषापासून तूं अलिप्त रहात असतोस ना ? (६१-६७)

“हे राघवा ! मृगया, धूत, दिवसा निद्रा, निंदा, स्त्रीसेवा, मद, नृत्य, गीत, वाद्य आणि निष्कारण पर्यटन या दहा; उदरावरील, पर्वतावरील, वृक्षावरील, उत्तर प्रदेशावरील आणि माळ जमिनीवरील असे पांच प्रकारचे भिक्षे या पांच; साम, दान, भेद आणि दंड या चार; स्वामी, अमात्य, राष्ट्र, विज्ञे, खजिना, सैन्य आणि मित्र या सात; दुष्टपणा, साहस, क्रोध, ईर्ष्या, मत्सर, अर्थवृण, कठोर वाणी आणि कडक शिक्षा या आठ व उत्साहशक्ति, प्रभुशक्ति आणि मंत्रशक्ति या तीन गोष्टींचे संपूर्ण ज्ञान करून घेऊन आणि तीन वेद, व्यापार व नौति-शास्त्र या तीन विद्या तूं तत्त्वतः समजून घेऊनच अनुमोदन देत असतोस ना ? विचारपूर्वक इंद्रियदमनाचा उपाय म्हणजे योगाभ्यास, हेर, अमात्य इत्यादिकांना यथायोग्य काम सांगणे, शत्रूंचा नाश वगैरे करण्याविषयी उत्साह दाखविणे, तर्क करण्यात प्राविण्य अगणें, झालेल्या गोष्टींची विस्मृति न पडणे, पुढे पडणारी गोष्ट अनुमानाने जाणणे आणि नौतिशास्त्रात निपुण असणे हे सहा गुण; अग्नि, जल, ध्याधि, दुर्मिथ, मारक रोग हीं दैविक संकष्टे, अधिकारी, चोर, दण्डू, राजारण्य मन्त्रीतील खोश आणि राजाचा खोश हीं लौकिक संकष्टे, पणार न मिळालेल्या सोयी मनुष्य, अपमान झालेला मानी पुरुष, एकाएकी रागाव अणिलेल्या रागाट पुरुष

यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ ।

कश्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ७०

मन्त्रिमिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।

कश्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे बुध ७१

कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः ।

कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ७२

कश्चिदेपैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ।

आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ७३

आणि मित्रविलेला भिन्ना इमं असे चार प्रकारचे शत्रुपक्षाकडील लोक कितूर करणे हें राजकृत्य; बाल, वृद्ध, दीर्घरोगी, जातीबाहेर टाकलेला भिन्ना, दुमन्यांना भय दाखविणारा लोभी, लोकांना फसविणारा, विरक्त, अत्यंत विषयासक्त, अनेक गोष्टीकडे लक्ष लावून मसलत करणारा, देवत्राकणाची निंदा करणारा, बुद्धी, दैववादी, दुष्टालात सापडलेला, महाव्यसनी, स्वदेशात न राहणारा, अनेक शत्रु असलेला, कालानें प्राप्तलेला आणि सत्यधर्माविषयी तत्पर असलेला असे बीस प्रकारचे लोक, मंत्रिमंडल, स्वारी, सैन्यरचना आणि द्विधामाव व समाश्रय आणि शान व आसन या दोहोंदोहोंना कारण असलेले मंधि आणि विग्रह यांचा प्रयोग करण्यास हे महबुद्धिमान् भरता ! तूं योग्य रीतीनें अनुमोदन देत असनोस ना ? (६८-७०)

“हे शूनी भरता ! नीतिशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणें चार मंत्र्याबरोबर, तीन मंत्र्याबरोबर, सर्व मंत्र्याबरोबर अथवा एकएकाबरोबर तूं मसलत करीत असनोस ना ? कारण, दुमन्याच्या देखत एखादा आपल्या मनातील उद्देश मागत नाही. याकरितां, एन्च मसलत एकेकट्याचा, अनेकाचा आणि सर्वांचा विचार घेऊन करावी लागते. योग्य कर्माचरणानें वेद सफल होऊन तुझीं सर्व कर्मे सफल झाली आहेत ना ? धर्माला अनुसरून विषयोपभोग व संतान याच्या योगानें तुझ्या स्त्रीच्या जन्मानें माफक्य झाले आहे ना ? आणि विनयानें तुझी विद्या फलद्रूप झाली आहे ना ? हे रघुवंशज भरता ! आयुर्वर्धक, यशस्कारक, आणि धर्म, अर्थ व काम यांना अनुसरून असलेली ही जी तुला दिवणारी माक्षी

यां धृतिं वर्तते ततो यां च नः प्रपितामहः ।

तां धृतिं वर्तसे कच्चिद्यः च सत्पथगा शुभा ७४

कच्चित्स्वादुहृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव ।

कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ७५

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा मदीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।

अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ७६

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्वयुत्तरशततमः सर्गः ।

[३७७९]

तं तु रामः समाज्ञाय आतरं गुरुवत्सलम् ।

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रामे १

किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।

यस्मात्प्रमागतो देशमिमं चरिजटाजिनी २

यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।

बुद्धि आहे, तशीच तुझी आहे ना ? पित्याचें जसें वर्तन आहे, आपल्या पूर्वजांचें असें वर्तन होतें आणि सन्मार्गाला अनुसरून जें शुभ वर्तन असावें लागतें, तसेंच तुजें वर्तन आहे ना ? हे रघुवंशज भरता ! तयार केलेले मिष्टान्न एकटाच न खाता त्याची इच्छा करणाऱ्या आपल्या इष्टमित्रांसह तूं त्याचा उपभोग घेतोस ना ? सोरांश बंड धारण करून प्रजाजनाना मर्यादित ठेवणारा ज्ञानी शत्रिय राजा संपूर्ण पृथ्वी आपलीशी करून घेऊन व धर्मानें तिचें परिपालन करून या लोकांचा शाग कल्याणंतर स्वर्गाला जातो. ” (७१-७६)

याप्रमाणें महामुनिवर्त्मकिंप्रणीत श्रीमद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडापर्यंत एकशेएकवा सर्ग संपला ॥ १०१ ॥

तो आपला भाऊ भरत याच्या ठिकाणी बहिर्लांघिण्याचें व स्वतः आपल्या विषयाचें प्रेम वसत आहे असें जाणून राम आपला भाऊ लक्ष्मण यासह त्याला विचारूं लागला. “ हे काय ? तू या प्रदेशाला वान्वत्ते, जटा आणि अजिन धारण करून अला आहेस याचा अर्थ काय, हे तुझ्या तोंडातून माझी ऐकण्याची इच्छा आहे. तूं राज्याचा त्याग करून व कृष्णाजिन आणि जटा धारण करून

हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि	३
इत्युक्तः केरुयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।	
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्	४
आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।	
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिर्पीडितः	५
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ।	
चकार सा महत्पापमिदमात्मयशोहरम्	६
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ।	
पतिप्यति महाघोरे नरके जननी मम	७
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।	
अभिपिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव	८
इमाः प्ररुतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।	
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि	९
तथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तं चाग्ननि मानद ।	
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुर्व	१०

कदाकरिता इकडे अला आहेस, तें सर्व सांग. ” याप्रमाणें महाभ्या ककुत्स्थ-
-कुलोपन्न रामानें कैकेयीपुत्र भरताला विचारलें असता मोठ्या आवासानें दुःख
आवरून धरून व हात जोडून तो त्याला म्हणाला, “आर्या! माझी माता कैकेयी
हिने प्रेरणा केल्यामुळे अत्यंत कठीण असें कार्य करून पुत्रशोकाकुल झालेला तो
महापराक्रमी राजा स्वर्गाला गेला आणि त्या माझ्या मातेने आपल्या धर्तीला
बद्ध लावणारे हें माझे पाप केलें (१-६)

“अता, शोकानें कुश झालेल्या माझ्या त्या विधवा मातेला मला राज्यप्राप्ति
-न झालेली दिसेलच व उलट ती महाभयंकर नरकामध्ये जऊन पडेल. तेव्हा
तुझा दास असलेल्या मजवर तूं कृपा कर आणि आजच्याभाजच इंद्राप्रमाणें
-स्वतः ला राज्यभिषेक करून घे. हे सर्व प्रजाजन आणि या विधवा माता तुझ्या-
-जवळ आलेल्या आहेत. यासाठीं तूं कृपा कर आणि परंपरागत चालत आलेल्या
-पद्धतीनें ज्याअर्थी तूंच राजा होण्यास योग्य आहेस आणि ज्याअर्थी तुलाच
-राज्याभिषेक होणें इष्ट आहे, त्या अर्थी तूं धर्मानें राज्याचा स्वीकार करून आपले-

भवत्यविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ।	
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा	११
एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ।	
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि	१२
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम् ।	
पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि	१३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सवाप्यः कैऋतिसुतः ।	
रामस्य शिरसा पादो जग्राह भरतः पुनः	१४
तं भक्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।	
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमग्रवीत्	१५
कुलीनः सत्यसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।	
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः	१६
न दापं त्वयि पद्यामि सूक्ष्ममेप्यरिसूदन ।	
न चापि जननीं यात्यात्वं विगर्हितुमर्हसि	१७
कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सूर्यदानध ।	

घाँचा मनोरथ परिपूर्ण कर. शरत्तूतील रात्र ज्याप्रमाणे निर्मल चंद्राच्या योगाने सनाथ होते, त्याप्रमाणे ही संपूर्ण पृथ्वी तुझ्यासारखा पति मिळवून सनाथ होवो- या सचिवांसह तुझ्या पायावर मस्तक ठेवून मी तुझा प्रार्थना करीत आहे. यासाठी या तुझ्या भावावर, शिष्यावर आणि दासावर कृपा कर. हे पुरुषभ्रष्टा ! परंपरागम चलत आलेल्या आणि पूर्वजनीं मान दिलेल्या या मंत्रिमंडळाचे न ऐकणे तुला योग्य नाही ” (७-१३)

या प्रमाणे प्रार्थना करून डोक्यामध्ये अश्रुं अणलेल्या रत्ना महापराक्रमी कैऋती- पुत्र भरताने पुनः रामा-चा चरणावर मस्तक ठेविले. तेव्हा मत्त हत्तीप्रमाणे गारवार मुरकारे टारीत असलेल्या त्या अपच्या भावला गरताला-आलिंगन देऊन राम म्हणाला, “ कुलीन, सत्य, तेजस्वी आणि व्रत प्रदूष करणारा माझ्यासारखा पुरुष राज्यावरिती पाप कसे करील ? हे शत्रुनाशक भरता ! झाले-या गोष्टीबद्दल तुझ्या ठिक्कणीं मला वाहो ! यदिकचित्तिहि दोष दिसत नार्ही,

उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते	१८
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ।	
भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि	१९
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् ।	
राज्ये वाऽपि महाराजो मां वासायितुमीश्वरः	२०
यावत्पितरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते ।	
तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम्	२१
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां धनं गच्छेति राघव ।	
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे	२२
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।	
यन्मध्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा	२३
एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसन्निधौ ।	

आणि वेढेपणामुळ आपत्य मातेची निंदा करण तुला योभ्यहि नाही. हे निर-
पराधी व महाज्ञानी भरता। आज्ञा धारण करण्यास योग्य असलेल्या स्त्रियांना आणि
पुत्रांना इच्छेन येईल त्या प्रमाणे आज्ञा करण्याचा वडिलांना नेहमीच अधिकार
अहे पित्याने अथवा गुह्येन इच्छेन येईल ती आज्ञा करण्यास योग्य अशी मागमें
म्हणजे भार्या, पुत्र आणि शिष्य ही होत, असे सज्जनानी या जगतामध्ये घोषित
केलेले आहे व याचप्रमाणे, हे सौम्या ! आपणा सर्वांचे या स्वर्गम्य झालेल्या
दशरथराजाशी नाते आहे, हे तूही समजून ठेव. साराश, हे सौम्या ! वल्कले
आणि कृष्णाजिनं परिधान करवून मला अख्यात पाठाशिष्याला अथवा राजावर
वसविण्याला महाराज दशरथ मुखत्यार आहे (१४-२०)

‘हे धर्मनिष्ठांमध्ये श्रेष्ठ व धर्मज्ञ भरता ! जगात मान्यता मिळविलेल्या
पित्याप्रमाणे मातेचीही मानमान्यता ठेविली पाहिजे तेव्हा या उभयता धर्मशील
मातापितृगर्नी “ वनात जा ” म्हणून मला आरा केली असता, हे रघुनराज
भरता ! मी दुसरी-तिसरी गोष्ट कशी बरे करीन ? अयोध्येमध्ये जनसंमत
असलेले राज्य तुला प्राप्त करून घेतले पाहिजे आणि वल्कले परिधान करून
मला दण्डनारण्यामध्येच वास्तव्य केले पाहिजे, अशी विभागणी सर्व लोकांसमक्ष

व्यादिदय च महाराजो दिवं दशरथो गतः २४

स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तथ ।

पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि २५

यदग्रवीर्ण्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।

तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेभ्यरभावमव्ययम् २६

इत्यपि श्री० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्रुपतरक्षतनमः सर्गः ॥ १०२ ॥ [३८०५]

श्रुतरक्षततमः सर्गः ।

रामस्य धचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।

किं मे धर्माद्विहानस्य राजधर्मः करिष्यति १

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ।

ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राजा न कनीयान्भवेन्नृपः २

स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ।

अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भयाय नः ३

राजानं मानुषं प्राहुर्देवते संमतो मम ।

सागून आणि वाप्रमाणे वागा अर्शा आशा वरून महाराज दशरथ स्वर्गला
गेला आहे. आणि तोच सर्व जगतचा स्वामी धर्मनिष्ठ राजा मुलाहि प्रमत्त
आहे. वाताढी पित्ताने तुझा वाग्र्याम दिलेन्हा राज्याचा तू वपभोग घे. सर्व
मनुष्यलोकांना सन्मान्य अशा महात्म्या व ईश्वरारुखा पित्ताने जे मला सांगितले
आहे, त्यातच माझे सर्वोत्कृष्ट हित आहे असे मला वाटते. त्याच्या उलट अर्श
स्वर्गलोकांचे आधिपत्यदेखील मला हितकारक वाटत नाही. ” (२१-२६)

वाप्रमाणे महात्मनेवांनीकृपित धर्मद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्योतील
अयोध्याकाण्डांतील एकांश दोनावा सर्ग संवला ॥ १०२ ॥

हे रामाचे भायण ऐरून भरत म्हणाला, “ तू विचारलेल्या राजधर्माचा मला
गुप उपदेश बेलाम, पण धर्महीन अशा मला मी राज्यधिशारी नमन्यामुळे उपदेश
पाय होणार आहे । हे पुरुषधेष्टा ! ज्येष्ठ पुत्र हयत अमर्तना धनिष्ठ राजपुत्र
राजा होऊं शकत नाही, हा धर्म अथागमध्वेनेहमी पांपागानचलन आलेला आहे.
तर हे राघवा ! माझासह तू समृद्ध अयोध्यामध्ये चल आणि या आग्र्या मुलासह

यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ४

केकयस्ये च मयि न त्वयि चारण्यमाश्रिते ।

धीमान्स्वर्गं गतो राजा यायज्ञिकः सतां मतः ५

निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीति सलक्ष्मणे ।

दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिग्गमम्यगात् ६

उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।

अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव हृतोदकौ ७

प्रियेण किल दत्तं हि पितृलाकेषु राघव ।

अक्षयं भवतीत्याहुर्मर्चांश्चैव पितुः प्रियः ८

अयमेव शौचंस्तत्र दर्शनेऽप्सुस्त्वय्येव सकामनिवर्त्य बुद्धिम् ।

अयां विहीनस्तत्र शोकरुग्णस्थ्या संस्मरन्नेव गतः पिता ते ९

इत्यार्षे श्रीम० बा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥१०३॥ [३८१४]

अभ्युदयास टीं स्वतः ला राज्याभिषेक करन थे. सर्व लोक जरी रागाला मनुष्य म्हणत असतात, तरी धर्म आणि अर्थ यांना अनुसरून अमलें आणि मनुष्याचें ठिकाणीं न संभरणें असें ज्येष्ठ वर्तन असत्याबद्दल लोक सांगतात, त्या राजाला मी देवच समजत आहे. मी केकय देशामध्ये असतानाच आणि तूं वनाचा मार्ग धरल्यानंतर सज्जनाना मान्य आणि भक्तीशील असा ज्ञानी दशरथराजा स्वर्गाला गेला. (१-५)

“सीता आणि लक्ष्मण यांसह अ पणनगरांतून बाहेर पडल्याबरोबर दुःख आणि शोक यांनीं ग्रस्त झालेला राजा स्वर्गाला गेला. हे पुरुषप्रेष्टा ! ऊठ, पित्याची उदकक्रिया कर; मी आणि या शत्रुघ्नानें पूर्वीच क्रिया केलेली आहे. हे राघवा ! प्रिय पुत्रानें दिलेली वीणतीहि बस्तु पितृलोकांमध्ये त्या प्राण्याला अक्षय पांचत असते, असें म्हणतात आणि तूच तर पिताला सर्वांत अधिक प्रिय होतास. तुझ्याकडेच लागलेलें मन परत न फिरवितां तुझा वियोग झाल्यामुळे शोचाने जर्जर झालेला तुझा पिता तुझ्याचकरितां शोक करित करित आणि तुझेंच नाव चोर्कत स्वर्गाला गेला.” (६-९)

याप्रमाणें महाभुविनात्मनि प्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडांपैकीं एकशेंतीनावा सर्ग संपला ॥१०३॥

चतुस्तरशततमः सर्गः ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।

राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ।

१

तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ।

यावज्जं भरतेनोक्तममनोशं परंतपः ।

२

प्रगृह्य रामो याहू वै पुष्पिताङ्ग इव द्रुमः ।

वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ।

३

तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।

कूलघातपरिध्रान्तं प्रसुप्तमिव कुक्षरम् ।

४

भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककशितम् ।

रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ।

५

स तु संघां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ।

उपाक्रामत काकुत्स्थः रूपं बहु भाषितम् ।

६

स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ।

उवाच भरतं याप्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ।

७

किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।

पित्याच्या मरणासवधाने भरत नें केलेले ते दुःखदायक भाषण ऐकल्यावर रामाचें मान उडालें. संग्रामामध्ये इद्राने सोडलेल्या वज्राप्रमाणें प्रखर असें भरतानें तोंडातून काडलेलें तें मनाला अत्यंत अश्रिय लागणारें वाक्य कानावर आदळण क्षणींच धनुतापन रामानें हात वर केले आणि पुन्हाही तोंडलेल्या वनातील प्रफुल्लित वृक्षाप्रमाणें तो जमिनीवर कोसळला. तेव्हा नदाचें तीर पाहून टाकल्यामुळे यज्ञ जळून झोपा गेलेल्या हत्तीप्रमाणें तो महाधनुर्धारी पृथ्वीपति राम शोकानें जर्जर होऊन जमिनीवर पडला अमता गातेसह रडूं लागलेले ते तिपेही भाऊ त्याच्यावर पणो दिणू लागले. शुद्धीवर आल्यावर आल्यावर नेत्रातून अश्रु टाळीत टाळीत त्या मकुस्युलोन्मत्त रामानें दीन स्वरांनं पुन्हाच विलप करणाला आरंभ केला. (१-६)

आपला पृथ्वापति पिता स्वर्गस्थ ज्ञान्याचें ऐकून तो धर्मात्मा राम भरताशी

कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति	८
किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।	
यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः	९
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।	
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु संस्कृतः	१०
निष्प्रधानामनेकाग्रं नरेन्द्रेण विना कृताम् ।	
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे	११
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ।	
कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरे गते	१२
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ।	
यान्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम्	१३
एवमुक्त्वाथ भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।	
उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिमाननाम्	१४

चर्माला अनुसरून भाषण करूं लागला— “देवानें उपस्थित केलेली गति पित्याला प्राप्त झाली असतां मी अयोध्येत येऊन काय करूं ? त्या वृषध्रेष्टाचा वियोग झालेल्या त्या अयोध्येचें परिपालन कोण बरे करूं शकेल ? जो माझ्या शोकानें मरण पावला आणि ज्याचा संस्कार माझ्या हातून झाला नाही, अशा त्या महारम्याला त्याच्या पोटीं व्यर्थ जन्मास आलेल्या माझा काय बरे उपयोग ? हे निष्पाप भरता ! तूं व शत्रुघ्न दोघे कृनकृत आर्हात, कारण, मुझ्या हातून व शत्रुघ्नाच्या हातून त्याचीं सर्व उत्तरकायें यथामाग झालीं आहेत. आतां माझा वनवास जरी संपला तरी राजाचा वियोग झाल्यामुळे व मुख्य रक्षण करणारा नष्ट झाल्यामुळे प्रजाजन व्याकुल झालेल्या अयोध्येमध्ये परत जाण्याची माझा इच्छा नाही. हे शत्रुतापन भरता ! पिता परलोकीं गेला असता वनवास संपवून मी अयोध्येमध्ये गेल्यावर माझ्या हित्वादितासंबंधांत अधिकारवाणानें मला उपदेश कोण बरे करील ? मी सद्वर्तनी आहे असे पाहून पूर्वी पिता सांत्वनपूर्वक जीं भाषणें माझ्याशीं करील असे, तीं कर्णमुर भाषणे मला आता कोटून बरे ऐकायला मांपडतील !” (७-१३)

सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण ।	
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतिं पृथिवीपतेः	१५
ततो बहुगुणं तेषां वाष्पं नेत्रेष्वजायत ।	
तथा द्रुपति काकुत्स्थे कुमारानां यशस्विनाम्	१६
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य दुःखितम् ।	
अग्रयज्ञगतीर्भर्तुः क्रियतामुदकं पितुः	१७
सा सीता स्वर्गं ते धृत्वा श्वशुरं तं महानृपम् ।	
नेत्राभ्यामधुपूर्णाभ्यां न शशारुक्षितुं प्रियम्	१८
सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदतीं जनकात्मजाम् ।	
उवाच लक्ष्मण तत्र दुःखितो दुःखित च च-	१९
आनयेद्भुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।	
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः	२०
सीता पुरस्ताद्भ्रजन्त्यमेनामभितो यज ।	
अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा	२१

याप्रमाणे भरताशीं बोलून आणि पूर्ण चक्षुःप्रमाणे आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेल्या आपल्या स्त्रीचक्रे जाऊन शे सार्ने ध्यकुल झालेला रघुवंशज राम तिला म्हणाला, “साते ! तुझा सागरा मरण पावला लक्ष्मणा ! तू पोरका झालान भोरे ! पृथ्वीपति राजाच्या नृत्यूरी दुःखनय बातमी भरत सागत आहे ’ याप्रमाणे बहुभ्यवृत्तेच राम विलाप करू लागला असता त्या यशस्वा राज कुमारान्या नेत्रातून दुःखाधूचे पूर लोखले नंतर त सर्वे तिपेही भाऊ दुःखात झालेल्या रामाचे वारंवार सान्त्वन करून “पित्याची उदकक्रिया कर ” अने त्यास म्हणाले. सीता तर तो आपण महाराज श्वशुर स्वर्गस्थ झाल्याचें ऐकताच दुःखाधूनी डोळे भरून आन्यानुळे आपल्या पतीकडे पाहण्यामहा समर्थ झाला नाहीं तेव्हा त्या रडत अमर्त्या जनककन्येचें सान्त्वन करून तो दुःखा झालेला राम मोठ्या कर्णानें लक्ष्मणास म्हणाला “वाटलेल्या शुद्ध फळाचा गोळा शापित पर उत्तम नवें वस्तू तू घेऊन ये, मी महाम्ना प्रियाची उदरक्रिया करण करिता जातो मीनत्र पुढे होऊ दे, तू तिच्या मागून चाल आणि मी तुमचाही

ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।	
मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान्	२२
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुनैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ।	
अघतारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम्	२३
ते सुतीर्थो ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः ।	
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम्	२४
शीघ्रस्नोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।	
सिपिचुस्तूदकं राशे तत एतद्भवत्विति	२५
प्रगृह्य तु महीपालो जलापूरितमञ्जलिम् ।	
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत्	२६
एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।	
पितृलोकगतस्याद्य महत्तमुपतिष्ठतु	२७
ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।	

मागून येईन. फारण, भोराच्या वेळीं अशाच कामनें ('सर्वे कनिष्ठप्रयमा इतरे तु द्वियोऽप्रतः' या वचनाला अनुसरून) गेलें पाहिजे " (१४-२१)

इत्यादूंच्या घराण्याचा बाट्याडिलापामून असलेला अत्यंत विश्वासू म्हणून प्रसिद्ध असा जुना सेवक, अ यन्त नम्र (विनयशील), जितेंद्रिय, तेजस्वी व रामाचे ठिकाणा अत्यंत दृढ भक्ति असलेला जो सुमंत्र, त्यानें भरतादि राजकुमारांसह रामाचे साखन उरून, रामाच्या हातास बसून अगदीं संभाळून, मोठ्या सल्लागीपूर्वक त्यास मन्दाकिनी नदीमध्यें उतरविलें. त्यानंतर जिला चांगला उत्तार आढि य जिच्या तीरावर नेहमीं प्रफुल्लित वृक्षांचीं वनें आहेत, अशा ह्या रमणीय मन्दाकिनी नदीजवळ ते गशस्वी मोठ्या कष्टानें आले आणि चित्तल वगैरे नगलेच्या शीघ्र प्रवाहाने युक्त व पवित्र अशा प्रवाहावर येऊन त्यानीं " हें तुला समर्पण असो ! " म्हणून राजाला उदक दिलें (२२-२५)

राजा रामचंद्र पाण्याची आंजळ भरून घेऊन आणि दक्षिणेकडे तोड करून रडत रडत म्हणाला, ' हे नृपथेण ! हे मी दिलें निर्मल उदक पितृलोकीं गेलेल्या तुला अक्षय प्राप्त होवो. ' ' त्यानंतर मन्दाकिनीच्या तीरावर येऊन ह्या तेजस्वी

पितृश्रकार तेजस्वी निर्वापे भ्रातृभिः सह	२८
ऐक्षुदं वदरैर्मिश्रे पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।	
न्यस्य रामः सुदुःखातो रुदन्वचनमग्रवीत्	२९
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।	
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः	३०
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरित्तटात् ।	
आरुरोह नख्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम्	३१
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।	
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ	३२
तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिशब्दोऽभवद्विरौ ।	
भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव	३३
महायलानां रुदतां कुर्यतामुदकं पितुः	
विधाय तुमुलं शब्दं प्रस्ता भरतसैनिकाः	३४
अध्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् ।	
तेषामेव महान्शब्दः शोचतां पितरं मृतम्	३५

रामाने भावासह पियाला उद्गृह्यन पानातून पिडदान केलें, योरें मिसळलेला इगुदी फळाचा गोळा दर्भावर ठेवून आत्यन दुःखानुल झालेला राम रुदत रुदत म्हणला, "महाराज ! जें अन्न भक्षण करून आम्ही निवाह करितों, त्याचा तुम्ही स्वीकार करा. पारण जें अन्न पुरुष खात असेल तेंच अन्न त्याने आपल्या देवताना द्यावें असें शास्त्र आहे " (२९-३०)

त्यानंतर त्याच मार्गाने नदातीरावरून वर आल्यावर पुरुषश्रेष्ठ राम रमणीय शिखरांनी युक्त असलेल्या ह्या चित्रकूट पर्वतावर चढला. पर्णकुटीनेच्या दरवाजा पारी आल्यावर त्या पृथ्वीपति रामाने उभयता भरत-लक्ष्मणाना दोही हातींनी धरलें तेव्हा गर्जना करणाऱ्या गिह्राप्रमाणे सातेसह ते भाऊ रुदून शोक करून रागाने असता त्याच्या ध्वनाचा प्रतिध्वनि पर्वतावर होऊ लागला. विदाल उदक देऊन ते महर्षगण्य भाऊ घोर करून लागले असता तो गोळा ध्वनि ऐवून भरताचे सैनिक घाबरून गेले आणि म्हणले, "रामाशी भरताची नि गदय

अथ बाहान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ।	
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः	३३
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ।	
मुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव नरा ययुः	३७
अचिरप्रोपितं रामं चिरविप्रोपितं यथा ।	
द्रुष्टुर्नामो जनः सर्वो जगाम सहस्राश्रमम्	३८
भ्रातृणां त्वरितास्ते तु द्रुष्टुर्नामाः समागमम् ।	
ययुर्वहुविधैर्यानेः गुरनेमिसमाकुलैः	३९
सा भूमिर्वहुभिर्याने रथनेमिसमाहता ।	
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाधसमागमे	४०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।	
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः	४१

मेढ झाली असली पाहिले, कारण, मृत पितावद्दल शोक करणाऱ्या त्याचाच हा मोठा शब्द आहो. ” (३१-३५)

त्यानंतर बाहूने छोडून देऊन त्या गर्वही संनिधानीं जिकडून तो घ्याने येत होता, तिरडे तोंडे केला आणि एरवित्तानें ते बाट सापडेल तिरडे धावत सुटले काही लोक घोट्यावर चढले, काही हत्तींवर बसून गेले, अत्यंत मुकुमार असलेले काही लोक उत्तम रीतीनें विभूषित केलेल्या रथामध्ये बसून निघाले, आणि काही लोक तर पावानींच चालू लागले. रामाला जाऊन जरी फार दिवस झाले नव्हते, तरी त्याला पुष्कळच काल लोटल्यासारखें वाटून सर्वही लोक त्याला पाहण्याकरिता एरुदम आश्रमाकडे निघाले. गुर व धावा यांनीं युक्त असलेल्या, घोडे व रथ इत्यादि अनेक प्रकारच्या यानावर आरुढ होऊन ते लोक भावा-भावाची ती मेढ पाहण्याकरिता घाईनेच चालते झाले (३६-३९)

तेव्हा मेघाचा एकमेकांसा समागम झाला असता ज्याप्रमाणें आकाशमध्ये भयंकर गडगडाट होऊं लागतो, त्याप्रमाणें अनेक यानांनीं व रथान्या धावांनीं आघात केलेल्या पृथ्वीतून मोठा ध्वनि होऊं लागला अमता हतिर्गानीं धेरलेले त्या वनातील हत्ती त्या ध्वनींनीं घाबरले आणि आप-या मदगंधानें दिशः सुवासिक

चराहसृगसिंहाश्च महिषाः सुमरास्तथा ।

व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ४२

रथाद्वहं सानृत्यूहाः प्लवाः कारण्डवाः परे ।

तथा पुंस्कोकिलाः कौञ्चा विसंज्ञा मेजिरे दिशः ४३

तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् ।

मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रवभौ तदा ४४

ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषम् ।

आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ४५

यिगर्हमाणः कैकेयीं मन्थरासहितामपि ।

अभिराम्य जनो रामं चाप्पपूर्णमुखोऽभवत् ४६

ताम्ररान्वाप्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ।

पर्यप्यजत धर्मज्ञः पितृयन्मातृवत्च सः ४७

स तत्र काञ्चित्परिस्वजे नराधराक्ष कोचित्तु तमभ्यवादयन् ।

चकार सर्वान्सवयस्यवान्धवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ४८

ततः स तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुविनादयन्स्वनः ।

फरीत फरीत ते तेधून दुसऱ्या वनामध्ये निघून गेले वराह, गृम, सिंह, महिष, सुमर, वाघ, गोरुर्ण, गवे आणि ठिपरेदार हरिण हेही भीतीने सैरासैरा पक्ष लागले चकराक, हस, पाणफोंबटे, बगळे, कारडव, कोकिल आणि फोंब दे पक्षी भोग नाहीसे होऊन दश दिशा भटकु लागले. त्या शब्दाच्या योगाने प्रसन्न झालेल्या पक्ष्यांना व्याप्त झालेले आसन्न आणि मनुष्यांनी व्याप्त झालेली भूमी ही दोन्ही व्यापून गेली. (४०-४४)

त्यानवर यशस्वी व निपाप असा तो ओट्यावर चमलेला पुरुषश्रेष्ठ राम त्या लोकांच्या एराएरीं दृष्टीस पडला असता मंथरेमद कैकेयीची निदा इगीत अग्रतांटे रामाजवळ आल्याबरोबर लोकांचे नेत्र अधूनी भरून आले. अधूनी नेत्र भरून आलेल्या त्या अ यत दु खी लोकांना पाहून तो धर्मज्ञ राम मातावितरांप्रमाणे त्यांना धवट्याकू लागला. त्या ठिकाणी काही लोकाना तो वट्टाहून नेटला. काही लोकांनी त्याला अभिबंदन केले आणि त्या राजकुमार रामने योन्वतेप्रमाणे भेटी भेऊ या सर्वांना आपल्या मित्रांप्रमाणे आणि बांधव म्हणून लेगिते, त्या भेटी शोध कर

गुहा गिरीणां च दिशश्च संततं मृदङ्गघोषप्रतिमो विश्रुथुचे ४९

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिमाव्येऽथोध्याकाण्डे चतुस्तरशततमः सर्गः ॥१०४॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

[३८६३]

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ।

अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्पितः

१

राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।

ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम्

२

कौसल्या थाप्पपूर्णेन मुपेन परिश्रुप्यता ।

सुमित्रामब्रवीद्दीनां याश्चान्या राजयोपितः

३

इदं तेषामनाथानां ह्यिष्टमङ्गिष्टकर्मणाम् ।

घने प्राकलनं तीर्थं ये ते निर्विपरीहताः

४

इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।

स्वयं हरति सौमित्रिमम पुत्रस्य कारणात्

५

जघन्यमपि ते पुत्रः कृतघात तु गर्हितः ।

भ्रातुर्पदर्थरहिते सर्वे तद्गर्हितं गुणैः

६

लागलेल्या त्या महाभ्याचा ध्वनि वृत्ती, आकाश आणि पर्वतावरील गुहाच्या सर्व बाजू एकरसऱ्या भरन सोडीत मृदगध्वनीप्रमाणे ऐतूँ येऊं लागला. (४१-४९)

याप्रमाणे महामुनिवाग्भाकिणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अथोध्याकाण्डापर्यं एरवेंचारावा सर्ग संपला ॥१०४॥

दशरथाच्या त्रियाना पुढे घालून रामदर्शनाकरिता उत्सुन झालेले वसिष्ठमुनि त्या प्रदेशाकडे निघाले. हळूहळू जात अमता वाटित त्या राण्यानीं मंदाकिनीच्या तीरावर राम आणि लक्ष्मण हेजेथे येऊन गेले होते, तो उतार पाहिला तेव्हा अश्रुपूर्ण आणि सुकून गेले-या मुखाने युक्त असलेला कौसल्या, दीन सुमित्रेला आणि इतर राज-त्रियाना म्हणाली, “ ज्यांना राज्यातून हारून दिलें, त्या सरलभ्रभावी त्रिचाच्याचा हा वनार्तल जल वर्गने नेण्याचा अटचर्णीचा मार्ग होय असें मला वाटतें सुमित्रे, सर्वकाल सावधन अमलेला तुझा पुत्र स्वर्गमग्न माझ्या पुत्राकरिता येथून स्वतः उदक घेऊन जात अगला पाहिजे हें हलकें काम जरी तुझा पुत्र करीन आहे,

अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ।	
नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु	७
दक्षिणात्रेषु दम्भेषु सा ददर्श महीतले ।	
पितुरिद्विदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना	८
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।	
उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः	९
इदमिदवाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ।	
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि	१०
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।	
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम्	११
चतुरन्तां महौ भुक्त्या महेन्द्रसदृशो भुवि ।	
कथमिद्विदिपिण्याकं स भुंक्ते वसुधाधिपः	१२
अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित्प्रतिभाति मे ।	
यत्र रामः पितुर्दद्यादिद्विदीक्षेदमृद्धिमान्	१३

तरी तो निदेश पान झाला नाही. कारण ज्येष्ठत्व-धर्मिकत्वादि गुणांनी संपन्न अशा भावाला ज्याच्यापासून उपयोग होत नाही, तेच सर्व निदास्पद आहे. आज भरताच्या प्रार्थनेवरून, राम परत अयोध्येला जाऊन आपल्या राज्याचा स्वांश करो व असली कामे करण्याचे वृष्ट सहन करण्यास अयोध्या अगलेल्या या सुद्धा पुत्राच्या (लक्ष्मणाच्या) हातची ही हलकी कामे सुटोत. " (१-७)

नंतर पियाला जेदून रामाने भूमीवर दक्षिणेकडे टोंक करून दर्भ आपल्या त्यावर ठेविलेला इंगुदी फलाच्या पिठाचा पिठ दीर्घ नेत्रांनी युक्त अमलेच्या एव कौसल्येने पाहिला. दुःखाकुल रामाने पियाला जेदून भूमीवर ठेविलेला तो पिठ पाहून तो राजपत्नी कौसल्या दशरथाच्या इतर सर्व श्रियांना म्हणाली, "रामाने आपल्या इश्यासुख्याधिपति महात्म्या रघुवंशज पित्याला यथाविधि दिलेला हा पिठ पदा. ज्याने राज्यभोग भोगिले त्या देवतुल्य महात्म्या राजाला हे भोजन मला सुद्धाच योग्य दिगन नाही. चारी समुद्रांनी मर्षादित असलेल्या पृथ्व्याच्या ज्या ईशानारुखा राजाने उपभोग घेतला, तो भूतधार ठेविलेला इंगुदी फलाचा

रामेणेद्भुदिषिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ।

कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सदृशघा १४

श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे ।

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः १५

एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्यतां तदा ।

दृष्टुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् १६

तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।

आर्ता मुमुचुरथूणि सस्यरं शोककर्पिताः १७

तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाम्बुजान् ।

मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः १८

ताः पाणिभिः सुखस्पर्शमृदुलितलैः शुभैः ।

प्रममार्जु रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः १९

सौमित्रिरपि ता सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः ।

विंड कम! घरे गळं घरेल ? वंभवसंपन्न रामालाही ज्याअर्धी पित्याला उद्देशून इंगुदीचें पीठ देण्याचा प्रसंग आला, त्याअर्धी यापेक्षा या जगतामध्ये मला कोणतीही गोष्ट अधिक दुःखदायक वाटत नाही. अहो, रामाने पित्याला उद्देशून दिलेला हा इंगुदीच्या पिठाचा विंड पाहून दुःखाने माझ्या हृदयाचे हजारों तुकडे वसे घरे होत नाहीत । जे अन्न पुरुष भक्षण करतो, तेच अन्न त्याच्या देवताना भक्षण करावें लागते, ही लोकांतील म्हणच खरोखर मला आता खरी वाट लागली आहे. (८-१५) ”

याप्रमाणे दुःखाकुल झालेल्या त्या कौसल्येचे तिच्या त्या सवतीनीं सात्वत ज्ञानावर त्या रामाच्या अश्रुमांडे येत्या, तेव्हा स्वर्गातून खाली उतरलेल्या देवाप्रमाणे राम अश्रुमामध्ये त्यांच्या दृष्टीस पडला. भोगावर पाणी सोडलेल्या त्या रामाला पाहून दोकानें कृश झालेल्या त्या दुःखाकुल माता शोकाने अश्रु ढाळू लागल्या. तेव्हा पुरुषप्रेष्ठ म यप्रतिज्ञ रामाने आसनावरून उठून त्या सर्व मातांचे पाय धरले अमर्ता विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या मातांनीं सुखावह स्पर्श असलेल्या घोटानां युक्त असलेले आपले उत्तम हात रामाच्या पांठावरून फिरवून तिच्यावर बसलेला मळ पुसून टाकिला. त्यानंतर त्या सर्व मातांना पाहून

अभ्यवाद्यदासकं शनै रामादनन्तरम्	२०
यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा बवृतिरे स्त्रियः ।	
वृत्तिं दशरथाज्ञाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे	२१
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ।	
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संवभूवाग्रतः स्थिता	२२
तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ।	
वनवासकृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत्	२३
वैदेहराजन्यसुता स्नुषा दशरथस्य च ।	
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने	२४
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।	
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः	२५
मुपं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।	
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभयः	२६
श्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ।	

दुःखाकुल झालेल्या लक्ष्मणानेही रामाच्या मागून हळू हळू प्रेमाने त्यांना अभिवदन केले (१९-२०)

त्या सर्व स्त्रियांनीं दशरथापासून उत्पन्न झालेल्या त्या सुलक्षणी लक्ष्मणाला, रामाप्रमाणेच मानिले नंतर दुःखाकुल झालेल्या तेनेंही त्या सासवाचे पाय धरले आणि अश्रूंनी नेत्र भरून येऊन ती सीता त्याच्यासमोर मर्यादेने उभी राहिली. तेव्हा कन्येला कवटाळून धरणाऱ्या मातेप्रमाणे त्या दीन व वनवासी सातेला कवटाळून धरून दुःखाकुल झालेली कौसल्या म्हणाली, “विदेहदेशाधिपति जनक राजाच्या कन्येला, दशरथाच्या स्नुषेला आणि रामाच्या पत्नीला निर्जन वना मधील दुःख भोगण्याचा प्रसंग कसा बरे आला? विदेहराजकन्ये! सूर्याच्या तापाने तापलेल्या पांढऱ्या कमलाप्रमाणे, चुरगळून गेलेल्या तापूस कमलाप्रमाणे, धुळीने भरलेल्या सोन्याप्रमाणे, अथवा मेघांनी व्यापलेल्या चंद्राप्रमाणे, असलेले तुझे मुख पाहून दुःखरूपी अरणीतून उत्पन्न झालेला शोक, घर जाळून टाकणाऱ्या अमा-प्रमाणे माझ्या अतःकरणाचा अतिशय दाद करीत आहे ” (२१-२६)

पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः

२७

पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य च बृहस्पतोरिन्द्र इवामराधिपः ।

प्रगृह्य पादौ सुसमुद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः

२८

ततो जघन्यं महितैः स्वमन्त्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।

जनेन धर्मशतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम्

२९

उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यांस्तपस्त्रिवेगेण समीक्ष्य राघवम् ।

श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ३०

किमेव वाक्यं भक्तोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वदयति ।

इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो यभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ३१

न राघवः सत्यवृत्तिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।

घृताः सुहृद्भिश्च विरोजितेऽध्वरे यथा सदस्यैः सहिताः खयोऽग्नयः ३२

इत्यार्ये श्री० वा० आदिकाण्डेऽयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततम सर्ग ॥ १०५ ॥ [३८९५]

याप्रमाणे दुःखकुल होऊन कांसया माता विग्न करता असताना भरताग्रज रामाने जनक देऊन वनिशाचे पाय वरले देवराज इद्र ज्याप्रमाणे बृहस्पतीचे पाय धरतो, त्याप्रमाणे अत्यंत विपुल तेजाने युक्त असलेल्या त्या अग्निसारण्या पुरोहित वनिशाचे पाय धरून रघुवशज राम त्याच्याबरोबरच खाली बसला आणि त्यानंतर आपले मन्त्रि, नगरातील मुख्य मुख्य लोक, सैनिक आणि अत्यंत धर्मेनिष्ठ लोक यागह भरत त्या जेव्हा भावाच्यामागे जनकच बसला सर्तामने कळकळ असलेल्या रामाकडे पाहून, श्रुतिभूत इद्र ज्याप्रमाणे ब्रम्हदेवापाशी बसतो, त्याप्रमाणे अत्यंत वीरवान् भरत हात जोडून रामाजवळ बसला अगता "हा भरत नमस्कार करून मेळ्या आदराने रामाशी आता कायबोलणार आहे ?" अशा प्रकारची तेथे एकचटलेल्या सभ्य लोकांना खरोखर अगदी मोठीच चिंता लागून राहिली अगो, सदस्यासद असलेले तीन अग्नि ज्याप्रमाणे यज्ञामध्ये शोभू लागतात, त्याप्रमाणे आप्तेष्टांनी वेडलेले ते निधे म्हणजे सत्यनिष्ठ राम, महापरममी लक्ष्मण आणि धर्मेनिष्ठ भरत जोमू लागले. (-७-३०)

याप्रमाणे महामुनिश्रीमीश्रीप्रणीत श्रीमद्भगवद्गीता या नावाच्या आदिकाव्यातील अथो याकाठार्जुन एवमेव पाचवा सर्ग संपला ॥ १०५ ॥

पुत्रतरुततमः सर्गः ।

ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्भ्यैः ।
 शोचतामेव रजनीं दुःखेन व्यत्यर्चत १
 रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्भूताः ।
 मन्दाकिन्यां हुते जप्यं कृत्वा राममुपागमन् २
 तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किञ्चिदब्रवीत् ।
 भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ३
 सान्निवता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
 तद्दामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमवकण्टकम् ४
 महतेषाम्युवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
 दुराचरं त्वदन्येन राज्यरुण्डमिदं महत् ५
 गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
 अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ६
 सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
 राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ७

लानंर त्या आप्तेशसह बसलेले ते पुरुषभेष्ट दुःखानें शोक करीत
 असताच राज निघून गेली चागली पहाट शान्यावर आप्तेशसह ते भाऊ
 मन्दाकिनी नदीच्या तीरावर होमहवन व जपजाप्य आटोपून रामाकडे गेले आणि
 तेथें स्वस्थ बसले. कोणीही काही बोलला नाही. तेन्ना त्या सर्व आप्तेशांच्या
 समक्षच भरत रामाला म्हणाला, “राजानें माझ्या मातेचें सात्वन करून मला
 हें राज्य दिलें आहे, तें आता मी तुला देतो आणि तूंच या विच्छिन्नक राज्याचा
 उपभोग घे. वर्षाकाळीं मोठ्या जलवेगानें फुटून गेलेला बाध ज्या आवरणें अशक्य
 आहे, तसें हें भरतखंड नावाचें प्रचंड राज्य तुझ्यावाचून इतराला आवरतां देणें
 अशक्य आहे. हे राजा ! ज्याप्रमाणें घोड्याची गति अंगीं बाणवून घेण्यास
 गाढव असमर्थ आहे अथवा ज्याप्रमाणें गहवाची गति स्वेकारण्यास इतर
 पक्ष्याचें असमर्थ नाही, त्याचप्रमाणें तुझ्या राज्यपालनशक्तीचें अवलंबन करण्यास
 मी समर्थ नाही. (१-६)

यथा तु रोपितो वृक्षः पुरूपेण विवर्धितः ।

हस्यकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ८

स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।

सतां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ९

एषोपमा महाबाहो तदर्थं वेत्तुमर्हसि ।

यत्र त्वमस्मान्द्रुपभो भर्ता भृत्यास्त शाधि हि १०

श्रेणयस्त्र्यां महाराज पश्यन्त्यष्ट्याश्च सर्वदाः

प्रतपन्तमिधादिन्यं राज्यस्थितमर्दिदम् ११

तथा नु यानि फाकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुक्षराः ।

अन्तःपुरगतं नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः १२

तस्य माध्यन्मुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।

भरतस्य घचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः १३

“रामा ! ज्याज्यावर दुसऱ्याची उपजाविका चालते त्याचेंच जीवन चागलें आहे; परंतु जो उपजाविकेवरिता दुमऱ्यावर अगलंजून असतो, त्याचें जीवन दुःखमग्न आहे, त्याअर्थां तूंच राज्य करणें योग्य आहे. एखाद्या पुरायानें लाविलेला व वाटविलेला वृक्ष शाखा पुढून ठेंगऱ्या पुरयाला सहज चढतां न येईल अशा-
गतीनें मोठा होऊन आणि फुलांनीं युक्त होऊनही जेव्हा फलें दाखविणार नाहीं आणि असें झालें असता ज्या फलाच्या हेतूनें तो वृक्ष लावला त्या फलप्राप्तीचा आनंद ज्याप्रमाणें त्या लावणान्याम अनुभवायनाम मिळत नाहीं, त्याचप्रमाणें तुझ्या संसारात गोष्ट झाली आहे; कारण ज्याअर्थां तूं श्रेष्ठ व परिपालन करण्यास नमर्थ असूनही आम्हा सेवकांचें परिपालन करीत नाहींस, त्याअर्थां हीच सपमा तुला योग्य आहे, आणि हे महापराक्रमी रामा ! राजा दशरथाचे प्रदग्ने व्यर्थ गेले, हा त्या उपमेचा अर्थही तुला माहीत आहे. हे राजा ! अनेक जातीच्या लोकांचे सुख मुख्य थमे सर्व समुदाय अनुदमन करणारा तूं राज्यावर बसून सत्ताप्रमाणे प्रकाशत आहेस असें पाहोत व त्याचप्रमाणें, हे कुरुत्स्थकुलेश्वर रामा ! म्बारी निघाली अमर्ता मत्त हत्ती गर्जना कगेत आणि अंत पुरांतील-
श्रिया अर्थन समाधानयुक्त अंतःकरणानें तुजें आभिनंदन करोत. ” (७-१२)

तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ।

रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् १४

नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः ।

इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति १५

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।

संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् १६

यथा फलानां पक्वाणां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।

एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् १७

यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्योपस्मीदति ।

तथावसीदन्ति नरा जराभृत्युचशङ्गताः १८

अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।

यात्येव यमुत्ता पूर्णं समुद्रमुदकार्णवम् १९

याप्रमाणे भरत रामाची प्रार्थना करू लागला असता ते त्याचे भाषण ऐकण्या वर “ वाहवा, वाहवा ! ” म्हणून नानाप्रकारच्या नागरिक लोकांना त्या भाषणाची प्रशंसा केली परंतु याप्रकारे यशस्वी भरत दुखातुल होऊन उद्गार काढत आहे असे पाहून धैर्यवान् व जितेंद्रिय राम भरताचे सात्वन नव्हतं लागला, तो म्हणाला, “ जीवाला स्वेच्छेनें काहीएक करण्याचें सामर्थ्य नाही कारण हा पुण्य परतन आहे यासुद्धें वाला अतर्क्यमा काल इकडून तिठडे कर्मानुसार ओढून नसत असतो तर माझ्या वनवासाला कैतेया किंवा राजा यापैकी कोणीही कारण नसून अग्न्य मुख्य कारण आहे नाश हाच सर्व स्रष्टाचा परिणाम आहे, पतन हाच सर्व उन्नतीचा शेवट आहे, वियोग हाच सर्व संयोगाचा अंत आहे आणि मरण हीच जीविताची शेवटची मर्यादा आहे तेव्हा राजाच्या मृत्युदल अथवा राज्यापासून नष्ट होऊन मी वनामध्ये अत्यावदल शोक करण्यात काही अर्थ नाही (१३-१६)

“ ज्याप्रमाणे पिकलेल्या फळाना पडण्यावाचून दुसरे मय नाही, त्याचप्रमाणे जन्मास आलेल्या पुरुषाचा मरणावाचून दुसरे मय नाही ज्याप्रमाणे दृढ खाद्यानी युक्त असलेलेही घर जीर्ण झाले म्हणजे कोसळून पडते, त्याचप्रमाणे लोक जरा आणि मृत्यु यांच्या त वडति सापडून नष्ट होतात ज्याप्रमाणे पाण्याने भरलेल्या

अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।

आयुं पि क्षपयन्त्यागु ग्रीष्मे जलमिवांशवः २०

आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।

आयुस्तु हीयते यस्य स्थितम्याय गतम्य च २१

सह्य मृत्युर्धजति सह मृत्युर्निर्पादति ।

गत्वा सुदीर्घमध्याह्नं सह मृत्युर्निवर्तते २२

गात्रेषु चलयः प्राप्ताः श्वेताश्चर शिरोरुहाः ।

जरया पुरुषो जीर्णः किं हि रुन्वा प्रभाजयेत् २३

नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि ।

आत्मनो नाधनुष्यन्ते मनुष्या जीवितश्रयम् २४

हृष्यन्त्युतमुखं दृष्ट्वा नय नयमिधागतम् ।

समुद्राला मिळगरी यमुना तेवून कधीही परत फिरत नव्हा, त्याप्रमाणे गेल्या-
रान फिरत परत येत नाही ग्रीष्मऋतूमध्ये ज्याप्रमाणे सूर्यकिरणे उठून गेल्या
टाकतात, त्याचप्रमाणे जाणारे दिवस व रात्रा या जगातील सर्व प्राण्यांचा
आयुःशाखा वेगान क्षय करान असताना (१७-२०)

“तर तू आपऱ्या स्थान निपरी शोक कर, दुःखाकरिता तू का शोक करान
आहेम ? राहणाऱ्यांचे निज चाण्णन्दाचे अदुष्य व्हा होतच असने तेव्हा
अनिवार मृत्यु जवळ जवळ येत चालला, आता माझा अवस्था काय होईल
म्हणून रात नदलच शोक करान वसणे तुला येवय आहे अरे, प्राणा जाऊ
लागला तरी मृत्यु त्यांच्याबरोबर जातोच, तो बसला तरी मृत्यु त्यांच्याबरोबर
वसतोच आणि दुर्ग मार्ग चालून प्राणी परत फिर लागला तराही मृत्यु त्यांच्या
बरोबर चालत जाऊन त्यांच्या बरोबरच परत फिरतो सातश, नव्वु प्रण्यांचा
पाठीशी एकसारखा लागतच आहे अरे, अणवर मुखुत्रा पडतात, केम पडते
होऊन जातात आणि जरेने पुष्प जाण होऊन जातो तेव्हा अगा केण्ता उपय
आहे की ज्याने हे सर्व टाळण्याला प्राणा समर्थ होईल ? लोक मूर्खोदय
झाला म्हणजे जसे आनंदित होतत, तसेच दिवस मावळला तराही अनंदित
होतात, परंतु, आपऱ्या जीविताचा क्षय होत आहे, हे त्यांना समजत नव्हे.

ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः	२५
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।	
समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन	२६
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।	
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनामवः	२७
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समतिवर्तते ।	
तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः	२८
यथा हि सार्धं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ।	
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भयतामिति	२९
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहैर्भुयः ।	
तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः	३०

फिरून फिरन ऋतूला आरंभ झालेला पाहून व तो ऋतु पूर्वी कधीन आलेला असा नगनदाच येत आहे असे वाटून प्राण्यांना हर्ष होतो, परंतु, ऋतूंच्या ये-येने प्राण्यांचा नाश होत असतो, हें त्यांना समजत नाही. (२१-२५)

“ज्याप्रमाणे महासागरामध्ये एका लाकडाचा दुसऱ्या लाकडाशी समागम होतो आणि स्थानंतर काही वेळाने त्याचा वियोग होतो, त्याचप्रमाणे भार्यापुत्र, ज्ञाती व संपत्ति यांचा समागम होत असून कालांतराने ते एकमेकापासून दूर होऊं लागतात कारण याचा वियोग हा ठरलेलाच आहे या संसारामध्ये कोणत्याही प्राण्याला जन्ममरणरूपी स्वभावाचें अतिक्रमण करता येत नाही व याच कारणासाठीं मेलेल्या माणसाकरिता शोक करित असलेल्या कोणत्याही माणसाचें ठिकाणीं स्वतःचें मरण नाहीसे करण्याचें सामर्थ्य नाही. ज्याप्रमाणे एखादा प्रवासी लोकांचा समुदाय मार्गाने जाऊ लागला असता “तुमच्या मागून मीही येतो” असें मर्गामध्ये असलेला दुसरा कोणी प्रवासी त्या समुदायाला म्हणतो आणि त्याच्या मागेभाग जातो, त्याचप्रमाणे पूर्वीचे वाडवडील ज्या न टळणाऱ्या मार्गाने गेले आणि ज्या मार्गाचें उल्लंघन करता येत नाही, त्याच मार्गाला स्वतः लागलेल्या पुरापाने वाडवडिलांविषयीं काय बरें शोक करावा ? (२६-३०)

वयसः पतमानस्य श्रोतसो वानिवर्तिनः ।

आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखमाजः प्रजा स्मृताः ३१

धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः ।

न स शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्तृतः सताम् ३२

स जीर्णमानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।

दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणाम् ३३

तं तु नैवविधः कश्चित्प्राशः शोचितुमर्हति ।

त्यद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्पुद्धिमत्तरः ३४

एते बहुविधाः शोका विलापरदिते तदा ।

यर्जनीया हि धीरेण सर्वाथस्थानु धीमता ३५

स स्वस्थो भव मा शोको यात्या चावन् तां पुरीम् ।

तथा पित्रा नियुक्तोऽसि यशिता यदतां चर ३६

यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।

“ नद्याच्या जलप्रवाहाप्रमाणे परत न फिरणान्या आयुष्याचा सारखा नादच होत असतो, हें लक्षात घेऊन आपला आत्मा सुखसाधनरूपी धर्माकडे लावला हें बरें कारण मनुष्याला जन्म जो मिळतो, तो मुख्याच्या साधनभूत धर्मान्दा प्राप्तीसाठीच मिळतो, असें म्हणतात भरता ! सज्जनाना पूज्य अमा आपला धर्मात्मा पिता उद्दृष्ट यज करून आणि त्यांत मोठमोठ्या दक्षिणा देऊन स्वर्ग-लोकीं गेला आहे, तर त्याच्याकरता शोक करणे योग्य नव्हे, कारण जीर्ण झालेल्या या मनुष्यदेहाचा त्याग करून निश्चाययोगानें ब्रह्मलोकांमध्ये विहार करता येतो अशी दैवी संपत्ति आपल्या पिताला मिळाली आहे तेव्हा अशा-प्रकारे तुझ्यासारख्या अथवा माझ्यासारख्या कोणाही समजस, आत्मविशेषेचे अध्ययन केलेल्या आणि पुद्धिमान् अशा पुरुषानें त्याच्याकरता शोक करणे योग्य नाही कशाही अवस्था प्राप्त झाली तरी विचारी घोर पुरुषानें हे नानाप्रकारचे शोक, विगप आणि रोदन यापासून अल्पेच राहिले पाहिजे. (३१-३५)

“ तू स्वस्थ हो, शोक करू नको आणि येथून निघून त्या अयोध्यानगरीमध्ये रहा, कारण हे वक्त्यामध्ये धेष्ट भरता ! स्वयनिष्ठ पिदानें तुला त्याप्रमाणे

तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ३७

न मया शासनं तस्य त्यक्तं न्याय्यमरिदम् ।

तु त्वयापि सदा मान्यः स वै बन्धुः स नः पिता ३८

तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणाम् ।

कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ३९

धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ।

भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ४०

आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ।

निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ४१

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ।

यधीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुमुहूर्ताद्विरराम रामः ४२

इत्यार्षे श्री० बा० आदिकाव्येऽयोप्यामण्डे पडुत्तरशततमः सर्गः ॥१०६॥ [११३७]

आज्ञा केली आहे. त्याच पुण्यान पित्यानें जिन्हे मासी योजना केली आहे त्याच कुर्यामध्ये प्रवृत्त होऊन मी आपल्या सज्जन पित्याची आज्ञा बंधुतास नेईन. हे शत्रूंचे धमन करणाऱ्या भरता ! त्याची आज्ञा मी झुगारून देणें न्याय्य नाही आणि तुलाहि पण तो झुगारून देणें न्याय्य होणार नाही; कारण तो आपणांला सर्वदा पूज्य आहे आणि तोच आपला बाधक व पिता आहे. हे रघुवंशज भरता ! धर्मनिष्ठाना मान्य अशी त्या पित्याची आज्ञा वनवास पररूनथ मी परिपालन करीन. हे पुष्टपथेष्ठ भरता ! परलोकाप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुष्टपथेष्ठ धार्मिक, सज्जन व सद्गुर्तनी असले पाहिजे. आपल्या पित्याला-दशरथाला-भरण चांगले आलें आहे. म्हणजे त्याला उत्तम गति मिळाली आहे, हें लक्षात आणून, हे पुष्टपथेष्ठ भरता ! तूं सुखभावं आहेस. तूं आपल्या हित्याचा विचार कर. " याप्रमाणें पित्याची आज्ञा परिपालन करण्याकरिता कनिष्ठ भावाशी बराच वेळपर्यंत अर्थ-परिपूर्ण भाषण करून तो महात्मा समर्थ राम गवस्थ बसला. (३६-४२)

य प्रमाणें महासुनिवासां किंप्रणीत श्रमश्रमायण या नावान्या आदिशब्दांतल अथोपशकाश्रमि एकरौतहावा सर्व संपला ॥ १०६ ॥

सत्तेत्तरशततमः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।
 ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् १
 उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ।
 को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम २
 न त्यां प्रव्यथयेदुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ।
 संमतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ३
 यथा मृतस्तथा जीवन्त्यथासति तथा सति ।
 यस्यैव बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ४
 परावरसो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप ।
 स एव व्यसनं प्राप्य न विपीदितुमर्हति ५
 अमरोपमसत्यस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ६
 न त्यामेयं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् ।

अशा रीतानें अर्थपरिपूर्ण भाषण करून राम स्वस्थ बसला असता मन्दाकिनीच्या तीरावर प्रकृतिवत्सल रामाला उद्देशून धर्मनिष्ठ भरत धर्मप्राज्ञ व विस्मयजनक भाषण करूं लागला—“हे शत्रुदमना ! तुझ्यामारुगा या जगतामध्यें कोण बरें असेल ! वृद्धानादेगील धर्मविषयामध्यें तूं सम्मान्य असतानाही सौख्यमादिला अनुसरून त्या वृद्धाना तूं संशय आला अमता धर्म विचारित असतोय. तेव्हा याप्रमाणें तूं सर्वज्ञ व मनोरथ परिपूर्ण झालेल' अमन्यामुळें दुःखायक गोष्ट घडली असता तुला दुःख होत नाहीं अथवा आनंदकारक प्रसार घडला असता तुला हर्षही होत नाहीं. देहाच्या जीवनावस्थेन आणि मरणावस्थेन जीव हा सारखाच असून बरा अथवा वाईट कम ही प्रसंग आला तरी त्यात भेद होत नाहीं, अशी बुद्धि ज्याची होईल, त्याला कंण्या बरें कारणांनीं दुःख होणार आहे ? हे राजा ! तुझ्याप्रमाणें जो आत्मतत्त्व जाणणाग अमेल, त्याच्यावर अशाप्रकारचें संकट येऊन मोसळलें तरी त्याला खेद होणार नाहीं. (१-५)

“ राघवा ! तूं महा मा, सत्यशक्ति, सर्वज्ञ, सर्वांकडे दृष्टि देणारा, बुद्धिमान्

अविपहृतमं दुःखमासादयितुमर्हति	७
शोयिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ।	
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम	८
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।	
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हा पापकारिणीम्	९
कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः ।	
जानन्धर्ममधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम्	१०
गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।	
तातं न परिगृह्णेऽहं दैवतं चेति संसदि	११
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्विपम् ।	
स्त्रियः प्रियचिकीर्षुः सन्कुर्याद्विर्मश धर्मवित्	१२
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः ।	
राक्षसैव कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता	१३

आणि देवाप्रमाणें सत्वगुणी आहेस. तेन्ना अशा गुणांनी युक्त आणि उत्पत्ति पिताश जाणणान्या तुला अत्यंत दुःखह दुःखही घाबहन टाकण्यास समर्थ होणार नाही. मी परदेशामध्ये गेलों असतांना माझ्याकरितां माझ्या क्षुद्र मातेनें जें पातक केलें, तें मला मुळींच पसंत नाही. यासाठीं आपण माझ्यावर कृपा करा आणि राज्याचा स्वीकार करा. मी धर्महर्षी बंधनानें बाधला गेलों आहे आणि म्हणून शिक्षेला पात्र असलेल्या अशा या पापकर्म करणा-या मातेचा कडक शिक्षा म्हणून मी या ठिगणीं बध करीत नाही. कारण महाकुलान आणि सत्कर्मां अशा दश-रथापासून मी उत्पन्न झालों अमून धर्म व अधर्म जाणत असता निश कर्म कसे म्हें ? (६-१०)

“पिता दशरथराजा वृद्ध, मोठमोठे यत्न केलेला आणि धेष्ट असून आतां मरण पायला आहे त्याला देव समजून मी ममेमध्ये त्याला दोष देत नाही. हे धर्मवेरया रामा ! कोण धर्मात्मा पुरुष स्त्रीचें प्रिय करण्याकरिता अशा प्रकारचें धर्माभक्ष्य पपकर्म करील ? अंतःकालीं प्राण्यांना मोह होतो असें अगदीं पद्धिदाणमून नेवळ ऐकत होतो, परंतु तीं बोट असं दृश्य करणाऱ्या राजानें जगज्जगदे

साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्माहाद्य साहसान् ।

तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् १३

पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ।

तदपत्य मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा १५

तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ।

अति यत्तत्कृतं कर्म लोके धीरधिगर्हितम् १६

कैकेयी मां च तातं च सुहृदो धान्धवांश्च नः ।

पौरजानपदान्सर्वान्छातुं सर्वमिदं भवान् १७

कं चारण्यं कं च क्षात्रं कं जटाः कं च पालनम् ।

इदं दशं व्याहनं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति १८

एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिपचनम् ।

येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् १९

लोकान्या प्रत्यक्ष अनुभवान् अगून दिली. नौवामुल्ले, मोहामुल्ले आणि साहसामुल्ले पित्याच्या हातून जें होऊन गेलें, तें नागला योग्यायोग्य विचार करून आपण सुधारार्थें पित्याच्या हातून काहीं बरे वार्ड झालें असलें तरी जो पुत्र तें सुधारन घेनो, तोच अपत्य म्हणून लोकांत मान्य ठरतो. याविषय असलेला पुत्र लोकांत मान्यता मिळवत नाही. कारण पतनाला हेतुभूत अशी गोष्ट पित्याच्या हातून घडली असता जो ती अपत्या आचरण नें सुधारीत नाही, त्याला अपत्य ही यथार्थ संज्ञा होमतच नाही. (११-१५)

“तर आपण असेंच अपत्य होण्याचा यत्न करावा. पित्याच्या दुष्कृत्याला आपण संमति देऊं नका कारण धर्माचें अतिक्रमण करून जें कर्म दशरथानें केलें आहे तें जगतातील विद्वान् लोकानां निघ म निलें आहे. कैकेयी, मां, पितृ, सुहृद्, आमचे बाधव आणि अयोध्यानगरीतील व देशातील सर्व लोक यांना तारण्याचरिता आपण माझे हें सर्व मागणें मान्य करा. अरण्यवाम कोणीकडे व क्षत्रधर्म कोणीकडे आणि त्याचप्राणें जटा धारण करणें कोणीकडे व प्रजापालन कोणीकडे ! साराश, अशाप्रकारचें हें घोटाळ्याचें कृत्य आपण नरूं नका. राज्याभिषेक करून घेणें हाच क्षत्रियाचा मुख्य धर्म आहे आणि हे ज्ञानी रामा ! त्याच्याच योग, नें

म० १८ (अयोध्या. उ.)

कक्ष प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ।	
आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रवन्धुरनिश्चितम्	१०
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।	
धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि	११
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ।	
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि	१२
श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ।	
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति	१३
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ।	
भवता ध्व विना भूतो न धर्तयितुमुत्सहे	१४
इदं निखिलमप्यन्यं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ।	
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सह बान्धवैः	१५
इदं त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।	
क्रूरविजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रविन्मन्त्रकोविदाः	१६

प्रजेचें परिपालन होणें शक्य आहे. तेव्हा प्रत्यक्ष मुखाचें साधन असलेल्या प्रजापालनरूपी धर्माचा त्याग करून संशयित, विलक्षण अनावश्यक आणि उत्तर द्यालाच योग्य अशा धर्मचें आचरण कोणता बरें कुलवान् क्षत्रिय करील ? (१६-२०)

“आता कष्टसाध्य धर्माचेंच आचरण करण्याची जर तुझी इच्छा असेल तर धर्मानें चार वर्णांचें परिपालन करिताना तुला काय कमी क्लेश होतात ? धर्मवेत्ते लोक चारी आश्रमामध्ये गृहस्थाश्रम श्रेष्ठ म्हणतात. तर हे धर्मज्ञ ! तू त्या आश्रमाचा त्याग करण्याचें कसे मनामध्ये आणाला आहेस ? विद्येनें, नात्यानें आणि ध्यानेंही मी आपल्या पेक्षा लहान आहे. तेव्हा आपण असताना मी पृथ्वीचें पालन कसे करूं ? बुद्धीनें हीन आणि नात्यानेंही हीन असलेल्या मला आपणावाचून जिवंत राहता देणे शक्य नाहीं. मग राज्य चालविण्याची गोष्ट कशाला पाहिले ? तेव्हा परंपरेनें चालत आलेले हें संपूर्ण, श्रेष्ठ व निष्कण्टक राज्य बाधवासद्वय स्वधर्मानें धर्मज्ञ म्हणविणारा तूं परिपालन कर. (२१-२५)

“हे मंत्रवेत्ता ! सर्व अमात्य आणि मंत्रामध्ये प्रवीण असलेले वसिष्ठासह

अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने ब्रज ।
 विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः २७
 ऋणानि घ्राण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
 सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् २८
 अचार्यं मुदिताः सन्तु सुहृदस्नेऽभिपेक्षने ।
 अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशो दश २९
 आन्तोर्षं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।
 अद्य तत्रभग्नं च पितरं रक्ष किस्त्रिपात् ३०
 शिरसा त्वाभियाचंऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
 यान्धयेषु च सर्वेषु भूतान्पिब महेश्वरः ३१
 अथवा पृष्ठतः कृत्वा चनमेव मवानितः ।
 गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ३२

तथाभिरामो भरतेन ताव्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।

ऋत्विज एव जमून येथेच तुला राज्याभिषेक करोत आणि राज्याभिषेक झाल्या-
 वर मरुद्गणासह ज्याप्रमाणे इद्र जातो, त्याप्रमाणे आपल्या सामर्थ्याने शत्रुपक्षांय
 लोकाना जिंकून तूं प्रजेचें परिपलन करणाकरिता आमच्याबरोबर अयोध्येमध्ये
 चल व तिन्ही ऋणाची फेट करीन, दुष्टाचा चांगला नाश करीत आणि सुहृदाना
 इष्ट वस्तु देऊन संतुष्ट करीत तूच अयोध्येमध्ये राहून मला आशा करीत जा.
 हे आर्य ! आज तुला राज्याभिषेक झाल्यावर तुझ्या आप्तेष्टाना आनंद होईल
 आणि तुला दु स देशांर भयभीत होऊन रानोमाळ पळत सुटतील हे पुरुषभेष्टा !
 माझ्या मातेवर असलेला अ यत निध असा हा लोभापवाद निस्तासून तू आज
 त्या पूज्य पित्याचें नरनापासून रक्षण कर. (२६-३०)

“मी तुझ्या पायावर मस्तक ठेवून तुझी प्रार्थना करीत आहे यासाठीं भूत-
 मात्रावर वृषा करणाऱ्या महेश्वराप्रमाणे तूं माझ्यावर आणि सर्व बाधांवर
 वृषा कर. अथवा माझ्या प्रार्थनेकडे दुर्लक्ष करून आपण जर यावर वनामध्येच
 रहाणार असाल तर मीही आपणाबरोबर वनामध्ये येईन ” याप्रमाणे रोदो-
 द्धार वळीत पायावर मस्तक ठेवून भरत पृथ्वीपति रामाची प्रार्थना कर

न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान्मर्ति पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ३३
 तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
 न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ३४
 तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
 तथा घुवाणं भरतं प्रतुष्टुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ३५
 इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आदिकाव्येऽयोध्यक्काण्डे सप्तोत्तरशततम सर्गः ॥१०७॥

अष्टोत्तरशततम. सर्ग ।

[१५७२]

पुनरेयं घुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।

प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्जातिमध्ये सुसत्कृतः १

उपपन्नमिदं चाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः ।

जात. पुत्रो दशरथात्कैकेय्या राजसत्तमात् २

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।

लागला असताही पित्याच्या त्याच शब्दासाठीं हट्ट धरलेल्या ' वनात राहण्या-
 चाच निश्चय करून वसलेल्या ' सत्वशील रामानें अयोध्येला परत जाण्याचें
 मनात आणलें नाहीं तेन्हां रामाच्या ठिकाणीं असलेलें तें अद्भुत स्थैर्य पाहून
 पूर्वी तें आलेल्या दुःखी लोकाना दुःखातहि हर्ष झाला. राम अयोध्येला येत
 नाहीं म्हणून त्यांना दुःख झालें आणि त्याची दृढ प्रतिज्ञा पाहून त्यांना भानं
 दहि झाला असो ऋत्विज, नागरिक लोकांच्या समुदायातील मुख्य आणि
 भान नाहीं झालेल्या व अर्थूनी नेत्र भरून आलेल्या माता, या सर्वांनीं तशा-
 प्रकारें बोलत असलेल्या त्या भरताची प्रशंसा केली आणि सर्वांनीं मिळून
 त्या ऋत्विज आदि लोकांनीं अयोध्येला येण्याविषयी रामाची हस्तापाया पडून
 विनवणी केली (३१-३५)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नांवाच्या आदिकाव्यतील
 अयोध्याकांडापैकीं एकशेसातवा सर्ग संपला ॥१०७॥

अशाप्रकारें पुनः भाषण करणाऱ्या त्या भरताला आप्तेष्टासमक्ष अत्यंत
 मान्य असा वैभवशाली राम म्हणाला, " याप्रमाणें बोलणें तुला योग्यच आहे.
 कारण राजश्रेष्ठ दशरथापासून कैकेयाला झालेला तू पुन आदेश. हे भरता !

मातामहे समाश्रयीन्द्राज्यशुल्कमनुत्तमम्	३
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।	
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः	४
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।	
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी	५
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रजाजनं तथा ।	
तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम्	६
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरःपरम ।	
चतुर्दश धने चासं वर्षाणि वरदानिकम्	७
सोऽहं धनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।	
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः	८
मयानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।	
कर्तुमर्हसि राजेन्द्र क्षिप्रमेवामिषिञ्चनात्	९

पूर्वी आपल्या वडिलानीं जेव्हा तुझ्या मातेचा विवाह केला तेव्हा तुझ्या आज्ञापाशी
 “हिला जो पुन होईल, त्याला मी राज्य देईन.” अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केलेली
 आहे. कन्येवद्दल राजाकृषी उत्तम द्रव्य आपल्या पित्यानें तुला देश्याची प्रतिज्ञा
 तुझ्या आज्ञापाशी करून तुझ्या मातेचें पाणिग्रहण केले होते. (शिवाय, देवदत्त्या-
 च्या उपग्रामामध्ये तुझ्या मातेनें त्या राजाची सेवा केली होती म्हणून त्यानें संतुष्ट
 होऊन तुझ्या मातेला दोन वर दिले होते. तेव्हा दोन वर पूर्ण करण्याची प्रतिज्ञा
 त्या वेळीं त्याच्याकडून करवून घेऊन क्रियामध्ये श्रेष्ठ अश्लेख्या तुझ्या यशस्विनी
 मातेनें. हे पुरुषश्रेष्ठ भरता । तुला राज्य आणि मला वनगम असे दोन वर त्या
 पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजापाशी मागून घेतले आणि त्याप्रम पें वचनबद्ध झालेल्या त्या
 राजानें तिला तसा वर दिला, आणि हे पुरुषश्रेष्ठ भरता । वर दिन्यामुळे चौदा
 वर्षे वनामध्ये राहण्याविषयी वडिलानीं मला आज्ञा केली. (१-७)

“तेव्हा पित्याचें सत्यवचन परिपालन करण्याविषयी तत्पर व स्पर्धाभावानें
 विरहित असलेला मी साता आणि लक्ष्मण यासह निर्जन वनामध्ये आलों आहे.
 तुलाही पित्याची राज्य करण्याविषयी तशी आज्ञाच झालेली आहे. तेव्हा, हे

ऋणान्मोक्षय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ।	
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय	१०
थूयते धर्मता तात क्षुतिर्गीता यशस्विना	
गयेन यज्ञमानेन गयेष्वव पितृन्प्रति	११
पुत्राप्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।	
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृन्यः पाति सर्वतः	१२
एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुधृताः ।	
तेषां यै समवेतानामपि कश्चिद्गुणं व्रजेत्	१३
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन ।	
तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो	१४
अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरुपरश्रय ।	
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः	१५
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्याविलम्बयन् ।	
आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या लक्ष्मणेन च	१६

त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराण्यगणानाम्

राजेंद्र भरता ! स्वतः लवकर राज्याभिषेक करून घेऊन तू आपल्या विधावी प्रतिज्ञा शेवटास ने भरता ' मङ्ग्याकरिता त्या श्रेष्ठ राजाला तूं ऋणसून मुक्त कर आणि हे धर्मवेत्त्या ! पितृला सद्गते देऊन मातेचें अभिनेदन कर. भरता ! गयाप्रदशामध्ये यशस्वी व ज्ञानी गय यज्ञ करीत असताना पितराना उद्देशून त्यानें एक वचन उच्चारिलेलें प्रासिद्ध आहे. " पुत्रामक नरकात्पुन मुलगा ज्याअर्थी पित्याचें रक्षण करतो, त्याअर्थी त्याला पुत्र असें म्हणतात. गुणी आणि शनो असे पुष्कळ पुत्र होण्याची इच्छा बाळगवी, म्हणजे सर्वांपैकी एखादा तरी यशेल जाईल " अशा अर्थाची ती श्रुति आहे रघुनंदना ! याप्रमाणें सर्व राजर्षींचा यावर विश्वास आहे. तर हे प्रभो ! पुरुषश्रेष्ठा भरता ! तूं नरकापासून पित्याचें रक्षण कर. (८-१४)

“हे वीर भरता ! सर्व विद्वानांसह शत्रुघ्नाला बरोबर घेऊन तूं अयोध्येला जा आणि प्रजाजनाना आनंद दे. हे वीरा ! सीता आणि लक्ष्मण यांसह मी आता वेळ

गच्छ त्वं पुरचरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये १७
 छायांते दिनकरमाः प्रवाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।
 एतेषामहमपि काननद्रमाणां छायां तामतिशयनीं शनैः श्रयिष्ये १८
 शत्रुघ्नस्त्यतुलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम्
 चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थ भरत चराम मा विषीद १९
 हृत्पापं श्रीमद्रा० बान्मी० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥१०८॥
 नवोत्तरशततमः सर्गः । [१९९१]

आश्वत्थस्यन्तं भरतं जायालिघ्नाह्वणोत्तमः ।

उवाच रामं धर्मज्ञ धर्मापेतमिदं वचः १

साधु राघव मा भूते वदित्वं निरर्थिका ।

प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः २

कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्य कस्य केनचित् ।

एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ३

न लावता दंडकारण्यमध्ये जतो भरता । तू मनुष्याच राजा हो आणि मीही
 वनातील पशूंचा राजाधिराज होईन. तूं आज आनंदाने श्रेष्ठ नगरीमध्ये जा आणि
 मीही आनंदित होऊनच दंडकारण्यमध्ये प्रवेश करतो. भरता ! सूर्यकिरणे
 निवारण करणारे छत्र, तुझ्या मस्तकावर धंडगर छाया करे आणि मासुद्धा त्या
 छायेलाही मागे टाकणाऱ्या या वनशुशाच्या छायेचा इच्छंइच्छं आश्रय करितो. महा-
 बुद्धिमान् शत्रुघ्न जसा तुला मित्र राहील, तसाच सुमित्रापुन लक्ष्मण माझा मुख्य
 मित्र होईल, हें प्रसिद्धच आहे भरता ! आपण चौघे पुन राजाला सत्यप्रतिज्ञ
 करू, तूं खेद करू नको ” (१५-१९)

याप्रमाणे महामुनिबाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावच्या आदिकाव्यातील
 अयोध्याकाण्डापाैर्फी एकोआठवा सर्ग संपला ॥१०८॥

खानंतर भरताचे मातून करीत असलेल्या धर्मज्ञ रामाबरोबर द्विजश्रेष्ठ
 जाबालि अशा अधार्मिक रीतीने भाषण करू लागला की, “राघवा उद्धृष्ट बुद्धि-
 शाली आणि तपस्वी अश्व तुला सामान्य माणसाप्रमाणेही निरर्थक बुद्धि शोभत
 नाही अरे! कोण कोणाचा बंधु ? आणि एकाचा दुसऱ्याशी संबंध होऊन कोणाला

तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।	
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित्	४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चिद्द्विर्वसेत् ।	
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि	५
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृह वसु ।	
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः	६
पिड्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ।	
आस्थातुं कापथ दुःखं विषम बहुकण्टकम्	७
समृद्धायामयाध्यायामात्मानमभिपेक्ष्य ।	
एकयेणीधरा हि त्वा नगरी संप्रतीक्षते	८
राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ।	
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिवष्टपे	९
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।	
अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुत यदुच्यते	१०

काय मिकणार आहे ? अरे ! प्राणी हा एकटाच जन्मास येतो आणि एकटाच नष्ट होतो तर रामा ! ही माता आणि हा पिता अशा समजुतीनें जो पुरुष आसक होऊन राहतो, तो उन्मत्त आहे असें समजावे; कारण, कोणी कोणाचा नाही जशाप्रमाणें परगावी जाण्यासाठीं निघलेला कोणा तरी पुढे कोठें तरी मुकामाला रहातो आणि तें निवासस्थान सोडून दुसऱ्या दिवशीं पुढे चालता होतो, त्या प्रमाणें हे काकुत्स्थकुलोत्पन्न रामा ! पिता, माता, घर व द्रव्य हीं मनुष्यांना प्रवासी लोकांच्या निवासस्थानासारखी आहेत आणि म्हणून याचे ठिकाणीं सज्जन आसक्ति ठेवीत नाहींत. (१-६)

“तर हे पुरुषोत्तमा! परपरागत राज्याचा त्याग करून दुःखदायक, गहन आणि असंख्य कंटकांनीं भरलेला वनमार्ग स्विकारणें तुला योग्य नाहीं. समृद्ध अयोध्ये-मध्ये तू स्वतःला राज्याभिषेक करून घे. विरडातुर क्षीप्रमाणें ती अयोध्यानगरा-तुसी वाट पहात आहे तर हे राजपुत्रा ! स्वर्गमध्ये विहार करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें मोठमोठ्या राजभोगाचा अनुभव घेत तूं अयोध्येमध्ये आनंदानें काळक्रमण कर-

यीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च ।
 संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ११
 गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे १२
 अर्थे धर्मपरा ये ते तांस्तान्शोचामि नेतराम् ।
 ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे १३
 अष्टकापितृदेवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
 अन्नस्यापद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति १४
 यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
 दद्यात्प्रयसतां श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् १५
 दानसंघनना ह्येते ग्रन्या मेघाविभिः कृताः ।

दशरथतुष्टा कोणी नष्टे य तूं त्याचा कोणी नष्टेय. तो तेगळा. आणि तूं वेगळा, य साठीं मी सांगतो तमें कर. (७-१०)

“पिता हें प्राण्याचें केवल निमित्तकारण आहे. ऋतुमती मानेनें गर्भांमध्ये धारण केलें आणि एकमेकांत मिश्र झालें शुक्र व शोणितच इहलोकें पुरुषाच्या जन्माचें माधन होय. राजाला निकडे जावयाचें होणें, निकडे तो गेला आणि अशा रीतीनें जाणें हें प्राण्याच्या स्वभावाला धर्मनच आहे. परंतु तूं मान विना कारण रज्यरूपी पुरुषार्थाला मुक्त आहेस. प्रत्यक्ष अर्थ व हून आला अमनां त्याचा त्याग करून जशांनीं ज्यांना धर्माचा अवलंब केला, त्या त्या पुरुषाबद्दल मला फार वाईट वाटतें; इतराबद्दल निरुद्धें वाटत नाहीं. कारण अर्थाचा त्याग करून धर्मान्या मार्गे लागलेले ते लोक इहलोकीं दुःख भोगून शेवटीं नाशच पवले आहेत. अष्टकादि करून श्राद्धें करण्याकडे या लोकांची प्रवृत्ति झालेली आहे, परंतु हे लोक अशा रीतीनें अन्नाचा केसल नाश करीत आहेत; हें तूच विचार करून पहा. कारण मेघानंतर कोणाला काय खातां येईल ? इहलोकीं एकांनें भोजन केलें जर दुमन्याच्या देहामधें जात असेल तर प्रवामाला निघालेल्या लोकप्रकरिता घरीं श्राद्ध करून लोकांना जेवावयाला घालावें म्हणजे, झालें; प्रवाशाबरोबर दिपोरी वगैरे देण्याचें कारणच नाही. (११-१५)

यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज १६

स नास्ति परमित्येतत्कुरु बुद्धिं महामते ।

प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु १७

सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ।

राज्यं स त्वं निगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः १८

इत्यर्थे श्राम० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

[४००९]

जादालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।

उवाच परया सूक्त्या युद्धया विप्रतिपन्नया १

भयान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।

अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसन्निभम् २

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।

“व्यापार वगैरे कहून उपजीविका करण्यात काही कष्ट करावे लागतात असे समजून गरिबांना फसवण्याकरिता धूर्त बुद्धिमान् लोभाना दानाकडे लोकांना वळविणारे असे हे “ यज्ञयाग करा, दान द्या, दीक्षा घ्या, तपश्चर्या करा, इत्यादी त्या ग करा” वगैरे प्रकारच्या विधींनी भरलेले प्रथं म्हणून ठाविले आहेत तेव्हा हे महाबुद्धिमत् ना ! परलेकसाधन असा धर्म म्हणून काही नाही, हे तूं पक्कें समज जें जें प्रत्यक्ष असेल तेंच करीत जा आणि त्याखेरीज इतराकडे दुर्लक्ष करीत जा सर्व लोकांना मान्य असलेल्या प्रत्यक्ष प्रमाणवदा सज्जनाच्या विचाराप्रमाण मान देऊन भरतानें प्रार्थना केल्याप्रमाणें तूं राज्याचा स्वीकार कर ” (१६-१८)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीरामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकाण्डापैकी एकशेनववा सर्ग संपला ॥ १०९ ॥

जाशरीचे भाषण ऐकल्यावर जावर्तानें प्रतिपादन केलेल्या नास्तिकवादाच्या योगानें न चळणाऱ्या बुद्धीनें युक्त असलेला अमोघपराक्रमी राम शास्त्रादिकांचे अवलंबन म्हणून बोलूं लागला— “ प्रीतीला कारण असलेला विषयोपभोग मला मिळवा, यासाठी आपण जें देणें भाषण केलें तें जरी करण्याला योग्य असें भासणारें आहे, तरी वस्तुतः करण्याला अयोग्यच होय आणि दिसण्यांत जरी तें

मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः	३
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।	
चारित्र्यमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि चाशुचिम्	४
अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ।	
लक्षण्यवदलक्षण्योः दुःशीलः शीलवानिव	५
अधर्मं धर्मवेपेण यद्यहं लोकासंकरम् ।	
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रिया विधिविवर्जिताम्	६
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।	
यहृ मन्येत मां लोके दुर्धृत्तं लोकदूषणम्	७
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।	
अनया धर्तमानोऽहं धृत्या ह्रीनप्रतिहया	८
कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।	

सुखकारक दिसलें तरी त्याचा परिणाम दुःखकारकच होणार आहे कारण शास्त्र-विरुद्ध आचरण प्रतिपादन करणाऱ्या चार्वाकादिकांच्या प्रथावर विश्वास ठेवून वैदिक धर्माची मर्यादा उलंघन करणारा जो पुरुष पपाचरण करू लागतो, त्याला सज्जना-मध्ये मान मिळत नाही. पुरुष चांगल्या कुलातला आहे किंवा बर्तुड कुलातला आहे, वीर आहे किंवा भ्याड आहे आणि पवित्र आहे किंवा अपवित्र आहे हे सर्व त्याच्या वर्तनावहन समजून येतें. वस्तुतः दुष्ट असून सज्जनासारखा भासणाऱ्या, अपवित्र असूनही शुचिर्भूत दिमणाऱ्या, अवलक्षणी असूनही लोकाना लक्षणसंपन्न वाटणाऱ्या आणि दुःशील असूनही सुशीलाप्रमाणें भासणाऱ्या पुरुषा-प्रमाणें धर्माच्या मीपानें मी जर लोकसंकर करणाऱ्या अधर्माचें अवलंबन करीन आणि चांगल्या र्माचा त्याग करून विधिविरुद्ध कर्म जर मी करूं लागेन तर सदसाद्विचार करणाग कोण बरें ज्ञानी पुरुष, स्वतःच्या अधर्माचरणानें लोकांनाही अधर्ममार्गाला लावणाऱ्या मला दुराचाऱ्याला बहुमान देईल? (१-७)

“अशा या तुम्हीं सांगितलेल्या रूढीनें मी वागूं लागलों असता यात सत्य-पालनरूपा प्रतिज्ञेचा भंग होणार आहे आणि मग कोणत्या साधनानें मी स्वर्गाला जाऊं वरें? माझ्या पूर्वजापैकां कोणी असें वर्तन केलें आहे कीं त्याच्या या अशा

यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ९
 सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनाननम् ।
 तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः १०
 ऋषयश्चैव देशाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
 सत्यवादी हि लोकेऽसिन्परं गच्छति चाक्षयम् ११
 उद्विजन्ते यथा सर्पाश्चरादनृतवादिन ।
 धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सबस्य चोच्यते १२
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् १३
 दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।
 वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् १४
 एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।

वर्तनाचें मी अनुकरण करावें ? शिवाय, तुमच्या सांगण्याप्रमाणें वागू लागलों असता मी स्वेच्छाचारी होईन आणि मला पाहून हें सगळें जग स्वैच्छाचारी होईल. कारण जसे राजाचें आचरण असतें तथैच त्याच्या प्रजाजनार्चें आचरण होणार. सत्यवचन आणि भूतदया हाच राजाचा सनातन आचार होय आणि ज्याअर्थी राजाचें वर्तन सत्यरूप आहे, त्याअर्थी राजाचें राज्यही सदावरच अवलंबून आहे, इतकेंच नव्हे, परंतु सर्व जगही सत्याच्याच आधारावर टिकून राहिलें आहे (८-१०)

“अपि आणि देव यांना सत्य त्याच मान दिला असून सत्यवादी पुरुषालाच इहलौकी अक्षय आणि श्रेष्ठ अशा ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते लोक ज्याप्रमाणें मर्वाची भीति वाळगनात, त्याप्रमाणें खोटे बोलणाऱ्या लोकांनाही भूत असतात. सत्य ज्या मध्ये प्रधान आहे, तोच धर्म सर्वांचें मूल होय, जगामागें ईश्वर सत्य याच नावानें प्रसिद्ध आहे, धर्म नेहमी सत्याचेंच अवलंबन करून राहिलेला आहे, मर्वा गोष्टी सत्यमूलकच आहेत आणि सत्यापेक्षा दुसरे कोणतेही स्थान श्रेष्ठ नाही दिलेलें दान, केलेलें हवन आणि आचरिलेलीं तपें हा सर्व सदावरच आधारलेली असून वेद हे सत्याच्याच आधारावर आहेत यासाठी पुरुषानें सत्यनिष्ठ असवें

मज्जत्येको हि निरय परुः स्वर्गे महीयते	१५
सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।	
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समर्याकृतम्	१६
नैव लोमाश्र मोदाह्वा न चाज्ञानात्तमोऽन्वितः ।	
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः	१७
असत्यसंघस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ।	
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम्	१८
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ।	
भार. सत्पुरुषैर्धार्मिकैस्तदर्थमभिनन्द्यते	१९
क्षात्रं धर्ममहं त्यदये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ।	
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः	२०

एक राज्याचें परिपालन करीत असतो, एक कुलाचें रक्षण करीत असतो, एक दुःखाचा अनुभव घेत असतो आणि एक सुख चा उपभोग घेत असतो X (११-१५)

“तेव्हा माझ्या सत्यप्रतिज्ञे व सदाचारसंपन्न पितृ ने मत्स्यपरिपालन करण्या करिता मला जी आज्ञा केली, ती त्याची आज्ञा मी का म्हणून पाळू नये ? पिता-समक्ष सत्यपरिपालन करण्याची प्रतिज्ञा केली असताना मी लोभानें, विस्मृतानें अथवा अज्ञानानें मोहित होऊन सत्याच्या मर्यादेचें अतिगमन केव्हाही करणार न होई. असत्यवचनी आणि चंचल मुदाच्या पुरुषानें दिलेलें ह्मण व कव्य देव आणि पितर घेत नाहीत असें आम्हीं ऐकिले आहे. जीवांसाठी प्रवृत्त झालेला हा सत्यपालनरूपी धर्म सर्व धर्मांमध्ये मी मुख्य समजत आहे व या सत्यपालनरूपी भाराचा स्वाकार चागल्या चागल्या लोकानीं केला असल्यामुळे मीही त्याचा आदरच करीत आहे. क्षुद्र, दुष्ट, लोभी आणि पापकमा पुरुषानीं सेविलेला हा वस्तुतः अधर्म असून धर्मासारखा म सणाऱ्या या पित्याच्या आज्ञेला न जुमानता व राज्याचा स्वीकार वरून मिळविलेल्या क्षात्रधर्मचा मी त्याग करतो. (१६-२०)

X म्हणजे प्रत्येक प्राणी आपआपल्या सुवृत्त किंवा दुष्कृतानुसार पुण्याचें किंवा दुष्कृताचें फल भोगीत असतो म्हणून मनुष्य नें गत्याला सोडू नये असा राम च्या म्हणण्याचा आशय.

कायेन कुरते पापं मनसा संग्रधार्य तत् ।	
अनृतं जिह्वाया चाह त्रिविधं कर्म पातकम्	२१
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।	
सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः	२२
ध्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ।	
आह युक्तिकरेर्वाक्यैर्वा दं भद्रं कुरुष्व ह	२३
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।	
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्यवः	२४
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरस्सनिधौ ।	
ग्रहणमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा	२५
वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः ।	
मूलपुष्पफलेः पुष्पैः पितृन्देयांश्च तर्पयन्	२६
सतुष्टपञ्चगोऽहं लोकयात्रा प्रवाहये ।	
अकुहः श्रद्धधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः	२७

“मनमर्थे प्रथम विचार करून आणि निव्हेने उच्चर करून नंतर पुरुष शरिरानें पप करीत असतो तेव्हा त्रिधाक्षी पाप त्रिविध पापाचें उत्पादक आहे भूमि, कीर्ति, यश ॥ लक्ष्मी ही सत्यनिष्ठ पुरुषाची अपेक्षा करीत असतात व शिष्ट लोकाही सत्यत्वाच अनुसरून वागत असतात यासाठी पुढ्याने सत्याचेंच अवलंबन करावें राज्य करणें हेंच कल्प्य नकारक आहे म्हणून तू राज्यच कर असें जें आपण केवळ शुष्क तर्कमूलक वाक्यानी अयत विचारपूर्वक व श्रेष्ठ आहे असे आपल्याशीं ठारवून जें भाषण केलेंत तें अन्दाजच आहे. पिपापाशां मी घनात जाण्याची प्रतिज्ञा केली असून त्या त्या या वचनाची पूर्वा न करता भरताच्या सागण्याप्रमाणें मला कसें वागता येईल ? पिपापाशां मी निधयपूर्वक प्रतिज्ञा केलेली असून देवी कैकेयीच्याही मनाग त्या वेळीं आनंद झालेला आहे (२१-२७)

“यासाठी पवित्र मुलें, फुलें आणि फळे यांनी देवांप्रतीच सतर्पण करीत वरात मी नियमित आहार करून व पवित्र राहून वनमार्जेच राहोन इद्रियें ताभ्यात ठेवून व सदसद्विचर करून निष्कपटपणानें श्रद्धापूर्वक स्वतः या आचरणानें मी

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ।

अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः २८

शतं क्रतूनामाहृत्य देवराद् त्रिदिवं गतः ।

तपांस्युग्राणि चास्याय दिवं प्राप्ता महर्षयः २९

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तद्यास्तिश्रुत्वाभ्यहेतुम् ।

अथाग्रधीत् नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ३०

मत्पुं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुरुम्पां प्रिययादितां च ।

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुर्ग्रादिवस्य सन्तः ३१

तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ।

धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काहन्ति लोकागममप्रमत्ताः ३२

निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्यामगृह्णाद्विपमस्थबुद्धिम् ।

बुद्धयानप्येवंविधया चरन्तं सुनास्त्रिकं धर्मपथादपेतम् ३३

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्त्रिकमत्र विद्धि ।

यि धार्मे वचन पाठप्राचा प्रयत्न यथाशक्ति चालू ठेवीन, या कर्मभूमीमध्ये अत्या-
वर जे चांगले कर्म अमेळ तेच कामे, अग्नि, वायु आणि चंद्र हे चांगल्या कर्मा-
च्याच योग ने आपआपल्या योग्यतेला पोचलेले आहेत, इद्र क्षमर यज्ञ करून
स्वर्गाला गेला आणि महर्षींनाही उग्र तपश्चर्मा करून स्वर्गप्राप्ति झाली.” (२६-२९)

नारितरामारक्षे आपण करणाऱ्या जागालीचे ते आपण ऐदून ते सहन न
झाल्य मुळें तो उग्र तेजस्वी राजकुमार रामानें त्याच्या आपणाचे पुनः संडन मुद्द
नेलें- “सय, धर्म, पराक्रम, भूतदया, गोड वाणी आणि शास्त्रज्ञ, देव व
आनिधि यांचे पूजन यांना ज्या अर्थां संतानों स्वर्गमाधन म्हटलें आहे व
पदाअर्था त्या मनाच्या वचनावरूनच याप्रमाणें मुख्य फलदायी धर्म फोणता
तो योग्य रीतीने जाणून घेऊन व त्याचा निर्णय करून लक्षापूर्व त्या धर्माचे
यथाविधि पूर्णपणें आचरण करणारे ज्ञानी उत्तम लोक प्राप्त होण्याचा
इच्छा करतात, त्याअर्था अत्यंत नस्तिक, धर्ममार्गाविरुद्ध, वेदविरुद्ध अतलेन्हा
बुद्धीने युक्त आणि अज्ञाप्रसारचें मत स्वीकारून लोभनाशाकरिता पथ्यावर
दिटणाऱ्या आपणाला याज्ञन म्हणून माझ्या पित्यानें स्व कारले हें मी आपल्या

तस्माद्वि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ३४
त्यक्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चरुः ।

छित्त्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्विजाः स्वस्ति कृतं हुतं च ३५
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।

आर्हिसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ३६
इति ब्रुवन्तं वचनं सदापं रामं महात्मानमर्दानसत्त्वम् ।

उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ३७
न नास्तिकानां वचनं प्रथाम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन

समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेयं काले पुनरेव नास्तिकः ३८
स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिक्याणुदीरिता ।

पित्याचै हृत्य अगदी अधोग्य समजतां, ज्याप्रमाणे चोर त्याचप्रमाणे बौद्ध मतानु-
यायी समजावा आणि तथागत नावाचा नास्तिक हाही तसाच समजावा यासाठी
सोकामध्ये जा काही अतिशय कडक शिक्षा शक्य असेल ती नास्तिकाना द्यावी
आणि शिष्टा देण्याचा अधिकार नसेल तर समजस पुरयाने नास्तिकापसून सर्व
व्हावे (३०-३४)

“आपणापेक्षा धेष्ट असलेल्या लोकानी आणि ब्राह्मणानी ऐहिक व पारलौकिक
फलाची अपेक्षा न धरतां हा वेधोक धर्म आहे असे समजूनच पुष्कळ शुभ
कुर्ये वेली आहेत, यासाठी वेद प्रमाण मानूनच जे ज्ञानी आर्हिसा, सत्य, तप,
दान, परोपकार आणि यज्ञ करीत असतात आणि त्याचप्रमाणे जे धर्मेनिष्ठ पुष्कळ
दानधर्म करणारे, हिसाशून्य, निर्मल आणि संप्रपाशी समागम करणारे अस-
त ते तेच धेष्ट तेजस्वी मुनि लोकामध्ये मान्य होतात.” याप्रमाणे तो महात्मा
उदार राम जायल्लाची निर्भत्सना करू लागला असता तो जपालि पुन
उत्कृष्ट अर्थाने युक्त, आस्तिकाला साजेळसे आणि सत्य भाषण त्याच्याशीं
करू लागला, तो म्हणाला “मी नास्तिकाची भाषा बोलणारा नाही, मी नास्तिक-
ही नाही आणि परलोक वगैरे काही नही असे माझे मतही नाही प्रसंग पाहून
मी पुनः आस्तिक बनलों आहे आणि प्रसंग आल्यास विस्वही नास्तिर दोहून
तशीही वेळ आली होती, म्हणून मी तुला वनवासातून परत निरविन्द्याच्या

निवर्तनार्थं तत्र राम कारणान्तरसादनार्थं च मयैतद्विरितम् ३९

इत्यपि धामश्र०वा० अदिकाव्येऽयोध्याकण्डे दशोत्तरशतमः सर्गः ॥११०॥

एकदशोत्तरशतमः सर्गः ।

[१०८८]

क्रुद्धमाधाय रामं तु वसिष्ठः प्रन्युवाच ह ।

जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् १

निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ।

इमां लोकस्तमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे २

सर्वं मलिलमेवासीत्पृथिवी नत्र निर्मिता ।

ततः सममयद्ब्रह्मा स्वयंमूर्द्धवतः सह ३

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ।

असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ४

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अन्ययः ।

तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः कश्यपः सुतः ५

हेतून् नास्ति कामारण्यं भाषण केलें अणि आता तुला प्रमथ न्हन घेयाकरिना मीं हें असें भाषण करात आहे." (३५-३९)

याप्रमाणे महासुनिता-मूर्तिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिनाय्यानील अयोध्याकाण्डापर्यंत एकमेवहावा सर्ग संपला. ॥११०॥

राम रागावलेला आहे हे पाहून वसिष्ठ त्याला न्हंगले, " हे लोक परलोक जाऊन पुनः येथे येत असतात, हें जागलीलाहि माहूत आहे, परंतु, घनातून तुला परत फिरविण्याच्या उद्देशाने त्यानें असें भाषण केले आता हे राजा ! जगदुत्पत्तिविषयी मी काही सांगणों, ते ऐक. पृथ्वी तुसते पार्श्वीच पार्श्वी होतें आणि त्या पाण्यामध्ये पृथ्वी निर्माण केली. त्यानंतर ब्रह्मदेव इतर देवासह उत्पन्न झाला. नंतर त्यानें त्रिराष्ट्ररूप ब्रह्मदेवाच्या वेगुत्पत्ति अंशाने वराहरूप धारण करून पृथ्वीचा उद्धार केला आणि त्यानेंच त्रिराष्ट्रपुराण्या रजोगुणप्रधान अंशाने दशप्रभुनि त्रिनेत्रिय पुत्रांसह सर्व जग उत्पन्न केलें. ईश्वरापासून शाश्वत, नित्य अणि अव्यय असा ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. न्या ब्रह्मदेवापासून मरीचि आणि मरीचिपासून कश्यप उत्पन्न झाला. (१-५)

म० १९ (अयोध्या. उ.)

विवस्थान्कक्ष्यपाञ्जले मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ६
 यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
 तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ७
 इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विधृतः ।
 कुक्षेरथात्मजो वीर विभुक्षिरुदपद्यत ८
 विकुक्षेस्तु महातेजा याणः पुत्रः प्रतापवान् ।
 याणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातपाः ९
 नानावृष्टिर्यभूवासिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे ।
 अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन १०
 अनरण्यान्महाराज पृथू राजा यभूय ह ।
 तस्मात्पृथोर्महातेजाऽशिशुरदपद्यत ११
 स सत्यवचनाद्दीरः सशरीरो दिवं गतः ।
 विशद्दीरभवत्सुनुर्धुन्धुमारो महायशः १२
 धुन्धुमारान्महातेजा युवनाभ्यो व्यजायत ।

"कक्ष्यपापात्न विवस्थान् शाळा, स्वतः मनु हाच विवस्थानाचा पुत्र अमून तोच पहिला प्रजापति होय. इक्ष्वाकु हा मनुचा पुत्र होय. उवाला मनुने अगरी प्रथमच हा पण्डित पृथ्वी दिली तो इक्ष्वाकु अये भवतील पहिला राजा अगें तूं समज. इक्ष्वाकूला पुत्रि म्हणून अग्निद्व असलेला एक शोभिवंत पुत्र होय आणि ते वीर । कुक्षीपात्न विभुक्षि उत्तम शाळा, प्रतापी व महातेजस्व हाच हा विभुक्षीचा पुत्र अमून महापराक्रमी व महानवस्वी अनरण्य हा याचा पुत्र होय हा समनश्रेष्ठ राजा अनरण्य राज्य वरति अमलना अनारति, दुर्भिक्ष आणि वीर याचा सुटोच उत्तम नव्हता. (६-१०)

"हे राजा ! अनरण्याचमून पृथुगजा शाळा व त्या पृथुगजासून महातेजस्वी विसंकु उत्तम शाळा तो वीर विसंकु रत्न-रत्ना मत्स्य पल्लवमुळे आणि विद्या-विश्व मुनींच्या सादरनिशेमुळे मत्स्योत्तमवर्गाला भेग. महायशःशी धुन्धुमार हा विसंकुचा पुत्र, धुन्धुमागजमून महातेजस्वी युवनाभ उत्तम शाळा आणि

युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांघाता समपद्यत	१३
मांघातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ।	
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित्	१४
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ।	
भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत	१५
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।	
हैहयान्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशबिन्दवः	१६
तांस्तु सर्वान्प्रतिप्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।	
स च शैलचरे रम्ये यभूयामिरतो मुनिः	१७
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ यभूवतुरिति श्रुतिः ।	
तत्र चका महाभागा भार्गवं देववर्चसम्	१८
घवन्दे पद्मपत्राक्षीं काह्लिणीं पुत्रमुत्तमम् ।	
एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ	१९
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमयन्तमुपाश्रितः ।	

युवनाम्बाला वैभवशाली माघाता नावाचा 'मुलगा' झाला. माघात्यापासून महा-
तेजस्वी सुसंधि आणि सुसंधीला ध्रुवसंधि व प्रसेनजित् असे दोन पुत्र उत्पन्न
झाले. ध्रुवसंधीपासून रातुनाशक यशस्वी भरत व महापराक्रमी भरताला असित
या नावाचा मुलगा झाला. (११-१५)

“त्या असिताचे हैहय, तालजंघ, शूर आणि शशबिंदु या नावाचे शत्रु होते.
त्याने त्या मर्त्रीशी युद्ध सुरू केले, पण त्यात त्याचा पराजय झाला व त्यानी त्याला
हारून दिल्यावर तो राजर्षि रम्य अशा हिमालय पर्वतावर जाऊन तेथेच मरण
पावला, त्यावेळी त्याच्या दोन स्त्रिया गर्भिणी होत्या, अशी प्राग्विदि आदे त्यापैकी
कमलेपत्रासारख्या नेत्रांनी युक्त असलेल्या एका महामन्यवती स्त्रीने आपल्याला
उत्पन्न पुत्र व्हावा हा उद्देश मनात घेउन देवासारख्या तेजस्वी न्यवन भार्गव
मुनींना वंदन करून आपल्या गर्भस्थ पुत्राचे रक्षण व्हावे म्हणून प्रार्थना
केली; आणि दुमरीने गर्भाचा नाश करण्यासुरिता त्या सवतीला निप दिले त्या
सनर्था हिमालय पर्वताचा आश्रय घेउन रहात असलेल्या त्या न्यवन भार्गव

तमृषिं साम्युपागम्य कालिंदी त्वभ्यवाद्यत्	२०
स तामभ्यवदत्प्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ।	
पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः	२१
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्ताऽरिसूदनः ।	
श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च	२२
पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्मसमप्रभम् ।	
ततः सा गृहमागम्य पत्नी पुत्रमजायत	२३
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।	
गरेण सह तेनैव तस्मात्स सगरोऽभवत्	२४
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमख्यानयत् ।	
दृष्ट्वा पर्येणि वेगेन आसमान इमाः प्रजाः	२५
असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् ।	
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत्	२६

नामक ऋषीच्या अजळ जाऊन त्या कालिंदी नावाच्या स्त्रीने त्यांना नमस्कार केला. (१६-२०)

“तेऽहा पुन म्हाबा असा घर मिळण्याची वरप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या त्या कालिंदीला ने ऋषि प्रसन्न होऊन म्हणाले, “हे राजभायें ! तुला महाना, जगद्विख्यात, धार्मिक, दुष्टाना व दुर्जनाना पारच भयंकर, वंश चालविणारा आणि दानुनाशक असा पुत्र होईल.” हें मुनींचे भाषण ऐकून ती कालिंदी त्या मुनींना प्रदक्षिणा करून व त्यांची अनुमति घेऊन तेथून निघाली. परी आन्यावर त्या राजपत्नीला कमलपत्रसारख्या नेत्रांनी आणि कमलाच्या गाभ्यासारख्या कातीने युक्त असलेला मुलगा झाला. सवतीने गर्भाचा नाश करण्य करिता तिला गर म्हणजे विष दिलें होतें. यामुळे तो पुत्र गरासह उत्पन्न झाला आणि म्हणून स-गर असे त्याचे नाव पडलें त्या सगर राजाने पर्यवार्थी यज्ञ-दीक्षा घेतली असता आपल्या ६००० पुत्राबद्दल समुद्रोजवळची जागा खणवून काढली, तेव्हा त्या खणण्याच्या वेगामुळे या सर्व प्रजा त्रासून गेल्या (२१-२६)

“सगरात् अमंज म्हणून एक पुत्र होता तो दुष्टांचे करणारा अस-यामुळे

अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ।	
दिलीपोंऽश्रुमतः पुत्रो दिलीपस्य भर्गारथः	२७
भर्गारथात्ककुत्स्थश्च काकुत्स्थया येन तु स्मृताः ।	
काकुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः	२८
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुम्पादकः ।	
कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि	२९
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छृणस्त्रिति विधृतः ।	
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहस्रंन्यो व्यनीनिशत्	३०
शृणस्य तु पुत्रोऽभूच्छृगः श्रीमान्सुदर्शनः ।	
सुदर्शनास्याश्रिवर्णं श्रिवर्णस्य शीघ्रगः	३१
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरुः पुत्रः प्रशुश्रुवः ।	
प्रशुश्रुवस्य पुत्रोऽभूदम्यरीपो महामतिः	३२
अम्यरीपस्य पुत्रोऽभूद्रुपः सत्यविक्रमः ।	
नहुपस्य च नामागः पुत्रः परमधार्मिकः	३३

विद्वान् लाला आजन्म (तो मरेपर्यन्त) वनवासाची शिक्षा देऊन हाकून दिले होते, ते आपल्या ऐकण्यात आहेच. त्या असमंजालाही अंशुमान् म्हणून एक पराक्रमी पुत्र झाला. दिलीप हा अंशुमानाचा पुत्र असून भर्गारथ दिलीपाचा पुत्र होय. भर्गारथापासून ककुत्स्थ झाला व त्याच्यामुळे त्याच्या वंशजांना काकुत्स्थ ही संज्ञा मिळाली. त्या काकुत्स्थाला रघु नावाचा पुत्र झाला व त्याच्यायोगाने त्याच्यापुढील वंशजांना राघव म्हणण्यात आले. रघूला जो तेजस्वी पुत्र झाला, तो प्रवृद्ध, पुरुषादक, कल्माषपाद आणि सौदाम या चार नावांना पृथ्वीवर प्रसिद्ध आहे. शृणस्य म्हणून प्रख्यात असा एक कल्माषपादाचा पुत्र होता तो त्या आपल्या पित्याच्याच ताबड्यात सापडून संन्यासद नाश पावला. (२६-३०)

“श्रीमान् आणि शूर असा सुदर्शन हा शृणसाचा पुत्र होय. त्या सुदर्शनाला श्रिवर्ण नावाचाहि एक पुत्र होता आणि श्रिवर्णाचा शीघ्रग म्हणून पुत्र होता. शीघ्रगाला मरु, मरूला प्रशुश्रुव आणि प्रशुश्रुवाला महामति अंमरीप पुत्र

अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।

अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ३४

तस्य ज्येष्ठोऽसि दाय्यादौ राम इत्यभिविश्रुतः ।

तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगद्गुण ३५

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।

पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ३६

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ३७

इत्यार्षे श्री०वा० आदिकाण्डेऽयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततम सर्ग ॥१११॥

द्वादशोत्तरशततम सर्गः ।

[४०८५]

वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।

अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः १

पुरपस्येह जातस्य भवन्ति गुरयः सदा ।

आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव २

झाला अबरीपाला अमाषपरान्मो नहुष आणि नहुषाला नाभाग म्हणून अत्यंत धार्मिक पुत्र झाला अज आणि सुव्रत हे उभयता नाभाग चें पुत्र असून धर्मात्मा दशरथराजा हा अजाचा पुत्र होय व त्याच दशरथराजाचा तू राम म्हणून प्रसिद्ध असा पुत्र आहेस तरहे राजा ! आपल्या राज्याचा स्वीकार करून जगताचें परिपालन कर सर्व इक्ष्वाकुवंशजांमध्ये ज्येष्ठ पुत्रच राजा होत आलेला आहे. ज्येष्ठ पुत्र जिवत असताना कनिष्ठ पुत्राला राज्य भिषेक होत नाही. तर हे महाकीर्तिमन् रामा ! आपल्या रघुवंशजाचा सनातन कुलधर्म आज नाहीसा न करता रत्नांनी व राष्ट्रांनी संपन्न असलेल्या पृथ्वाचें तूं परिपालन कर (३१-३७)

याप्रमाणें महामुनिवाच्योक्तिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावान्या आदिकाव्यातांत अयोध्याकांडापैकी एकशेंअकरावा सर्ग संपला. ॥ १११ ॥

याप्रमाणें रामाशीं भाषण करून व रत्नगुरु वसिष्ठ पुन धर्मास धरूनच त्याला बोद्धं लागले, “ हे ककुत्स्थकुलोत्पन्न राघवा ! उत्तम झालेल्या मनुष्याला

पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ।	
प्रज्ञा ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरच्यते	३
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।	
मम त्वं वचनं कुर्यन्नातिवर्तेः सतां गतिम्	४
इमा हि ते परिपटो ज्ञातयश्च नृपास्तथा ।	
एषु तात चरन्धर्म नातिवर्तेः सतां गतिम्	५
पृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ।	
अस्या हि वचनं कुर्यन्नातिवर्तेः सतां गतिम्	६
भरतस्य वचः कुर्यन्वाचमानस्य राघव ।	
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम	७
एवं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघव स्वयम् ।	
प्रत्युवाच समासीन वसिष्ठ पुरुषर्षभः	८
यन्मातापितरो वृत्तं तनये कुरुत सदा ।	

गुरु, आचार्य, पिता आणि माता पूज्य असतात हे पुरुषभेष्टा । पुरुषाला जन्म पिता देतो, परंतु वेदविषयक बुद्धि आचार्य देतो, म्हणून त्याला गुरु असे म्हणतात हे ज्ञानुत पना । मी तुझाच नव्हे, परंतु तुझ्या पित्याचाही आचार्य आहे यामाठी, तू माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागू लागलास तर सज्जनान्या मार्गाचे अतिशय तुझ्याकडून होणार नाही हे तुझे आप्तेष्ट, इतर छोटे, माधव आणि मोडलिके रात्रे आहेत. याचे रक्षण म्हणून धर्माने तू वागू लागलास तर रामा । सज्जनान्या मार्गाचे तू अतिशय करीत आहेस, असे कधीच होणार नाही वृद्ध आणि धर्मशील मातेचा अनादर करणे तर तुला योग्यच नाही आणि हिच्या म्हणण्याप्रमाणे वागू लागलास तर सन्मार्गाचे उत्पन्न येण्यासारखे मुळीच होणार नाही हे अमोघपराक्रमी सत्यधर्मनिष्ठ राघवा । प्रत्यक्ष भरतच जर राज्य करणाऱ्यापैकी तुला प्रार्थना करीत आहे, तर स्वतःचे वचन परत फिरविल्याचा दोष तुझ्याकडे येणार नाही.” (१-७)

याप्रमाणे गुरूनी स्वतः मधुर शब्दांनी त्या राघवाला सांगितले असता तो पुरुषभेष्ट आपल्या जवळच बसलेल्या वसिष्ठाना म्हणाला, “आईबाप मुलावर जो

न सुप्रतिकरं तच्चु मात्रा पित्रा च यत्कृतम्	९
यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ।	
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च	१०
स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम ।	
अज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति	११
एवमुक्तेन रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।	
उवाच विपुलोरस्कः खूतं परमदुर्मनाः	१२
द्रुह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ।	
आयं प्रत्युपवेक्ष्यामि याघन्मे संप्रसीदति	१३
निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।	
शये पुरस्ताच्छालायां याघन्मां प्रतियास्यति	१४
स तु राममवेक्षन्तं मुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।	
कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेयास्थितः स्वयम्	१५

उपकार नेहमी करीत अमनात. त्याचा प्रमुपकार करता येणे अगदी अशक्य आहे. हवे तें देणे, निजनिजे, अंगाला लावणे, गोड गोड बोलणे, रोळविणे इत्यादि गोष्टींच्या योगाने मानावितराचे झालेले उपकार पुत्राच्या हातून पिढीने अशक्य आहे. त्या माझ्या जनक पित्रा दशरथ राजाने जी मला आज्ञा केली आहे, ती कधीच असत्य होणार नाही. ” (८-११)

याप्रमाणे रामाने सांगितले असता भव्य वक्षस्त्रलने युक्त असलेला भरत अत्यंत खिन्न होऊन जपलच असलेल्या सारथ्याला म्हणाला, “हे सारथ्या ! या ओढ्यावर अगदी दाराजवळच दर्भ पसर म्हणजे हे आर्या ! राम मजवर प्रसन्न होईपर्यंत त्याच्यागाठी मी येथे दारातच पडून राहतो. काहीएक न खाता आणि दुसरीकडे न पाहतो! एखाद्या द्रव्यहीन प्राण्या जसे आपले द्रव्य परत मिळविण्याकरिता कुळान्धा दारात धरणे घेऊन बसतो, तसा मीया पूर्ण शाले-पुढेच माझ्या म्हणण्याला होकार देऊन राम माझ्या बरोबर अशेषलेला परत निघेपर्यंत पडून राहीन. ” याप्रमाणे भरताने सांगितले अमनादी मुमन्त्र रामान्याच तोंडाकडे पडान आहे असे पाहून खिन्न झालेला भरत भूमावर स्वतःच दर्भापन

नमुवाच महातेजा रामो राजर्षिन्मत्तमः ।	
किं मां भरत कुर्याणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे	१६
ब्राह्मणां हेरुपाश्वेन नराघ्नोद्भूमिहार्हति ।	
न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने	१७
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्धारणं व्रतम् ।	
पुरचर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव	१८
जासीनस्येव भरतः पोरजानपदं जनम् ।	
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्ये नानुशासय	१९
ते तदोद्युर्महात्मानं पोरजानपदा जनाः ।	
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः	२०
एवोऽपि हि महाभागः पितृर्वचसि तिष्ठति ।	
अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा	२१
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमप्रवीत् ।	
एवं निरोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम्	२२

पसहन बसला (१२-१२)

तेव्हा राजर्षिप्रेष्ठ व महातेजस्वी राम त्याला म्हणाला, “ भरता ! मी काय तुला अपराध केला आहे म्हणून तू येथे धरणे धरून पडण्याचे मनात आणले आहेस ? एसाच कुशीवर राहून धरणे धरून पडण्याने या ठिकाणी लोकांना अडवळा करण्याचा अधिकार ब्राह्मणांना आहे, परंतु क्षत्रियांना हा धरणे धरून बसण्याचा प्रकार दाल्लमंमन नाही याच ठीक हे पुरुषप्रेष्ठ ! हें भयंकर व्रत सोडून देऊन येथून उठ आणि राघवा ! येथून लवकर अयेध्या नगरीमध्ये जा ” असे राम म्हणाला, तेव्हा तो भरत तेथे बसूनच अयेध्या नगरीतील व देशातील सर्व लोकांसडे पाहून “ ओरे ! प्रेष्ठ रामाला लुम्बिनी का अर्होच मसे सांगत नाही ? ” असे म्हणाला तेव्हा ते अयोध्यानगरीतील व इतर ठिकाणचे लोक त्या महात्म्या भरताला म्हणाले, “ हे काकुत्स्था ! रामाला तू चांगले सांगत आहेस हें आम्ही समजून आहोत, परंतु हा महाभाग्यवान् राम पित्याची आज्ञाच धरून बसला अमन्यामुळे लवचें मन सहज फिरविता येणे आम्हास शक्य नाही ” (१६-२१)

एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव ।	
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम्	२३
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो धास्यमब्रवीत् ।	
शृण्वन्तु मे परिपदो मन्त्रिणः शृणुयुस्तथा	२४
न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ।	
एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम्	२५
यदि स्वयश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।	
अहमेव निधत्स्यामि चतुर्दश वने समाः	२६
धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।	
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम्	२७
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीयता मम ।	
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा	२८
उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।	

हैं त्याचें भाषण ऐकून राम भरनाला म्हणाला, “धर्मावर पूर्ण लक्ष ठेवणाऱ्या या लोकाचें हें बोलणें ऐकू आणि तू केलेलें व मी केलेलें दोहोंकडेही लक्ष दे आणि चागला विचार कर. हे महापराक्रमी भरता ! ऊठ आणि हें भलतेंच कृत्य केऱ्याचा देव नाहीसा होण्यासाठीं मला स्पर्श करून आचमन कर.” याप्रमाणें रामानें सांगितल्य वर भरत आचमन करून म्हणाला, “सन्ध्यामी व मंथ्यानीं माझें म्हणणें ऐकावे. मी राज्याकरिता पिताची प्रार्थना केली नाहीं, असा वर माग म्हणून मतेला सांगितलेंहि न हीं आणि याप्रमाणें या श्रेष्ठ धर्मशील रामालाही मी वनांत जण्याची परवानगी दिली नाहीं. तथापि पिताची आज्ञा केवळ आवदक कर्तव्य म्हणून पालन करावयाची, एवढ्याकरिताच जर वनामध्ये वास्तव्य करावयाचें असेल, तर मीच चौदा वर्षे वनामध्ये घालवीन.” (२२-२६)

हें आपऱ्या भावाचें-भरताचें-भाषण ऐकून रामाला फारच आश्चर्य वाटलें व तो नगरातील व देशातील लोकांना म्हणाला, “माझा पिता जिवंत असताना त्यानें जे काहीं कोणांना विकलें असेल, त्यानें जी काहीं कोणापाशीं ठेव ठेविलीं असेल अथवा जें काहीं किंमत देऊन विकून घेतलें असेल तें भरताला अथवा मला

युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे मुकृतं कृतम् २९

जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।

सर्वभेषात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ३०

अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ।

भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरक्षमः ३१

वृत्तो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ।

अनृतात्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ३२

इत्यर्थे श्री० बा० आदिगव्येऽयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरस्तोत्रतमः सर्गः ॥११२॥

त्रयोदशोत्तरस्तोत्रतमः सर्गः ।

[४११७]

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।

विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः १

अन्तर्हिना मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः ।

तौ भ्रातरो महाभागौ काशुत्स्थौ प्रशशंसिरे २

नाहींसं धरता येणार न हीं. तेव्हा वनवासासंनधानें स्वतः समर्थ अगता एव या अगच्छाप्रमाणें मला प्रतिनिधि नेमता येणार नाहा कैकेयीनेही जें सांगितलें तें योग्यच सांगितलें आहे आणि पिलानेही जें केलें तें अन्यायकारकच केलें आहे. भरत हा क्षमाशील आणि वडिलांचा सत्कार करणारा आहे, हें मला माहीत आहे; इतकेंच नव्हे, परंतु महात्म्या सत्यवचनी भरताजवळ राज्य चालविण्याम आवश्यक असे सर्व काही चांगले गुण आहेत हें मला ठाऊक आहे. मी वनातून परत आलों म्हणजे या धर्मशील भावासह पृथ्वीचा मुख्य अधिपति होईन. कैकेयीनें राजापाशीं वर मागितला आणि मी तें वचन मान्य केलें, तेव्हा या माझ्या सांगण्याप्रमाणें वागून तू त्या राजाला—आपल्या पिलाला अनृतापासून मुक्त कर. ” (२७-३२)

याप्रमाणें महामुनिवामांकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यतील अयोध्याकांडांपैकीं एकशेंबारावा सर्ग संपला ॥११२॥

त्या अप्रतिम तेजस्वी भावाचा अगावर रोमाच उठविणारा तो समागम पाहून तेथें जमलेले महर्षि आश्चर्यचकित झाले आणि गुप्तपणें तेथें आलेले ते

सदायौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मद्वौ धर्मचिक्रमौ ।	
श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे	३
नतस्त्वपिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।	
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः	४
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।	
ग्राह्यं रामस्य यास्यं ने पितरं यद्यवेश्वसे	५
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।	
अनृणात्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः	६
एतावदुक्त्या वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।	
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्त्रां स्त्रां गतिं गताः	७
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः ।	
रामः संहृष्टवदनस्तानृपीनभ्यपूजयत्	८
प्रस्तगाग्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।	
कृताञ्जलिरिदं धान्यं राघवं पुनरग्रवात्	९

महर्षे व मुनिगण त्या महाभाग्यवान् कुरुस्थकुलोत्पद्य राम व भरत या दोषा भावाची प्रशंसा करूं लागले ते म्हणाले, “ हे दोन्ही राजपुत्र नेहमी धर्ममार्गानें वागणारे असून सत्य व धर्मज्ञ आहेत आणि या उभयतांचें संभाषण ऐकून आम्ही यांच्यावर प्रसन्न झालों आहों.” त्यानंतर रावणवधाची इच्छा धरणारे ऋषिगण एकत्र मिळून पुरश्चेष्ट भरताल्या शार्दूलेंच म्हणाले, “ हे कुलीन, महाज्ञानवान्, सदाचरणसंपन्न, महाकीर्तिमान् भरता । पित्याच्या मुराची जर तुला अपेक्षा असेल, तर रामान्धा सागण्याप्रमाणें वागण्याचें तूं ठरव. रामानें कधीही पित्र्याच्या ऋणात राहूं नये अशी आमची इच्छा आहे आणि दशरथही राम वनवासीत आल्यानें कैकेयीच्या ऋणातून मुक्त झाल्यामुळे, स्वर्गाला गेला आहे. ” इतकें बोलून गंधर्व, महर्षि व राजर्षि हे सर्व आपापल्या मार्गानें चालते झाले. (१-७)

तेव्हा त्यांच्या त्या सागण्याने अगोदरच शुभमुद्रेंनें युक्त असलेल्या रामाच्या सुचारु भाषणी तेज आले आणि आनंदित मुद्रेंनें त्यानें त्या ऋषींचे अभिनंदन केलें. तेव्हा भरताचे हातपाय अगदीं मोडून गेल्यामारखे झाले आणि अट्टहास

राम धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततम् ।	
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम्	१०
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।	
पौरजानपदांश्चापि रक्षाव्रज्यितुं तदा	११
ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।	
त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्पकाः	१२
इदं राज्यं महाप्राप्तं स्थापय प्रतिपद्य हि ।	
शक्तिमान्स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने	१३
एवमुक्त्वापतञ्जातुः पादयोर्मरतस्तदा ।	
भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियं वदन्	१४
तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रग्नो वचनमब्रवीत् ।	
इयामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम्	१५
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा चैनयिकी च या ।	
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि	१६

अडखळत पुनः तो रामाला म्हण ला, “हे काकुत्स्था ! कुलधर्म म्हणून नेहमी चालण आले-या या धर्मांगडे दृष्टि देऊन माझ्या व मझ्या मानेच्या विनंतीला तूं मान दे. हें प्रचंड राज्य रक्षण करण्यास ठीं आणि तुझ्यावर प्रेम करणाऱ्या प्रजाजनांचे रंजन करण्यासाठीं मजजवळ धैर्य नाही. शिवाय शेतकरी ज्याप्रमाणें पावसाचा वाट पहात असतात, त्याचप्रमाणें आपले बाधव, योद्धे, मित्र तुझ्या वाटेकडेच लोके लावून बसले आहेत. यासाठीं हे महाज्ञानसंपन्न काकुत्स्था ! तूं राज्याचा स्वीकार कर आणि तें चालविण्यासाठीं कोणातरी योग्य मज्याची योजना करून त्याच्या स्वार्थीन कर म्हणजे तो लोकांचे परिपालन करण्यास समर्थ होईल ”

(८-१३)

याप्रमाणे आपण केव्हावर भरतानें आपल्या भावाच्या चरणावर लोटणाऱ्या घेतले आणि रामाची अति प्रिय शब्दानें त्यानें वारंवार प्रार्थना केली. तेव्हा मत्त हंसाप्रमाणे स्वर असलेला तो राम त्या श्यामवर्ण कमलनयन भावाला स्वतःच्या माडीवर घेऊन म्हणाला, “ भरता ! ही जी विनयानुद्धें चौदा वर्षे-

अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।	
सर्वकार्याणि संमन्य महान्त्यपि हि कारय	१७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमं भन्वा हिमं त्यजेत् ।	
अतीयात्सागरो वेलं न प्रतिक्षामहं पितुः	१८
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।	
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत्	१९
एवं प्रुवाणं भरतः कौसल्यास्तुतमब्रवीत् ।	
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपद्यन्द्रदर्शनम्	२०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हंमभूपिते ।	
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः	२१
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।	
प्रायच्छत्तुमहातेजा भरताय महात्मने	२२
स्वपादुके संप्रणम्य रामं चचनमब्रवीत् ।	

पर्यंत दु सह घनवास करण्वाविपयीं स्वाभाविक सुद्धि तुझ्या ठिकाणीं उरल
झाली तिचा विचार केला अमता तू पृथ्वीचेंही रक्षण करण्यास अत्यंत समर्थ अस-
त्याचें सिद्ध होत अहे यासाठी, अमात्य, मित्र आणि बुद्धिमान् मंत्री याच्या
मसलतीनें तू मोठमोठोंही सर्व कार्ये करीत जा. फार काय तर एखादे नेळी
काति चंद्राला सोडून जाईल, हिमालयपर्वतावरीलही बर्फ नाहीतें होईल व समुद्र-
ही मर्यादेचें उलंघन करील, परंतु मी आपल्या पियाच्या प्रतिज्ञेचा त्याग कर-
णार नाहीं भरता ! प्रेमामुखें असो अथवा राज्याच्या अभिलाषांमुखें असो तुझ्या
मातेनें जे हे केले आहे ते मनांत न ठेवतां तूं मातेप्रमाणेंच तिच्याशीं आपले वर्तन
ठेवीत जा.' (१४-१९)

सूर्याप्रमाणें तेजस्वी आणि प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें प्रिय मुद्देनें युक्त असलेल्या
कौसल्यापुन राम बोलूं लागला असता भरत ल्य ल्य म्हणाला, "आर्या, या सुवर्णभूषित
पादुकावर तू आगळे पाय ठेव म्हणजे या पदुकाच सर्व जगताचा योगक्षेम चाल-
वितील. " असें भरतानें सांगित-यावर अत्यंत महातेजस्वी पुरुषप्रेष्ठ रामानें
पादुका पायत पातल्या व पायातून काढून त्या पादुका महात्म्या भरताल दि-या-

चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् २३

फलमूलाशनो वीर मवेयं रघुनन्दन ।

तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्वहिः २४

तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंतप ।

चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम २५

न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेद्यामि हृताशनम् ।

तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य साद्ररम् २६

शशुभ्रं च परिष्वज्य चचनं चेदमप्रवर्त्त ।

मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति २७

मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ।

इत्युक्त्याधुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह २८

स पादुके ते भरतः स्तलंकृते महोज्वले संपरिगृह्य धर्मधित् ।

प्रदक्षिण चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि २९

अथानुपूर्व्यां प्रतिपूज्य तं जनं शुक्रंश्च मन्त्रीन्प्रकृतीस्तथानुर्जा ।

नंतर आपल्याला दिले-या त्या पादुकांना प्रणाम करून भरत रामाला म्हणाला,
“ वीरा रघुनंदना ! जटा व घन्कले धारण करून आणि फलमूले भक्षण
करून तुझ्या आगमनाची वाट पडतच मी नगराच्या बाहेर चौदा वर्षेपर्यंत राहून
आणि हे शत्रुतापना ! सर्व राज्यशरभाराची भिस्त तुझ्या पादुकावर ठेवून मी
राहीन; परंतु हे रघुवंशजप्रेता ! चौदावे वर्ष ज्या दिवशी सूर्य होईल त्या
दिवशी जर तुझे दर्शन झाले नाही तर मी अग्नीमध्ये प्रवेश करीन. ” यावर
“ ठीक आहे ” असे त्याला कळून करून आणि मोठ्या आदराने त्याला व शत्रुमाला
कडकडून भेटून राम त्याला म्हणाला, “ कैकेयी मानेचे रक्षण कर; तिच्यावर
रागाने नरोष, हे रघुनंदना ! तुला माझे व सीतेची जपथ आहे. ” असे म्हणून
अग्नीना नेत्र भरून आलेल्या रामाने आपल्या भावाला-भरताला निरोप
दिला. (२९-३०)

तेव्हा अत्यंत उज्ज्वल आणि उत्तमप्रकारे भूषित असलेल्या त्या पादुका घेऊन त्या
धर्मशाल भरताने रामाला प्रदक्षिणा केली आणि त्या पादुका सर्व लोकांच्या दृष्टीस

व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ३०

तं मातरो वाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।

स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा रुदन्मुटी स्वां प्रविवेश रामः ३१

इत्यपि श्रीमद्रामायणे आदिकाव्येऽथोऽध्यायाख्ये त्रयोदशोत्तरशततम सर्गे ॥११३॥

चतुर्दशोत्तरशततम सर्गः ।

[४१४८]

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।

आरुरोह रथं दृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ६

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।

अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ७

मन्दाकिनी नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ।

प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ८

पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ।

प्रययो तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ४

पढाव्या म्हणून त्या शत्रुघ्न नामक श्रेष्ठ दत्तत्रया गडस्थळावर ठेविल्या त्यानंतर ते लोक, गुरू, मंत्री, प्रजाजन आणि बनिष्ठ भाऊ भरत-शत्रुघ्न यांचा रीतीप्रमाणे अनुक्रमाने संमान करून स्वधर्माचे ठिकाणी हिमालयपर्वताप्रमाणे अचल असलेल्या रघुवंशवर्धक रामाने त्यांना निरोप दिला. दुःखामुळे अश्रूंनी कठ दाटून आल्या- कारणाने मातांना धड निरोपहि घेता येईना तेव्हा सर्व मातांना नमस्कार करून तो शौराकुल राम आपल्या पर्णकुटिकेमध्ये गेला (२९-३१)

याप्रमाणे महासुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अथोऽध्यायाख्येऽथोऽध्यायाख्ये त्रयोदशोत्तरशततम सर्ग संपला. ॥११३॥

त्यानंतर रामाने दिलेल्या त्या पादुका त्या गजाच्या मस्तकावरून काढून मोठ्या आदराने आपल्या मस्तकावर घेऊन, भरत मोठ्या आनंदाने शत्रुघ्नासहवर्तमान रथावर चढला आणि वसिष्ठ, वामदेव, जाबाले, दृढव्रत आणि ममलती देण्यात तरेभज असलेले सर्व मंत्री त्याच्या पुढे निघाले. चित्रकूट महापर्वताला उजवे पालून ते वसिष्ठ आदि सर्व पूर्वेकडे तोंड करून रमणीय मन्दाकिनी नदीकडे गेले नानाप्रकारचे हजारों रमणीय धातूचे संचय पहात पहात भरत सन्दासह त्या

अद्वराचित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।
 आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कुतालवः ७
 स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् ।
 अवतीर्य रथात्पार्श्वं ववन्दे कुलनन्दनः ८
 ततो दृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
 अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ७
 एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता ।
 प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ८
 स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ।
 राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ९
 पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
 चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम १०
 एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
 वाक्यग्रीवा वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ११
 एते प्रयच्छ संदृष्टुः पादुके हेमभूषिते ।

पर्वतान्या उत्तर बाजने चालला. नंतर चित्रकूट पर्वताच्या जवळच भग्नने भरद्वाजमुनि रहात असलेला तो आश्रम पाहिला. (१-५)

भरद्वाजमुनीच्या त्या आश्रमाजवळ आन्यानंतर कुलनन्दन वीर्यवान् भरत रथातून उतरला आणि त्याने त्या मुनीच्या चरणांना बदन केले. त्यानंर " भरता ! आपले कर्तव्य केलेस का ? रामाची भेट झाली का ? " असे भरद्वाज-मुनीनीं आनंदित मनाने भरताला विचारले. याप्रमाणे बुद्धिमान् भरद्वाजमुनींना विचारिले असता तो धर्मवत्सल भरत त्यांना म्हणाला, " मी व गुरु, त्या अमेर पराक्रमी रामाची प्रार्थना करूं लागलां अनता तो राघव अत्यंत प्रसन्न होऊन वसिष्ठाना म्हणाला, " चौदा वर्षे वनवाम करावयाचा ही जी आज्ञा पितृची प्रतिज्ञा तिचेंच मी खरे खरे परिपालन करणार. " (६-१०)

याप्रमाणे रामाने सांगितले अगत्या महाजनी आणि सभावन करम्यामये निपुण असलेले वसिष्ठ वगैरा गमाला गंभीर स्वप्नने न्हा, ' आनंदन म० २० (अयो-या. उ.)

अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव	६२
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।	
पादुके हेमविरुते मम राज्याय ते ददौ	६३
निवृत्तोऽहमनुशातो रामेण सुमहात्मना ।	
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे	६४
एतच्छृन्या शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।	
भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरन्	६५
नैनधिष्ठं नरक्याग्ने शीलवृत्तविदां घरे ।	
यत्रायं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्नोत्सृष्टमिवोदकम्	६६
जनृणः स महानाहुः पिता दशरथस्तथ ।	
पस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः	६७
तमृषिं तु महाप्राज्ञमुक्तवाक्यं हृताञ्जलिः ।	
आमन्त्रयितुमारेमे चरणादुपगृह्य च	६८
ततः भद्रक्षिणं कृत्या भरद्वाजं पुनः पुनः ।	

राज्येन तूया मुनर्णभूषित पादुका देवाणि हे महाज्ञानवान् रामा ! या पादुकाद्या
द्वारा अये येमध्ये राहून तू लोकाचा योगक्षेम चालव ” याप्रमाणे वसिष्ठानी
नमितले क्षमण रामाने पूर्वपदे लोट केले आणि सुवर्णाचे नर्तकाम पेलें-दा
त्या पादुका राज्य वाक्यविद्याकरिता चाने मला दिव्दा व मोही त्या महाभ्या
गनाची अनुज्ञा घेऊन तेथून परतलों. आतां त्या शुभ पादुका घेऊन मी अये ये-
वडे जाणार ” हे महान्या भरताचे उत्कृष्ट भाषण ऐवून भरद्वाजमुनि शारदा-
पेक्षाही उत्कृष्ट असे भरताशीं चोहू लागले. ते म्हणाले, “ टाकलेले पाणी सगळ
प्रदेशात घेऊन स्वरूप रहाणे हे जसे आश्चर्य नव्हे, तसेच शील व सद्गुण जाण-
ल्यामध्ये श्रेष्ठ अद्या तुम्हान्नासल्या पुरुषश्रेष्ठान्दा ठिकाणी नदावरण अन्तणे
होई काही आश्चर्य नव्हे ज्ञानच तू अग्य प्रकारचा धर्मात्मा व धर्मवत्स पुन
व्हेन, तो तुला नदापरायणी पिता दशरथ पितराच्या कृतातून मुक्त झाला
होव्हे. ” (११-३७)

याप्रमाणे नदावरण ते नदावरणी वळते वगैरे त्याने नमस्कार करून

भग्नस्तु यथा श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिमिः १९

यानिश्च शकृदंश्चैव हयनानिश्च सा चमूः ।

पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतन्यानुयायिनी २०

ननन्ते यमुना दिव्यां नदीं तीर्थोर्मिमालिनीम् ।

दृढशुन्तां पुनः स्त्र्यं गङ्गां शिवजलां नदीम् २१

नां गम्यजलसंपूर्णा संनीर्य महवान्धवः ।

शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविशेत्त ससैनिकः ।

शृङ्गवेरपुराद्वय अयोध्यां संदृशेत्त ह २२

ज्योध्यां तु नदीं दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विचर्जिताम् ।

भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमत्रवीत् २३

नारथे पश्य विष्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते ।

निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहृतस्वता २४

इति श्रीमद्भगवद्गीताय्याध्यायाष्टौ चतुर्दशोत्तरसप्ततमः सर्गः ११४ [४१७०]

नृणां हात औद्वन भरताने त्याची परवान्गी घेतली व नंतर पुन पुन भरद्वा-
ना नमस्कार करून तो श्रीमान् भरत मज्ज्यासह अयोध्येकडे निघाला असता
२५, गाटे, घोटे आणि हत्ती शमह भरतान्या बरोबर जाणारी ती विस्तीर्ण सेनाही
पुनः अयोध्येकडे जप्याघाटा निघाली. त्यानंतर वर लाट्टा उसळून असलेली दिव्य
यमुना नदी तरून गेल्यावर पवित्र उदयनें मुक्त झालेली गंगा नदीही त्या सर्वांनीं
पुनः पाहिली. मनोहर पाश्चानें भरलेली ती गंगा उत्सून बाबव आणि सैनिक
यासह तो भरत रमणीय अशा शृंगवेरपुरामध्ये आला आणि तेथून निघून त्यानें
पुनः अयो धानगरी पाहिली; परंतु पिता दशरथ आणि भाऊ राम यांनीं रहित
झालेली ती अयोध्या पाहून भरताला शोकाचें भरतें आलें आणि तो सारथ्याला
म्हणाला, “ हे सारथ्या ! पहा, उघस्त झालेली ही अयोध्यानगरी शोभत
नाही ही दीन अयोध्यानगरी अर्धकाग्रहित व आनंदहीन झाली अमून हिच्या-
तल गडवडही अगदीं नाहोती झाली आहे (१८-२४)

याप्रमाणें महाशुनिवांभीप्रणीत श्रीमद्भगवद्गीता या नावान् अदिकाव्यातील
७८ व्यावर्तिकांनीं एकशेंच शतानां मर्गे संपला ॥११४॥

पञ्चशतैरश्वैर्महाम-सर्गः ।

स्निग्धगन्धर्वोद्येण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ।

अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः १

विडालोल्लूकचरितानालीनरवारणान् ।

तिमिराभ्याहनां कालीमप्रकाशां निशामिव २

राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।

ग्रहेणाभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ३

अल्पोष्णभुग्धसलिलां घर्मतप्तविहंगमाम् ।

लीनमनिशपग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ४

विधूमामिव हेमाभां शिखामग्रेः समुन्थिताम् ।

हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ५

विध्वस्तकवचां रणगजवाजिरथध्वजाम् ।

हतप्रचीरामापज्ञां चमूमिव महाहवे ६

स्निग्ध व गंधर्व घोषानें युक्त अमलेन्या रथात् आरुढ होऊन जाणाऱ्या नई-
यशस्वी भरतानें लवकरच अयोध्येमध्ये प्रवेश केला. त्या अयोध्येमध्ये माझरे व
बुबडे संचार करीत होती, ते कान्या घराबी दारें लागलेली होती आणि प्रकाश-
रहित झाली. अमच्यामुळे ती नगरी अंधकारानें व्याप्त झालेली. कालरात्रवर्क
काय अशी भासत होती. दिव्य ऐश्वर्याने संपन्न अमच्यामुळे उज्ज्वल तेजानें युक्त
असलेली चंद्राची प्रिय पत्नी रोहिणी ज्याप्रमाणें राहुनें भस्माला पीडितें अमन
अनाथ दिसते, त्याप्रमाणें रामरहित झालेली ती अयोध्या अनाथ दिसत होत
अगदी थोडे, गरम व गडक असे पाणी असून सूर्याच्या तपाने संतप्त झालेले पट-
आणि चितलामध्ये दहून वळलेले मत्स्य, ज्ञप व मकर यांनी युक्त असलेल्या व
प्रवाह लहान झालेल्या ओठ्याप्रमाणें ती दिमन होत. धूर नसल्याने सोन्याप्रमाणें
दिसणाऱ्या अग्नीच्या ज्वलतेप्रमाणें पूर्वी राम अश्वत्थाना असत असलेली अयोध्या
राम अरण्यात गेल्यानंतर वर दूध शिंपड्यामुळे नष्ट होऊन पटगण्या अग्नीच्या
ज्वलतेप्रमाणें तेजोहीन दिमन होत. (२-६)

जिव्यांतल कवच व निर्वंद झालेला आदे जिव्यांतल हनीत व घेडे उपास.

नदेषां सन्ध्यां मृत्वा सागरस्य मनुन्धिनाम् ।	
प्रशान्तमारुतोद्भवां जलोर्मिमित्र निःस्वनाम्	७
त्यक्तां यन्नायुधैः मर्धयन्ति पद्मं याजकैः ।	
मुन्याकाले सुनिवृत्तं वेदिं गनरवामिव	८
गोष्ठमध्ये स्थितामातोमचरन्तां नदं नृपम् ।	
गोष्ठपेण परित्यक्तां गवां पर्णाभिवोत्सुताम्	९
प्रजाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ।	
विद्युक्तां मणिभिर्जग्येतरां मुक्तामलीनिद	१०
नहन्वाचरितां स्थानान्महो पुण्ड्रमोदनाम् ।	
नन्दनप्रतिधिस्तारां तारामिव दिव्यद्वयनाम्	११
पुष्पतडां वसन्तान्तं मत्तभ्रमरशालिनाम् ।	
द्रुतदागन्निविप्लुष्टां हान्तां वनलनामिव	१२

संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविषयापणाम् ।	
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां घामिवाम्बुधरैर्युताम् ॥ १३	१३
क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् ।	
हतशौण्डामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४	१४
वृक्कणभूमितलां निम्नां वृक्कणपात्रैः समावृताम् ।	
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५	१५
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ।	
भूमौ याणैर्विनिहृतां पतितां ज्यामियायुधात् ॥ १६	१६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण बाहिताम् ।	
निहतां प्रतिसैन्येन घडवामिव पातिताम् ॥ १७	१७
भरतस्तु रथस्थः सन्ध्रीमान्दशरथात्मजः ।	
बाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८	१८

निस्तेज दिसत होती। फुलानां भरलेली आणि म्हणूनच मत भ्रमराना दुक असलेली वनलता वसंत ऋतूच्या शेवटी प्रचंड दावाग्नीने होरपळत्यामुळे जरा कोमेजलेली दिसते, तशी ती अयोध्या दिसत होता आकाश मेंघांनीं बघ घाले असता खंय व नक्षत्रे दिसनाशी होऊन ज्याप्रमाणे मार्गातील रहदारी नाहीशी होते आणि बाजारातील दुकाने बंद होतात त्याप्रमाणे राम वनवाम गेल्यामुळे सर्व अयोध्येतील मार्ग मोकळे पडून दुकाने बंद झालेली होती मघवन करणाऱ्याचा नाश होऊन मघरहित व भंगलेल्या मदिरेंच्या पेय्यानीं व्यापलेल्या, उध्वस्त झालेल्या व शोभारहित पानभूमीप्रमाणे ती अयोध्या दिसत होऊ जिव्यांतील भूमीला भेगा पडलेल्या आहेत, भंगलेल्या पानांनी जी व्यात झाले आहे, जिव्यातील पाणी संपून गेले आहे आणि जी मोटून पडली आहे, अशा मखल प्रदेशावर असलेल्या पाणपोईप्रमाणे त्या अयोध्या दिसत होती. (११-१०)

चागला विशाल व ताणून चढविलेली असला बलाढ्य योद्ध्याच्या बाणाने नुटून गेल्यामुळे धनुष्यापासून भूमीवर पडलेल्या दारीप्रमाणे ती अयोध्या भंग्य होती. युद्धनिपुण स्वाराने बलाकाराने पिटाळून लावलेल्या व शत्रुसैन्याने मग्न पाडलेल्या घोडाप्रमाणे ती अयोध्या दिमत होता. अयोध्येत प्रवेश करून

किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशान्यते ।

यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः १६

वारुणामदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।

चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः २०

यानप्रवरघोषश्च सुस्तिग्धह्यनिःस्वनः ।

प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः २१

नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ।

चन्दनागुरुगन्धांश्च महार्हाश्च वनन्नजः २२

गते रामे हि तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जन् ।

वहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः २३

नोन्सयाः संप्रवर्तन्ते रामशोकादितां पुगे ।

सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता २४

नहि राजत्ययोध्येयं साक्षरेचार्युनी क्षपा ।

कदा नु खलु मे भ्राता महोन्सव द्वागनः २५

रथामध्ये बसलेला श्रीमान् दशरथपुत्र भरत तो श्रेष्ठ रथ हाक्याच्या सारंगदाला म्हणाला, “ पूर्वीप्रमाणे गवनाचा व वद्यचा लयबद्ध गंभीर श्रवण अयोध्यामध्ये आज का बरे ऐकू येत नाही ‘ सुरेचा मादक गव, फुलाचा सुवास आणि चंदन व अगुरु याचा गंध यानीं युक्त असलेला प्रबल वायु आज चहुंफटे वशात नाही. (१६-२५)

“उद्दृष्ट बाह्याचा घोष, उत्तम पाशादार घेंड्याचा शब्द, मत्त हत्तींची गर्जना आणि रथाचा मोठा श्रवण राम वनवासात येण्यामुळे आज या नगरात ये ऐकू येत नाही. मांढमोठ्या मूयवाद् वनमाला आणि चंदन व अगुरु यांचे गंध याचा उपभोग, मदनवाधा झालेले नरपुत्र राम वनात येण्यामुळे येत नाहीत. चित्रचित्र पुष्पमाला घाउन लोक फिरावश्या बाहेर पडत नाहीत आणि रामांमधेवी शोकाने व्याप्त झालेल्या या नगरात ये उत्सव सुरू नाहीत. नरनगर या नगराची ती पूर्वीची शोभा मादक भावबरोबरच निपून गेली आहे आणि त्यामुळेच ही अयोध्या पाऊन पडत असलेल्या शुक्रवशांतले राजाप्रमाणे

जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ।

नन्पेक्षारुदेवैश्च नरैरुन्नतनामिभिः २६

नृपतद्भिरयोध्यायां नामिमान्ति महापथाः ।

इति वृथन्सारथिना दुःखितो भरतस्तदा २७

रयोध्यां संप्रविश्यैव विवेश वसन्ति पितुः ।

नेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव २८

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभाम्करं दिनम् ।

निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मयान्मुमोक्ष चाप्य भरतः सुदुःखितः २९

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११५ ॥

दोऽशोत्तरग्रतननः नरः ।

[४००१]

ननो निक्षिप्य मातृस्ता क्षयोध्यायां दृढव्रतः ।

भरतः शोकसंतप्तो गुरुनिद्रमथाग्रयात् १

तन्दिनामं गमिष्यामि सर्वाणामन्वयेऽथ वः ।

नम दुःखमिदं नयं सहिष्ये राघवं विना २

गतश्चाहो दिवं राजा वनन्धः स गुल्मिनः ।	
गानं प्रतीक्षे गन्धाय न हि राजा महादशाः	३
पनचतुर्न्या शुभं चान्यं भरतन्द महात्मनः ।	
अग्रधन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः	४
नृनृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत नृप ।	
यचनं भ्रातृशान्सत्यादनुन्यं नैव नत्	५
निग्ये ने यन्धुतुन्धन्य निष्ठनां भ्रातृसाहृदं ।	
मार्गमार्थं प्रपन्नस्य नातुमन्यत नः पुनान्	६
मन्त्रिणां यचनं श्रुत्वा यथानिलगितं प्रिदन् ।	
अग्रधन्मार्गार्थं चान्यं रथो मे द्रुज्यतामिति	७
प्रहृष्टयदनः सर्वा मातुः समभिनाप्य च ।	
भ्रातृगोहं रथं धीमान्शत्रुघ्नेन समन्वितः	८
भाम्हा तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नमरतायुधौ ।	
ययतुः पग्नप्रतीनां वृत्तां मन्त्रिपुरोहितैः	९

अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।	
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतो भवेत्	१०
वलं च तदनादृतं गजाश्वरथसंकुलम् ।	
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः	११
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।	
नन्दिग्रामे ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुके	१२
भरतस्तु ततः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ।	
अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदमभाषत	१३
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासमुत्तमम् ।	
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते	१४
भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ।	
अग्रवीद् दुःपसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम्	१५
छत्रं धारयत् क्षिप्रमार्यपादाविमौ मती ।	
आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम	१६

रथावर आरुढ होऊन वेगानें निघाले. वसिष्ठ आदिकहन सर्व गुरु आणि दत्तर सर्व द्विज पूर्वोक्ते तोंड करून भरताच्या पुढे नन्दिग्राम जिकडे होत, निघडे चालले. तेव्हा भरताच्या आज्ञेचा वाट न पाहता हत्ती घोडे आणि रथ यांना गजबजलेंलें सैम्य भरत चाल लावला असता त्याच्याबरोबर निघणे आणि सर्व नगरवासा लोकही त्याच्या मागोमाग चालले. (७-११)

रथामागें बसलेला तो धर्मात्मा भ्रातृवत्सल भरत रामाच्या पादुका मस्तका वर धारण करून लवकरच नन्दिग्रामाजवळ येऊन पोचला. नन्दिग्रामामागें प्रवेश केल्यावर रथातून लवकर खाली उतरून तो गुरुना म्हणाला, “हे राज्य एक उरू ठेव म्हणून भावाने माझ्या स्वाधीन केले आहे व या सुवर्णभूषित पादुकांचे यत्ना योगक्षेम चालविण्यास समर्थ आहेत.” असें वाढून त्या पादुकांपाठेवीला त्यान प्रणाम केला आणि पुन दु खी झालेला तो भरत सर्व मग्यांना म्हणाला, “या पादुकावर लवकर छत्र धारण करा; या पादुकाना मी श्रेष्ठ रामाच्या ठिकाणच समजत आहे. राज्यासबधी माझ्या ज्येष्ठ भावाचा जो धर्मव्यवहार ते सर्व

भ्रात्रा तु मयि संन्यासो निश्चितः सहृदयम् ।

तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति १७

क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।

चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सह पादुकां १८

ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।

निधेयं गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्तिताम् १९

राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ।

राज्यं चेक्ष्मयोध्यां च धृत्वापो भगाम्यहन् २०

स बलरुलजटाधारी मुनियेषधरः प्रभुः ।

नन्दिग्रामेऽवसज्जीरः ससैन्यो भरतस्तदा २१

सवालव्यजन्तं छत्रं धारयामास स स्वयम् ।

भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् २२

ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके ।

तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा २३

या पादुकाभ्यां च ठिकणीं समाविष्ट आहो म्हुगजे या पादुकां च राज्यन्दवहार पद-
ताल. यासाठी तुम्ही याच्यावर मान्यवर छत्र धरा. भाव नै प्रेमानुष्ठे ही राज्यम्न
ठेव माझ्यापाशी ठेविली आहे. तेव्हा राम परत येईपर्यंत मा निवे परिपालन
करेन. राम आन्ध्रधरोवर मी पुनः स्वतः या पादुका न्याच्या पायापारी
नेऊन ठेवीन आणि पादुकासह रामाच्या त्या पायाचे दर्शन घेईन. रामाचा
भेट झाल्यावर व माझी जबाबदारी संपली म्हणजे मी त्या श्रेष्ठ रामाच्या स्वार्थन
राज्य करून त्याची वडिलाप्रमाणे त्याची सेवा करेन व या श्रेष्ठ पादुका आणि
राज्यरुपी ही उत्कृष्ट ठेव रामला अयोध्येमध्ये परत दिवावर मी निश्चिंत
होईन. ” (१२-२०)

याप्रमाणे गुरुंना सामित्यावर बसले, जटा आणि मुनियेष धारण केलेला
तो प्रभु विचारी भरत मैत्र्याह नन्दिग्रामामध्ये राहिला आणि केलेला नई
कारभार त्या पादुकाना सामग्याचा क्रम ठेवून तो भरत स्वतः चामर व छत्र
त्या पादुकावर घळ लागला. नन्दिग्रामात गेदानंदर श्रेष्ठ गमाच्या पादुकांना

नदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहतं महार्हम् ।

न पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् २४

श्रीमार्गे श्रीमद्रा० वा० आदिकाव्येऽयोध्यामण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥११६॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ।

[४००५]

प्रतियाते तु भरते वसन्त्यामस्तदा वने ।

लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुम्यं तपस्विनाम् ६

ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाधमे ।

राममाधित्य मिरतास्नानलक्ष्यदुत्सुकान् ७

नयनैर्भृशुटोभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ।

अन्योन्यमुपजरूपन्तः शनैश्चकुर्मिथः कथाः ३

तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्यात्मनि शङ्कत ।

कृताञ्जलिरुवाचेऽमृषिं कुलपतिं ततः ४

अनेपेक करून आणि नेहमी त्यांच्या आधीन होऊन तो श्रीमान् भरत राज्य म्हणला. काही राज्यविषयक कार्य उपस्थित झाले असता पादुकाना मागून मित्रा कोणी काही मोठा नजराणा आणून दिला अमता तो भरत प्रथम पादुकां उचल ठेऊन नंतर त्या राज्यकार्याची वगैरे यथायोग्य रीतीने व्यवस्था लावीत असे. (११-२४)

श्रीमार्गे महामुनिवामोनिप्रणीत श्रीमद्रामायण वा नारदवा आदिनाख्यातील अयोध्याकांडापर्यंत एकशेसोळावा सर्ग संपला. ॥११६॥

भरत परत गन्धावर राम वनामध्येच राहू लागला अमता तपस्वी लोक नदानीं होऊन दुसरीकडे जाण्याकरिता उत्सुक झाले आहेत, असे त्यांच्या लक्षात आले म्हणजे पूर्वी चित्रकूट पर्वतावरील त्या आश्रमामध्ये जे तपस्वी रामाजवळ आनंदाने रहात होते, तेच जाण्याकरिता उत्सुक झाले आहेत असे रामाच्या लक्षात आले. कारण देढे व भुंग्या उडवून रामाकडे, शकित मृगाने पाहणारे ते तपस्वी एकमेकांशी कुजबुजत कुजबुजत आपापसांत हळहळू बोलत असत तेव्हा त्यांचा उत्सुकता पाहून रामाला स्वतः विषयी संका आली आणि हान जाहून तो त्या आश्रमातील श्रेष्ठ ऋषींना म्हणाला— (१-४)

न कश्चिद्भगवन्किञ्चित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ।

दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः

प्रमादाच्चरितं किञ्चित्कचिन्नावरजस्य मे ।

लक्ष्मणस्यर्पिभिर्दृष्टं नानुरूपं महान्मनः

कश्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ।

प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्नते

अपिर्जराया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ।

येषमान इवोवाच रामं भूतदयापरम्

कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा ।

चलनं तान वैदेह्यास्तपस्थिषु विशेषतः

त्यन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रतिवर्तने ।

रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः

राक्षणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः ।

उत्पाट्य तापसान्सर्वान्नरन्यानिवासिनः

“ भगवन् माझ्या ठिकाणी पूर्वीच्या राजामारखे काही वन अथवा तपस्याना पीडा होईल अशा प्रकारचे काही विरुद्ध वर्तन आपल्या दृष्टीपुर्व्व आलेले नाही ना ? प्रमादामुळे माझ्या महात्म्या कनिष्ठ भावाच्या-लक्ष्मणाच्या-हानून काही अयोग्य आचरण घडल्याचे श्रुतीच्या दृष्टीपुर्व्व आलेले नाही ना ? अथवा अर्घ्यपाद्यादिकानीं तुमची शुश्रूषा करित अनेकली सीता केव्हा केव्हा माझ्या शुश्रूषेविषयी तत्पर अमन्यामुळे छियाना उचित असे निवे गोम्य वर्तन तुमच्या बाबतीत घडत नाही की काय ? ” (५-७)

याप्रमाणे रामाने विचारल्यानंतर वदने उद्भूत झालेला तो तपोवृद्ध ऋषी महातारपणामुळे कापत कापत भूतदेवेविषयी तत्पर अनेकशा रामाकडून म्हणून, “ मुक्त्वभावी आणि परहिताविषयी दक्ष अशा सीतेच्या उर्तामये आणि विशेषतः अम्हा तपस्याच्या बाबतीत फरक कोट्यन अमगार ? परंतु नुष्ट्यामुळे गंधसाप सून हे मय तपस्वी लोकाना उपन्न झाले आहे आणि दामुळे ते तपस्व उद्दिप्त होऊन आपापसात झेलत आहेत. एवढ्याच कोणी एक धडडा भाऊ वर

दृष्टश्च जितकाशी च नृशंस पुरपादकः ।	
अवलितश्च पापश्च त्वा च तात न मृष्यते	६०
न च यदाप्रभृति ह्यास्मि नाधमे तात वनंसे ।	
नदाप्रभृति रक्षासि विप्रकुर्वन्ति तापसान्	६१
दर्शयन्ति हि वीमत्सैः क्रूरेर्मापणकैरपि ।	
नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शने.	६२
अप्रशस्तेरशुचिभिः सप्रयुज्य च तापसान् ।	
प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमन्तार्याः पुरतः स्थितान्	६३
नेपु तेष्वाश्रमस्थानेष्वयुद्धमवलीय च ।	
रमन्ते तापसास्तत्र नाशयन्तोऽल्पचतस्रः	६४
अवक्षिपन्ति क्षुम्भाण्डानग्नीन्निश्चिन्ति चारिणाः ।	
क्लृप्ताश्च प्रमदन्ति हवने समुपस्थिते	६५
तेर्दुरात्मभिराविष्टानाधमान्प्रजिघासवः ।	
गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्युपयोऽद्य माम्	६६

॥ नावाचा रामस वधे आहे त्याने जनस्थानामध्ये राहणाऱ्या सर्व तपस्व्यांचा जडता पाडावयास सुरक्षान केला असून त्या वाट निर्भय, दुष्ट, मनुष्यभक्षक, तबिष्ठ आणि ५ पा राममाला, रामा । तुम वधे राहणे सहन दारिद्र्यास झाले आहे रामा । तू नेट्यापासून या आश्रमामध्ये राहान आहेस तेव्हापासून राक्षस तपस्वी नात्रना उपद्रव देत आहेत आमम, क्रूर, अयत्न, कुरूप आणि दर्शन झाले असता तु ख देणारी, अर्गी रूपे वाग्न केलेले ते त्याम पडतात अमगल व अपवित्र पदापाचा तपस्वा लोकावर त्रिष्ट करून त दुष्ट राक्षस काही गरिब तपस्व्यांना अतिशयच पांग देत त (८-१५)

“आश्रमामध्ये ठिकाठिकाणी कोणा या लक्षात न येईल अशा रीतीने ते दडून बसताना आणि ते मूख रामस तपस्व्यांचा नाश करण्यात अनंद मानतात हेन सुर जाला अमना ते खुन्दा दगरे टप्प्याने टकडे तिकडे पेटून देतात, जनावर पाण शिंपडतात आणि कलश पोतून मारतात तेव्हा त्या दुष्टांनी पलेले आश्रम नेट्याच्या उद्देश ने ३ दुष्टांच्या देशाला जाण्यासाठी कृपि मग

नत्पुत्रा राम शारीरामपुत्रिणां तपस्विषु ।
 दशयन्ति हि दुष्टान्ते त्यक्त्याम इममाश्रमम् १९
 बहुमूलफलं त्रिजगदिदृशादिनां वनम् ।
 अभ्यस्याश्रममेवाहं श्रियिष्ये सगणः पुनः २०
 त्वरस्वय्यपि चायुक्तं पुरा गम प्रवर्तते ।
 नदास्माभिरितो गच्छ यदि युद्धिः प्रवर्तते २१
 नकलप्रस्य संदेहो नित्यं युक्तस्य राघव ।
 समर्थस्यापि सहितो वासो दुःखमिहाय ते २२
 इत्युक्तवान्नं रामस्त्वं राजपुत्रस्तपस्विनम् ।
 न शशाकोत्तरं वासुदेवयुद्धं समुत्तुक्म् २३
 अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ।
 न जगामाश्रमं त्यज्या कुलैः कुलपतिः सह २४

रामः संताप्य ऋषिगणमनुगमनादेशात्तस्मात्कुलपतिमभिधाद्य
 ऋषिम् ।

आज निवृत्त सागन अहेन. तेव्हा रामा ! अजून ते दुष्ट तरस्व्याचा प्राण
 घेऊ लागले नाहीत नाच आम्ही हा आश्रम सोडून जातो. येथून जवळच पुष्कळ
 पळे मूळे असलेले असे एक मनोहर वन आहे. त्या वनांत अध्वनर्हर्षाच्या आश्र-
 मास्य मी या ऋषिगणामह रहावयाम जाणार आहे. रामा ! तो त्वर राक्षस
 भटून जावयंत तुझाचो अयोध्या वर्तन करू लागला नाही, तोच तुझी इच्छा
 असल्यान नंदेव्हा आम्हाबरोबर येथून चल. कारण राघवा ! तू कितीही
 नन्दवान व समर्थ जरी असलास तरी या वेळी भायेंमह येथें राहणें तुला
 नयप्रद व ग्रामदादकच होणार आहे. ” (१९-२०)

चाप्रमाणे ते तपस्वी मुनि घोलले असता तो राम आपली पराकाष्ठा वृत्तहि
 त्या जाण्याकरिता ठसुठसाले या मुर्नाना घोरवून धरण्यास समर्थ झाला नाही.
 तेव्हा ते आश्रमाधिपति मुनि रामाची स्तुति करून, ज्याचें समाधान करून आणि
 त्याचा निरोप घेऊन आपला ऋषिगणामह तो आश्रम सोडून निवृत्त गेले. तेव्हा
 रामने दगेवर जाऊन त्या ऋषिगणाला त्या प्रदेवातून पुढें पांचविंशवार त्या

सम्यक्प्रतीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्यः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसर्पेदे
आश्रममृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः ।

राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्पचरिते धृतगुणाः २३
इत्यर्थे श्रमदा० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततम सर्गः ॥११७॥

अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ।

[४३०१]

राघवस्त्वपरातेषु सर्वेष्वनुविचिन्तयन् ।

न तन्नारोचयद्वासं कारणैर्वहुभिस्नदा १

इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।

सः च मे स्मृतिरन्वेति तादृशित्यमनुशोचतः २

स्फुन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महान्मनः ।

हयहस्तिकरावैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ३

तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ।

आश्रमाधिपति ऋषेर्ना बदन केलें आणि नंतर सुप्रसन्न झालेल्या त्या ऋषर्न
परत जाण्याची अनुज्ञ देऊन तेथे न राहण्याचा उपदेश पुन एकदा केल्यावर ते
राम आपल्या पवित्र निवासस्थानाकडे परतला आश्रमातून ऋषि निघून गेल्या
नंतर तो प्रभु राम मीतिचें रक्षण करण्याकरिता क्षणभरही तो आश्रम सोडून
कोठें गेला नाहीं आणि ऋषीप्रमाणें वर्तन असलेल्या रामाजवळ आपलें रक्षण
करण्यास अवश्य असणारे शुण आहेत असा निश्चय करून काहा 'तपस्वा आश्रम
सोडून न जाता नेहमी रामाच्याच बरोबर तेथें राहू लागले (२३-२६)

यप्रमाणें महामुनिवाग्मीकिश्रीन श्रामत्रामायण या नावच्या आदिकाव्यातील
अयोध्याकाण्डापैकी एकशेंपन्नावा सर्ग संपला. ॥११७॥

तेथून ते सर्व ऋषि निघून गेल्यानंतर राम विचार करू लागला अपन
पुष्कळ कारणांमुळे तेथें राहणें त्याला पसून पडेना “ या ठिकाणीं भरत, म
आणि नगरवासी ते र माण्या दृष्टीस पडले आहेत, ते दा त्याची मला बरेच
आठवण येऊन शोक होणें स्वाभाविक आहे शिवाय त्या महाम्या भरतान्द
मैत्र्याचा तळ येथें पडला अम यामुळे घोरान्द शिदीनें व हत्तीच्या लेंज्जन
दा भूपदेश यादी घणेरडा कर्म टकलेण अहे यानां दुमरीकडे जावें

प्रानिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः	४
मोऽत्रैराश्रममाप्ताद्य तं ववन्ते महायशः ।	
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवन्धन्यपद्यत	५
स्वयमातिथ्यमादिदय सर्वमन्य सुसन्तुतम् ।	
सौमित्रि च महाभागं सीतां च समसान्वयत्	६
पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्य सत्कृतान् ।	
सान्न्वयामास धर्मप्रः सर्वभूतहिते रतः	७
अनसूयां महाभागां तापसां धर्मचारिणीम् ।	
प्रतिगृहीष्य वैदेहोमप्रबोद्येति सत्तमः	८
रामाय चाचक्षे तां तापसां धर्मचारिणीम् ।	
दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम्	९
यया मूलफले सृष्टे जाद्वयी च प्रवर्तिता ।	
उप्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता	१०
दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ।	
अनसूयामर्तस्नात प्रत्यूहाश्च निवर्हिताः	११

हूँ बरें" असा विचार करून राम सीता व लक्ष्मण यासह तेथून निघाला. मंतर अनिमूर्तीच्या आश्रमाला देऊन महायशस्वी रामानें त्यांना बंदन केलें अमन भगवान् अनिमूर्तीनीही पुत्राप्रमाणें त्याला मानून व स्वतः त्याचें उत्तम प्रकारें मत्कारपूर्वक आदरातिथ्य करून त्या महाभाग्यवान् रामाचें, लक्ष्मणाचें व सीतेचें त्यानीं सांबन केलें. (१-६)

त्यानंतर सर्वांना पूज्य अमलेली, महाभगवद्गती, परमात्मचिन्तनार्थें नेहमीं निरत, यथाविधि पत्नीधर्माचें आचरण करणारी आपन्नी उद्द पत्नी अनसूया तेंयें आली असता प्रेमानें तिला त्यांनीं सीता दाखविली आणि "या सीतेचा तूं मामळ कर." असे त्या श्रेष्ठ ऋषींनीं त्या अनसूयेला मागितलें व नंतर ते त्या धर्मेनिष्ठ तापसां अनसूयेचा वृत्तात रामाला सामूं त्यागले. ते म्हणाले, "दहा वर्षे पाऊन न पडल्यामुळें लोक एकसारखे पीडित होऊं लागले अमतां या अनसूयेनें फळें व मुळें उत्पन्न करून या आश्रमामध्यें गंगा आली. ही उग्र तपधर्या

देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमापया ।	
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ	१०
तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्या तपस्विनीम् ।	
अभिगच्छतु वंदेही वृद्धामक्रोधनां सदा	१३
एवं द्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ।	
सीतामालोपय धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत्	१४
राजपुत्रि भृतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ।	
श्रेयोऽर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम्	१५
अनसूयेति या लोके कर्मभिः स्यातिमागता ।	
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम्	१६
सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यशस्विनी ।	
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली	१७
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ।	
सततं धेयमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव	१८

वरुणारी असून सर्व नियमांनी हा हिला शी भा आलेला आहे दहा हजार वर्षे पर्यंत हिने मोठे तप केले आहे आणि रामा ! या अनसूयेच्याच प्रज्ञाच्या सामर्थ्याने ऋषींच्या तपामध्ये येणारी विभ्रं नाहीती झाली आहेत देवकार्याकरिता श्रद्धा असताना जिने पाई करून दहा रात्रींची एक रात्र केली ती ही अनसूया, हे निष्पाप रामा ! तुला मातेप्रमाणे आहे तेव्हा सर्वांना घराब झालाचि अशा या वृद्ध तपस्विनाकडे सीतेला जाऊ दे ” (५-१३)

दाशमार्गे ते अत्रिऋषि सांगू लागले असला त्यांना “ ठीक आहे ” असे म्हणून आणि धर्मशील सातेकडे पाहून तो राम म्हणाला, “ रात्रकन्ये ! या मुनींनी ज्ञान सांगितले ते ऐकलेस ना ? तू आपल्या कन्यायाकरिता त्या तपस्विनाकडे जा, कर्मन्या योगाने जा अनसूया या नावाने लोकामध्ये प्रसिद्धाला आला आहे आणि जिं राजवळ राहण अत्यंत कल्याणकारक आहे अशा त्या तपस्विन कडे लवकर जा ” हे रामाच भाषण ऐकून जनककन्या सीता त्या धर्मशास्त्र अत्रिपत्नीा कडे गेली त्या वृद्ध अत्रिपत्नीची गर्जे शिथिल झाली होती, अगवसर मुरवल्या

तां तु सीता महामागामनसूयां पतिव्रताम् ।

अभ्युदायदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् १९

अभिघाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् ।

बद्धाऽक्षलिपुष्टा दृष्ट्वा पर्यपृच्छदनामयम् २०

ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ।

स्तान्धयन्त्यग्रवद्वृद्धा दिष्ट्वा धर्ममवेक्षसे २१

त्यस्त्या क्षातिजनं सीते मानवृद्धिं च मानिनि ।

अथरुद्धं धने रामं दिष्ट्वा त्वमनुगच्छसि २२

नगरस्थो चनस्थो वा शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २३

दुःशीलः कानवृत्तो वा धनैर्वा परिचर्जितः ।

स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः २४

नातो विशिष्टं पश्यामि यान्धवं विमृशन्त्यहम् ।

सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमियाव्ययम् २५

पठत्या होत्रा, महातारपणामुल्लं केस पाटरें झाले होते आणि बारा सुटला असतां हलगान्या केळीप्रमाणें तिचें शरीर कापून होतें. त्या कर्तव्यदक्ष संनिनें महाभाग्य-वती अशा पतिव्रता अनसूयेला अभिवंदन केलें आणि आपलें नांव सांगितलें. याप्रमाणें त्या मनोनिग्रही तापसीला अभिवंदन केल्यावर आनंदित झालेल्या सीतेनें हान जोडून तिला कुशल प्रश्न केले. (१४-२०)

तेह्नां त्या महाभाग्यती धर्मचारिणी मातेला पाहून ती वृद्ध अनसूया सामोप-चारपूर्वक तिला म्हणाली, “धर्माकडे तुमैं लक्ष आहे, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. हे मानिनि माते । मानाची आणि बायलाची पर्वा न करिता पित्यानें वनांत जाण्याची आज्ञा केल्यावरोंवर रामान्या भागोभाग तूंहे वनात निघ लास. नगरात असो अवघा वनात असो आणि त्याचप्रमाणे अनुकूल असो अथवा प्रतिकूल असो. ज्या श्रियाना भर्ता प्रिय आहे त्याना उत्तमोत्तम लोक मिळतात. पति दुःशील असो, श्वेन्टाचारी असो अथवा निर्धन असो. कुलशीलवती श्रियाचें तेंच मुख्य दैवत होय. साने । विचार करून पाहूं लागलें असता मर्त्यापेक्षा प्रिय बाधन मला

न त्वेवमनुगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ।

कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति या २६

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रशं च मैथिलि ।

अकार्यवशमापन्ना स्त्रिया याः खलु तद्विधा २७

त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावरा ।

स्त्रिय स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा २८

तदेवमेत त्वमनुमता सती पतिप्रधाना समयानुवर्तिनी ।

भव स्वभर्तु सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च तत समाप्स्यसि २९

इत्यार्षे श्री० वा० आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥११८॥

एकोनविंशत्युत्तरशततम सर्ग ।

[२२८०]

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वनसूयानसूयया ।

प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे १

दुसरे कोणीही आवळत नाही अक्षय तपाचें अनुष्ठान ज्याप्रमाणें इहलोकीं आणि परलोकीं इष्टप्राप्ताचें साधन होतें, त्याचप्रमाणें भर्ताच इहलोकीं आणि परलोकीं इष्ट प्राप्तीचें साधन असल्यामुळे तो सेवला योग्य आहे (२१-२५)

‘भर्त्यावरच अधिकार चालविणा या, विषयोपभोगाकडेच मनाचा कल असलेल्या आणि स्वेच्छेनें वागणाऱ्या दुष्ट स्त्रिया या गुणदे पाकड, पतिसेवेंतच कल्याण आहे व पतीचा त्याग करणें यातच अकल्याण आहे याकडे लक्षच देत नाहीत आणि सीते ! खरोखर निषिद्ध कर्माच्याच आधीन होऊन राहिलेल्या ज्या तशाप्रकारच्या स्त्रिया असतात, त्या धर्मभ्रष्ट होऊन अपकीर्तीला पान देतात, परंतु तुझ्यासारख्या जगतातील बऱ्या वाईट गोष्टींचा विचार करणाऱ्या ज्या गुणसंपन्न स्त्रिया असतात त्या पुण्यवान् लोकांप्रमाणें स्वर्गामध्ये स्थान मिळवितात. यासाठीं पति हेंच मुख्य दैवत समजून सदाचरणाला अनुसरून वागणारी आणि पतिसेवेविषयी तत्पर राहून तू आपल्या भर्त्याची सहधर्मचारिणी हो म्हणजे तुला यश व पुण्य खात्रांनं मिळेल ’ (२६-२९)

याप्रमाणें मक्षमुनिवाल्मीकिप्रणात श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडापूर्वी एकशेंअठरावा सर्ग संपला ॥११८॥

नैतदाश्चर्यमायायां यन्मां त्वमनुभाषसे ।	
विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिगुरुः	२
यद्यप्येष भवेद्भर्ता अनार्यो वृत्तिवर्जितः ।	
अद्वैधमत्र वर्तव्यं तथाप्येष मया भवेत्	३
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।	
स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः	४
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः ।	
तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते	५
सहृद्दृष्टास्यपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ।	
मातृवद्भर्तते धीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित्	६
आगच्छन्त्याश्च विजनं धनमेवं भयाधहम् ।	
समाहितं हि मे व्यध्या हृदये यत्स्थिरं मम	७

याप्रमाणे अनमूढेने सांगितले अमता ती अनसूया म्हणजे निर्भत्सर स्त्री। तिच्या भाषणाची प्रशंसा करण्याच्या उद्देशाने हृदहकू बोळू लागली, “आपण जो मला उपदेश केला, तो सर्व सद्गर्भाचे आश्रयस्थान असून सर्वश्रेष्ठ असा आपणाकडून होणे उचितच आहे. त्यात काही आश्चर्य नाही. कारण स्त्रीचा गुरु पति हे आपल्या उपदेशाप्रमाणे मलाही माहीत आहेच. भर्ता हा जरी दुर्वर्तनी आणि द्रिशी असला तरी माझ्यासारख्या स्त्रीने त्याच्याशी एकनिष्ठेनेच वागले पाहिजे, पण गुणामुळे प्रसंगेन पात्र असलेला, दयाळू, जितेंद्रिय, अदळ प्रेम करणारा, धर्मात्मा आणि मातापितरांप्रमाणे माझ्याहि प्रीतीस पात्र झालेला जो भर्ता त्याच्याशी एकनिष्ठेने वागणे अवश्य आहे, यात शंका कसली ? महाबलान्वय राम जसे कौसल्येवर वागतो, तसेच इतरही राजस्त्रियाशी वागत आला आहे. (१-५)

“इतकेंच नव्हे परंतु उपभोग्य या बुद्धीने ज्या स्त्रियाकडे दशरथराजाने एकदां-पाहिले आहे, त्या सर्व स्त्रियाकडे हा नृपवत्सल धर्मशील वीर अभिमान सोडून देऊन मातेप्रमाणे वर्तन ठेवात असतो. मी निर्जन व मयंकर वनामध्ये येऊं लागले असता सासूसाईनी मला जो याप्रमाणे उपदेश केला, तो माझ्या हृदयामध्ये अगदी

पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ ।	
अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम्	८
न विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि ।	
पतिशुश्रूषणाधार्यास्तपो नान्यद्विधीयते	९
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गं महीयते ।	
तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम्	१०
धरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ।	
रोहिणी न विनाचन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते	११
एवंविधाश्च प्रचराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः	
देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा	१२
ततोऽनसूया संहृष्टा ध्रुत्वोक्तं सीतया वचः ।	
शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिली हर्षयन्त्युत	१३
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ।	
तत्संश्रित्य यत्नं सीते छन्दये त्वां शुचिप्रते	१४

ठसून बसलेला आहे पूर्वी पणिप्रहणाच्या वेळी अग्नीसमक्ष मातेने जो मला उपदेश केला, तोही मी लक्षात ठेवला आहे हे धर्मचारिणि ! माझ्या बाधवानीं जो मला आपआपल्या मापणानीं उपदेश केला आहे, त्यापैकीही मी काहीएक विसरले नाही खीला पतिसेवेतून दुसरे तप सांगितलेलेच नाही सावित्री पतिसेवा करून आता स्वर्गामध्ये पूज्य होऊन बसली आहे आणि ह्या सावित्रीप्रमाणेच वागणाऱ्या आपणही पतिसेवेने स्वर्ग आपलासा करून घेतला आहे. सर्व श्रियामध्ये श्रेष्ठ असलेली ही देवता रोहिणी चंद्राबरोबर एक क्षणभरही स्वर्गामध्ये दिशत नाही साराश, पूर्वजन्मी एकनिष्ठपणाने पतिसेवा केव्हासुद्धेच तिला हे पतिमान्निष्य मिळाले आहे याप्रमाणे अशाच प्रकारच्या महापतिव्रता श्रेष्ठ श्रिया स्वतःच्या पुण्य कर्माने देवलोकांमध्ये पूज्य होऊन बसल्या आहेत ” (६-१२)

संतेचें हें मापण ऐवून अनसूयेला आनंद झाला आणि श्रीनेचें मस्तक हुगून तिला अधिक उन्हासित करव्यासाठी म्हणाली, “नानाप्रकारच्या नियमानीं मी मोठें तप संयत्न करून ठेविलें आहे त्या तपोबलाच्या आधारावर हे सद्-

उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ।	
प्रीता चास्म्युच्यतां सीने करवाणि प्रियं च किम् १५	
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ।	
कृतमित्यग्रवर्त्सिता तपोचलसमन्विताम् १६	
सा त्येवमुक्ता धर्मज्ञा तथा प्रीततरामवत् ।	
सफलं च ग्रहर्षे ते हन्त सीते करोम्यहम् १७	
इदं दिव्यं धरं माल्यं यत्प्रमामरणानि च ।	
अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् १८	
मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ।	
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति १९	
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ।	
शोभयिष्यति भर्तारं यथा श्रीरिष्णुमव्ययम् २०	
सा यत्प्रमङ्गरागं च भूषणानि स्नजस्तथा ।	
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् २१	

चरणसंपन्न सीते । तूं माङ्गवापाशीं वर माङ्गवाच अशी माक्षी इच्छा आहे. हे मैथिलि ! तुझे भापण अर्थयुक्त अमून योग्य आहे. वामाठीं हे सीते ! मी तुजें काय प्रिय करूं तें सांग. ” (१३-१५)

ते तिचें भापण ऐकून सीता आश्चर्यचकित झाली आणि तपःपार्थ्यानें युक्त असलेल्या त्या अनसूयेला मंदस्मित करून म्हणाली, “ आपण अतुष्टा-
नैच माझें सर्व काहीं यथास्थित आहे; मला कमलीही उणीच नाही. ” याप्रमाणें
त्या सीतेनें सांगितलें असता ती अनसूया तिच्यावर अनेकच प्रसन्न झाली
आणि म्हणाली, “ हे सीते ! निलोभीण्यामुळे तुझ्या ठिकाणीं निय यशत अस-
लेला हा तुझा आनंद आज मी सफल करतें. ही दिव्य श्रेष्ठ माला, वस्त्र, भूषणें,
उटी आणि मोठें मूल्यावान् अनुलेपन मी तुला देतें. सीते ! हे मी दिलेलें तुझ्या
अवयवाना शोभा आणाल आणि नेहमीं ताजें राहून तुला साजेमें दिसेल. हे
जनककन्ये ! ही दिव्य उटी तूं आपल्या अंगाला लावलीस म्हणजे विष्णूला
शोभविगाच्या लक्ष्मीप्रमाणें तूं आपल्या पतीला शोभविशील ” (१४-२०)

प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विना ।
 श्लिष्टाञ्जलिपुट्टा धीरा समुपास्त तपोधनाम् २२
 तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ।
 यचनं प्रष्टुमारभे कथां काञ्चिदनु प्रियाम् २३
 स्वयंघरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ।
 राघवेणेति मे सीते कथा ध्रुतिमुपागता २४
 तां कथां 'धोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ।
 यथाभूतं च कात्स्न्येन तन्मे त्वं यत्कुमर्हसि २५
 एवमुक्ता तु सा सीता तापसो धर्मचारिणीम् ।
 ध्रूयतामिति चोक्त्या वै कथयामास तां कथाम् २६
 मिथिलाधिपतिघोरे जनको नाम धर्मयित् ।
 क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् २७
 तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृपतः क्षेणमण्डलम् ।

दाप्रमाणे अनसूदेने सागितन्यावर वस्त्र, उटा, भूषणें आणि माला अशा ज्या
 वाट्टट वस्तु तिने प्रेमपूर्वक दिल्या, त्या सीतेन घेतल्या आणि प्रेमानें दिलेल्या
 त्या वस्तूचा स्वीकार करून यशस्विनी व उदार सीता हात जोडून त्या तप-
 रियनाच्या जवळ बसली. तशाप्रकारें ती सीता बसली असताना रबीकारलेलें
 मत्त नेटानें चालविणारी अनसूया काही प्रिय गोष्टी ऐकण्याच्या संदेशानें तिला
 विचारू लागला. "साते ! या यशस्वी रामानें स्वयंव्वरामध्ये तुला आपलीला
 करून घेतली अशी गोष्ट माझ्या कानावर आली आहे व मैथिलि ! ती दृढो-
 क्त सविस्तर ऐकण्याची मातो इच्छा असल्यानें तूं सर्व दृढोक्त मला सवि-
 स्तरपणें साग. " (२१-२५)

दाप्रमाणे अनसूदेने स नैला दिनंती केली अमनां ती सीता त्या धर्मचारिणी
 तापसीला "एका " असे म्हणून ती दृढोक्त सांगू लागली. ती म्हणाली-
 "जन्म म्हणून एक मिथिलानगरीचा धर्मशील घोर राजा आहे तो क्षात्रधर्मा-
 विरुद्धी तत्पर असून न्यायानें पृथ्वीचे परिपलन करीत आहे यशदीक्षा घेतल्या-
 पर तो जनकराजा हातांत नगर घेऊन दहमानि नागरू लागला असतां मी

अहं किलोत्थिता मित्वा जगतीं नृपतेः सुता	२८
स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।	
पांसुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनकोऽभवत्	२९
अनपत्येन च स्नेहादङ्गमारोप्य च स्वयम् ।	
नमेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो भयि निपातितः	३०
अन्तरिक्षे च चागुक्ता प्रतिमा मानुषी किल ।	
एयमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव	३१
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।	
अवाप्तो विपुलाश्चिद्दिं मामवाप्य नराधिपः ।	३२
दत्ता चास्मीष्टश्चेत्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे ।	
तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात्	३३
पतिसंयोगसुलभं धनो दृष्ट्वा तु मे पिता ।	
चिन्तामभ्यगमहीनो वित्तनाशादिबाधनः	३४
सदृशाश्चापकृष्टाश्च लोके कन्यापिता जनात् ।	

भूमीतून घर निघाले, एवढ्याच कारणाने मी त्या जनक राजाची कन्या आहे. तेव्हा हातातून बीं जमिनीत टाकण्यामध्ये गर्क झालेला तो जनकराजा धुळीने मर्बाण भरलेल्या मला पाहून आश्चर्यचकित झाला. त्याला संतति नसण्यामुळे त्याने प्रेमाने स्तनः मला मादीवर घेऊन आणि “ही माझी कन्या” असे म्हणून माझ्यावर प्रेम करावयास सुरवात केली. (२६-३०)

“इतक्यांत आकाशमध्ध्ये “राजा ! या तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे न्यायाने ही तुझी कन्याच आहे” अशी मनुष्यराणांसारखी वाणी झाली, असे म्हणतात. अशी आकाशवाणी झाल्यानंतर माझा पिता धर्मात्मा मिथिलाधिपति आनंदित झाला आणि यज्ञभूमीत मी त्याला मिळान्यापासून उत्तरोत्तर त्याला मोठेच ऐश्वर्य लाभले. राजाने आपल्या सत्कर्मनिष्ठ आणि संततीची इच्छा करणाऱ्या अशा ज्येष्ठ पत्नीच्या स्वाधीन मला केले व त्या दयाळू राजपत्नीने मातृप्रेमाने माझे परिपालन केले. नंतर पाणिग्रहण होण्याला जोम्य असें माझे वय झाले आहे असे पाहून माझ्या विलाला, वित्तनाशामुळे चिंतामत्त होणाऱ्या दरिद्री पुरुषाप्रमाणे, काळजी निर्माण

प्रधर्षणमवामोति शकेणापि समो भुवि	३५
तां धर्षणामदूरस्थां संदद्यात्मनि पार्थिवः ।	
चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा	३६
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्स चिन्तयन् ।	
सदृशं चाभिरूपं च महीपालः पतिं मम	३७
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ।	
स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः	३८
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ।	
दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूष्णीं चाक्षम्यसायकौ	३९
असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवान् ।	
तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः	४०

झाली कारण कन्येचा पिता इद्राप्रमाणें जरी पृथ्वीमध्ये असला तरी सारख्या योग्यतेच्या अथवा कमी योग्यतेच्याही वरपक्षाकडून त्याचा X अपमान होतोच मग योग्यतेने अधिक असलेल्या वरपक्षाची तर गोष्ट पाहिजे कशाला ? (३१-३५)

“तेव्हा आपल्या अपमानाची वेळ जवळच असेली पाहून चिंतामनात झालेला जनकराजा, समुद्रात पडलेला मनुष्य तहान जाण्याचें साधन जवळ नसल्यामुळे जसा परतीला जाऊन पोचत नाही तसा, त्या चिंतासागरातून पार जाईना मा. अयोनिसंभव अहे हें लक्षात घेऊन तो राजा विचार करू लागला असता कुलंन आणि योग्यतेने मला साजेल असा पति लाला कोणीही आढळेना. तेव्हा एक-सारखा विचार करता करता “क्षात्रधर्माला अनुसरून मी आपल्या कन्येचें स्वयंवर करावें.” असें त्यानें विचाराती ठरविले. दक्षयज्ञामध्ये माझ्या पित्याच्या पूर्वज अशा देवरात्ताला महात्म्या वरुणाने प्रेमपूर्वक एक मोठें धनुष्य आणि दोन अक्षय भाते दिले होते ते धनुष्य जड असल्यामुळे मनुष्यांना प्रयत्नानेही हालविता येत नव्हतें, इतकेंच नव्हे परंतु राजे स्वप्नामध्येही ते धनुष्य वाक-विण्यास समर्थ नव्हते (३६-४०)

X वरपक्षाने स्वतःला श्रेष्ठ समजण्याची पद्धत अतिप्राचीन कालापासूनच सुरू आहे असें, दिसते.

तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ।
 समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्य पार्थिवान् ४१
 इदं च धनुरद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ।
 तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ४२
 तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्भिरिसंनिभम् ।
 अभिवाद्य नृपा जग्मुः शक्तास्तस्य तोलने ४३
 सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ।
 विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ४४
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ।
 विश्वामित्रस्तु धर्मान्मा मम पित्रा सुपूजितः ४५
 प्रोद्याच्च पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ।
 सुतां दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणां ४६
 इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ।
 तद्धनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ४७
 निमेषान्तरमात्रेण तद्दानम् महाबलः ।

“तं धनुष्य मिळान्यावर आधां राजेलोकाना आमंत्रण करून त्या राजान्या
 समजांमध्ये माझ्या त्या सत्यप्रिय पित्याने “ हें धनुष्य उचलून घाला जो पुरुष
 दौरी चढवील, त्याला माझी इन्हा नि.मंशय माऊ घालील.” अशी शोपणा केली.
 तेव्हा पर्वतप्राय अगलेले तें मोठें व जड धनुष्य पाहिल्याबरोबर तें तोलण्या-
 विषयी अग्रमर्थ अगलेले राजे त्याला नमस्कार करून जाऊ लागले. घाला बराच
 काल सोटल्यावर हा महातेजस्वी व अमोघपराक्रमी रघुवंशज राम आपल्या
 भावाला-लक्ष्मणाला-बरोबर घेऊन विश्वामित्र मुनीसह यज्ञ पाहण्यासाठी तेथें
 आला. तेव्हा माझ्या पित्याने धर्माच्या विश्वामित्र मुनींचें यथा योग्य आदरातिथ्य
 केल्यावर ते त्यावेळीं माझ्या पित्याला म्हणाले, “ हे रघुवंशज राम लक्ष्मण दशरथ
 राजाचे पुत्र आहून व धनुष्य पाहण्याची यांची इच्छा आहे. ” (४१-४६)

याप्रमाणे रवा ज्ञानी विश्वामित्रांनीं राजाला सांगितलें असता त्यानें तें धनुष्य
 आणविलें आणि तें दिव्य धनुष्य राजकुमाराला दाखविलें. तेव्हा डोक्याचे पातें

ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान्	४८
तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ।	
तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा	४९
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना ।	
उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम्	५०
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ।	
अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः	५१
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।	
मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने	५२
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना ।	
भार्यायै लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम्	५३
एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे ।	
अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम्	५४

इत्यार्षे श्री० बा० आ० अयोध्याकाण्डे एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥११९॥ [४३३४]

लवले नाही तोंच महाबलाव्य वीर्यवान् राघवानें तें वाकवून व त्यावर दोरी बडवून कानापर्यंत तें ओढून दाखविलें. तेव्हा वेगानें तो तें भुज्य ओढूं लागला असता मध्यें मोडून त्याचे दोन तुकडे झाले व धीज पडल्याप्रमाणें त्याचा भयंकर आवाज झाला. त्यानंतर त्या सत्यवचनी पित्यानें हातामध्ये उत्तम पाण्यानें भरलेलें भांडें घेऊन मला रामाला देण्याकरिता पुढें केले, परंतु अयोध्याधिपति दशरथराजाची-आपल्या पित्याची इच्छा समजली नसल्यामुळें माझा पिता जरी मला देऊं लागला तरी राघवानें त्यावेळीं माझा स्वीकार केला नाही. (४७-५१)

“तेव्हा माझ्या श्वशुराला-वृद्ध दशरथराजाला बोलावून आणून आत्मशाली रामाला पित्यानें मला देऊन टाकले व सुंदर नेत्र असलेली माझी धाकटी बहीण साध्वी ऊर्मिला माझ्या पित्यानें आपण होऊनच लक्ष्मणाला दिली असो. याप्रमाणें त्या स्वयंवरामध्यें मी रामाच्या गळ्यात माळ घातली आणि वीर्यवानामध्यें श्रेष्ठ असलेल्या पतीवर मी घर्माळा स्मरून प्रेम करीत आहे ” (५२-५४)

याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण या नावाच्या आदिकाव्यातील अयोध्याकांडापैकीं एकशेंएकोणिसावा सर्ग संपला ॥११९॥

विंशोत्तरशततमः सर्गः ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ।
 पर्यप्यजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् १
 व्यकाक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ।
 यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतं मया २
 रमेयं कथया ते तु हृदं मधुरमापिणि ।
 रविरस्तंगतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शुभाम् ३
 दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतन्निषाम् ।
 संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ४
 एते चाप्यभिषेकाद्रा मुनयः कलशोद्यताः ।
 सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ५
 अग्निहोत्रे च ऋषिणा हुते च विधिपूर्वकम् ।
 कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पयनोद्धतः ६
 अल्पपर्णा हि तरधो घनीभूताः समन्ततः ।
 धिप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति यं दिशः ७

ही मोठी कथा ऐकल्यावर सीतेचें मस्तक अवग्राह करून धर्मवेत्त्या अनसूयेने आपल्या बाहुंनी तिला कटावून घरिलें आणि ती तिला म्हणाली, “स्वयं-वराची सर्व हकीकत तूं स्पष्ट शब्दांनी, आश्चर्यकारक व मधुर वाणीने मागितलंय आणि ती सर्व मी ऐकली. हे मधुरभाषिणि सीते ! या तुझ्या हृदं हृदने मला फारच बरें वाटलें, परंतु आता तेजस्वी सूर्य शुभकारक गर्भाला देणें होतून अस्तास गेला आहे. सर्व दिवसभर आहाराकरिता मंचार करून मंड्याकट्टी निद्रेकरिता घरव्यात जाऊन वमलेल्या पश्याचा किलबिलाट कानवर येत आहे. पाण्यामध्ये आपली वल्कलें धुवून व स्नान करून ओंदा उगिजेच हे हृदय कलश घेतलेले मुनि एकत्र मिळून येत आहेत. (१-५)

रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।	
तपोवनमृगा ह्येते वेदिर्तार्येषु शरते	८
संप्रवृत्ता निशा सीति नक्षत्रसमलंकृता ।	
ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे	९
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।	
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता	१०
अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ।	
प्रीतिं जनय मे घत्से दिव्यालंकारशोभिनी	११
सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।	
प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ	१२
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श यदतां वरः ।	
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च	१३
न्यवेदयस्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ।	
प्रीतीदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्त्रयाम्	१४

सारखे दिसन आहेत आणि दृष्टीला दूर असलेले प्रदेश दिसनासे झाले आहेत निघाचर प्राण्यांचा सोडोंकडे संचार सुरू झाला आहे आणि हे तपो-वनातील मृग पुष्पकारक आश्रमामध्ये पडले आहेत. सीते ! नक्षत्रांनी भूषित झालेल्या रात्रीचे आगमन होऊन चंद्रिकेचे पाघरण घेतलेला चंद्र आकाशामध्ये उदय पावलेला दिसत आहे. आता जा; मी तुला परवानगी देते, रामाच्या शुभ्रमेमध्ये तत्पर रहा. मगुर गोष्टी सांगून तू मलाही संतुष्ट केले आहेस. सीते ! माझ्यासमक्ष तू अलंकार अंगावर घाल आणि त्यानी शोभित होऊन, हे वस्ते ! मला आनंद दे " (६-१०)

याप्रमाणे अनसूयेने सांगितल्यावर देवकन्येसारख्या असलेल्या सीतेने अलंकार धारण केले आणि अनसूयेच्या पायावर होके ठेऊन प्रणाम केला व ती रामाकडे निघाली. तेव्हा ऋषिपत्नी अनसूयेने प्रेमपूर्वक दिलेल्या अलंकाराने भूषित झालेल्या सीतेला पाहून वक्तव्यामध्ये येथे असलेल्या रामाला अतिशय आनंद झाला. त्यावेळी ऋषिपत्नीने दक्षे, मूढणे व पुष्पमाला प्रेमपूर्वक दिल्याची

प्रहृष्टस्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।	
मैथिल्याः सञ्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम्	१५
ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिमाननाम् ।	
अर्चितस्नापसैः सर्वरुचास रघुनन्दनः	१६
तस्यां राज्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ।	
आपृच्छेतां नरव्याघ्री तापसान्वनगोचरान्	१७
तायचूस्ते धनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।	
धनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम्	१८
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ।	
यस्तस्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च यधिराशनाः ।	१९
उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम् ।	
अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निधारय राघव	२०
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।	
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम्	२१

सर्व इकीरत जनकस्या सीतेने रामाला सागितली, तेव्हा मनुष्यलोकामध्ये
अव्यंत दुर्लभ असा सीतेचा सत्कार झालेला पाहून रामाला व महारथ लक्ष्मणाला
पराकोटाचा दुर्प झाला (१२-१५)

सर्व तपस्वी जनांनी संचार केले-या ह्या रघुनंदन रामाने आनंदित मनने
चंद्रामारण्या आम्हाद्वारेक मुगाने युक्त अमलेच्या पत्रेन सीतेला पहातच ती
रान तेथे पालविली, ती रान निघून येत्यावर ग्मान करून ते पुरुषप्रेष्ठ रामलक्ष्मण
अग्नीना होम देऊन अमलेच्या वनातील तपस्वी मुनींचा पुढें जाण्याकरिता निरोप
पेऊं लागले तेव्हा वनमध्ये निवास करणारे ते धर्मनिष्ठ तपस्वी त्यांना म्हणाले,
“ वा वनातील प्रदेशात राक्षसांचा पारच उपद्रव आहे, राघवा ! नना प्रकारचे
मनुष्यमधक राक्षस आणि रक्षसिमासु क्षमदे या महारण्यमध्ये राहतात आणि
एखादा तपस्वी अथवा ब्रह्मचारी अपवित्र किंवा देमावच असला म्हणजे या महा-
रण्यमध्ये रक्षन त्याला खाऊन टाकतात, तेव्हा राघवा ! तूं त्याचे निवारण कर,
या मार्गाने तपस्वी पळें घेऊन देत असताना व याच मार्गाने, राघवा ! गहन

इतीरितः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् २२

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे

विंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥ [४३५६]

॥ इति अथोध्याकाण्डं समाप्तम् ॥

वनामध्ये जागे तुला योग्य आदे " याप्रमाणे तुशल चितून तपस्वी प्राङ्गणानीं
हान जोहून रामाला सागितले असता त्या शत्रूना घास देणाऱ्या रामाने मेघ-
मंडलात प्रविष्ट होणाऱ्या सूर्याप्रमाणे भार्या आणि लक्ष्मण यासह वनामध्ये प्रवेश
केला (१६-२२)

याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण वा नावाच्या आदिकाव्यातील
अथोध्याकाण्डावैकी एकशेबिसावा सर्ग संपला ॥ १२० ॥

॥ अथोध्याकाण्ड समाप्त ॥ २ ॥



वाल्मीकिरामायण

अयोध्याकाण्ड उत्तरार्धाचे निरीक्षण

(१) कौसल्या राममाता

[लेखक- वाल्मीकिवाकप्रदीप चिण्णुशास्त्री पंडित]

कौसल्या ही दक्षिण कोसल देशाच्या मानुमान राजाची कन्या आणि अयोध्येचा (उत्तर कोसल देशाचा) राजा दशरथ याची सर्वांत वडील पट्टराणी. हिच्या-
पविषयी आनन्दरामायणमार-काण्ड अध्याय १ मध्ये असा उल्लेख आहे—

“अयोध्यायास्तु सांनिध्ये देशे त्रीकोसलादये ।

कोसलायां महापुण्यः कोसलाप्यो नृपो महान् ३१

तस्यासीत् दुहिता रम्या कौसल्या पतिकामुक्ता ।

तस्या दशरथेनाशु विवाहो निश्चितो मुदा ३२

म्हणजे, अयोध्येला (उत्तर कोसल देशाला) लागूनच दक्षिण कोसल नांवाचा देश होता. त्याच्या कोसला नावाच्या राजधानीत महापुण्यवान् कोसलराज नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याची कौसल्या नावाची एकुलती एक कन्या अत्यन्त रूपवती— उपवर होती. तिच्याशी दशरथाचा विवाह निश्चित झाला होता. आणि त्या अन्वये कौसल्या ही दशरथ राजाला विवाहविधाने दिली गेली होती. या वृत्तान्तावरून “ दशरथराजा व कौसल्या हीं सख्खी बाहिण-भावंडे होती ” असे विधान काही आधुनिक विद्वान् जैन बौद्ध ग्रंथाधारे करतात, ते सर्वथैव असमंजसपणाने व अत्यन्त खोटे आहे असे ठरते. या कोसल राजाचेच मानुमान हे विशेषनाम आहे.

कौसल्येला तिच्या बापाकडून एक हजार गावे “ स्त्री-धन म्हणून ” पृथक् मिळाली होती. (अथो या काण्ड सर्ग ३१ श्लोक २२-२४)

(१) कौसल्येचे वैवाहिक जीवन:- दशरथराजा आरली आवडती राणी कैकेयी हिच्या अत्यन्त नांदी असल्याकारणाने, त्याच्याकडून हिची बरीच हेळमाड होत असे, व त्यामुळे कैकेयीकडून ही हिचा पाणढनारा घारना होत

असे. " ज्या आपला राम राजा होईल व आपल्याला पुढे सुखाचे दिवस येतील " या एका आशेवर ते सर्व दुःख गिळून ती उदासपणे काळ बंठित होती.

ही गोष्ट वनवासास जाण्यापूर्वी, राम निरोप घेण्यासाठी तिच्याकडे गेला त्या वेळी त्याला उद्देशून केलेल्या तिच्या भाषणावरून स्पष्टतया दिसून येत आहे. ते भाषण असे आहे-

न वृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।

अपि पुत्रे विपश्येये इति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥

(अयोध्या का. सर्ग २०)

पण, राम वनवासास गेल्या कारणाने तिच्या सर्व आशाचा भंग झाला व तिचे वैवाहिक जीवन अधिकच दुःखप्रद झाले.

(२) कौसल्येची गृहिणी या नात्याने योग्यता- अनेक प्रकाराने दिनवण्या करूनही, जेव्हा केवढी आपला हेका मोडाना, आणि आता रामाला घेतात पाठविणे टळत नाही असे जेव्हा दशरथाच्या लक्षात आले, तेव्हा त्यास कौसल्येची आठवण झाली. आणि आजपर्यंत आपण कौसल्येची अवहेलना करित आलो असून देखाल तिची आपणावरची निष्ठा यत्किंचितही दळली नाही व तिने आपली किती काळजीपूर्वक सेवा केली आहे, या संबंधात तिचे गुण आठवून दशरथ राजा म्हणतो-

" यदा यदा हि कौसल्या दासीय च सखीय च ।

मार्यावत् भगिनीवत् च मातृवत् चोपतिष्ठति ६९

(अयोध्या. सर्ग १२)

या दशरथाच्या भाषणावरून कौसल्येची " आदर्श गृहिणी या नात्याने " योग्यता केवढी मोठी होती, हे स्पष्टतया दिसून येत आहे आदर्श गृहिणी कशी असते, हे महर्षींनी या एकाच श्लोकात दाखवून दिले आहे.

(३) कौसल्येचे शील - श्रीराम वनास गेल्या दिवसापासून, दशरथ राजा कौसल्येच्या महालातच राहून लागला. ज्या दिवशी, श्रीराम सीता व लक्ष्मण यासह अयोध्येतून गेला त्या दिवशी रात्री कौसल्येला पुत्रशोक अनावर होऊन, ती दशरथ राजाला बरेंच टाकून बेलती. (अयोध्या सर्ग ४३ ४४) त्या वेळी,

आधीच शोकमागरीत निमग्न झालेला तो दशरथराजा अत्यन्त काकुळतीस येऊन त्याने कौसल्येपुढे हात जोडले आणि तिची क्षमा मागितली, तेव्हा—
 “ आपण पत्नीधर्मापासून च्युत झालों, पण कसाही असला तथापि त्याला टाकून बोलणें हें सत् कुलीन पतिव्रता स्त्रियांचें शील नव्हे, आपल्याकडून अत्यन्त निन्य वर्तन घडलें आहे ” असें वाटून तिला अतिशय पश्चात्ताप झाला व ती मोठ्याने रडूं लागली आणि “ केवळ पुत्रशोकाचे आधीन होऊन, असें शब्द बोललें, मला क्षमा करावी— म्हणून तिनें तत्काळ दशरथ राजाची क्षमा मागितली आणि पुन्हाः त्याला कधीं देखील या संबंधात मर्मभेदक भाषण बोलली नाहीं आणि अन्तकालपर्यन्त त्याच्या अगदीं सन्निध राहून, तिनें त्याची एक-निष्ठपणें सेवा केली.

कैकेयीकडून तिचा नेहमी पाणउतारा होत असून देखील ती कैकेयीला अगदीं पाठऱ्या बहिणीसारखी मानात असे, हें मरत कैकेयीची निर्भररत्ना करीत असतांना त्याच्या बोलण्यावरूनच दिसून येत आहे. तें असें—

तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शनी ।

त्ययि धर्म समास्थाय भगिन्यामिव यतते ॥

(अयोध्या सर्ग ७३, श्लोक १०)

(४) कौसल्येचें पुत्रवात्सल्यः— श्रीराम वनांत गेल्यावर कौसल्या पुत्रशोकानें अगदीं विव्धळ झाली असता ती दशरथ राजाला म्हणत आहे की—

अथास्मिन् नगरे रामः चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।

कामकारो धरं दातुं अपि दासं ममात्मजम् ॥

(अयोध्या. सर्ग ४३, श्लोक ४)

म्हणजे, कैकेयीला मरतामाठीं राज्य हवें होतें, तर तिनें तें सुखाल मागून घ्यावयाचें होतें; पण रामाला वनवाम मागून घेतला त्या ऐवजी, तिनें “रामानें घरोघर भिक्षा मागून देवेंच (अयोध्येत) राहवें ” असा जरी वर मागून घेतला असता, तरी बरें झालें असतें. म्हणजे मला माझ्या रामाचा विशेष तरा सद्गन करावा लागला नसता ! असें म्हणत आहे त्याचप्रमाणे—

त्वद्वियोगात् न मे कार्यं जीवितेन सुखेन च ।

त्वया सह मम श्रेयः तृणानां अपि भक्षणम् ॥२६॥

(अयोध्या. सर्ग २१)

या तिच्या भाषणावरून, रामाविषयीचे तिचे प्रेम किती उत्कट होती व रामाचा वियोग तिला किती दुःमद धाटत होता, हे दिसून येत आहे. तथापि तिची श्रुति धर्ममार्गावरून यत्किंचितही चळत नाही शोकवेगामुळे क्वचित् तसा भास झाल्यासारखा दिसतो, पण ती लागलीच शुद्धीवर येते व तिला पश्चात्ताप होतो, हे दशरथाला टोचून बोलल्यानंतर आपलीच त्याबद्दल पश्चात्ताप होऊन तिने त्याची क्षमा मागितली त्या वेळच्या तिच्या भाषणावरून स्पष्टतया दिसून येत आहे. ते समग्र भाषण अयोध्याकाण्ड सर्ग ६२ मध्ये मुळातूनच पाहणे योग्य होईल.

कैकेयीच्या वचनास्तव दशरथाने श्रीरामास अरण्यवासाची आज्ञा दिली. त्या वेळी लक्ष्मण बहुतच संतापला आणि—

गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यं अज्ञानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥

(अयोध्या. सर्ग २१, श्लो १३)

असे म्हणून—

अमित्रभूतो निःसंगं वध्यतां वध्यतां अपि ।

असे म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल गेली. त्या वेळी कौसल्या श्री रामास म्हणाली की—

आतुस्ते वदतः सौम्य लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।

यद्व्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥२१॥

(अयोध्या. सर्ग २१)

या श्लोकातील— “ कुरुष्व यदि रोचते ” म्हणजे तुला नीट दिसेल, तर वर, असे म्हणण्यात “ माझे या कृत्याला अनुमोदन नाही ” असाच भाव कौसल्येचा आहे. पितृ-अज्ञेनुसार वनवासास जाण्याचा रामाच्या मनाची दडता किता आहे हे पहाण्याचा तिचा हेतु यात दिसून येत आहे.

काहीं विद्वान् लोक “ लक्ष्मणाच्या म्हणण्यास कौसल्येने मूक अनुमति दिली होती. ” असें जें अनुमान काढतात तें सल दिसत नाही, कारण तिच्या एकदर चरित्रावरून पाहता, कौसल्येसारखी अत्यन्त धर्मभीरू, अत्यन्त पतिनिष्ठ आर्य-स्त्री पतीचा वध करण्यास अनुमति देण्याइतक्या मर्यादेपर्यंत जाणें संभवतच नाही.

या वेळीं कौसल्या दुहेरी प्रसंगात होती एकीकडे पुत्र-वात्सल्य व एकीकडे पतिभक्ति, अशा आणीबाणीच्या- प्रसंगां आधीच वार्धक्यामुळे जर्जर झालेल्या व भावी पुत्रवियोगामुळे- अत्यन्त दुःखसागरात बुडून गेलेल्या आपल्या पतीला सोडून दूर राहणें हे तिला इष्ट नव्हते आणि पुत्रवात्सल्यामुळे रामाचा वियोग सहन होणें शक्य नसल्या कारणानें तिला त्याचे बरोबर वनात ही जावेसे वाटे. आणि त्याप्रमाणें, पुत्रवात्सल्याची तिची भावना- एक क्षणभरच का होईना प्रयत्न- होऊन, तिने आपणाला ही वनात बरोबर नेणेंविपरीत श्रीरामाला अत्याग्रहानें म्हटलें ही. पण श्रीरामानें जेव्हा—

कैकेय्या यंचितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।

त्यया चैव परित्यक्तः न नूनं घर्तयिष्यति ॥११॥

(अयोध्या सर्ग २४)

असें म्हणून- दशरथाच्या जिवाच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें, त्याच्यापाशीं अयो-ध्येतच तिनें असण्याची अत्यन्त आवश्यकता आहे. हें जेव्हा तिला पटवून दिलें तेव्हा पुत्रवात्सल्य एकीकडे साहून व पुत्रवियोगाचें दुःख गिळून, पतीच्या सेवेतच तिनें राहणें पतकरलें अशी पतिभक्तिनिष्ठ स्त्री पतीचा वध करण्यास अनु-मति देईल हें संभवतच नाही.

(५) कौसल्येचा सीतेला उपदेश:- श्रीरामाबरोबर सीता वनात जावयास निघाली, त्या वेळीं तिला फेटाळीं घेऊन कौसल्येनें जो उपदेश केला आहे, तो प्रत्येक गृहिणीनें आपल्या हृदयात जतन करून ठेवण्यासारखा आहे. हा उप-देश करताना, तिनें सीतेला अमती-स्त्रियांचीं लक्षणें सांगून, तदनन्तर साध्या स्त्रिया कशा असतात हें तिला सांगितलें त्याचें वर्णन महर्षि देत आहेत—
(अयोध्याकांड सर्ग ३९)

असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृता प्रियैः ।

भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥२०॥

एष स्वभावो नारीणां अनुभूय पुरा सुखम् ।

अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥२१॥

असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा ।

असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥२२॥

न कुलं न कृतं विद्यां न दत्तं नापि च श्रुतम् ।

स्त्रीणां गृह्णाति हृदयं अनित्यहृदया हि ताः ॥२३॥

याचा भावार्थ- असती स्त्रिया ज्या असतात, त्याचे नवऱ्याने कितीही लाड पुरविले, नेहमी त्याचीच भर करीत राहिला, तथापि त्याचा थोडा पडता काळ आलाही, त्या त्याची पूर्ववत् काळजी घेईनाशा होतात व त्याचा तिरस्कार करून लागतात ॥२०॥ असती स्त्रिया असतात त्या पूर्वी नवऱ्याच्या चालत्या काळात अनेक प्रकारच्या सुखाचा बरोचच उपभोग घेऊन देखील, पुढे दैवदशात त्याला दारिद्र्य आल्यामुळे किंवा काही रोगाची भावना झाल्यामुळे तो विचारा संकटोत सापडला तर त्याला मर्मभेदक भाषणेने बोलून अनेक प्रकारे वृषण लावितात, तेवढेच नव्हे तर त्यास सोडूनही चालत्या होतात ॥ २१ ॥ असती स्त्रिया ज्या असतात, त्या नेहमी खोटे बोलणाऱ्या, कुकर्मामध्ये निमग्न, दुष्ट लोकांच्या नादीं लागलेल्या, स्वतःच्या पतीवर मुळीच प्रेम नसणाऱ्या, ज्याचे चित्तात नेहमी परपुरुषाविषयीच विचार चाललेले असतात अशा, इवल्याचा धुंदकारणास्तव, पतिवरचे प्रेम क्षणात सोडून टाकणाऱ्या अशा असतात. ॥२२॥ असती स्त्रिया ज्या असतात त्याच आपला पति केवढ्याही मोठ्या कुलातला असो, त्याच्या कुलाचा त्यांना अभिमान मुळीच नसतो. पतीचे त्याच्यावर केवढेही उपकार असोत त्या उपकाराची त्यांना जाणीवच नसते. पति केवढाही मोठा विद्वान् असो त्याचे त्याचा भूषणच वाटत नाही. पतीने केवढ्याही उंची वस्त्रांनी व अलंकारांनी यांना मढवून काढल्या असो त्याचे ही त्यांना काही देखील भूषण वाटत नाही. त्याचे अनेक अपराध घडतांना प्रत्यक्ष पाहून देखील, त्याचा त्याग न करता त्यांना क्षमा करतो. तथापि त्यांना त्याच्या उदारपणाची मुळीच किंमत वाटत नाही ? तात्पर्य, पतीच्या कोणत्याही

गुणावर त्यांचे प्रेम जठर नाही, कुलाच्या नावलौकिकाची लवमात्र पर्वा न करता, या असती-स्त्रियांची- सर्वकाल परपुरुषाकडेच चित्तवृत्ति व पापकर्माकडेच प्रवृत्ति अस ये. कारण त्यांचे चित्त अन्यन्न चञ्चल असल्या कारणाने, त्यांचे पति-प्रेमही अन्यन्त क्षणिक असते.

येणेप्रमाणे, असती स्त्रियांची लक्षणे मानून, कौमल्या सोतेला साध्वी स्त्रियांची लक्षणे सांगत आहे की-

साध्वीनान्तु स्थितानां तु शाले सत्ये ध्रुते स्थिते ।

स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥

म्हणजे, साध्वी पतिव्रता स्त्रिया ज्या असतात, त्या मोठ्या ईश्वरी, चारित्र्य-वती अशा अमतात. अत्यन्त सच्चिनिष्ठ असतात. वर्जल माणसान्या उद्देशावर त्यांची दृढ धृढा असते. आपल्या कुलोचित मर्यादा अत्यन्त काळजीपूर्वक पालन करून, कुलाच्या नावलौकिक रक्षण करण्य विषयी अत्यन्त दक्ष अमतात. आणि, सर्व धर्मसाधनापेक्षाही पुण्यसंपादनाचा-अत्यन्त पवित्र मार्ग म्हणजे “एक पतीच म्हणजे पतिसेवाच” सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असे त्या मानतात. यास्तव मुली-

स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रयाजितो वनम् ।

तय देवसमस्येषः निर्धनः सघनोऽपि वा ॥ २५ ॥

तू त्याचा केव्हाही अपमान वरू नकोस. तो वनामध्ये हाकून लावलेला असो, तो धर्मन्त असो अथवा दरिद्रा अमो, तुला तर तो देवासमानच आहे

साध्वी स्त्रियांचे वर्तन कसे असते व त्यांनी कसे वागावे, हे मागताना, सगळीं असाध्वी स्त्रियांची लक्षणे सीतेला सांगण्याचा हेतु हा आहे की, तिला असाध्वी स्त्रियांचे दुर्गुण टाळतां यावेत. याच कारणामुळे त्यांचे विस्तारपूर्वक परिगणन केले आहे.

(६) कौमल्येचा दानधर्म- कौमल्येचा दाधधर्म फार मोठा होना, असे दिसते प्रतिवर्षी गुरुकुलामधून उत्तीर्ण झालेले शेकडो विवाहेच्छु स्नानक द्रव्य-सहायार्थ तिच्या दारी येऊन बसलेलेच असत त्याचे सर्वांचे विवाह करून देऊन, त्यास संमाराला आरंभ करण्यास अडचण पडू नये म्हणून, पुरेसे द्रव्यमहायहो त्यास तिन्हाकडून मिळत असे. वनवामास जाताना धरामाने लक्ष्मणास त्या

लोकाचा परामर्श घेण्यास सांगितले त्यावरून हे स्पष्टतया दिसून येत आहे. ते असे-

मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः ।

तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ २१ ॥ (सर्ग ४२)

प्रत्येकास १००० मोहरा देणे म्हणजे विवाह आदोपून आजन्म सुखाने संसार करण्यास काही कमी नाही.

मेखलीनां महासंघः- या वर्णनावरून, असे विवाहेच्छु स्नातक फारच मोठ्या संख्येत प्रतिवर्षी तिजकडे येत असत असे दिसते त्यापैकी, प्रत्येकाला १००० मोहरा देणे म्हणजे काही सामान्य रक्कम नव्हे.

राममाता कौसल्या

व युधिष्ठिरमाता कुन्ती यांची तुलना-

कौसल्येचे पुत्रप्रेम अगदी आघळे दिसते. आपला राम आपणापासून दूर जाऊ नये, त्याची आणि आपली ताटातूट होऊ नये- (मग त्याला शत्रूंचे दास्य करावे लागले, पोटासाठी घरोघर भिक्षा मागावी लागली, किंवा याहीपेक्षा अधिक अपमान अथवा उपमर्द सहन करावा लागला, तरी लागो)- येवढीच काय ती तिची इच्छा होती. म्हणजे कौसल्येच्या-पुत्रप्रेमात आपल्या पुत्राच्या अभ्युदयाची भावनाच नाही.

“उद्या आपला राम मोठा होईल, तो राजा होईल, आणि आपल्याला सुखाचे दिवस येतील व आपल्याला सुख लागेल ” येवढीच काय ती तिची परमावधीचा इच्छा. “ आपल्या पुत्रावर अन्याय झाला आहे, तो सर्वस्वी भवनतीच्या खोल गतेत जाऊन पडला आहे. त्याची पुनः उन्नति कशी होईल, तो राज्यपदावर आरूढ कसा होईल ? ” याविषयीची मदत्वाकाक्षा कौसल्येचे ठिकाणी मुळाव दिसून येत नाही. हे तिच्या त्या वेळच्या माणनावरून स्पष्टतया दिसून येत आहे. ते मापण असे आहे-

त्वत् वियोगात् न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।

त्वया सह मम श्रेयः तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥

(अयोध्याकांड सर्ग २१)

अथास्मिन् नगरे राम चरन् भैक्ष्यं गृहे घमेत् ।

कामकारो वरं दातुं अपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥

(अयोध्या. सर्ग ४३)

म्हणजे, हे रामा तुझा वियोग झाला असता मला जगून तरी काय करावयाचें आहे व कितीही सुखोपभोग मिळाले तरी तुझ्यावाचून त्याचा मला काय उपयोग आहे ? तूं माझ्या जवळ असल्यावर मला तूच भक्षण करून जगण्याची जरी पात्री आली तरी देखाळ मला तें अधिक ध्येयस्वरूढ बाटेल ॥ २६ ॥ कैकेयाला भरता-साठी राज्य हवें होतें तर तिने तें खुशाल मागून घ्यावयाचें होतें. पण रामासाठी वनवास मागून घेतला त्याऐवजी “ रामानें अयोध्येतच राहून, परोपर भिक्षा मागून पोट भरावें व भरताचें दास्य करावें ” असें मागून घेतलें असतें, तरी उत्तम झालें असतें, म्हणजे माझी व माझ्या रामाची ताटानूट तरी झाली नसती !

याच्या उलट, कुन्तीचें आपण पाहता, तिला स्वतःच्या मुन्नाची वाडच नाही, असें दिसून येईल. केवळ “ आपली मुलें खाली पडलीं आहेत, त्याचा अभ्युदय कसा होईल, त्याच्या घात्राचा निःपात कसा होईल, आपला युधिष्ठिर पुनः राज-पदावर आरूढ कसा होईल- ” या महत्त्वाच्याक्षेणें कुन्तीचें अन्तःकरण एक सारखें तळमळत होतें. “ युधिष्ठिर राजा कधी होईल व आपल्याला मुन्नाचे दिवस कधी येतील ” यासाठी ती जगलीच नव्हती. तिचे ‘ एकमेव ’ ध्येय आपला युधिष्ठिर “ फिरून सिंहासनावरून कसा होईल व आपल्या पतीच्या वंशाची सन्मति कशी होईल ? ” एवढेंच होतें. ही तिच्या जन्माची इति-वर्तम्यता होती, व ती, इच्छेनुसार पूर्णपणें पार पडल्याबरोबर, ती गान्धारी व धृतराष्ट्र यांच्या सहवर्तमान (त्यांची सेवा करण्याबेच केवळ हेतुनें) एकदम वनात जाग्यास निघाली या प्रसंगाचा तिचा युधिष्ठिराशी झालेला संवाद लक्षात घेव्हा-सारखा आहे.

कुन्तीने वनात जाऊं नये, आपल्यापाशींच राहवें म्हणून युधिष्ठिर अम्यन्त काकुळतसि येऊन तिला म्हणलाः—

“ यदा राज्यं इदं कुन्ति मोक्षय्यं पुत्रनिर्जितम् ।

प्राप्तव्या राजधर्मास्ते तदेयन्ते कुतो मतिः ॥ २५ ॥

किं वयं कारिता कुन्ति भवत्या पृथिवीक्षयम् ।

वनात् चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् २६

प्रसीद मातर्मागास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।

धियं यौधिष्ठिरां तावत् भुङ्क्व मातर्वलार्जितम् २८

(आश्रमवासितपर्व कुन्तीप्रस्थान अध्याय १६।१७)

म्हणजे, ज्या वेळीं आपल्या पुत्र नें स्वपराक्रमानें जिंकून घेतलेल्या राज्याचा उपभोग घ्यावयाचा, त्या वेळीं ही वनात जाण्याची बुद्धि तुला कोटून झाली ? तुला राजैश्वर्य नको होतें व वनातच जायद्याचें होतें, तर आम्हाला तरी तूं वनातून इकडे का आणिलेस ? आणि आमच्या हातून हा येवढा पृथ्वीक्षय का करविलास ? आई क्षमा कर. तूं वनात जाऊ नकोस, म्या युधिष्ठिरानें, पराक्रमानें प्राप्त करून घेतलेल्या या राजैश्वर्याचा तू यथेष्ट उपभोग घे ॥ २८ ॥

येणेंप्रमाणें युधिष्ठिरानें पुष्कळ कावुळतीस बेजून, म्हटलें असता त्यास कुन्ती (सर्ग १७, आश्रमवासी पर्व) उत्तर देत आहे—

एवं एतन् महाबाहो यथा वदसि पाडव ।

कृतं उद्धर्पणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः ॥ १ ॥

द्यूतापहतराज्यानां पतितानां सुतादपि ।

ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतं उद्धर्पणं मया ॥ २ ॥

कथ पाण्डोर्न नश्येत, सन्ततिः पुरुषर्षभः ।

यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्पणं मया ॥ ३ ॥

यूयं इन्द्रसमालोके देवतुल्यपराक्रमाः ।

मा परेषां मुखप्रेक्षास्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४ ॥

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः राजा त्वं धर्ममाश्रितः ।

पुनर्वने न दुःखी स्याः इति चोद्धर्पणम् कृतम् ॥ ५ ॥

नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् ।

पतिलोकान् अहं पुण्यान् कामये तपसावृतान् ॥ ६ ॥

श्वधूश्वशुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।

गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलयङ्किनी ॥ ७ ॥

याचा भावार्थ— सरोवर तू म्हणतोस तें तसेंच आहे. तुम्ही मंक्ट भोगांत अमल्याचें पाहून मीच प्रथम तुम्हास भर दिली ॥ १ ॥ शूतामध्ये शत्रूंनी तुमच्या राज्याचा अपहार केल्या कारणानें सर्व सुखांना आचवलेले व भावावंदा-
कडून सर्व प्रकारें तुच्छ लेखले जात असताना पाहून तुम्हास मी ईर्ष्या उत्पन्न केली ॥ १ ॥ काय उपाय केला असता पण्डूचा सन्तति नाश पावणार नाही, व तुमचें यश नष्ट होणार नाही याच विचारांत अहोरात्र मग राहून तुम्हास मी उत्तेजन दिलें. ॥ ३ ॥ अरे, तुम्ही इन्द्रासमान तेजस्वी, व देवासारखे पराक्रमी असतां, तुम्हांम दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याचा प्रसंग देऊं नये म्हणून मीच तुम्हास युद्ध करण्याची भर दिली. ॥ ४ ॥ तूं सर्व धर्माचरण करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ व धर्मानुसार वर्तन करणारा राजा आहेस, त्या तुला—काय उपाय केला असता— पुनः वनवासाचा प्रसंग येणार नाही, याचा पूर्ण विचार करूनच मी तुम्हांस भर दिली ॥ ५ ॥ बाळानो ! मला तुम्ही मिळविलेल्या राज्यसुखाचा— उपभोग घेत पडून राहण्याची मुळीच इच्छा नाही. मी तर आपल्या तपोबलानें पतिलोकाची प्राप्ति करून घेण्याची इच्छा करीत आहे ॥ ६ ॥ आतां पाहूंचा वंश नष्ट झाला होना, त्याचा उद्धार झाला. तुम्ही अवनतीच्या खोल गर्तेत जाऊन पडला होता ते तुम्ही फिरून आपल्या पूर्वस्थितीवर आलात, झालें, माझ्या जगण्याची इति-
कर्तव्यता झाली, आतां मला आपल्या— माझ्या जन्माचें सार्यक कर्म घेणेस्तव पतिलोकप्राप्त्यर्थ तपोवनांत जाणेंच इष्ट आहे. या कारणास्तव, पतिव्रताधर्माचें पालन करून, सासूमासऱ्यासमान पूज्य गांधारी व धृतराष्ट्र यांच्या चरणाची सेवा करीत राहून मी आपलें श्रेय आयुष्य तापसीसारखें तपोवनांत आध्यात्मध्वेंच व्यतीत करीन ॥ ७ ॥

(१) कौसल्या म्हणते—

न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।

अपि पुत्रे विपश्येयं इति रामास्थितं मया ॥

कुन्ती म्हणते—

नाहं राजफलं पुत्राः कांक्षये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकान् अहं पुण्यान् कांक्षये तपसार्जितान् ॥

(१) कौसल्या म्हणते—

अथास्मिन् नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।
कामकारो वरं दातुं अपि दासं ममात्मजम् ॥

कुन्ती म्हणते—

यूयं इन्द्रसमा लोके देवतुल्य पराक्रमाः ।
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत् कृतं मया ॥
धूतापहत राज्यानां पतितानां सुखादपि ।
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतं उद्धर्षणं मया ॥

(२) कौसल्या म्हणते—

त्वद्वियोगात् न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयः तृणानामपिभक्षणम् ॥

कुन्ती म्हणते—

कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः ।
यशश्च धो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥

ही जी अवतरणे वर दिली आदेत, त्यावरून कौसल्येच्या मनोवृत्ति किती मृतप्राय झाल्या होत्या, व तिचा स्वाभिमान आणि महत्वाकाक्षा ही कशी मरून गेली होती; उलट कुन्तीचा स्वाभिमान किती जाज्वल्य होता व तिची महत्वाकाक्षा किती तीव्र होती हे दिसून येते.

कौसल्येच्या अंगी इतकी निराशा व्यापण्याला व तिच्या मनोवृत्ति इतक्या मृतप्राय होण्याला कारण—दशरथाकडून तिचा होणारी अवहेलना आणि त्यामुळे कैकेयीकडून तिचा नेहमी होत असलेला पाणउतारा हे तर आदेच, पण, उपजतच तिचा अंगी असणारी भीष्टा आणि अशा प्रसंगां संकटास तोंड देण्या-इतक्या मानसिक धैर्याचा अभाव व स्वभावाची अत्यन्त सरलता— ही ती कारणे आदेत असे म्हटल्यास अन्यथा होणार नाही.

“ आपला राम राजा होईल, व त्याच्या राज्यात तरी आपल्याला मुखाचे दिवस येतील ” या आशेवर प्राण धारण करून राहिलेल्या कौसल्येची जेव्हा शेवटची निराशा झाली तेव्हा ती सर्वप्रकारे गलितधैर्य होऊन—

(१) “त्वया सह मम श्रेयः तृणानां अपि भक्षणम् ”

(२) “अथाऽस्मिन् नगरे रामः खरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।

कामकारो धरं दातुं अपि दासं ममात्मजम् ”—

येथपर्यन्त हीन वृत्ति पतकरण्यास प्रवृत्त होते; पण कुन्ती ? आपले पुत्र अगदी रसातळाला गेले असता, सर्व संकटाना धैर्याने तोंड देऊन, त्याच्याच उद्यतीस्तव, केवळ नि स्वार्थीपणाने झटते. तिचे धैर्य सवमात्र कमी होत नाही, आणि त्यास परोपरीने उतेजन देऊन, त्याचा उत्कर्ष घडवून आणते; येथेच नव्हे, तर ज्या घृतराष्ट्र व गान्धारी याच्या पुत्राकडून आपल्या पुत्रा संबंधात अनेक प्रकारे झोंगरायेकडे अन्याय झाले असून देखील, ते सर्व पोटात घालून, पुत्राच्या ऐश्वर्याच्या मोहात न पडता—

“ भवसूक्ष्मशूरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।

गान्धारी सहिता वत्से तापसी मलपंकिनी ”—

असे उत्तर युधिष्ठिरास देऊन, त्याच्या सेवेस ठी ती त्याच्याबरोबर पुन वनात निघून गेली.

या तिच्या स्वभावाच्या उदारपणाला इतिहासांत तोड नाही. युधिष्ठिराला “अज्ञातशत्रु ” म्हणतात; पण कुन्ती खरी “अज्ञातशत्रु ” आहे. युधिष्ठिराचे ठिकाणी जो “अज्ञात शत्रुत्वाचा गुण आला आहे, तो कुन्तीपासून आला आहे असे म्हटल्यास अन्यथोक्ति होणार नाही. कुन्तीची तेजस्विता कौसल्येमध्ये नाही. कुन्तीशी तुलना केल्यास कौसल्या ही ■ यन्म सामान्य स्त्री दिमते

(२) सुमित्रा (लक्ष्मणमाता)

सुमित्रा ही मगध देशाच्या शूरसेन राजाची कन्या आणि दशरथ राजाच्या तीन मुख्य राण्यांपैकी मधली. कौसभ्येपेक्षा घाकटी व कैकेयीपेक्षा बडील. हिच्या संबंधांत आनन्दरामायणात सारकाण्ड सर्ग २, श्लोक ७० मध्ये अशा उल्लेख आहे—

ततो राजा दशरथः सुमित्रां मगधेशाजाम् ।

विधादेनापरां पत्नीं चकार दयितां प्रियाम् ७०

यावरून “सुमित्रा राजकन्या नव्हती, हलक्या कुलातली होती” असे जे विधान काही आधुनिक संशोधक विद्वानांनी केले आहे, ते अगदी मिथ्या आहे असे ठरते. सुमित्रा जर “राजकन्या नसती, हलक्या कुलानली असती तर तिला मुख्य पट्टराण्यामध्ये व तेही कैकेयीच्यावर स्थान मिळालेच नसते.

कैकेयीला विवाह करून आणि त्यानंतर दशरथ राजाचे— कौसभ्येप्रमाणे— हिच्यावरचही प्रेम ओसरले. तथापि ही मनाची अति गंभीर व सारासाराविचारपूर्वक परिस्थिति ओळखून वामणारी असल्याकारणाने हिने कौसभ्या आणि कैकेयी या दोघांशीही मिळते घेऊन, आपले सुमित्रा हे नाव सार्य केले होते.

ही स्वभावतः शान्ततम्रिय असल्याकारणाने, राजकीय भावगडी पासून दूरच राहत असे. तथापि, प्रसंगी सत्यपक्षालाच सहाय्य करण्याइतके मनोपैय तिका अंगी पूर्णपणे वसत होते. हे, श्रीराम वनात जाताना तिने लक्ष्मणाला त्याच्या बरोबर जाण्यास आपण होऊन जे उतेजन दिले व जो उपदेश केला आहे त्यावरूनच सिद्ध होत आहे. ती लक्ष्मणाला म्हणाली—

सृष्टस्त्यं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।

रामे प्रमादं मा कार्षाः पुत्र भ्रातरि गच्छति ५

(अयोध्या का सर्ग २०)

इदं हि वृत्तं उचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।

दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि ॥ ७

लक्ष्मण-त्वेवमुक्त्वासौ संसिद्धं प्रियराघवम् ।

सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुन- पुनरुवाच तम् ८

(अयोध्या, सर्ग २०)

भावार्थ- हे पुत्रा, तूसें रामावर अत्यन्त प्रेम आहे. म्हणूनच त्याच्या बरोबर वनवासाला जाण्याची मी तुला अनुज्ञा दिली आहे. वास्तव आपल्या सुद्धा जनाच्या ठिकाणी प्रेम भावना उत्पन्न करणारा असा तुझा ज्येष्ठ भ्राता राम वनातून जाऊ लागला असता तू कधीही गैरसावध रहात जाऊ नकोस ॥५॥ मंडटात सापडेली असो अथवा समृद्ध असो, हे निष्पाप पुत्रा, हा रामच तुझी गति आहे. आणि ज्येष्ठ ब्राह्मण अनुसरून वागणें हाच या जगामध्ये सज्जनाना संमत असा धर्म आहे ॥६॥ ज्येष्ठाला अनुसरून वागणें हेंच आचरण या कुलाला उचित असून, तें परंपरागत चालत आलेले आहे. आणि सत्पात्रां दान, यज्ञ, दाक्षा व युद्धामध्ये देहत्याग हे धर्मही या आपल्या क्षत्रिय कुलाला उचित आहेत.

रामावर अत्यन्त प्रेम असल्या कारणानें त्याच्या बरोबर वनवासाला जाण्यास सिद्ध झालेल्या लक्ष्मणाला येणेंप्रमाणें उपदेश केल्यावर “जा जा” असे पुन पुनः सागत सुमित्रा त्याला आज्ञा देऊन गेली-

रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।

अयोध्यां आटर्वा विद्धि गच्छ तात यथा सुखम् ॥ ९ ॥

बाळा रे, राम हाच दशरथ आहे असें मान, जनककन्या सीता हिलाच माझ्या ठिकाणी मान आणि अरण्या हीच अयोध्या असें मान आणि आनन्दाने तूं खुशाल रामाबरोबर अरण्यात जा

यावरून, सुमित्रा ही यद्यपि दोघांही राण्यासीं समतानुद्दीन मिळून मिसळून वागत असे, तथापि, ती सत्-पक्षनिष्ठ होती आणि म्हणूनच कैकेयीकडून कौसल्ये-संप्रदात अन्यायाचें वर्जन होत आहे, हें पाहून तिने कौसल्येचा पक्ष- धरून आपल्या प्रिय पुत्राला (लक्ष्मणाला) श्रीरामाबरोबर वनवासाला जावयास

उत्तेजन दिलें. कदाचित् कौसल्येकडून कैकेयीसंबंधात अशाच प्रकारचें अन्या-
याचें वर्तन झालें असतें आणि भरताला वनवासाला जावें लागलें असतें, तर तिनें-
भरताबरोबर वनवासाला जाण्यासाठीं शत्रुशालाही पाठवून असाच उपदेश केला
असता, इतकी ती- सुमित्रा- समतेल मनाची स्त्री होती.

यन्निमित्तं भवान् राज्यात् च्युतो राघव शाश्वतात् ।

संप्राप्तोऽयं अरिर्वार भरतो बध्य एवहि ॥ २० ॥

भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ।

पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यघर्मेण युज्यते ॥ २१ ॥

पूर्वापकारी भरतः त्यागे धर्मश्च राघव ।

एतस्मिन् निहते कृत्स्नां अनुशाधि वसुन्धराम् ॥ २२ ॥

अद्य पुत्रं हतं संत्ये कैकेयी राज्यकामुका ।

मया पश्येत् सुदुःखार्ता हस्तिभिर्गमिष्य द्रुमम् ॥ २५ ॥

कैकेयी च वधिष्यामि सानुवन्धां स वान्धवाम् ॥ २६ ॥

× × × ×

शराणां धनुषश्चाहं अनृणोऽस्मिन् महाहवे ।

ससैन्यं भरतं हत्वा मचिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥

भावार्थ—“हे रामा, ज्या भरतामुळे आपण वयमचे राज्याला मुक्तीला आहात आणि आपणाला, सैन्याला व मला हे मोठे म्हाट त्रास झाले आहे, तो भरत माझ्या दृष्टीस पडेल तर छान होईल. हे वीरा, हा आपला शत्रु भरत आपण होऊनच चालून आला आहे या कारणामुळे हा वध करण्यालाच योग्य आहे, हे राघवा, भरताचा वध करण्यास मला कांहीचितीही दोष दिसत नाही ॥ २१ ॥ जो अपकार करण्यास प्रथम प्रयत्न होतो त्याचा वध केल्याने अधर्म होत नाही. ज्याअर्थी, अपकार करण्यास भरतच प्रथम प्रयत्न झाला आहे, त्याअर्थी हे राघवा, त्याचा वध करण्याने धर्मच होणार आहे. याचा वध झाला असता तू संपूर्ण पृथ्वीचे राज्य करशील, ॥ २४-२५ ॥ राज्याचा अभिलाष धरणारी ही कैकेयी, ह्याने मोठेन पाडलेल्या उक्षाप्रमाणे, मझ्या हातून आपला पुत्र भरत रणामध्ये वध वचून पडलेला पाहो व निला पराकाष्ठेचे दुख होवो फार कशाला, मी तिचे अनुयायी व बान्धव यासहवर्तमान कैकेयीचा देखील वध करीन ॥ २५-२६ ॥ या मला वनामध्ये, मैत्र्यामहर्षीतून न भरताचा वध करून अज मी बाणाच्या व धनुष्याच्या उणातून मुक्त होईन.” ॥ ३० ॥

लक्ष्मणाच्या या भाषणावरून उघड दिशने की, आगम वनात एकदाच गेला

म० २३ (अयोध्या, उ.)

उत्तेजन दिलें. कदाचित् कौमन्येकडून कैकेयीसंबंधात अशाच प्रकारचें अन्यायाचें वर्तन झालें असतें आणि भरताला वनवासास जावें लागलें, असतें, तर तिनें- भरताबरोबर वनवासास जाण्यासाठीं शत्रुघ्नालाही पाठवून असाच उपदेश केला असता, इतकी ती- सुमित्रा- समतोल मनाची स्त्री होती.

श्रीरामाला वनवासास जाण्याची आज्ञा झाली व तो कौसल्येचा निरोप घेण्यासाठीं तिच्या महालात गेल्या, त्या वेळीं सुमित्रा कौसल्येच्या पाशांच बसली होती. श्रीरामानें जेव्हा कौसल्येला हा वृत्तान्त सांगितला व तिचा निरोप मागितला तेव्हा कौसल्या अत्यंत शोक करू लागली होती. त्या प्रसंगां सुमित्रेनें च तिच्या धीर देऊन तिचें सात्वत केले; आणि श्रीराम वनात- गेल्या दिवसापासून- चवदा वर्षांनीं तो परत येईपर्यंत तिनें कौसल्येला मुळींच अन्तर दिलें नाहीं.

दशरथाचें प्राणोत्सर्ग कौसल्येच्या महालात झालें त्या वेळीं देखील सुमित्रा कौसल्येच्या संनिधच झोपलेली होता याबद्दल, आराम वनात गेल्यामुळे दशरथा- राजा अत्यंत शोकाकुल होऊन, मृत्युशय्येवर विवळत पडला असता, - त्याची सेवा-शुश्रूषा करण्यात कौसल्येला सुमित्रेचें पूर्ण सहाय्य होतें हें स्पष्टतया दिसून येतें.

श्रीरामाबरोबर वनात जाण्याविषयी लक्ष्मणाला उपदेश करण्यात सुमित्रेची अत्यंत दूरदृष्टि व शान्तताप्रियता दिसून येते ती अशी की, लक्ष्मण हा जात्याच तीक्ष्ण स्वभावाचा व क्रोधी होता कैकेयीच्या या कृत्यामुळे त्याचें अन्त- कारण भरताविषयी अत्यंत दूषित झालें होतें व तो भरतावर आणि कैकेयीवर अतिशय जळकळत होता हें त्याच्या-

भरतस्याथ पश्यो वा यो वास्य हितमिच्छति ।

सर्वार्तांश्च यधिष्यामि मृदुहिं परिभूयते ॥ १४ ॥

(अयोध्या सर्ग २१)

या भाषणाबद्दल, व त्याचप्रमाणे अयोध्याकांड सर्ग १६ मधल भाषणाबद्दल स्पष्टतया दिसून येत आहे तें भाषण महर्षि येणेंप्रमाणे देत आहेत-

अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ।

त्वया राघवसंप्राप्त सीतया च मया तथा ॥ २१ ॥

यन्निमित्तं मद्यान् राज्यात् द्युतो राघव शश्वतात् ।

संप्राप्तोऽयं अरिर्वीर भरतो बध्य एवहि ॥ २० ॥

भरतस्य वधं दोषं नाहं पश्यामि राघव ।

पूर्वापकारिणं हत्वा नहाधर्मेण युज्यते ॥ २३ ॥

पूर्वापकारी भरतः त्यागे धर्मश्च राघव ।

एतस्मिन् निहते कृत्स्नां अनुशाधि वसुन्धराम् ॥ २४ ॥

अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुक्ता ।

मया पश्येत् सुदुःखार्ता हस्तिमिध्रमिव द्रुमम् ॥ २५ ॥

कैकेयी च यधिष्यामि सानुयन्धां स थान्धवाम् ॥ २६ ॥

X X X X

शराणां धनुश्चाहं अनृणोऽस्मिन् महाहये ।

ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥

भावार्थ-“हे रामा, ज्या भरतामुळे आपण दायमचे राज्याला मुक्ता आहात आणि आपणाला, सीतेला व मला हे मोठे मंदूट प्राप्त झाले आहे, ती भरत माझ्या दृष्टीस पडेल तर छान होईल. हे वीरा, हा अपला शत्रु भरत आपण होऊनच चालून आला आहे. या कारणास्तव हा वध करण्यातच योग्य आहे, हे राघवा, भरताचा वध करण्यात मला यन्त्रिचितही दोष दिसत नाही ॥ २३ ॥ जो अपकार करण्यास प्रथम प्रकृत होतो त्याचा वध केव्याने अधर्म होत नाही. ज्याअर्थी, अपहार करण्यास भरतच प्रथम प्रकृत झाला आहे, त्याअर्थी हे राघवा, त्याचा वध करण्याने धर्मच होणार आहे याचा वध झाला अमता तू संपूर्ण पृथ्वीचे राज्य करशील, ॥ २४-२५ ॥ राज्याचा अभिलाष धरणारी ही कैकेयी, हताने मोहन पाडलेल्या वृक्षाप्रमाणे, मझ्या हतून आपला पुत्र भरत रणामध्ये वध पावून पडलेला पाहो व तिला पराकाष्ठेचे दुःख होवो पार कशाला, मी तिचे अनुयायी व यान्वय यामहवर्तमान कैकेयीच देखील वध करीन ॥ २५-२६ ॥ या मठा वनामध्ये, सैन्यामहवर्तमान न भरताचा वध करून अज मी व गन्दा व धनुष्यान्व्य करणुन मुक्त होईन. ” ॥ ३० ॥

लक्ष्मणाच्या या भाषणावरून उघड दिसते की, शत्रूने वनात एकदच गेल्या

म. २३ (अयोध्या. उ.)

असता तर, त्याच्या पश्चात्, अत्यन्त तीक्ष्ण स्वभावामुळे, लक्ष्मणाचा, भरताशी व विशेषतः कैकेयीशी खटका उद्भूत, अयंकर रज्जपात होण्याचा प्रसंग आला असता तो दाळण्याच्या दूर दृष्टीने, सुमित्रेने लक्ष्मणला- श्रीराम व सीता यांच्या बरोबर, त्याच्या रक्षणार्थ म्हणून- वनामध्ये- जाण्यास उत्तेजन दिले, आणि येजेप्रमाणे, सुमित्रेने एकाच कार्यात- राज्यावरील पुढील भावि संकट टाळणे आणि श्रीराम व सीता यांचे रक्षण अशी दोन कार्ये साधली

कैकेयी व सुमित्रा यांची तुलना- (१) कैकेयी अत्यन्त स्वार्थी, तर सुमित्रा अत्यन्त स्वार्थत्यागी. आपल्या पुत्राला (भरताला) राज्य प्राप्त व्हावे म्हणून, आपली परोपरीने मनधरणी करणाऱ्या आणि आपल्या प्राणाद्याही पलीकडे आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या, आपल्या प्रत्यक्ष पतीच्या प्राणावर घेणाऱ्या संकटाची काढीडतकी पर्वान करता अकाण्टताण्डव वरून, आपला स्वार्थ साधून घेण्यास कैकेयी मागे सक्त न होई, तर सुमित्रा- राज्यावर ओढवणारा पुढील संकट टाळण्यास्तव व श्रीरामाला वनवासात सर्व प्रसारे सहाम्य व्हावे म्हणून प्रत्यक्ष आपल्या पोटच्या गोक्यालाही- आपण होऊन श्रीरामाबरोबर वनवासात घाडीत आहे (२) कैकेयी अत्यन्त कौपी, तर, सुमित्रा अत्यन्त शान्त स्वभावाची । (३) माता या दृष्टीने कैकेयी व सुमित्रा या दोघाही पुत्रवत्सल स्त्रिया; पण, कैकेयीचे पुत्रवत्सल्य पराकाष्ठेच्या स्वार्थीपणात परिणत झालेले दिसून येते, तर सुमित्रेचे पुत्रवत्सल्य परकृष्टेच्या स्वार्थत्यागापणात परिणत झालेले दिसून येते. (४) कैकेयी जा या इतरी बाईट न होई पण, स्वभावाचा उथळ दिसते तिला सारासार विचार करण्याची शक्ति नाही ती दुस्वार्थाच्या तावडीत सहज सापळण्याइतकी आळड आहे आणि म्हणूनच मन्थरेच्या घमटूबाची छत्र तिच्यावर पडली व ती मन्थरेच्या आदारी गेली सुमित्रा बुद्धीची गभीर व स्वतंत्रपणे दूरवर विचार करणारी आहे (५) कैकेयी आपला स्वार्थ साधण्यासाठी केवढी मोठा अनर्थ उत्पन्न करणारी आहे. तर सुमित्रा, अत्यन्त स्वार्थत्याग करूनही राज्यावरील भावि अनर्थ टाळण्याचा गभीरपणे मोठा प्रयत्न करणारी आहे

(३) कैकेयी (भरतमाता)

कैकेयी ही केकय देशाच्या अश्वपति राजाची कन्या व दशरथ राजाची सर्वांत धाकटा पण अत्यन्त आवडती राणी देवासुर संप्रामामध्ये दशरथ राजा देवाच्या पक्षाने शंखरासुराशी युद्ध करीत अगता प्राणान्तिक जखमालागून तो घेयुद्ध होऊन पडला व त्याचा सारथीही मारला गेला. त्या अशा कठिण प्रसंगी, कैकेयीने स्वतः मारथ्यकहन, मोत्या घेयाने व कौशल्याने त्याचा रथ रणक्षेत्राच्या बाहेर काढून नेऊन, दशरथ राजास सुरक्षित स्थळी नेऊन पोहोचविले आणि तेथे त्याची अत्यन्त काळजीपूर्वक शुश्रूषा करून, त्याला मृत्यूच्या वाटेतून वाचविले या तिच्या उपकाराने तर दशरथ राजा तिच्या अगादि-म्हणतात तसा-अंकिनच झाला होता.

दशरथ राजाचे प्रणसरक्षण करण्याचा कैकेयाला अशाप्रकारे अवसर मिळाल्या कारणाने, ती पर्यायाने, कौसल्या, सुमित्रा, आदि सोडतानेही राज्याचे सौभाग्य-रक्षण करण्यास कारणीभूत झाली होती अर्थात्, त्या सर्वांही राज्यावर तिचे महत् उपकार झाले होते या कारणास्तव ती त्या सर्वही राज्याशी तोल्याने वागत असली तर त्यात नवल काय ? त्यात ही सर्वांत बडील गणी कौसल्या हिच्याशी तर ती पारच आत्म्यतेने वागत असे व तिचा नेहमी पदोपदी वणवतारा करीत असे, तथापि म-थेरेने बुद्धिभेद करी पर्यंत रामाविषयी तिच्या मनात कोणत्याही प्रकारे पाप नव्हते किंवा, रामावर तिचे निष्कण्ट असे प्रेमच होते हे, मन्थरा जेव्हा रामाविरुद्ध तिचा बुद्धिभेद करावयास आली त्या वेळी तिने मन्थरेशी जे भाषण केले व तिचे अभिनन्दन करून तिज जे दक्षास दिले त्यावरूनच सिद्ध होत आहे. ते भाषण मूर्खी येणे प्रमाणे देत आहेत.

“मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभाननरा ।

उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ३१

“अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी चिन्तयान्विता ।

दिध्य आभरणं तस्य पुञ्जायै प्रददौ शुभम् ३०

दत्त्वा त्वाभरण तस्यै कुञ्जायै प्रमदोत्तमा ।

कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाऽब्रवीत् इदम् ३३

इदं तु मन्थरे महा आख्यात परमं प्रियम् ।

एतन्मे प्रियमाख्यात किंवा भूयः करोमि ते ३४

रामे चा भरते वाऽहं विशेष नोपलक्षये ।

तस्मात् तुष्टास्मि यत् राजा राम राज्येऽभिषेक्ष्यति ३५

न मे पर किञ्चिदितो धर पुन । प्रियं प्रियार्हे सुखं वचोऽमृतम् ॥

तथा ह्यधोचस्त्वमतः प्रियोत्तर धर पर ते प्रददामि त वृणु ३६

(अयोध्याकाण्ड सर्ग ॥)

भावार्थ-‘ दशरथ राजा रामाला यौवराज्याभिषेक करणार् ’ हैं मन्थरेवें वचन श्रवण कहन कैकेया अत्यन्त हर्षानें उठून बसली व मन्थरेवर अत्यन्त प्रसन्न हाऊन, तिला एक अत्यन्त मौल्यवान् अलंकार बक्षस दिला आणि म्हणाला, म थरे, तू मला हें अत्यन्त प्रिय वर्तमान ऐकविलेंस यास्तव तुझ्या चाठीं मा अणखी काय करू ? बोल ! राम व भरत यामध्ये मला मुळीं देखील न्यूनार्थीक्य दिसत नाही रामाला उद्या राज्याभिषेक होणार म्हणून जो तू हा अमृतोपम वृत्तान्त मला एकविलास, स्वपेक्षा मला अधिक प्रियतम असें काहीच नाही तर बोल तुला मा अणखा वक्ष म काय देऊ ? तुझ्या इच्छेस वानेल त माग ३६

कैकेयाचें हें भाषण मन्थरेला अर्थातच आवडलें नहिं तिला कैकेय ह्या अपह्णणाचा कीद आला, आणि राम राजा जाला तर तुझा व भरताचा केवडा अध पात होईल, तू देखाल आमच्याच सारखा कौस येचा दासा होशाल व भरताला रामाचें दास्य करवि लागेल ’ इत्यादि अनेक प्रकारांनीं तिनें कैकेयाचा बुद्धिभेद करण्याचा प्रयत्न केला (सर्ग श्लोक १ १२) तथापि कैकेयाला मन्थरेचें म्हणणें पडेना मन्थरा रामान्विरुद्ध तिचें मन कलुषित करण्याचें इतका यत्न करित अमृत देखील ती (कैकेया) रामचच गुण धऊ लागेल तिनें मन्थरेला उन्हा दिलें तें पाहण्यासारखें आहे—

धर्मज्ञो गुणवान् दान्त कृतज्ञो मत्स्यवान् शुचि ।

रामो राजसुतो ज्येष्ठो योऽरात्र्य अतोऽहंनि ॥३७॥

भातृन् भृत्यांश्च दीर्यायुः पुत्रवत् पालयिष्यति ।

संतप्यसे कथं कुञ्जे धृत्वा रामामिषेचनम् ॥६५॥

भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं चर्पशनात् परम् ।

पितृपैतामहं राज्यं अवाप्स्यति नरर्षभः ॥६६॥

सा त्वं अभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्यरे ।

भविष्यति च कल्याणे किमिदं पणितप्यसे ॥६७॥

यथा वै भरतो मान्यः तथा भूयोऽपि राघवः ।

कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुद्ध्यते यद् ॥६८॥

राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तन् तदा ।

मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातृस्तु राघवः ॥६९॥

भावार्थः— कैकेयी मन्येरला म्हणत आहे की, राम हा मोठा धर्मज्ञ, गुणवान, मनोनिग्रही, कृतज्ञ, व आचरणाने अत्यन्त पवित्र असून राजाचा सर्वां ज्येष्ठ पुत्र आहे, याम्त्व तो युवराज होणे योग्यच आहे. तो राजा झाला तर सर्व भावांचे व नोकरचाकर लोकांचे पितृवत् पालन करील. रामाला राज्यामिषेक होणार हें ऐकून, कुञ्जे तुला इतके दुःख काय म्हणून वाटत आहे? रामानन्तर भरताला देखील आपले वाडवाडिलापामून चालून आलेलें राज्य प्राप्त होईल. तर ही अभ्युदयाची वेळ प्राप्त— झाली असता, (आनन्द मानावयाचा तो न मानता) अशी व्रीधाने जळकळतेच काय म्हणून? जमा भरत मला प्रिय आहे तमाच— किंबहुना अधिक— राम मला प्रिय आहे. कारण, तो कौसल्येक्ष्मादि मला अधिक मानतो. या कारणास्तव, रामाला राज्य प्राप्त झाले तर तें भरतालाही प्राप्त झाल्या सारखेंच आहे. कारण, राम सर्वही भ्रात्यांना आपल्या सारखेंच मानतो. या भाषणावरून कैकेयीचें अन्तःकरण रामाविषयी किती शुद्ध आहे, हें स्पष्टतया दिसून देत आहे. कौसल्येशी ती सौम्यनि वागत असली तथापि रामाविषयी तिच्या मनांत द्वेष सुटीच नव्हता. तो तिच्या मनांत मन्यरेने उत्पन्न केला व वाढविला. कैकेयी जन्मा काही इतकी वाईट नाही. पण दुस्वभावाच्या सहज आहारी जाण्याइतकी अजब मात्र आहे. सरळ स्वभावाची पण, स्वतःची नदसून विचारशक्ति नमलेली माणसे दु.संगतीने अवगमात कधी बहकतात याचे मूर्खमन्त उदाहरण—

‘कैकेयी—’ हें आहे

कैकेयीशी विवाह ठरवित समये, तिच्याच पुत्राला राज्य देण्याचे अभिवचन दशरथराजानें कैकेयीच्या पित्याला दिलें असल्याबद्दल आरामाच्या भाषणावरून काय तें दिसतें तें भाषण असें आहे—

“पुरा भ्रात पिता नः स मातर ते समुद्रहन ।

मातामहे समाश्रोषीत् राज्यशुल्क अनुत्तमम् ३

(अयोध्या काण्ड सर्ग १०७)

म्हणजे, भरत नेह्या आरामास परत आणण्यासाठीं चित्रकूटावर गेला व आराम परत येत नाही असें पाहून प्रायोपवेशन करण्यास सिद्ध झाला, त्या वेळीं त्याची समजूत घलताना श्रीराम भरताला असें म्हणला आहे अणि आरामाच्या यौवराज्याभिषेक प्रसंगी दशरथानें भरता सबधात व्यक्त केल्या शक्यवून (अयोध्या काण्ड सर्ग ४ श्ल २५) त्याचा स्पष्टताहा हात आहे

पण, असें होतें तर सत्य प्रतिज्ञ व धर्म परायण अशा दशरथ राजानें, (बाल कांड सर्ग ६ श्लोक २ व ५) कैकेयीच्या पित्याला आधाच वचन दिलें असता, भरताच्या पश्चात् रामाला यौवराज्याचा अभिषेक करण्याचा घाट कसा घातला ? बरें, आरामानें तरी (हें सर्व माहीत असून) या सबधात दशरथास स्मरण दिल्याचें प्रधात कोठ दिसून येत नाही जर आरामाल ही गोष्ट माहीत होती, तर दशरथानें त्याला यौवराज्याचा अभिषेक करण्याचा विचार त्याचेपाशीं प्रकट केला त्याच वेळीं— भरताला राज्य देणें विषयी त्याच्या मातामहास पूर्वीच वचन दिलें असल्याबद्दल त्यानें दशरथराजास स्मरण का दिलें नाही ? कदाचित्, ‘ पितृ आज्ञा ’ इत या सबधात कोणतेही प्रकारें विचित्रिती करावयाची नाही तिच्यावर कोणताही शका कुशका ध्यावयाची नाही ता निमुदपणें पालन करावयाचा ’ या पुत्र धर्मास अनुसरून, तसें स्मरण देणें आरामाला योग्य वाटलें नसेल असें हा असणें शक्य आहे

बरें, पण, मन्धरेसारख्या जुन्या व अत्यन्त चौकस अशा दासीला देखाल या इतक्या महत्वाच्या गोष्टाचा मागमूसही का नसावा ? कारण, मन्धरेला जर या सबधात काहीं माहिती असती, तर—कैकेयीला बह्वावघेणेचे वेळीं— या अस्माक

प्रयोग तिच्यावर करण्यास ती केव्हाही चुकली नसती. कदाचित्,— “दशरथाने जे वचन कैकेयीच्या पित्याला तिच्याशी विवाह घडवून आणण्याच्या वेळी दिले होते, त्याला अधिकच पक्के करून घेण्याच्या हेतूने,”— भरताकरिता राज्यमागून घेण्यासाठी तिने कैकेयीला भर दिली असावी असे म्हणजे, तर कैकेयीला पडवितेसमयी त्या अभिवचनासंबंधात तसा उल्लेख मन्थरेच्या भाषणात असावयास पाहिजे होता, पण तिच्या भाषणात तसा उल्लेख कोठेही नाही. यावरून, या अभिवचनासंबंधात मन्थरेलादेखील राहोच माहिती नव्हती हेंच सिद्ध होतें

यावरून, एकदरीत विचार करता, असें दिसतें की, हें जें अभिवचन दिलें गेल्याचें श्रीराम भरतला म्हणत आहे. तें कैकेयीचे विवाहासंबंधात प्रत्यक्ष कैकेयीचा पिता व स्वतः दशरथराजा या उभयतामध्येंच एकागतात बोलणें चाललें असता (बोलण्याच्या ओघात) दशरथ राजाच्या मुखातून बहज निघून गेलें असावें त्याला शपथेने (कायदेशीर कराराचें) स्वप्न प्राप्त झालें नसावें, तथापि, कदाही स्वरूपाचा का असेना,— शब्द निघून गेल्या कारणाने, तो तेवढाच शब्द जमेस घटन, युधाजित् आपल्या भाषणाचा म्हणजे भरताचा इकडे पुढें माडून मध्येंच विप्र उपस्थित करील— अशी शका दशरथाला वाटणें साहजिकच होतें व तें त्यानें तसें धारमाजवळ पर्यायानें मोडूनही दार्याविले होतें.

या अशा प्रकारच्या भाषणाला, शपथेचें म्हणजे कायदेशीर कराराचें स्वरूप येत नसत्या कारणानें, दशरथ राजाकडे वचनभंगाचा दोष येत नही अर्थात् त्याच्या “सत्याभि सन्धन्वाला, व धर्मपरत्वाला” बाध देत नाही. कारण—

कामिनीषु विवाहेषु भवां भक्ष्ये तथेन्धने ।

ग्राह्यणाभ्युपपत्ती च शपथे नास्ति पातकम् ।

(मनु अ. ८ श्लोक ११२)

विवाहमैधुननमर्तिसंयोगेषु अदोषं एके अनृतम् । १

(गौतम अ ६)

उद्वाहकाले रतिसंयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।

विप्रस्य चार्यं क्षनृत वंदयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ०

(वसिष्ठ स्मृ. अ १६)

न नर्मयुक्तं वचनं दिनस्ति । न स्त्रीषु राजन् न विवाह काले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे । पंचानृताभ्याहुः अपातकानि ३

(म भा आ. पर्व ८२-१६)

तात्पर्य दशरथाने कैकेयीच्या बापास तसे वचन दिले असले तरी ते मोडून श्री रामाला अभियेक करण्यात त्याजकडे मिथ्याभाषित्वाचा दोष येत नाही. श्रीरामाने फक्त भरताला बळविण्यासाठी त्या वचनाचा उपयोग केला येवढेच.

असे मानवादि धर्मशास्त्र सांगत आहे. म्हणजे उपभोग्य स्त्रिया संबंधात, लग्न जुळवून आणण्या संबंधात, गार्हसाठा राहत चोहून आणण्यासंबंधात अथवा यज्ञार्थ हन्धन चोरून आणण्यासंबंधात "खोटी शपथ" दोषाबद्दल होत नाही म्हणजे, या याच प्रसंगां मिथ्या भाषण केल्यास पाप लागत नाही.

सारांश, हे जे अभिवचन दशरथ राजाने कैकेयीच्या पिताला दिले होते म्हणून श्रीराम भरताला म्हणत आहेत, ते नुसते बरबर होते याची आणखी धीरामालाही होती, परंतु भरताने आपला आग्रह सोडावा व राज्याचा स्वीकार करावा- याच हेतूने केवळ त्याने आपल्या भाषणांत त्या अभिवचनाचा उल्लेख केला एवढेच.

मन्धरेने कैकेयीला वनवत्यानंतर मात्र कैकेयीची स्वार्थपरायणता तर पराकाष्ठेला पोहचली होती. स्वार्थाने ती केवळ अंध झाली होती. "श्रीराम वनात गेला तर त्याच्या वियोगाने मी क्षणभर ही जिवन्त राहू शकणार नाही (अयोध्या सर्ग १२ ओक ७४।७५)" असे दशरथ राजा मोठ्या काजुळतीस येऊन म्हणत असता व आपला हेका सोडण्याविषयी तिला तो परोपरीने विनवीत असता देखील कैकेयीने त्याची मुठ्ठीच पक्की केली नाही. तिच्या अन्तःकरणाला तब्यमात्र प्रय आपण नाही.

जेव्हा, ती आपल्या पतीच्याही मृत्यूची पर्वा करित नाही व आपला दुराग्रह मोडीत नाही असे पाहिले, तेव्हा इतक गुप्त अत्यंत संतापला व दात ओठ चावीत अत्यंत मर्मभेदक शब्दांनी तिची निर्भत्सना करून तिला बोन्स सांगला. तो संगताने इतका बेमान झाला होना की ही आपली स्वामिनी आहे व आपण हिचे भवश आहोत. याची ह्दय ला गुदबुड राहिली नाही. "केवळ आपला ह्द पुरवून

घेण्यासाठी प्रत्यक्ष आपल्या पतीच्याही प्राणावर उठण्यास मार्गे न सरणे " हा तिच्या आईचाच गुण तिच्यामध्ये पूर्णपणे उतरला आहे " असे बोलून तिच्या आईच्या वर्तनाचा पाढा त्याने तिच्यापुढे सर्वां समक्ष साग्र वाचला, तो असा—

कैकेयीच्या पित्याला (अध्वपति राजाला) कोणा मित्र पुढ्याच्या प्रसादाने सर्व पशु पक्ष्यांच्या भाषा समजु लागली होती. पण— "म्याचा अर्थ त्याने इतर कोणत्याही माणूस नसे, सांगितल्यास त्याला तत्काळ मृत्यु येईल—" असेही त्यास त्या मित्राने निश्चिन मागितले होते एकदा जम नावाच्या पक्ष्याचे भाषण ऐकून त्याला हासू आले तें पाहून, तो आपल्यालाच हामला आहे असे वाटून, कैकेयीच्या आईने, त्या हासण्याचा अर्थ त्याला विचारला तेव्हा "याचा अर्थ मी तुला सांगितला तर मग तत्काळ मृत्यु येईल, या कारणान्तर्ब मी तो सांगू शकत नाही" असे त्याने तिला बहुत प्रकारे समजावून सांगितले. पण, "तूं सुशाल मर किंवा जग, मला या तुझ्या ह्मण्याचा अर्थ तू सांगितलाच पाहिजे, नाहीतर मी जीव देईन" असा हट्ट तो घेऊन बसली तेव्हा तो (कैकेयीचा पिता) अभ्यन्त बघी होऊन त्या साधुकडे गेला व त्याला हा सर्व उताऱ्यात विदित करून "पुढे काय उपाय करावा ?" म्हणून त्याने त्या मित्रास विचारिले तेव्हा त्या मित्राने त्याला स्पष्टपणे सांगितले की, "तिला सुशाल मरू दे, तुला आपला जीव हवा असला तर याचा अर्थ तिला मुलीच मागू नसे " त्याप्रमाणे त्या अध्वपति राजाने कैकेयीच्या आईचा त्याग केला आणि आपण मुखाने कालजमाग करू लागला

ही गोष्ट दशरथराजा समोर कैकेयीला सुद्धा बोलून दाखविण्यात,— "ज्याप्रमाणे कैकेयीचा पिता कैकेयीच्या आईचा त्याग करून मुला झाला, त्याच प्रमाणे, दशरथ राजाने ही कैकेयीचा त्याग करून मुली म्हणजे" अशी मुमत्रा करून दशरथाला पार्श्वत सूचनाच होती असे म्हटले अमता दाबगे होणार नाही. पण, दशरथाच्या अंगी कैकेयीचा त्याग करण्या इतके धैर्य नव्हते व श्रोरामाची कैकेयीच्याच म्हणण्याला अनुसरला होना, या कारणानीं मुमत्राच्या या सूचनेचा काही उपयोग झाला नाही व कैकेयीचाच हट्ट शेवटास गेला. या संवेधात व्यथित्या काढ सर्ग ३२ विशेषतः श्लोक १७ ते २८ पर्यन्त मूळ ग्रन्थातूनच पाहणे योग्य होईल.

विवाहान्या वेळी कुत्र पहावे म्हणतात ते या साठीच होय

ऋषींचा कट

रावणसाम्राज्याचा नाश करूंक इच्छिणारे
क्रान्तिकारी ऋषि व मुनि

तमप्रतिमतेजोभ्या भ्रातृभ्या रोमहर्षणम् ।
त्रिहिमता मगम प्रेक्ष्य समुपेता महर्षय ॥ १ ॥
अन्तर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षय ।
ततस्त्वृषिगणा क्षिप्रं दशग्रीवधेपिण ।
भरतं राजशार्दूल इत्यूचुः सगता यत्र ॥ ४ ॥
कुले जात महाप्राज्ञ महावृक्ष महायश ।
प्राह्य रामस्य चाक्यते पितरं यद्येक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणामिमं राम वयमिच्छामहे पितु ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्या स्वर्गं दशरथो गत ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा यवन गंधर्वाः ममहर्षय ।
राजपंथश्चैव तथा सर्वे स्वा रूपा गतिं गताः ॥ ७ ॥

(अदोष्य ११२)

तुं रामाच्या म्हणण्याप्रमाणें वागावें हेंच तुला योग्य आहे रामानें पियान्या ऋणात कधीहि राहू नये अशी आमची इच्छा आहे राम वनवामात आल्यानें दशरथ कैकेयीच्या ऋणातून मुक्त झाला व स्वर्गाला गेला आहे, इतकें सांगून तें आपआपल्या मार्गांनें निघून गेले

यावरून उघड दिसतें कीं रावणाचें साम्राज्य उलयतून पाहण्य चा जो क्रान्तिचा कट ऋषिमुनिनी केला होता, तो सिद्धिस जाण्यामाठीं राम व लक्ष्मण यांनी वनातच राहणें इष्ट होतें जर भरतान्या म्हणण्याप्रमाणें यावेळीं राम वनात न राहता परत अयोध्येस गेला असता तर ऋषिंचा बेत फिमकटला अमता. रामा-यणाताल वृत्तात पाहिला म्हणजे असें दिसतें का, काहीं ऋषि रामचंद्राच्या हाल-चालावर देवारेख ठेवीत होते. राम परत जण्याचा जेथें तेथें मभय उत्पन्न होतो, तेथें तेथें नेमके ऋषि येतात व रामास वनात राहण्यामच प्रवृत्त करतात या वेळी भरत रामाचें घोरणें चालले अमता ऋषींचें येणें हें यापैकी एक आहे त्यानी भरताला परत पाठवले व राम ला वनात ठेवले ही ऋषींचा हालचाल रामायणात लक्ष्यपूर्वक पाहण्य सारली आहे

रामाचा वनवास राण्डाला सुख देईल

न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।

रामप्रजाजन होतत् सुखोदकं भविष्यति ॥ ३० ॥

देवानां दानवानां च क्रूरीणां भावितामनाम् ।

हितमेव भविष्यद्वि रामप्रमाजनादिह ॥ ३१ ॥

(अध्या ९०)

भरत जेव्हा अप'य' आईची-कैकेयीचा-अत्यंत निर्भमना करूं लागला, तेव्हा भगद्वाज ऋषि भरताला म्हणाल, 'चा भरता । तूं आपल्या आईची अशी निंदा करू नकोस रामाचा वनवास हा शेवटी लोकांना सुख देणाराच होईल. देव, दानव व ऋषि या सर्वांचें यामुळे हित होईल.

यावरून असें दिसतें कीं ऋषिना रावणाचें साम्राज्य नष्ट करण्याचा जो कट केलेला होता, तो भरद्वाज ऋषिना माहित होता तो तडाम जावा म्हणून ऋषिनी

व देवानां मन्थरेला तयार केली व तिने कैकेयीकडून रामाचा वनवास घडवून आणला. राज्यक्रान्तिच्या मोठ्या कार्यातील हा एक दुवा होता. यावेळी त्याचा ब्रत्रा होणे योग्य नव्हते म्हणून भरद्वाज म्हणत आहेत की कैकेयीवर इतका संताप करण्याचे कारण नाही. रामाचा वनवास हा आवश्यकच आहे व पुढे तो सर्वाला आनंदच देईल.

कैकेयीवर रागाळं नकोस

कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।

न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवन् १९

मातरं रक्ष कैकेयी मा रोपे कुरु तां प्रणि ।

मया च सीतया चैव शसोऽसि रघुनन्दन २८

(अयोध्या. ११३)

‘प्रेमाने अथवा लोभाने तुझ्या मातेने हे जे केले आहे, तें मनात ठेऊ नकोस व निन्द्याशी मातृप्रेमाने वाग. कैकेयी मातेचे रक्षण कर, तिच्यावर रागाळं नकोस, हे भरता ! तुला माझी व सीतेची शपथ आहे.’

हे श्रीरामाचें म्हणणे आहे. रामाला अजून रावणाच्या साम्राज्याविरुद्ध चाललेल्या ऋषींच्या क्रान्तिकारी कटाची कल्पना नव्हती. पण राक्षसाचा उपद्रव ऋषिंना पार होत आहे तो दूर केल्या पाहिजे, एवढे मात्र यावेळी रामाला चांगले कळून चुकले होते व राम एवढ्या पुरतेंच आपली जबाबदारी आहे असे समजत होता. रामावरची ही जबाबदारी उत्तरोत्तर वाढत जाणार आहे. रामाचे कुल-पुरोहित वनिष्ठ ऋषि व त्याचे मित्र विश्वामित्र ऋषि यांना मात्र या कटाची सर्व माहिती होनी पण यापैकी कोणीहि रामाला त्यावरून या वेळी कळविले नव्हते. कारण ते आधी कळवून उपयोगीहि नव्हते

भरद्वाज ऋषि व दुसरे गुप्त वेषाने आलेले ऋषिमुनि, कैकेयीवर रागाळं नकोस असे भरतास सांगतात व तेच रामही सांगत आहे. या नायण्याच्या आतील कारण एकच असण्याचा बराच संभव आहे. जरी यावेळी रामाला ऋषींनी केलेल्या कटाची अथवा रावणवधाची कल्पना नसली तरी राक्षसाचा उपद्रव कमी

केला पाहिजे, याशिवाय सनातन धर्मावरील संकट दूर होणार नाही एवढे यावेळी रामाच्या ध्यानी नकी येऊन चुकले होते.

विश्वामित्र ऋषिने रामाला दिलेलें शिक्षण हेंच बीजारोपण करण्यास कारण झालें होतें त्यानंतर आतापर्यंत त्याने स्वतः वनवासाला प्रत्यक्षही अवलोकन केलें होतें, यामुळे रामासारख्या हुषार व पराक्रमी राजपुत्राच्या मनात सर्व परिस्थितीची जाणीव झाल्याच असली पाहिजे ऋषिमुनींनीं तर रावण साम्राज्य समूळ नष्ट करण्याचा वृत्तच केलेला होता. तेव्हा वनवासात ऋषींशीं राम-लक्ष्मणाची जी बोलणी झाली असली, त्याचा संघर्षही दुसरा तिसरा असण्याचा समभव नाही ऋषींनीं साक्षात् बोलणें केलें नमलें, तरी एकंदर राक्षमाविषयी रामाच्या मनात अप्रीति उत्पन्न होईल असेच त्याचें बोलणें होण्याचा संभव अधिक असणें स्वाभाविक आहे .

ऋषिंच्या तक्रारी

चित्रकूटावरून राम अत्रिऋषिच्या आश्रमाजवळ गेला अत्रिऋषि व त्याची पत्न अनुसूया यांनीं राम लक्ष्मण व सीता याचें स्वागत करून आपल्या आश्रमात लग्न ठेऊन घेतलें, सती अनुसूयेनें सांतिता पुष्पमाला, वस्त्रे व आभूषणे दिली व लढणेंही दिलें त्याचा सांतेनें स्वीकार केला .ही पुष्पमाला न कोमेजणारी होती, वस्त्र न मळणारें व लढणें नेहमी उत्तम रीतिनें ठिकणारें होतें

अत्रिच्या आश्रमाचा निरोप घेऊन पुढें जाताना तेथील ऋषि रामाला म्हणाले कीं येथें राक्षसाचा फारच उपद्रव होत आहे. त्याचें आपण निवारण करावें (अयोध्या. ११९।२०)

ऋषींनीं रामाला पुढील वनाचा मार्ग दाखविला तेव्हा राक्षसांच्या नाशाला विचार करित रामाने त्या वनमध्ये प्रवेश केला रामाच्या यांच्या पुढच्या योजने सर्वच्या सर्व राक्षसांच्या नाश कसा कराय या संदर्भाच्याच होणें स्वाभाविक येने. राक्षसांचें मूळ कोठें आहे याचाही शोध गमावें केल्या असल्या कारण वल्गवघाच्या वेळीं राम आपणाम दशरथानें वनाचें राज्य दिलें आहे अशा अहिकाराचा भाषा बोलून असलेला दिमनो, मंशा या वनावर अधिकार असल्यानें येथें मुख्यवस्था ठेवण्याच भर मजबूत आहे असा त्याचा अर्थ होतो

ऋषिमुनींना त्रास देऊं लागला आहे. तुझे येथे राहणें त्यास सहन होईनासें झाले आहे ते राक्षस धोर. निर्मय, दुष्ट, मनुष्यभक्षक, गर्विष्ठ व पापी आहेत. ते तापसी दिमला कीं त्यास ठार मारतात. म्हणून त्याच्या मीतिनें हे तशीं हा देश सोडून दुमन्या ठिकाणीं जाऊं लागले आहेत हा खर अजून पर्यंत तुझ्या वाटेस गेला नाहीं, तोंच तू येथून दुसरीकडे जावें हे योग्य होय विशेषतः बरोबर वायको अमणें हें तर फारच वाईट म्हणून तुला वाटत असेल तर कामच्याबरोबर चल.'

असें म्हणून बरेच तापसी निघून गेले पण त्यापैकी कांहीं रामाजवळ राहिले. अशा रीतिनें रामाचा गाटा गाटावा म्हणून रावणाचे व त्याच्या प्रेरणेनें राक्षमाचे प्रयत्न चालले होते.

राक्षस रामाचा द्वेष करित.

रामानें मारीचाला घायाळ करून पेंकून दिलें. सुवाहला ठार केलें व ताटिकेला ठार केलें. यामुळे राक्षस चिडले होते.

गर राक्षस हा विधवा ऋषिला रक्षेपासून झालेला मुलगा रावणाचा हा सावत्र भाऊ व शूर्पणखा हा त्याची सख्खी बहीण होय (म. भा. वन०) खर हा रावणाचा सीमासरक्षक त्यादा हजार राक्षसाचा सेनापति होता. याच्या हाता-खालीं निरनिराळे १४ सेनापति होते.

मारीच हा सुंदासमून ताटिंन्स झालेला वडील मुलगा. मुमालीच्या चार प्रधानांपैकीं हा एक होता विद्यामित्राच्या यज्ञाच्या रक्षणासाठीं र म लक्ष्मण गेले होते. त्यांना याला घायाळ केलें होते त्यानंतर ती रावणाजवळ जाऊन राहूं लागला, यानें रामाच, वृत्तात रावणाम कळविला होता त्यामुळे खर राक्षसाला रामाचा यदोऽस्त करायाम त्यानें सांगितले असले पाहिजे, अर्थात् रामा विषयी या वेळीं रावणाम चांगली मण्डिती झाली होती.

सुगहूही सुंद व ताटिका याचाच पुत्र हेय. हा विद्यामित्राच्या यज्ञाच्या वेळीं रामाच्या थाणानें ठार झाला होता. हा वृत्तात रावणाम कळला तेव्हां त्यानें याला सांगितलें कीं रामाचा यदोऽस्त कर. अर्थात् त टिका वधोपासून रामाची मांडिती रावणाम होती व रामाचा गाटा गाटावा म्हणून त्यानें चारवार यन्त्रही कले होणे.

रामामुलें राक्षसांचें भय वाढलें.

चित्रकूट पर्वतावर राम येथ्थपूर्वी व नंतर तेथें पुष्कळच तपस्वी राहत असत. राम तेथें आल्यावर तर त्याची संख्या अधिकच वाढली, पण जसा जसा राम तेथें अधिक राहू लागला, तसतसा राक्षसाचा उपद्रव अधिकाधिक होऊं लागला. तेव्हा तपस्वी आपसात जुजवुजूं लागले. रामाच्या पुढें येऊन बोलण्याचा श्वास संकोच वाटू लागला कारण रामाची बागणूक फारच उत्तम होती व तो राजपुत्र ही होना पण प्रतिदिवशी राक्षसाचा उपद्रव वाडूं लागल्यामुलें तपस्याचा हा अगदीं निरुपाय झाला. दोघटीं रामानेंच विचारलें तेव्हा एक तपस्वी म्हणाला—

त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रतियर्तते ।

रक्षोभ्यस्तेन संविन्नाः कथयन्ति मिथः कथाः १०

राघणावरजः कश्चित्परो नामेह राक्षसः ।

उत्पाठ्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिवासिनः ११

धृष्टश्च जितकारी च नृशंभः पुरपादकः

अवलितश्च पापश्च र्था च तात न मृष्यते १२

त्वं यदा प्रभृति हस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ।

तदा प्रभृति रक्षांसि वि प्रकर्षन्ति तापसान् १३

प्रतिघ्नन्त्यपरान् क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थितान् ।

तैर्दुरात्मभिराधिष्ठानाश्रमान्प्रजिघांसवः ।

गमनायाम्यदेशस्य शोदयन्त्युपयोऽद्य माम् १८

स्वस्त्यय्यपि चायुक्तं पुरा राम प्रवर्तते

सदास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते २१

सरलमस्य मदेहो नित्यं युक्तस्य राघव ।

(अयोध्या ११७)

‘हे रामा ! बुद्ध्यामुक्त वेधील तापसी लोकीना हे कष्ट राक्षसागामून होऊ लागले आहेत म्हणून हे तपसी हा चित्रकूट पर्वत सोडून दुमरीकडे निघून जात आहेत रावणाचा काणी एक धकडा माऊ खर या नावाचा आहे तो देवात

ऋषिमुनीनां श्राव देऊं लागला आहे. तुजें येथें राहणें त्यास सहन होईनासें झाले आहे. ते राक्षस धीर, निर्भय, दुष्ट, मनुष्यमक्षक, गर्विष्ठ व पापी आहेत. ते तापसी दिमला कां त्याम ठार मारतात. म्हणून त्यांच्या भीतिने हे तपसी हा देश सोडून दुसऱ्या ठिकाणीं जाऊं लागले आहेत. हा खर अजून पर्यंत तुझ्या वाटेम गेला नाहीं, तोंच तूं येथून दुसरीकडे जावें हे योग्य होय. विशेषतः बंगोर बायको भ्रमणें हें तर फारच वाईट. म्हणून तुला वाटत असेल तर आमच्याबरोबर चल.' असें म्हणून बरेच तापसी निघून गेले पण त्यापैकी काहीं रामाजवळ राहिले. अद्यां रीतिनें रामाचा माटा माडावा म्हणून रावणाचे व त्याच्या प्रेरणेनें राक्षसाचे प्रयत्न चालले होते.

राक्षस रामाचा द्वेष करीत.

रामानें मरीचाला घायाळ करून केंवून दिलें. मुवाहूरा ठार केलें व ताटिकेला ठार केलें. यामुळे राक्षस चिडले होते.

खर राक्षस हा विश्वाच्या ऋषिच्या राक्षसासून झालेला मुलगा. रावणाचा हा माधव भाऊ व शूर्पणखा हा त्याची मत्प्री बहीण होय. (म. भा. वन०) खर हा रावणाचा सीमासंरक्षक चांदा हजार राक्षसांचा मेनापति होता. याच्या हाता-ग्यालीं निरनिराळे १४ मेनापति होते

मारीच हा मुंदापासून ताटिंफम झालेला बडोळ मुलगा. मुमालीच्या चार प्रधानांपैकीं हा एक होता. विश्वामित्राच्या यज्ञाच्या रक्षणासाठीं रम लक्ष्मण गेले होते. त्यांना घाला घायल केले होते. त्यानंतर तो रावणाजवळ जाऊन राहूं लागला. यानें रामाचा वृथात रावणाम कळविला होता. त्यामुळे खर राक्षसाला रामाचा बंदीवस्त करायला त्यानें सांगितले असले पाहिजे, अर्थात् रामा विषयीं या वेळीं रावणाम चांगली माहिती झाली होती.

मुवाहूरी सुंद व ताटिंफा याचाच पुत्र होय. हा विश्वामित्राच्या यज्ञाच्या वेळीं रामाच्या बाणानें ठार झाला होता हा वृथात रावणाम कळला तेव्हां त्यानें रावणाला सांगितले कीं रामाचा बंदीवस्त कर. अर्थात् तटिका बंधे पामून रामाची माहिती रावणाम होती व रामाचा काटा काटावा म्हणून त्यानें चारंवार यत्नही केले होते.

या प्रमाणें राम वनावर आपलें राज्य आढे असें म्हणून वनात राहूं लागला होता. राक्षसाचे हले वारंवार होऊं लागले होते. प्रत्यक्ष. रामावर हल्ले होत नसले तरी ऋषींच्या आश्रमावर हल्ले होत असत, हा एक प्रकारें गम ला आह्वान करण्याचाच प्रकार होता. रावणाला रामान्या सामर्थ्याची माहिती उत्तम प्रकारें झाली होती. राक्षसावर हात टाकण्यास धजणारा रामान्या पूर्वी कोणीच आर्यवीर नव्हता. राक्षस आले म्हणजे भिऊन पळावें असें पूर्वी होतें तें या नव्या पिढीतून पार लोपलें व त्या जागीं प्रतिकारासाठीं ठाण मांडून उभे रहावें, इतकेंच नव्हे तर वेळ प्रसंगी राक्षसाचा वध ही करावा, येथपर्यंत आर्य तरुणाचा उत्साह वाडला होता. आता पर्यंत रामानें कित्येक राक्षसास ठार केलें होतें— कित्येकास ठार न करता जखमी करून सोडून दिलें होतें. याचा उद्देश असा उघड दिसतो कीं ही क्रांतीची परिस्थिति राक्षसाच्या केन्द्रस्थानी समजवी व या नव्या शक्तिची जाणीव तेथें व्हावी तसें झाले ही.

अथोप्येमध्ये राम भरत, कैकेयी, कौषल्या वगैरेच्या ज्ञाती—बांधवाचें गट प्रबळ होते. राम भरत वगैरे मध्यें बैर मुळींच नव्हतें, तरी अमक्यास गादी मिळावी व अमक्यास मिळूं नये, याबद्दल या अनुयायाच्या मंडात अत्यंत तीव्र मतभेद वाडलेले होते, याचा पुरेपूर फायदा ऋषानीं घेतला व रामाला बाहेर काढलें. भरता सारख्या शुद्ध अंत करणाऱ्या राजपुत्राबद्दल ही क्रमे बिचार प्रगट झाले होते, हें पाहण्या सारखें आढित—

भरताविपर्यां कौसल्येला संशय

यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।

जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते ॥११॥

(अधोऽध्या. ६१)

‘पंधराव्या वर्षीं गम घरीं परत आला तरी त्या वेळीं भरत राज्य त्याला देईल व गाजिना मोजक्यास तयार होईल, असें दिसत नाहीं’ हें कौसल्या म्हणत आहे. या वचन कौसल्येच्या मनःस्थिती अगत्याविषयीं दाखवत आहे मंगल वाटत होना असें म्हणवें लागतें.

जरी असें कौसल्येस वाटलें, तरी भरताच्या आचरणांत असें कोठेंहि घडलेलें नाहीं; पण अयोध्येमध्ये जे कैकेयी, कौसल्या, राम यांच्या 'अनु-यायांचे' पक्ष होते, दशरथाच्या अनुयायांवादि एक पक्ष होता, त्या सर्व पक्षांत अत्यंत चुरस होती ती चुरस कौसल्येच्या कानां आली असेल व त्यामुळें कौसल्येस असें वाटलें असेल. १४ वर्षे राज्य केल्यावर कदाचित् अधिकार, धन व राज्य यांचा लोभ भरताच्या मनात उत्पन्न होईल व जर असा लोभ उत्पन्न झाला, तर १४ वर्षांनंतरहि आपल्या मुलास- रामास- राज्य मिळणार नाहीं, असें म्हणून कौसल्या दुःख करोत आहे. अयोध्येतील मतभेद किती विकोपास गेले होते, तें यावरून कळने

भरद्वाज मुनींनाही भरताचडल संशय

भरतं प्रत्युवाचेदं राघवकोहयंधनात् ।

किमिहागमने कार्यं तद्य राज्यं प्रशासतः ९

एतदाचक्ष्य सख्यं मे न हि मे शुच्यते मनः ।

आथा सह समार्यो यश्चिरं प्रवाजितो यतम् ११

कश्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुं श्हेच्छसि ।

अरुण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च १३

(अयोध्या. सर्ग ९०)

रामाच्या ठिकाणी प्रेम असल्यामुळें भरद्वाज ऋषि भरताला म्हणाले- ' राज्य चालवीत असताना तुला येथें येथ्याचें कारण काय ? तुझ्या मनातील हेतु चागलाच असेल असें मला वाटत नाहीं राम, सीता व लक्ष्मण यांना वनात पाठविलें आता तूं त्याचें आणखी काय बरें वाईट करण्याची इच्छा करीत आहेस ? त्यांचा काटा समूळ उपटून टाकावा, असें तर तुझ्या मनात नाहीं ना आलें ? '

भरद्वाजाच्या मनातहि आपणाविषयी संशय आला आहे, हें पाहून भरताला पारच वाईट वाटलें व तो म्हणाला- ' आपणही जर असा संशय घेत असाल, तर मग माझा जन्मच व्यर्थ झाला असें समजले पाहिजे ! माझ्या आईनें जें केलें, तें मला मुळांच पसत नाहीं. मी रामाला परत आणण्यासाठीं त्याच्याकडे म० २४ (अयोध्या. उ.)

जात आहे.' हे ऐकून भरद्वाजांना आनंद वाटला व त्यांनी त्याला आशीर्वाद दिला.

गुहाच्या मनांत भरताबद्दल संशय

भरताच्या सैन्याचा तळ गंगा नदीच्या तीरावर पडलेला पाहून शुद्ध आपल्या धोंघरांना म्हणतो— 'ही सागरसारखी प्रचंड सेना भरताने इकडे कशीला आणली आहे, याचा मला यांग लागत नाही. (नस्त्यान्तं अयंगच्छामि ।) ज्या अर्षी हा कोविदारध्वज या रथावर दिवत आहे, त्या अर्षी (दुर्वुद्धिः भरतः स्वयं आगतः) ॥ भरतच काहीतरी दुष्टबुद्धि धारण करून आला आहे, यांत शंका नाही. मी रामाचा मित्र असल्याने (यन्धयिष्यति घधिष्यति च) ॥ आम्हांला बंधनांत घालील अथवा ठार तरी मारील. कदाचित् हा (रामं हन्तुं) रामाचा वध करण्यासाठीहि चालला असेल, राम माझा मित्र आहे. यासाठी त्याचे हित करण्यासाठी तुम्ही सर्व येथे तयारी करून रहा. (अयोध्या. ८४:२-८) प्रत्येक नौकेंत धांभर तरुण केवळ ठेवा व अशा पांचघे नौका तयार ठेवा. जर भरत शुद्ध अन्तःकरणाने आला असेल, तर त्याला आपण पर तीराला नेऊन पांचवू, नाही तर कोणालाही नदी पार करावयाचे नाही.' (अयोध्या. ८४:९-१०)

अग्रपीत्याञ्जलिर्भूत्या गुहो गहन-गोचरः ।

दादास्त्यनुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः

अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायल ।

कश्चिन्न दुष्टो मजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः

इयं ते महती सेना शंकां जनयतीह मे ॥

(अयोध्या. सू. ८५)

भरताने भरद्वाजाच्या आध्मास जाण्याचा मार्ग विचारला, तेव्हा भरद्वाज रादणारा शुद्ध हात जोडून त्यास म्हणाला— 'हे राजपुत्रा भरता ! आम्हारे सर्व धोंघर व मीहि तुझ्याबरोबर येऊं, पण मला हे समजू दे की तूं काहीतरी दुष्ट हेतु मनांत धरून तर आला नाहीस ना ! तुझ्याबरोबर हे एवढे सैन्य आहे, म्हणून मला संशय येत आहे.'

त्यानंतर भरताने त्यास आपल्या देव्याचा हेतु सांगितला व रामाला परत

नेम्यासाठीच मी त्याच्याकडे जात आहे, अशी गुहाची त्याने म्यात्री केली. तेव्हाच गुहाने त्याला नदी तसेच नेम्याच्या कामी सहाय्य केले.

पण हे समजल्यापूर्वी गुहाने भरताचा प्रतिकार करण्याची जप्यत तयारी केली होती. शस्त्रसहित करोल पांच हजार सैन्य भरताचा प्रतिकार करण्यास तयार ठेऊन गुह भरताच्या भेटास गेला होता. अयोध्येतील पक्षोत्पन्न किती एक-मेकाविषयी संशयग्रस्त झाले होते, ते यावरून समजते. मरदाज ऋषीसारखे ऋषि व गुहासारखा कुलाचाराने दशरथ-कुलाचा मित्र, हे सर्व भरताबद्दल संशय घेतात व एवढ्याही भरताबद्दल प्रथम सहानुभूति वाटत नाही, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे, पण भरत मात्र अगदीच शुद्ध अन्त करणाचा राजपुत्र होता. पहा—

भरताचे शुद्ध अन्तःकरण

चरित्रहर्षस्य विद्याभ्यासस्य धीमतः ।

धर्मं प्रयतमानस्य को राज्यं भद्रिधो हरेत् ११

कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।

राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं चक्षुमिदार्हसि १२

(अयोध्या. स ८१)

‘शस्त्रचर्ये पालन करून जो ज्ञातक झाला आहे, जो शुद्धिवाच आणि दम्पपूर्वक धर्माचे पालन करणारा आहे, अशा त्या गमाचे राज्य माझ्यासारखा कसे बरे हरण करील ? दशरथापासून झालेला मुलगा आपल्या रामासारख्या मावाच्या राज्याचे हरण करणारा कसा बरे होईल ? हे वसिष्ठ ऋषे ! तुम्ही तर आम्हाला धर्माचा मार्गच सांगितला पाहिजे !’

असे भरत वसिष्ठ ऋषीला म्हणाला, दशरथाच्या बाज्यापासून उत्पन्न झालेला मुलगा लोभी होणारच नाही असे भरत येथे म्हणत आहे आपल्या कुलात असे लोभी कोणीही झालेले नाहीत, असे तो म्हणत आहे. येथे भरताचे शुद्ध अन्त करण स्पष्ट दिसत आहे.

या वेळी कोणीहि भरतास राज्यावर बसवण्याच्या विरुद्ध नव्हते. वाहेरून झाले तरी ते अनुकूल होते. तथापि भरताचे शुद्ध अन्तःकरण यावेळी अपेक्षेपेक्षा पवित्र दिसून आले.

भरताचें अन्तरंग

भरताचें अन्तःकरण किती शुद्ध व निष्पाप होतें, तें त्याच्या पुढील बोलण्यावरून व्यक्त होतें—

किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
 विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेत च २
 राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ।
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ३
 अथवा मे भवेच्छक्तियोगैः धुक्षियलेन वा ।
 सकामां न करिष्यामि त्वां अहं पुत्रगर्धिनीम् १७
 एव त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तथानघे ।
 निवर्तयिष्यामि वनाद्भातरं स्वजनप्रियम् २६
 (अयोध्या. स. ७१)

‘पिता व पित्राचारक्षा भाऊ राम याचा वियोग झाल्यानंतर सर्वस्वी घात झाल्यामुळे शोक करीत बसलेल्या मला आतां हें राज्य येऊन काय करावयाचें आहे ? राजाला ठार करून व रामाला तापसी बनवून तुं या आमच्या कुलाचा विध्वंस करणारी कालरात्रिच येथें आली आहेस ! मला जरी मंज्याच्या सहाय्याने राज्य करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होऊ शकलें, तरी मुलागांठीं लोभ धरणाऱ्या तुझ्यास रक्ष्या आईचे मनोरथ मी सफल होऊं देणार नाहीं. यासाठीं तुला नापसंत असलेलेंच करण्यासाठीं मी वनांतून रामाला परत आणाने.’

• या वेळीं भरत सद्गज प्राप्त झालेले राज्य सोडण्यास तयार होतो व रामागृहप्रयत्ननें आणून गादीवर बसवण्याच्या उद्योगास लागतो. अयोध्येतील सर्वथा प्रतिकूल परिस्थितीही भरतानें पाहिली असली पाहिजे. पण यापूर्वी भरताचें आचरणही येथें पाहण्यासारखें आहे. त्यानें रामानें मित्र-आपणाजवळ ठेऊन घेतले होतें व त्याविषयी तो पूज्यभाव दाखवीत होता. इतकी भाषणता भरतामध्ये होती. बैकेदीच्या पक्षाच्या लोकांनीं जो बट अयोध्येन येता होत व ज्या पक्षाची पुढें होऊन बोलणारी मंधरा झाली होती, हिला ऋषिमुनींनीं

मारली होती, हें निर्विवाद होय. पण मुळात विठ्ठलें नसतीं तर असें ऋषिमुनींना करता आलें नसतें

भरत जरी आजोळीं होता, तरी त्यांच्या अन्त करणाची एकतानता दशरथ व राम यांच्या अन्त करणाशीं पूर्णपणें झालेली होती. अशी एकतानता झालेली असली म्हणजेच मानसिक विचारांचिं प्रतिबिंब दूरवर असलेल्या मुद्दजनावर व आप्तेष्टावरहि समटतें दशरथाच्या मृत्यूच्या वेळीं जीं अयोध्येत खळबळ झाली, तिचा परिणाम भरताला सूचक स्वप्न पडण्यात झाला हें स्वप्न किती सूचक होतें तें पहा—

भरताचें स्वप्न

राजा दशरथ अयोध्येत मेला व दूत निरोप घेऊन पोचले, त्याच रात्रीं भरताला एक भयंकर व अमंगल असें सूचक स्वप्न पडलें, तें असें—

‘समुद्र आढला, चंद्र भूर्मावर पडला, पृथ्वीवर सर्वत्र अंधार पडला, राजाच्या बसावयाच्या हत्तीच्या दाताचे तुकडे, झाले पृथ्वी दुभंगली, लोखंडाच्या आसनावर राजा बसला आहे, ताबड्या फुगच्या माळा त्याच्या गळ्यात घातल्या आहेत, अगाला रक्तचंदन माखलें आहे, गाढवाच्या रयात बसून राजा दक्षिणेकडे निघाला आहे, अकाळविनाळ राक्षसी राजाला ओढून नेत आहे’ असें दृश्य भरतानें स्वप्नामध्यें पाहिलें व हें काहीतरी अशुभसूचक आहे असें त्यास वाटलें व तो उदास झाला या स्वप्नाच्या गोष्टी भरत आपल्या मित्राबरोबर बोलत असता अयोध्येतील दूत भरताकडे पोचले व खानीं त्यास तो निरोप सांगितला

मृत्यूनंतर अशीं सूचक स्वप्ने पडत असतात पण तीं अशाच लोकांस पडतात कीं, ज्यांची अन्त करणें प्रेमानें भरलेलीं असतात या स्वप्नावरून उपड दिसतें कीं, भरत रामाच्या विरुद्ध जाणें शक्य नव्हतें

भरताचें प्रायोपवेशन

धसिष्ठ ऋषींनीं रामाला असें सांगितलें कीं, ‘हे रामा ! मी तुझा गुरु आहे, इतकेंच नव्हे तर तुझ्या वडिलांचाही गुरु आहे. यासाठीं मी सांगतो म्हणून तूं

राज्याचा स्वीकार करण्यात सन्मार्गाचें उत्पन्न होणार नाही. ' (अयोध्या स ११२।१-८)

यावर रामानें असें उत्तर दिलें कीं—^६ आईबाप मुलावर जे उपकार करतात, त्याचा प्रत्युपकार करता येणें हें कधींच शक्य नाही इवें तें देणें, निषविणें, अगा बर लावणें, गोठ बोलणें, खेळविणें, आदि अनेक प्रकारांनीं आईबाप मुलाचें जें हित करतात, जे उपकार करतात, ते पुत्राच्या हातून फिटणें शक्यच नाही यासाठीं माझ्या जनक पित्या दशरथानें जी मला आज्ञा केली आहे, ती कधींच असल्य होणार नाही मी तिचें पालन करीनच करीन ' (अयोध्या ११२।८-११)

याप्रमाणें रामाचें निषयाचें भाषण ऐकल्यावर भरतानें रामाच्या पर्णकुटीच्या पुढें सल्लामह करून प्रायोपवेशन करण्याचा निषय केला व या निषयानें रामाला बळविण्याचा त्यानें शेवटचा निषय केला. भरतानें याप्रमाणें आपला निषय केला खरा, पण तसें पडणें शक्य नव्हतें कारण राम आतां राक्षसाचा संपूर्ण नाश करण्याच्या योजनेा करीत होता, त्याची महत्त्वाद्याशा वाटली होती, राज्याच्या मोहात सापडून झाला हें साधणें शक्य नव्हतें.

रामाची प्रतिज्ञा

लक्ष्मीधन्द्रादपेयाद्वा हिमशान्या हिमं त्यजेत् ।

अतीयात्सागरो घेलां न प्रतिज्ञा अद् पितुः ॥

(अयोध्या ॥ ११३।१८)

^७ चन्द्राची कान्ति चन्द्रापासून दूर होईल, हिमालयावरील बर्फ नाहीं होईल, समुद्र आपल्या मर्यादेचें उत्पन्न करील, पण राम बडिलांची प्रतिज्ञा मोडणार नाही ।

राम अशी प्रतिज्ञा करीत आहे रामाची प्रतिज्ञा अडळ होती वनवासात आज्ञाच्या पहिल्या रात्रीला रामाला बाईट बटलें होतें, हे खरें आहे पण पुढें जी बोलणी शत्रिमुनींशीं त्याची झाली, तदामुळे कर्तव्याचें एक मोठें घोरलें दालनच त्याच्यापुढें तपई झालें पुरुष या व पराक्रमी रामाला असें कर्तव्यक्षेत्र पुढें आज्ञावर राज्यवैभवावर जाऊन आपल्या पिठावर रेपा ओडता बसणें बरे कसे वाटणार ? आज्ञा आपल्या स्वतःच्या पराक्रमानें हा राज्याचा काटा काढून

टाकला व ऋषिमुनींचा हेतु तडीस नेला तर तें फारच मोठें कार्य केल्या-
सारखें होईल, हें मोठें देवकार्य आहे, हें यावेळीं रामास पटलें होतें.

पित्याचें वचन

उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् १७

विक्रीतं आहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ।

न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा १८

उपाधिर्न मया कार्यो वनवासो भुगुप्सितः ।

युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुवृतं कृतम् २९

(अयोध्या स. ११२)

‘ पिता त्रिंशत असत्ताना त्यानें जें काहीं कोणाला विकलें असेल, जी काय ठेव ठेवली असेल, किंवा जें काय विकत घेतलें असेल, तें भरताला किंवा मला नाहीसें करता येणार नाही केंकेयीनें जें सांगितलें तें योग्यच सांगितलें व बढिलानीं जें केलें, तेंही योग्यच केले आहे. ’

म्हणून आम्ही दोघानींहि पित्याला असत्यापासून मुक्त केलें पाहिजे. पित्याच्या वचनाचा आश्रय करण्यानेंच आपलें पुढें आललें जानपदविषयक कर्तव्य करण्याची शक्यता आहे, याची यावेळीं रामाला उत्तम जाणीव झाली होती. म्हणून तो यापुढें कोणत्याही प्रलोभनास बळी पडणें शक्य नव्हतें, हें यावरून उघड दिसत आहे

लक्ष्मणाचा क्रोध

जेव्हा लक्ष्मणानें सालरूक्षावर चढून भरत सैन्यासह येत आहे असें पाहिलें, तेव्हा त्याचा क्रोध अनावर झाला व तो रामास म्हणाला—

‘ ज्या भरतामुळें तुम्ही राज्यास मुक्तला आहा, तो आमचा शत्रु भरत आज इकडे येत आहे याचा वध करणेंच योग्य आहे यात काहींच दोष नाही प्रथम त्यानें अपकार केला आहे, म्हणून त्याचा वध करणें अगदीं योग्यच होईल... अनुयायासह कैकेयीचाही वध मी करीन आज या पार्श्व लोकांपासून ही पृथ्वी मुक्त होवो. ’ (अयोध्या म. ९७)

रामानें लक्ष्मणाचें हें माषण ऐकलें व त्याचें सात्वन केलें, तो लक्ष्मणास म्हणाला— ‘असा वध करून मिळणारे भोग मी विपासमान मानतो. अधर्मानें प्राप्त झालेलें राज्य मला नको आहे. भरत मला नेण्यासाठी व राज्य परत करण्यासाठी (राज्य मे दातुं) येत आहे. भरतानें तुझें किंवा माझें कधी-तरी अप्रिय केलें होतें काय ? मग त्याच्या येण्यानें मयाचें काय कारण आहे बरें ? यासाठी भरताशीं कठोर माषण करूं नकोस.’ (अयोध्या. स. ९८)

याप्रमाणें रामानें लक्ष्मणाला शांत केलें व भरताची भेट घेण्यास राम तयार झाला पण या लक्ष्मणाच्या माषणानें भरताविषयीचे गैरसमज किती दूरवर पेंचले होते तें मात्र स्पष्टपणानें कळून येतें.

दुसऱ्यानें भोगलेलें राज्य राम घेणार नाहीं

कौसल्या म्हणते की—

(१) ज्याप्रमाणें आपल्या बाधकांना आर्था जेवावयास घातले व नंतर भेट्टा झाडणांना जेवावयास बसवले तर तें त्या भेट्टा झाडणांना पसंत पडत नाहीं. (अयोध्या. ६१।१२-१३)

(२) ज्याप्रमाणें शिमें उपटून टाकणें बैलाना पसंत नसतें. (अयोध्या. ६१।१४)

(३) ज्याप्रमाणें दुसऱ्यानें आणलेली शिकार बाघ खात नसतो.

(अयोध्या ६१।१५-१६)

(४) ज्याप्रमाणें हविर्द्रव्यें, तूप, पुरोडाश, दर्भ व खदिर एखाद्या दूपस्तभ हे एकदा यज्ञात उपयोगात आणलेले पुनः दुसऱ्या यज्ञात उपयोगात आणले जात नाहींत. (अयोध्या. ६१।१७)

• त्याप्रमाणें माझा राम दुसऱ्यानीं भोगलेलें राज्य कधीहि उपभोगणार नाहीं—

तथा ह्यास्तमिदं राज्यं०

नामिमन्तुमलं रामो० ॥ १८ ॥ (अयो. ६१)

कौसल्येस असें वाटत आहे कीं, घाकट्या भावानें भोगलेलें राज्य वधोल भाऊ कसें स्वीकारील ? वास्तविक राज्याच्या संबधानें असें मानण्याचें कारण नाहीं. श्रियांना असें वाटूं शकतें. कौसल्येचें मन कैकेयीविषयीं संनस्त झालेले असल्यानें

ती असें म्हणत आहे.

शत्रुघ्नाचें मत

स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् १
 बलवान् वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
 किं न मोचयते रामं कृत्वाऽपि पितृनिग्रहम् ३
 पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।
 उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा यशं गतः ४
 (अयोध्या, स. ७८)

‘ अहो, एवढा बलवान् राम, पण त्याला एका स्त्रीनें वनांत घालवून दिलें. त्याचा भाऊ बलवान् लक्ष्मण होता, त्यानें बटिलांना बंदिशालेंत घालून रामाला सोडवलें पाहिजे होतें. न्यायान्याय न पाहून स्त्रीच्या आधीन होऊन अन्याय करणाऱ्या या राजाला त्यानें बंदिशालेंत घातलें पाहिजे होतें. ’

शत्रुघ्न हा आपल्या बंधु लक्ष्मणाप्रमाणेंच बोलत आहे. दोगही सुमित्रेचीं मुलें एकाच सारख्या स्वभावाचीं दिसत आहेत.

मंत्र्यांचीहि सल्ला घेतली नाही

रामासारख्या लोकप्रिय राजकुमाराला वनवासाची शिक्षा देण्यापूर्वी राजा दशरथानें मंत्र्यांची व वृद्धांचीहि सल्ला घेतली नाही. पहा—

कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभायया ।
 मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् १७
 न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः ।
 मयायमर्थः संमोहात् स्वीहेतोः सहसा कृतः १९
 भावितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।
 कुलस्थास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया २०

(अयोध्या, सर्ग ५९)

दशरथ राजा त्या सूताला म्हणाला— ‘ दुष्ट कुलामध्ये व दुष्ट लोकांमध्ये उत्पन्न झालेल्या दुष्ट कैकेयीनें रामाला वनवासात पाठवण्यास यागितलें असता

त्याचा विचार मी आपल्या मंत्र्याबरोबर, स्नेह्यांबरोबर व विद्वानांबरोबरसुद्धा केला नाही. स्त्रीसाठी हा मोठा अनर्थ मजकडून घडला, याचा परिणाम आता कुल्याचा नाश होण्यामध्ये नि संशय होईल ।

दशरथासारख्या राजाने याचा विचार आपल्या मंत्र्याच्या सहाय्याने केला पाहिजे होता. स्त्रीने सांगितले व राजाने रामाला हद्दपार केले हे बरोबर झाले नाही. निदान सर्व लोकांना ज्यास राज्य देण्याचा ठराव केला, त्या रामासंबंधी तरी असे होता नये होते यात जनतेच्या मताची पर्वा राजाने केली नाही हे वाईट झाले.

राजपुत्राला गादीवर बसवण्याच्या वेळी प्रजेच्या प्रतिनिधींची संमति घ्यावी लागत असे. या काळी अशी परिपाठी होती. ही परिपाठी उत्तम आहे. यामुळे राजपुत्राला आपले वर्तन, आपली लोकप्रियता दाखविणे, असेच ठेवणे भाग होते. जनमताचा राजपुत्रावर यामुळे एक प्रकारचा बचक राहतो. श्रीरामचंद्राच्या यौव राज्याभिषेकाच्या वेळी दशरथाने अशी जनतेच्या पुढाऱ्यांची बैठक बोलविली होती व त्याची संमति रामाच्या राज्याभिषेकासाठी घेतली होती सर्वानी एकमताने संमति दिली होती. सर्व मंत्रीही तेथे होते व स्थानीही आपले अनुकूल मत दिले होते, जनसंमतीने निवडलेल्या राजपुत्राला आपल्या एका राणीच्या हट्टामुळे हद्दपारीची शिक्षा देणे व ऋहीएक कारण नसता देणे हे दशरथाला मुळीच योग्य नव्हते. या वेळी राजाने लोकांच्या पुढाऱ्यांची व मंत्र्यांची सभा बोलवली पाहिजे होती. ते कार्मी निवडल्यामुळे राम हा या वेळी लोकांचा झाला होता, असे असताही एकदम रामाला वनात पाठवले, हे राज्यघटनेच्या दृष्टीने योग्य झाले नाही सर्व जनतेने याच कारणामाठी दशरथाचा निषेधही केला आहे व निषेध कल्पूनच जनता गप्प राहिली नाही तर रामाबरोबर सर्व जनताही वनात गेली होती व प्रजाजनानी सर्व अयोग्य अयोग्य पाहली होती, हे सर्व योग्यच झाले.

पण रामच मुर्ख अथोप्येत रहावयास तयार नव्हता. खरे पाहिले तर दशरथ राजाने रामाला वनात जाण्यास सांगितलेच नव्हते सर्व भाषण कैकेयीनेच केले. राजा दशरथ गप्प राहिला होता व कैकेयीचा धिक्कारच तो करीत होता. म्हणजे दशरथाची आज्ञा रामाला वनात घालवण्यासाठी झालीच नव्हती.

तेथें असलेले जे मंत्री त्यानीं व कुलपति वसिष्ठ ऋषींनीं कैकयीचा निषेधहि केलेला होता सर्व मंत्र्यांची तशीच समति होती दशरथानें तर मला कैद करव तू राज्य कर असेंहि सांगितलें होतें दशरथाची खरी आज्ञा म्हटली तर ती ही होती दशरथानें रामाला वनात जाण्याची आज्ञा दिली नाहीं, पण रामानें स्वतः म्हणून दशरथाची वचनांतून सोडवणूक करण्यासाठीं वनात जाणें स्वीकारलें म्हणून दशरथावर रामाला वनात धाडण्याचा दोष येत नाहीं ऋषींचा बेत वसिष्ठ ऋषीला माझात होता, त्यामुळे राम वनात जावा असें त्यांना मनातून वाढत असावें असें वाढतें म्हणून त्यांनीं औपचारिकरीत्या आपलें मत सांगितलें यापेक्षा रामानें वनात जाऊ नये म्हणून विशेष काही केलें न ही विश्वामित्रानें रामाची मागणी केली तेव्हा राम वनांत जेवा म्हणून जसें दशरथाचें मन वसिष्ठ ऋषींनीं बळवलें, तसा प्रयत्न यावेळीं यांनीं केला नाहीं जसें घडत आहे तसें घडू यावें असें मत वसिष्ठाचें यावेळीं दिसत आहे रामाला मात्र विश्वामित्राच्या यज्ञातील अनुभवानें हें कळून चुकतें होतें कीं, राक्षसाचा उपद्रव आपल्या देशास पार होत आहे तथापि यावेळीं राक्षसनाशाच्या हेतूनें रामानें वनवास स्वीकारला असें म्हणता येणार नाहीं अर्थात् रामानें केवळ आपलें पितृविषयक कर्तव्य पालन करण्यासाठींच स्त्रेष्ठेनें वनवासास स्वीकारला असें म्हणावें गगते व पुढें वनांत गेल्यानंतर एकदर राक्षसांचीं कारस्थानें त्याच्या पुढें आलीं व जें घडावयाचें तें घडलें

रामाचा निरोप

सर्वे अन्तःपुर धाव्यं सूत मद्रचनात् त्वया	१६
आरोग्यं अविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ।	
माता च मम कौसल्या धूयाश्चैनामिदं वच	१७
धर्मनित्या यथाकालं अग्न्यागारपरा भव ।	
अप्रमादं च वक्तव्या धूयाश्चैना इदं वचः	१८
देवि देवस्य पादौ च देववत् परिपालय ।	
अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्य मानृषु	१९

अनुराजानं आयौ च कैकेयीं बभूव कारय ।
 कुमारं भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ॥
 अप्यज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुसर २०
 भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्बचनेन च ।
 सर्वास्येव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृपु २१
 धन्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
 पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय २२
 अतिक्रान्तव्यो राजा मा स्मै न व्यपरोक्षः ।
 कुमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् २३
 (अयोध्या. स. ५८)

"हे सुता ! तूं माझ्या सांगण्यावरून सर्व अन्त पुरातील स्त्रियांना कुशल प्रश्न विचारून त्या मातांना माझा यथायोग्य नमस्कार सांग. माझ्या कौसल्या माते-
 लाही माझा प्रणाम सांग व सावधानपणाने वागत जा असे सांग. तसेच-

१ योग्य वेळी होमशालेत जाऊन होम-हवनाकडे लक्ष देत रहा.

२ राजाची सेवा कर, सावधानपणाने रहा.

३ इतर मातांशीं अहंकार सोडून सौम्य रीतीने वागत जा.

४ कैकेयी मातेच्या इच्छेप्रमाणे राजा वागत असल्यामुळे तिच्याशीं विरोध करू नकोस.

५ कुमार भरताशीं राजाप्रमाणेच आदरपूर्वक वागत जा. कारण राजे जरी वयाने लहान असले तरी ते पूज्यच असतात. हे राजधर्माचें तत्त्व लक्षांत ठेव.

६ कुमार भरताला माझा असा निरोप सांग कीं तू सर्व मातांबरोबर यथा-
 न्याय वागत जा. यौवराज्यावर बसण्यावरही वृद्ध शालेच्या राजाची आज्ञा पालन
 कर, त्याचा विरोध करू नकोस. "

यामध्ये दशरथाला 'कैकेयीच्या मजीप्रमाणे वागणारा' अहे असें जें
 म्हटलें आहे, तें तें त्याच्या अन्त करणात जी खळबळ चाललेली होती, त्याचे
 सूचक आहे. तसेंच युवराज-स्थानावर बसलेल्या भरताचा सन्मान कर असें जें
 रामाने आपल्या आईला सांगितलें; सैद्दी मनार्थील खळबळांचेंच सूचक आहे.

राम आपल्या आईला (अग्रमादं) सावध राहण्याची सूचना देत आहे राज-
वाज्यातील परिस्थिति फार विकट होती, असे यावरून म्हणजे लागते. राजा वाच-
णार नाही, किंवा निर्बल होईल, कैकेयीचे प्रस्थ वाटेल व यामुळे कौसल्या फारच
त्रास सोसावा लागेल म्हणून सावध रहा असे राम सांगत आहे. अभिमान सोडून
गरिबीने दुसऱ्या राण्यांभरोवर वाग, हें जें राम सांगत आहे, त्यावरून कौसल्याची
स्थिति पराक्रांटाची शोचनीय झाली होती, असे स्पष्ट दिसते. सम्राटाची पट्टराणी
कौसल्या, पण कैकेयीच्या हानी राज्यसत्ता गेल्यापासून झाली होती व ती तर
उन्मत्त झालेली होती. राजा तिच्या हातात गेला होता. यामुळे कौसल्या अगदी
द्वेषात झालेली होती, ही सर्व परिस्थिति या रामाच्या निरोपात दिसून येत आहे.

‘ भरत लहान असला तरी त्याला राजासारखा मान दे; कारण राजे वधानें
लहान असले तरी ते पूज्य असतात ’ असे जें राम आपल्या निरोपात म्हणत आहे,
तें राजाच्या अरेरावीचे द्योतक आहे. राजाचा थोडासा अपमान झाल्यापासून
जरी त्यास वाटला, तरी तें अग्रमानकर्यांचा नाश करूं शकताना, म्हणून राम
आपल्या आईला मुचर्बीत आहे कीं, भरत आतां कुमार राहिला नाही, तर तो
राजा झालेला आहे. हें जाणून त्याचा मान राख व अगदीं गरिबीनें वाग. राजे
लोकाची घातक शक्ति किती होती, तें यावरून समजून येतें. भरत याला अपवाद
ठरला ही गोष्ट निराकरी. पण परिस्थिति कशी बनली असावी, तें यावरून अनुमा-
नानें जाणता येईल.

भरताविषयी रामालाहि असे वाटलें, हें येथें विशेषच लक्षात ठेवण्याजोगें
आहे राम व भरत याचा संबंध १०-१२ वर्षे तुटला असल्यामुळे, व रामाला
भरताच्या आईच्या पक्षातील लोकांच्या वागणुकीचा पूर्ण परिचय असल्यामुळे
रामाला भरताविषयीहि असा संशय येणें हें स्वाभाविक दिसतें.

कैकेयीची भीति दशरथाला वाटत असे

देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ।

नेह तिष्ठति कैकयी विथन्वं प्रतिभाष्यताम् ॥

(अयो. स. ५७।३१)

कौसल्या राजा दशरथास म्हणाली कीं— 'हे राजन् ! तुम्ही जिच्या भीतीमुळे रामाचा वृत्तात सारण्यास विचारीत नाही, ती कैकेयी येथे नाही. तेव्हा संकोच न करता तो वृत्तात खुशाल यास विचारवा. '

यात कौसल्येच्या मनातील सवतीमत्सर व्यक्त झालेला आहे हा सकारण होता यात कौसल्येचा दोष नसून कैकेयीच कौसल्येस छळत असे, यामुळे कौसल्या असे त्रासिकपणाने बोलत आहे. रामाला हे सर्व माहीत असल्याने तो कैकेयी-मुळे भरतावरहि संशय घेऊं लागला असला तर त्यात काहीच नवल नाही. कौसल्येला तर हा त्रास असल्या झाल्यामुळे तीमुद्धा दशरथाला टाकून बोलली व त्यामुळे दशरथाने तिला हात जोडून नमस्कार करण्यापर्यंत पाळी आली होती. पहा—

दशरथ कौसल्येपुढे हात जोडतो

वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्यमवाद्मुखः ५

प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाऽञ्जलिः ७

भर्ता तु खलु नारीणां गुणवाग्निर्गुणोऽपि वा ।

धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देधि दैवतम् ८

सा त्वं धर्मपरा नित्य दृष्टलोकपरावरा ।

नार्हसे विप्रियं वफ्तु दुःखितापि सुदुःखितम् ९

तच्छ्रुत्या करुणं याप्य धृत्वा दीनस्य भाषितम् ।

कौसल्या व्यसृजद्वाष्पं प्रणालीव नवोदकम् १०

(अथोप्या. स. ६२)

राजा दशरथाने कौसल्येचे कठोर मापण ऐकले व कापत कापत हात जोडले व खाली तोंड करून तिला म्हणाला, 'हे कौसल्ये ! माझ्यावर कृपा कर, तुझ्यापुढे मी हात जोडले आहेत. तुला माहीत आहे कीं पति गुणी असो वा निर्गुण, तो धर्म जाणणाऱ्या पत्नीला प्रत्यक्ष दैवतच आहे. तूं जगांतील बऱ्यावाईट परिस्थितींचे निराकरण केले आहेस व तूं धर्मपरायणही आहेस. मलाहि फार दुःख झालेले आहे हे तूं पहात आहेस, म्हणून तू यावेळीं असे

कठोर करून मला आपखी दुःख यावें हें तुला योग्य नव्हे ' असें दशरथ राजाचें मागण ऐकताच कौसल्या अश्रु दाळीत रडू लागली तिनें त्याची क्षमा मागितली व आपली धूक झाली असें तिनें म्हटलें यावरून कौसल्या अति दुःखानें राजास बरें वाईट बोलली, हें उघड होतें कौसल्या पुढें म्हणते—

याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याह नहि त्वया १०

नैपा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।

उभयोर्लोभ्योर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते १३

(अयोध्या स. ६२)

‘ माझी प्रार्थना करण्याचा आपणावर प्रसंग आला हा माझा, यातच झाला आहे कारण पतीनें स्त्रीला हात जोडणें योग्य नाही पतीकडून जी हात जोडून घेते, ती दोनही लोकांमध्ये श्रेष्ठ समजली जात नाही. ’

असें म्हणून कौसल्यानें दशरथाची क्षमा मागितली आहे कौसल्येस पुनः शोक अनावर झाला होता व कैकेयाची वर्तणूकही असह्य झालेली होती. म्हणूनच ती असें कठोर मागण करून दशरथास दुःख देण्यास प्रवृत्त झाली पण जेव्हां तो दुःखाचा वेग ओसरला, तेव्हा ती त्याची क्षमा मागावयास तयार झाली हें तिच्या साध्वीगणाचें लक्षण आहे, यात शक्य नाही

पति माझा नाही

कौसल्या आपल्यापतीस म्हणते की तू माझा नव्हेस—

तत्र त्वं मम नैवासि । (अयोध्या स ६१।२५)

‘ हे राजा ! तुझा तर मला आश्रय नाही ’ कारण तू सर्वस्वी कैकेयीच्या तत्त्वानें वागतोस व तिला हवें तें करतोस म्हणून पतीच्या दृष्टीनें मी निराधार आहे याचा परिणाम असा झाला आहे—

हता त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्वा सह मन्त्रिभिश्च ।

हता सपुत्रास्मि हताश्च पौरा सुतश्च भार्या च तव ग्रहणौ ॥

(अयोध्या स ६१।२६)

‘ हे राजा ! राष्ट्राचा, सर्व प्रजाचा व आम्हा सर्वांचा घात झाला आहे. फक्त (तुझी आवडती) बायको (कैकेयी) व तिचा मुलगा (भरत) यानाच तेवढा आनंद होत असेल ’

येथे दशरथाला ‘ तुझी बायको व तुझा मुलगा ’ हे शब्द कैकेयी व भरत यांसाठी वापरून आपल्या मनातील जळफळाट कौसल्येने व्यक्त केला आहे. पण हे सर्व पुत्रशोकाच्या असह्य वेदनांमुळे तिच्याकडून घटले यात शका नाही

स्त्रीचे आश्रय

स्त्री स्वतः परतत्र आहे तिचे तीन आश्रय असू शकतात—

पतिरेका गतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मनः ।

तृतीयाज्ञातयो राजन् चतुर्थी नैव विद्यते २४

(अयोध्या स ६१)

‘ स्त्रीचा पति हा एक आश्रय आहे, दुसरा आश्रय पुत्र हा आहे, तिसरा आश्रय ज्ञातीबांधव होत स्त्रीला जवळा आश्रय नाही ’

स्त्री ही स्वतःपणाने राहिल असे या वेळी तरी कोणास घाटत नव्हते कौसल्येला इकडे पतीचा आश्रय नाही व इकडे पुत्राचाही नाही अशी, शोचनीय स्थिति या वेळी तिला प्राप्त झाली होती म्हणून हताश झाल्याप्रमाणे ती बोलत आहे स्त्री कितीही सोपिक असली तरी या परिस्थितीत ती अशीच हताश होणे शक्य आहे.

हृदपारीचीं कारणे

जेव्हा भरताला कैकेयीकडून समजले की, रामाला हृदपार करून घेतात पाठवले, तेव्हा त्याला फारच आश्चर्य वाटले । त्याला ज्या कारणांनी हृदपारीची शिक्षा होऊ शकते, तीं कारणे श्रीरामाच्या ठिकाणी शक्य असू शकतील, असे वाटले नाही भरताच्या मताने हृदपारीचीं कारणे ही आहेत—

१ (आट्यो दरिद्रो वा अपापो हिंसितः । ४४) निष्पाप, धर्मत वा दरिद्री माणसाचा प्राण घेतला असेउ,

२ (ब्राह्मणधनं हृतं । ४४) ब्राह्मणाचे धन हरण केले असेल,

३ (परदारान् अभिमन्यते । २५) परग्रीवर दष्टि ठेवली असेल.

आज राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ करणाऱ्यांना दृष्टारा व तुरंगवास या शिष्टा होत आहेत, त्यांची कल्पना भरताला किंवा वाभीकीलादी नव्हती. म्हणून ते पापाचरणामुळेच हत्तपार्श्व होते, असे समजत आहेत

पातकें

गमाला वनात पाठवण्यात आलेले अंग नाही. ज्याचे अंग असेल त्याला हो पापें लागेल, असे भरत म्हणाला; यद्वा या मापगात श्री पापाचा गणना झाली आहे, ती अर्शा आहे- (सर्ग ७१)

१ (पापीयसां प्रेक्ष्य । २२) पापी लोकांची सेवा करणे,

२ (सूर्यं प्रति मेहतु । २२) सूर्याकडे तोंड करून लप्या करणे,

३ (हन्तुं पादेन गां सुतां ।) गाईला लाय मारणे,

४ (कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्य अनर्थकम् । २३) अधिक काम करवून घेऊन जो मालक मजुरास रमी वेतन देतो, किंवा काही देत नाही,

५ (परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रयत् । ततस्तु दुह्यतां पापं । २४) प्रजेचे पुत्रवत् पालन करण त्या राजाचा जो शोह करतो [यावरून उघड दिसते की, पुत्रयत् पालन न करणाऱ्या किंवा अनुयत् व्यवहार करणाऱ्या राजाचा शोह करणे, हे पाप नसून ते कर्तव्यच ठरते.]

६ (दालिपद्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः । अधर्मः । २५) महाबा भाग कर रूपांनी घेत अपूनही जो गत्वा प्रजेचे नोंद पालन करीत नाही, तो अधार्मिक अर्थात् पापी होय.

■ दक्षिणा देण्याचे वचन देऊन ती न देणे (२६),

८ युद्धे, मा कार्पात्सतां धर्म । २७) युद्धामध्ये जो सत्यधर्म पालन करीत नाही,

९ आचार्याने शिक्कलेल्या उत्तम शास्त्राचा जो नाश करतो, (२८)

१० पायस, निलोदक व शक्याचे मास दुग्धयास न देना खाणे, (३०)

म. २५ (अयोध्या उ)

- ११ गुरूचा अपमान करणे (३०),
 १२ मित्राचा द्रोह करणे (३१),
 १३ निश्वासघात करून गुप्त गोष्टींचा परिस्फोट करणे (३२),
 १४ इतरांना न कळत, त्यांना सोडून एकट्याने मित्रास खाणे (३४),
 १५ राजा, स्त्री, बाल व वृद्ध यांचा वध करणे (३७),
 १६ सेवकांना निष्कारण सोडून देणे,
 १७ लाख, दारू, मास, लोखंड व विष याचा व्यापार (करून मोकरांचे पोषण) करणे (३८),
 १८ पळणाऱ्या शत्रूचा वध करणे (३९),
 १९ परळ हातांत घेऊन व बल्कले धारण करून जो भिक्षा मागत उन्मत्ता-प्रमाणे हिंडेल (४०),
 २० मद्य, त्रिया व शूत यात आसक्त होऊन कामक्रोधात जो गुरफटत राहतो (४१),
 २१ अपात्रीं दान करणे (४२),
 २२ सकाळीं व संध्याकाळीं सध्या न करता जो निवृत्तो (४४),
 २३ आग लावणे, गुरुपत्नीशीं गमन करणे, मित्रद्रोह करणे (४५),
 २४ माता, पिता व दवता याची सेवा न करणे (४६),
 २५ सामर्थ्य असून दीन याचकाना काही न देणे (५०),
 २६ कपट करणे, चहादी करणे, अपवित्र आचरण करणे (५१),
 २७ ऋतुकाळीं इच्छा करणाऱ्या ऋतुस्नात पतिव्रतेचीं ऋतुसमयी समागम न करणे (५१),
 २८ ब्राह्मणाची सती नष्ट करणे, ब्राह्मणाच्या पूजेमध्ये विघ्न करणे,
 २९ वासराला पुरेसे न ठेवतां गार्हचे दूध पिळून नेणे (५४),
 ३० धर्मपत्नीचा रवाग करून परस्त्रीशी समागम करणे (५५),
 ३१ पाणी खराब करणे, विष देणे (५६),
 ३२ पाणी जवळ असून ते तहानेव्यास न देणे (५७),

ज्याच्या अनुमतीनें राम वनांत गेला असेल, त्याला ही पावे लागतील, असें भरतानें म्हटलें व कौसल्येसमोर आपण निष्पाप असल्याचें सांगितलें.

दशरथाचा मृत्यु

हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसिनि ७६

इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।

राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ७७

(अयोध्या. अ. ६४)

ते च दृष्ट्वा तदा सुते उभे देव्यौ च तं नृपम् ।

सुप्तमेघोद्गतप्राणं अन्तःपुरमदृश्यत ७८

तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्गतचेतने ।

कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे यभूवतुः ७९

कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।

हा भर्तेति परिकुक्ष्य पेततुर्धरणीतले ८०

ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियाः ।

रदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ८१

(अयोध्या. स. ६५)

“ हे पापिणि! कुलघातकीं कैकेयी! माझ्या बैरिणी! असें दशरथ रडत, ओरडत व शोक करीत करीत कौसल्या, सुमित्रा यांच्या समीप मृत्यु पावला. या वेळीं कौसल्या व सुमित्रा शोकतिरेकानें निद्रित झाल्यामुळें राजाचा प्राण गेला आहे, हेंहि त्यांस समजूं शकलें नाहीं. अन्तःपुरातील स्त्रियांनीं राजा गतप्राण झाला आहे असें समजून येतांच आक्रोश करण्यास प्रारंभ केला, तेव्हां त्या रडण्याच्या शोकानें कौसल्या, सुमित्रा जाग्या झाल्या व राजाचा प्राण गेला असें समजतांच हे नाय ! असें म्हणून जमिनावर सोळण घेऊन आक्रोश करूं लागल्या. यानंतर कैकेयी व इतर राण्या तेथें आल्या व त्याही शोक करूं लागल्या. ”

दशरथ राजा हा सार्वभौम सम्राट् होता. पण त्याच्या मृत्यूच्या म्हणजे प्राण जाण्याच्या वेळीं त्याच्याकडे पाहण्यासाठीं देखील कोणीहि तेथें नव्हतें. कौसल्या

व सुमित्रा या त्याच्या शुश्रूषेला तपस होत्या, पण राजाचा प्राण मध्य रात्रास गेला, त्यावेळीं त्यास गाढ शौच लागला होती, ती अमातिरेक व शोकातिरेकानेंच होय, या त्याच्या प्राण जाग्याच्या वेळीं ज्या शौचत्या, त्या सकाळीं जाग्या साच्या म्हणजे राजाचें प्रेत सुमारे सहा तास तसेंच तेथें पडून राहिलें होतें

कैकेयी तर मरणाच्या वेळीं तेथें नव्हतीच सर्व अन्त पुरातील स्त्रियाच्या घोटण्यानें जेव्हा किंवाळ्या मारल्या, त्या वेळीं कैकेयी तेथें आली तोंपर्यंत ही आपल्याच महालात निजलेली होती तिनें या पाच सहा दिवसांत राजाचा विचारपूसही केलेली नव्हती

राजाचें मस्तक

कौसल्या याप्पपूर्णाक्षी विधिधं शोककर्शिता ।

उपगृह्य शिरो राक्षः कैकेयीं प्रत्यभाषत

७

(अयोध्या स ६५)

‘ शोकानें जर्जर झालेल्या कौसल्येनें राजाचें मस्तक आपल्या माडावर घेऊन ती कैकेय ॥ म्हणाली ’ राजा मरून सहा सात तासांनीं कौसल्येनें राजाचें मस्तक आपल्या माडावर घेतलेलें आहे.

यानंतर कौसल्येनें कैकेयाची बरीच निर्भर्त्सना केल्ली आहे- “ राजाला मरून तूं आता या निष्कडक राज्याचा उपभोग घे आता आपले मनोरथ पूर्ण करून घे, आपल्या नवऱ्याला मारून कैकेयीवाचून दुसरी कोणती बरें स्त्री जिवंत राहू शकेल ? ’ (अयो० स. ६६।३-५)

ब्रह्महत्येचें पाप

आवग दशरथ राजात्म म्हणतो-

ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम्

५०

न द्विजातिरहं राजन् मा भूते मनसो व्यथा ।

शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप

५६

(अयोध्या ॥ ६३)

‘ माझ्या वधान तुला ब्रह्महत्येचा दोष लागेल हें भय तू मनात ठेऊ नकोप,

कारण मी शत्रूच्या पेठें वेंचण्यापासून उत्पन्न झालों आहे. मी काहीं द्विजातीचा तरुण नाही. मी ब्राह्मण नव्हे.'

या काळी ब्राह्मण कुलात उत्पन्न झालेल्याचा वध झाला, तर त्याचा परिणाम भयंकर तापदायक होतो, असा समज होता. म्हणून धावण-वध झाला तर ब्राह्मण-वध झाला, असे समजण्याचें कारण नाही. आपण शत्रूच आहों. मी ब्राह्मण नाही, असें तो राजा दशरथाचा मामत आहे. यावरून ब्राह्मण जाती-विषयी किती आदर होता तें स्पष्ट होत आहे 'ब्रह्म-हत्या' हें मोठें पापक आहे. जातानेंच ब्राह्मण मानण्यावर ही कल्पना आधारलेली आहे. जर गुण-कर्मानें चातुर्वर्ण्य अमेल तर अमुकाचा पक्ष झाला असता ती ब्रह्महत्या झाली कीं नाही, हें ठरवण्यास निश्चित असे काहींच माघन राहणार नाही.

मुनींचा शाप

एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ५४ ।

अज्ञानात्तु हृतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।

तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ५५

त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।

जीवितान्तकरो चोरो दातारमिव दक्षिणाम् ५६

(अयोध्या. ॥ ६४)

' हे राजा ! तुलाही अनेक पुत्र-शोकानें मरण येईल. तूं अज्ञानानें मुनींचा वध केल्यास म्हणून तुला ब्रह्महत्या बाधणार नाही. पण जसा पुत्रशोकानें आमचा मृत्यु होत आहे, तसाच तुलाही होईल. '

एखाद्याचा तळतळाट झाला तर त्याची ती बाणी मत्य होते. तसेंच येथें झालें

लहानपणचें पाप

कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ११

एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ।

देव्यनूदा त्वमभवो युवराजो मवाम्यहम् १२

(अयोध्या स. ६३)

‘ हे कौसल्ये ! तुझ्याशीं माझे लग्न झाले नव्हते, मी कुमार अवस्थेतच होतो. त्या वेळीं मी शब्दवेध करण्यांत प्रवीण होतो. त्या युवराज अवस्थेतच हें पाप मजकडून घडलें ! ’

हें पाप म्हणजे श्रावणाचा वध होय. श्रावण आपल्या वंश व वृद्ध आईबापा-साठीं पाणीं आणण्यास नदीवर आला. तेथें तो पाणीं भरूं लागला. तो बुदबुद असा शब्द दशरथाच्या कानीं पडला. त्याला वाटलें कीं हत्ती असावा, त्यानें बाण मारला तो श्रावणाच्या समीं लागला व तो मेलला. पुढें त्याच्या आईबापांनीं त्यास शाप दिला कीं, ‘ हे राजा ! तूं ही, असाच आमच्यासारखा पुत्र-शोकानें मरशील. ’

हा वृत्तांत या वेळीं आठवला व राजा म्हणत आहे कीं त्या पापाचें हें फल आतां आपणास मिळत आहे.

दशरथ या वेळीं कुमार होता, त्याचें लग्नही झालेलें नव्हतें. तेव्हा दशरथास या शापानें आनन्द झाला असें जे कित्येक मानतात, तें खोटें आहे. लग्न होण्या-पूर्वीचें हें कृत्य आहे. या वेळीं त्यास पुत्रशोकानें मृत्यु येईल, या शापासुद्धें आनंद होण्याचा संभव नव्हता.

वानप्रस्थी व्रतीचा वध

वानप्रस्थाश्रमामध्यें असणाऱ्या व्रतीचा वध केला तर राजाचा नाश होतो, असें श्रावणाचा पिता म्हणत आहे.

क्षत्रियेण यद्यो राजन् वानप्रस्थे विशेषतः ।

ज्ञानपूर्वे कृतः स्थानाच्छ्याययेदपि वज्रिणम् २३

सप्तधा तु भवेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।

ज्ञानाद्विस्जतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि २४

अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसे ।

(अयोध्याकांड सर्ग ६४)

‘ जर क्षत्रियानें जाणूनबुजून वानप्रस्थाश्रमी मुनीचा वध केला, तर तो राजा पदच्युत होईल, त्याच्या मस्तकाचे तुकडेतुकडे होतील. पण तूं न जाणता शस्त्र चालविलेंस म्हणून तूं जिवंत राहिला आहेस. ’

मुनींचा वध झाला तर राजाला एवढें मोठें भय प्राप्त होणें शक्य होतें.

अराजक राष्ट्र

राष्ट्रामध्ये अराजकता उत्पन्न होऊं नये. कारण अशी अराजक स्थिति राष्ट्राची हानि करते. याविषयी रामायणाच्या या अयोध्याकाण्डाचा ६७ वा अध्याय फारच लक्षपूर्वक पाहण्यासारखा आहे. यापैकी कांहीं परिस्थिति पहा—

- १ अराजक राष्ट्र झालें तर तें नाश पावेल. (८)
- २ राष्ट्रामध्ये अराजकता वाढली तर कोणी मूठभरही धान्य पेरीत नाही. (१०) यामुळें लोकांस खावयास अन्न मिळत नाही.
- ३ अराजकता वाढली तर पुत्र पिश्याच्या व स्त्री पतीच्या आधीन रहात नाही. अराजकामध्ये कोणाचें धन सुरक्षित नसतें व स्त्रीहि सुरक्षित नसते. (११)
- ४ अराजक राष्ट्रामध्ये व्यापार-धंदा नीट चालत नाही. (१३)
- ५ अराजक राष्ट्रामध्ये सभा भरल्या जात नाहीत, रमणीय उद्यानें राहूं शकत नाहीत, यज्ञयाग होत नाहीत. (१४)
- ६ अराजक राष्ट्रामध्ये राष्ट्रसंबर्धक उत्सव होऊं शकत नाहीत. ममात्राची वाढ होत नाही. (१५)
- ७ अराजक राष्ट्रामध्ये देशान्तरीय व्यापार वाढत नाही. (१६)
- ८ अराजक राष्ट्रामध्ये सुवर्णालंकार धारण करून कुमारिका उद्यानांत संध्या-काळीं खेळण्यासाठीं जाऊं शकत नाहीत. (१७)
- ९ शेतकारी व गवळी आपल्या घरांची दारें उघडीं टाकून रात्री अराजक राष्ट्रांत निजूं शकत नाहीत. (१८)
- १० अराजक राष्ट्रामध्ये स्त्रीपुरुष वेगवान् यानातून दूरवर फिरावयाम जाऊं शकत नाहीत. (२९)
- ११ अराजक राष्ट्रामध्ये मुनि संचार करीत नाहीत; कारण कोणाचाही योग-क्षेम तेथें चालत नाही. (२३-२४)
- १२ अराजक राष्ट्रामध्ये कोणाचेही जीवित व धन सुरक्षित नसतें. तेथील

या ल.भगाच्या म्हणण्यांत, जनसंमर्ग वित्तार्थ कोणीहि राजा होऊं शकत नाही, हे तरेक स्पष्ट दिसत आहे. लोकान्या संमतानेंच कोणीहि राजावर राजा म्हणून राहूं शकतो व लोकान्या संमतानेंच तो दिवू शकतो. जेव्हाही ही शक्ति आहे, तेव्हा लोकान्या संमतानेंच तो दिवू शकतो. जेव्हाही ही शक्ति आहे, तेव्हा लोकान्या संमतानेंच तो दिवू शकतो. जेव्हाही ही शक्ति आहे, तेव्हा लोकान्या संमतानेंच तो दिवू शकतो. जेव्हाही ही शक्ति आहे, तेव्हा लोकान्या संमतानेंच तो दिवू शकतो.

द्वारध्या विनूयाचें नातेंही तेव्हा टाकण्यास सा न्याय झाला होता, इतका त्या संमतानेंच असावर झाला ना. अर्थाच असाही सतत झालेली होती, यासुद्धें भरताया राजावर मुक्तानें समता आहे असे, ते संमतानेंच दिसत नाही.

राजाचें प्रेत

द्वारध्या राजाच्या मृत्यूच्या वेळीं त्याच्या परावधानां वंगां मध्ये, इतकेंच आहे, तर त्याच्या प्रेतसंस्कारही मृत्युनंतर ७ दिवसांत होऊ शकता नाही-

लोक मत्स्याप्रमाणे एकमेकास ग्यात अमनात्. (३१)

नियामन-मत्ता राष्ट्रांमध्ये अवश्य पाहिजे, हे याचें तात्पर्य होय हा सर्व अध्याय राष्ट्रीय उत्तनाच्या दृष्टीने राजजापूर्वक पाठण्यामारग्या आहे.

लोकसंमत राजा

यदि प्रमाजितो रामो लोभकारणकारितम् ।
 वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं द्युतम् २८
 असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघयात् ।
 जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवात्मनम् ३०
 अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।
 भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ३१
 सर्वलोकप्रियं न्यक्त्वा सर्वलोकहिते स्ते ।
 सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा ३२
 सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रमाज्य धार्मिकम् ।
 सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ३३

(अध्या. स. ५८)

लक्ष्मण म्हणतो की—

१ रामाला जरी लोभानें विवा वरदानानें हुद्दार केले असेल, तर तें अगदीच खयोग्य आहे.

२ शुद्धबुद्धानें गेलेलें हें कृत्य शोकात्ता कारण होईल

३ दशरथ राजाशी आतां माझे पितृत्वाचें नातें राहिलें आहे, असें मुझा मला घाटत नाही.

४ माझा भाऊ पोषक, बन्धु व पिता आता रामच आहे.

५ जनहित करणाऱ्या लोकप्रिय रामाला हुद्दार करून जनतेची श्रंति कशी बरे मिळू शकेल ?

६ सर्व लोकांना प्रिय असलेल्या रामाला हुद्दार करून व अशा रीतीने सर्व लोकांच्या विरोध करून कोण, कसा बरें राजा होऊं शकेल ?

या लक्ष्मणाच्या म्हणण्यात, जनसमर्पणावाय कोणीहि राजा होऊ शकत नाही, हे तत्त्व स्पष्ट दिसत आहे. लोकांच्या समर्पणाचे कोणीहि राज्यावर राजा म्हणून राहू शकतो ■ लोकांच्या समर्पणाचे तो टिपू शकतो जननेमघो ही शक्ति आहे, हे लक्ष्मण ओळखून होता, म्हणूनच जननेचा ओटा रामावर आहे, तेवढा भरतावर नाही, यासाठी दशरथ वा भरत यांपैकी कोणीहि यापुढे राज्यावर टिपू शकणार नाहीत असे भरत म्हणत हो ॥

दशरथ शी पितृत्वाचे नातेही ते ह्मण टाकण्यास ता मयार झाला होता, इतरा त्याचा सत्ताप अनावर झाला तेव्हा त्याचीच जनताही सत्ताप झालेली होती, यामुळे भरताचा राज्यावर मुसामे बसता आहे असे, ते मभवनाय दिसत नाही

राजाचे प्रेत

दशरथ राजाच्या मृत्यूच्या वेळी त्याचे पत्न्याय वोगी नव्हते, इतकेंच नव्हे, तर त्याचा प्रेतमहत्तरही मृत्यूनंतर ७ दिवसपर्यंत होऊ शकला नाही-

व्यपनिम्युः सुदुःखार्ता कौसत्यां व्यावहारिकाः १३

तैलद्रोण्यां तन्नामात्याः संयेद्य जगतीपातिम् ।

राशः सर्वाण्यथादिष्यश्चतुः कर्माण्यनन्तरम् १४

न तु संकालनं राक्षो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।

मर्चशाः कर्तुमीयुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् १५

तैलद्रोण्यां शायितं तं सन्निधेस्तु नराधिपम् ।

(अयोध्या स ६६)

‘ नंतर व्यवहारकुशल मंत्रिचांनी ग्रैसन्नेस दूर करून राजाचे प्रेत तेलाच्या डोणीत ठेवले आणि वशिष्ठ आदि ऋषांच्या आज्ञेप्रमाणे करावयाची कर्मे ते करू लागले. त्यांना पुत्राचाचून प्रेतसंस्कार करावा असे वाटले नाही म्हणून त्यांनी तेलाच्या डोणीत राजाचे प्रेत ठेवून त्याचे रक्षण ते करू लागले. ’

भरताला निरोप

दशरथ राजाचे प्रेत तेलाच्या डोणीत ठेवले व ते कुत्रे नये, अशी व्यवस्था केला. नंतर वशिष्ठादिकांनी विचार करून भरताला बोलावून आणावा असे ठरवले

त्यासाठी दूताबरोबर नजराणे देऊन त्यास केकय देशात पाठवले पण सर्व दूतास निक्षून सांगितले की, 'रामाचा वनवास अथवा राजाचा मृत्यु वगैरे काहीसुद्धा तेथे सांगावयाचे नाही. जरूरीचें काम असल्याने तुला उबकर बोलावले आहे ' एवढाच निरोप त्यांना सांगितला होता.

भारीकसारीक गोष्टीत किती सावध गिरी घेतात, तें पाहण्यासारखें आहे. भरत इकडे अयोध्येस येऊन पंचिषर्षत त्याच्या आजोळी दशरथाच्या मृत्यूची वार्ताही कळली नव्हती.

याला कारणही तसेंच होतें जर भरत येण्यापूर्वी दशरथाच्या मृत्यूची वार्ता चहूकडे पसरली असती तर एखादा शत्रु अयोध्येवर चाल करून येता, किंवा भरताचा मामाच भरताला राज्यावर बसण्यासाठी सैन्यासह येता. यासाठी ही बातमी अगदी गुप्त ठेवली होती दशरथानेही भरताला न आणताच रामाला चौबाराज्याभिषेक करण्याची घाई केली होती, हेंही येथें पहावें

भरताचा येण्याचा मार्ग

- १ भरत राजवाड्यातून पूर्वेकडे तोंड करून निघाला,
- २ सुदामा नदीवर आला,
- ३ नंतर विस्तृत व अफाट अशा ल्हादिना नदीवर आला,
- ४ नंतर शतद्रु नदीवर पोचला,
- ५ नंतर ऐलघान गावापाशी येऊन अमरपर्वताजवळ आला,
- ६ नंतर शिला नदीवरून पलीकडे गेला, तेथून आप्तेयी दिशेला असलेल्या शल्पकपर्पण देशाला पोचला,
- ७ नंतर शिलावद्वा नदीत स्नान करून चैत्ररथ वनाला येऊन पोचला,
- ८ नंतर गगा व सरस्वती यांच्या संगमावर त्याने येऊन स्नान केलें.
- ९ नंतर वीर-मन्स्य देशाच्या उत्तरेस असलेल्या देशात येऊन भाहंद वनामध्ये येऊन पोचला
- १० नंतर कुलिगा नदीतून पार झाला व यमुनेच्या तीरावर आला व त्याने आपल्या सैन्यास विधाति दिली

११ नंतर तो निविड अरण्यांतून पार होऊन अशुभान गावापाशीं येऊन, प्राग्वट नगराजवळील उतारावम्न तो सैन्यासह गगनदीच्या पार गेला, तेथून तो धर्मवर्धन गावाकडे पोचला

१२ तेथून तो तोरण गावाच्या दक्षिणेस अशुप्रस्थ नामक नगराकडे पोचला तेथून वरूय नगराला गेला तेथून रम्यवनातूनच उज्जिहान नगराला पोचला

१३ येथून आपली राजधानी जवळ आहे असे पाहून त्यानें वेगवान् घोडे आपल्या रथाला जोडले व इतरास सावकाश यावयास सांगून आपण स्वकर पोचण्याच्या इच्छेनें पुढें निघाला

१४ पुढें सर्वतीर्थ प्रामामध्यें पाहें थावून अनेक नद्या उतरून हस्तिपृष्ठक गावा जवळ त्यानें कुटिका नदी ओलाढली

१५ नंतर लोहित गावाजवळ कपावती, एकसाल गावाजवळ स्थानुमता आणि विनत गावापाशीं गोमती नदी ओलाढून पुढें निघागे

१६ नंतर कलिंग नगराजवळील मालवनापाशीं आल्यावर तें वन त्यानें रातो रात ओलाढलें व अरुणोदयाच्या सुमारास त्याला अयोध्या नगरी दिसली

१७ घोड्या वेळात त्यानें अयोध्येत प्रवेश केला (अयोध्या ॥ ७१)

केकय देशातून निघून अयोध्येम येण्यास त्यास (सप्तमी रात्रि । अयो स ७२।८) सात रात्री प्रवास करावा लागला यावरून केकय देशाहून अयोध्य पर्यंतचें जाण्यायेण्याचें दोन-अडीचशें मैल अन्तर असावें असें वाटतें

सूतानें चार दिवस वाट पाहिली

गगातीरापर्यंत रामाला रथातून पोचविल्यावर गगापार होऊन राम वनस्य झाला सूताला वाटलें कीं, राम वनवासाला कळाळल व परत येईल या इच्छेनें तो तेथे चार दिवस राहिला तो म्हणाला—

गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽसि दिवसान् बहून् ।

आशया यदि मा राम पुन शब्दापयेदिति ३

(अयोध्या स ५९)

‘गुहासह वर्तमान तेथेच गगातारा माराम परत येईल व मला परत येण्या-

दिवसों सांगेल, पक्ष आशेनें बरेच दिवस थांबणें. बरेच दिवस म्हणजे तीनच दिवस होत.

१ पहिला दिवस मत्तमठ राम गंगाशर गेल्या ते

२ दुसरा दिवस राम चित्रकूटाला पोचला ते.

३ तृतीयां राम चित्रकूटाला पोचल्याची खबर आणला तो तिसरा दिवस.

गंगे गंगेवर होण्याच्या पूर्व दिवशी गंगेतीरी पोचण होता तो दिवस या तीन दिवसांत निवडण्या झाल्याने ४५५० चार दिवस गंगेतीरी होता असे ठरते. रथापेठेवर सुताने गेलाच. सुतला गंगेवरहाण्या दु खाने हे चार दिवस पुष्कळच दिवस वाटले, हे अगदीं स्वाभाविकच आहे.

राम वनवासाला जाऊन पांच दिवस झाले

वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽत्र गण्यते ।

यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम १७

'राम वनवासाला जाऊन पाच रात्री गेल्या, या पाच रात्री पाच वर्षांसारख्या या दुःखानुळे मला वाटल्या' असे कौम या म्हणत आहे.

हा सहावा दिवसही गेल्या सूर्य अस्ताला गेला व सहावी रात्र सुरू झाली, तेव्हा राजा शोकाकुल होऊन त्याम धेड्याशी टुटकी लागली (अयोध्या. ६२:१८-२०)

स राजा रजनीं पथीं रामे प्रयाजिते वनम् ।

अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्सरद् दुष्कृत कृतम् १८

(अयोध्या. स. ६३)

या सहाव्या रात्राला मध्य रात्रीच्या समयी राजा दशरथाला थावणवधरूपी जें दुष्कृत्य आणून पूर्वी केले होते, ते अयंकर कृत्य आठवले व तो थावणवधाचा वृत्तांत त्यानें कौमन्येस सांगितला.

दोन दिवसांचा प्रवास

रामाला पोचवून परत गेल्यास दोन दिवस सारख्याला लागले.

ततः सायाह्नसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः ।

अयोध्यां ममनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ५ (अयो स. ५७)

दुसऱ्या दिवशी मध्याकाळी तो नुमन ग्यातह आनंदहीन अशा अशे नेत्र
येऊन पोचला छत्तीस तास त्यास थांबवाम लागले, जसे थांबून दिवसेत हें अन्तर
अयोध्यशामून फार तर पत्र म माठ मंत्र असायेंसे वापते

श्रीवधावदल रामाचा तिटरारा

अध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥२१॥

हम्यामह इमा पापां कैकेयी दुष्टचारिणीम् ।

यदि मां धार्मिको रामो नास्यन्मातृप्रातनम् ॥२२॥

इमामपि हता कुञ्जां यदि जानाति राघवः ।

त्या च मां चैव धर्मात्मा नामिमापिष्यते ध्रुवम् ॥२३॥

(अथोपास ७८)

भरत शत्रुघ्न ग. ऋणाग- श्रियानाठार मारणे सर्वगान पद्ध अहे धर्मानेष्ट
राम मातृप्रातक म्हणून मला टोप देणार नसेल, तर माहि या दुष्ट आचरण
करण्या कैकेयाचा वध करीन तर या कुला मध्येला आम्हा ठार मारल असे
श्रीरामाला समजले तर ते धर्मात्मा नुद्धा व मादय बराय बालग. वडा नाही ।

यासाठी तू निग मारूनवाम रामाचे इतके भय भरताला व शत्रुघ्नला वडन
होते रामाचा धार्मिक । अस अ गी होनी

सीता दागिने घालीत असते

नूपुरोत्पललिले खेल गच्छति भामिनी ।

इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा

१९

मला स्मरत नाहीं

कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् १४

(अयोध्या. स. ६०)

‘ सीता कैकेयीसंबंधानें काय बोलली, तें मला या वेळीं आठवत नाहीं. ’
यासंबंधानें कवि लिहितो-

ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पर्युपस्थितम् ।

ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् १५

(अयोध्या. स. ६०)

‘ कैकेयीसंबंधीं सीतेनें जें काय भाषण केलें, तें सुताला स्मरत होतें. तें त्याच्या जिमेवरही आलें होतें, पण तें अप्रिय असल्यानें सुतानें तें टाळलें व ज्याच्या योगानें आनंद वाटेला, तेंच तो सांगूं लागला. यांत सुताची समयज्ञता व्यक्त होत आहे. ’

फिरावयास जाणें

बायकांना बरोबर घेऊन कोसमर (दोन तीन मैल) पुरुष फिरावयास जात असत, असें दिसतें .पहा:-

रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी ।

अयोध्याकोशमात्रे ॥ विहारमिव संश्रिता १६

(अयोध्या. स. ६०)

सीता रामाला वनासंबंधीं माहिती विचारते व अयोध्येपासून एक कोस अन्तरावर फिरावयास जावें व तेथें जसा आनंदानें विहार करावा त्याप्रमाणें सी सीता मोठ्या आनंदात तेथें रहात आहे.

यामध्ये आपल्या नगरापासून कोसमर फिरावयास जाण्याचा जेव्हा आहे व तो सीतेसंबंधानें असल्यानें रामायणकाळीं छियांना बरोबर घेऊन पुरुष फिरावयास जात असत असें दिसतें.

यज्ञकर्मांमध्ये रामाची प्रवृत्तिता

यजस्व, कुशलो ह्यसि । (अयोध्या स. ५६।२९)

राम यज्ञकर्माभ्यें कुशल होता. सर्व वास्तुशास्त्रांतल्यानच एकत्राणें येणें केली आहे. सर्व कर्म कसें करावें व संक्षेपानें करावयाचें असतां कर्माचा संक्षेप कसा करावा, हें सर्व त्यास माहीत होतें.

त्यावेळच्या क्षत्रियाच्या पाठविधीभयें हें कर्मविधि-प्रयोगाचें शिक्षण देत असत, असें दिसतें.

पितृश्राद्ध

आनयेद्भुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।

जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः २०

‘सीता पुरस्ताद्भुजतु त्वमेनाममितो व्रज ।

अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्होपा सुदारुणा २१

(अयोध्या, स. १०४)

‘बाळलेल्या इंगुदी फळाचा गोळा आण, तें उत्तम वल्कल घेऊन ये. मी पित्याची उदकक्रिया करतो. सीतेनें प्रथम जावें, तिच्या मागून तूं जावें. तुझ्या-मागून मी येतो. या वेळीं अशाच क्रमानें गेलें पाहिजे ।’

‘सर्वे कनिष्ठप्रथमा इतरे तु स्त्रियोऽग्रतः ।’

स्त्रियांनी अग्रमार्गी, लहानांनी प्रथम व इतरांनी मागाहून जावें. या वचना-प्रमाणें रामानें केलें. येथें इंगुदी फळांच्या गोळ्यांचा पिंड दिला आहे. मांसाचा उष्ट्रेख येथें नाही. रामाच्या शोषडीत जर मांस असतें तर तेंच यावेळीं घेतलें असतें. म्हणूनच मांस वचनें प्राक्षिप्त दिसतात.

नंतर कौसल्येनें हा पिंड दिलेला पाहेला व तिला फार दुःख झालें व ती म्हणाली- ‘अहो ! पदा हो ! एवढ्या सम्राटाला हा इंगुदीच्या पिठाचा पिंड दिला जात आहे. या सम्राटाला हें भोजन योग्य आहे काय ? वैभवसंपन्न रामाला आपल्या वैभवसंपन्न क्रियाच्या उद्देशानें असला पिंड देण्याचा प्रसंग यावा, या-सारखें दुसरें काय बरें दुःखदायक असेल ? (अयोध्या, स. १०५।८-१७)

१३ दिवसांचें और्ध्वदेहिक

और्ध्वदेहिक १३ दिवसांत संपत असे. चौदाव्या दिवशीं मनुष्य निवृत्त होऊन रोजच्या यामाला लागत असत

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।

समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यं अनुवन् ॥१॥

(अयोध्या स. ७९)

चौदाव्या दिवशीं समर्पितां राज्यातील अधिकारी जमले व त्यांनी भरताला असे सांगितले की 'तू आता राज्याचे पत्न कर.' त्यावर भरताने सांगितले की, 'वडील बंधूचाच राज्यावर वसण्याचा अधिकार आहे. म्हणून मी वनात जातो व रामाला परत घरी आणतो व त्यालाच आपण गादीवर बसवू ' (अयो. स. ७९।६-१३)

हे भाषण ऐकून सर्व लोकांना आनंद झाला व ते म्हणाले की, ' ज्या अर्थी वडील भावाला राज्य देण्याची इच्छा तू करीत आहेस, त्या अर्थी तुलाच कमल-निवासिनी लक्ष्मी प्राप्त होई. ' याप्रमाणे सर्व लोकांनी भरताला अशीर्वाद दिले व भरताचे हे भाषण ऐकून सर्वांस आनंद झाला. त्यानंतर रामाला आणण्यासाठी वनात जाण्याची तयारी करण्याची आज्ञा भरताने दिली व त्या तयारीस सर्व लोक लागले.

वन्य भोजन

नीवार म्हणजे वनात आपोआप उगवणारे तृणधान्य होय. हे वनवासी लोकांचे भोजन होते. पहा-

भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ।

वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपमोक्ष्यते ५

(अयोध्या. १. ६१)

॥ चमचमीत चटण्या व कोशिंबिरी यांना युक्त भोजन खाण्याची संवय असलेली सीता वनातील नीवार- सावे - कसे बरे खाईल ?

साव्याचे पोठ, साव्याचे तांदूळ, वन्या, शेंगाव्याचे पीठ, इंगुदी पळ्याचे पीठ इत्यादि शुष्क व नीरस अन्न वनात मिळणार, ते अतिलक्ष कसे बरे आवडेल ?

मांस-भक्षण

राम मांस भक्षण करीत होते कीं काय, याचा विचार करावयाचा असतांना पुढील वचनें पाहण्यासारखी आहेत—

प्रेणेयं मांसं आहत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् २१

कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ।

मृगं हत्वाऽऽनय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण २३

कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुस्मरन् ।

प्रेणेयं शययस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् २५

त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ।

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ।

अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदासे २६

तत्तु पक्वं समाधाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् २७

लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रं अथ राघवमग्रवर्षात् ।

अयं सर्वः समस्तांगः श्रितः कृष्णमृगो मया २८

देवता देवसंकाश यजस्य कुशलो ह्यसि ।

रामः क्त्वा तु नियतो गुणवाञ्छपकोविदः २९

संग्रहेणाऽकरोत्सर्वान्मन्त्रान् सत्रायसानिकान् ।

इष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ३०

वैश्वदेववलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ।

पास्तुसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् ।

जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ३१

पापसंशमनं रामश्चकार वलिमुत्तमम् ।

वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ॥

आश्रमस्थानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ३३

(अयोध्या. स. ५६)

याचा आशय असा आहे— रामानें लक्ष्मणाला सांगितलें कीं— ‘हे लक्ष्मणा ! हरिणाचें मांस खाण, आपण वास्तुशान्ति करू. दीर्घकालपर्यंत घरांत राहूं इच्छि-

णारानीं वास्तुशान्ति केली पाहिजे. मृग मारून लवकर आणि शास्त्राप्रमाणें व धर्म विधीप्रमाणें वास्तुशान्ति करणें योग्य आहे. हरिणाचें मास शिजवून तयार कर, आपण या शालेची शान्ति करूं. लक्ष्मणा! त्वरा कर, हा दिवस ध्रुव आहे ' लक्ष्मणानें पवित्र कृष्णमृग जळत्या अर्मांत टाकला. तो शिजून तयार झाला, रक्तसाव बद झाला, असें पाहून तसें त्यानें ' रामाला निवेदन केलें व देवतांचें यजन कर, तू या कर्मांत कुशल आहेस ' असेंहि तो म्हणाला.

रामानें स्नान केलें, जप करून सक्षेपानें वास्तुशांतीचें कर्म केलें, सर्व देवाना यज्ञभाग दिला व पवित्रतेनें त्या घरात त्यानें प्रवेश केला.

वैश्वदेवबली, रुद्रबली व वैष्णवबली करून वास्तुशांति केली, जप केला, नदीमध्ये स्नान केलें, पापनाशासाठीं बली दिला वेदिस्थानें, वैद्यस्थानें, देवालयें थाना उद्देशून आभ्रमाला अनुरूप बलि दिले

यात मांसबलीचा उल्लेख आहे पण हें अवतरण वाचकांनीं काळजीपूर्वक पाहिलें असता त्यांत निष्कारण काहीं विधानाची पुनरुक्ति झालेली आहे, असें तेव्हाच त्याच्या लक्षात येईल पहा-

श्लोक २२, २३ व २५ यामध्ये तीन ठिकाणीं मृगमासाचा उल्लेख आहे, तो पुनरुक्त दोष असल्यासारखा दिसत आहे. पहा-

येणेयं मांसं आहत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् २२

येणेय श्रपयस्वैतत् शालां यक्ष्यामहे वयम् २५

मृग हत्वाऽऽनय क्षिप्र ३२

ही पुनरुक्ति वाल्मिकीची असावी, असें वाटत नाही ही निरर्थक पुनरुक्ति आहे स्नानाचा उल्लेखही श्लोक २९ व ३२ मध्ये पुनरुक्त व अप्रासंगिक आहे शिवाय लक्ष्मणानें जी पर्णकुटिका बांधली, ती नवानच बांधली होती ती वनात बांधली होती तेथें कैत्य, देवालयें वगैरे काहींएक नव्हतें तेव्हा याच्या उद्देशा नें बलि दिले, असें जें वर्णन आहे, तें अप्रस्तुत आहे असें दिसतें

श्लोक २० श्लोकाच्या पुढें एकदम ३४ वा श्लोक असावा असें दिसतें मधला हा मांस-वर्णनाचा भाग प्रक्षिप्त असावा असा संशय त्यातील व्यर्थ पुनरुक्तीबद्दल येतो

मांस

शुद्धबाणहतास्तत्र मेध्यान् कृष्णमृगान्दश ।

राशीकृतान् शुष्यमाणानन्यान्कांश्चन कांश्चन ३४

क्रियतां बलयश्चेति रामः सीतामयावशात् ।

तयोरुपददद्वात्रोर्मधु मांसं च तद् भृशम् ३६

(अयोध्या. ४ १६)

‘ शुद्ध म्हणजे विष न लावलेल्या बाणानें मारलेले दहा काळवीट आणि रास घालून ठेवलेले आणखी काहीं मृग रामानें तेथें पाहिले. ते पाहून रामाला आनंद झाला. ‘आता बलि द्या’ असें त्यानें सीतेला सांगितलें. प्रथम भूतबलि देऊन मग मधु व मांस त्या सीतेनें भरपूर त्यास वाढलें.’

हा अध्याय प्रक्षिप्त आहे असें सर्व टीकाकारांनीं मानलें आहे व याचा मार्गें-पुढें संबंधही दिसत नाहीं. मधु नामक मध तयार होण्यास जितके दिवस लागतात, तितके दिवस येथें रामाला येऊन झालेलेही नाहींत. असें असता मधु व मांस यथेष्ट वाढलें असें जें वर्णन आहे तें निःसंशय प्रक्षिप्त आहे कोणत्याही टीकाकारानें हा अध्याय येथें मानलेला नाहीं. पण तो काही पोथ्यात आढळतो.

भरद्वाजांनीं भरताच्या सैन्याला जेवण घातलें.

सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।

(अयोध्या. ४. ११४)

‘ हे भरता ! तुझ्या सर्व सैन्याला मी भोजन देऊं इच्छितों. त्याचा स्वीकार कर.’ भरतानें प्रथम नम्रपणानें आश्रमास कष्ट होतील असें म्हटलें, पण ऋषींचा आप्रह पडल्यामुळे भरतानें मान्य केलें येथील वर्णन मात्र संशय धेव्याजोगें आहे.

‘ दारू पिणारासाठीं दारू तयार ठेवली होती, पायस पिणाऱ्यासाठीं पायस तयार झाला होता. मांस खाणाऱ्यासाठीं अनेक प्रकारचीं मांस तयार केलीं होती. एकएकासाठीं सात आठ झिया अंगास तेल लावण्यासाठीं तयार होत्या.’ (अयो ४. १११-१५) हे वर्णन आश्रमातील दिसत नाहीं व आश्रमाला शोभतही नाहीं. ‘बकरे व डुकरें यांची मांस वाढलेलीं होती (६७). सापरावर

भाजून तयार केलेल्या हरिण, मोर व कोंबडी यांच्या मांसाचे ढीग तेथे ठेवले होते.' (७०)

लक्ष्मण झोंपडी बांधतो.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ।

आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः १०

तां निष्ठितां घृक्षकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।

(अयोध्या. स. ५६)

‘रामाचें भाषण श्रवण करून लक्ष्मणानें अनेक वृक्ष तोडून आणले व त्यांची एक पर्णशाला बनवली. ती चागल्या रीतीने उभारली असून आंत पाऊस येईल नये यासाठी तिच्यावर गवताचें उत्तम आच्छादनही घातलेलें होतें. ही झोंपडी दिसण्यासही अत्यंत सुंदर होती. ’ दिसण्यांत सुंदर, राहण्यास सुखदायी व घंडी, वारा व पाऊस यापासून उत्तम प्रकारें संरक्षण करणारी अशी झोंपडी तेथे लक्ष्मणानें बांधून तयार केली.

येथें त्यानें दुसऱ्याचें सहाय्य घेतल्याचा उद्देश नाहीं. एकट्या लक्ष्मणानेंच ही झोंपडी तयार केली असली पाहिजे. निदान रत्न श्रोत्या होण्याइतकी तरी ही मोठी असावी, असें वाटतें. कारण राम व सीता यांसाठीं स्वतंत्र खोली व स्वतः लक्ष्मणासाठीं निराळी खोली असावयास पाहिजे. राजपुत्रांना झोंपडी बांधण्याचें व ती बांधण्यासाठीं लागणारे काबाडकष्ट करण्याचें शिक्षण मिळत होतें. इतर अव्ययनावरोबर हेंही काम करवून घेत असत, असें यावरून वाटतें. नाहोतर एकाद्या राजपुत्रास एकदम झोंपडी बांधता येईलसें वाटत नाहीं.

चित्रकूट पर्वत

चित्रकूटं इमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् १०

समभूमितले रम्ये द्रुमैर्वहुभिरावृते ।

पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ११

वहुमूलफलं रम्यं संपन्नसरसोदकम् १३

मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ।

बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिमाति मे १४
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यास्मिन् शिलोच्चये ।

(अयोध्या. स. ५६)

‘या चित्रकूट पर्वताला हीं रमणीय उंच उंच शिखरें आहेत. येथें नानाप्रकारचे वृक्ष आहेत. या रम्य, पवित्र व सपाट अशा भूविभागावर आपण येथें आनंदानें राहूं. येथें अनेक पक्षांचे समूह रहात आहेत. येथें कंद, मुलें व फळें विपुल आहेत. नाना प्रकारचे वृक्ष, लता व वेली यांनीं हा पर्वत युक्त आहे. या संपन्न पर्वतावर आपण उत्तम रीतीनें उपजीविका करूं शकूं. येथें पाणीहि उत्तम आहे व येथें अनेक ऋषि-मुनीहि रहात आहेत. ’

अर्थात् येथें कन्द, मुलें व फळें पुष्कळ आहेत, पाणी उत्तम आहे, अशी राख पेयाची येथें सोय आहे व धर्मविषयांची चर्चा करण्यासाठीं तपस्वीहि येथें रहात आहेत. यांची सोबतही आहे. अशा रीतीनें या चित्रकूटावर आपण राहिलों तर आपला वनवास सुखाचा होऊं शकेल.

पिशाच-बाधा

पिशाच बाधा झाल्याप्रमाणें जानकी सीता तेथें उभी होती, असें सूत म्हणत आहे. पहा—

जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ।
भूतोपहतचित्तेव विष्टिता विस्मृता स्थिता ॥

(अयोध्या स ५८।३४)

‘सीता तर पिशाचबाधा झाल्याप्रमाणें नुसते जोरानें श्वासोच्छ्वास करीत, सर्व कांहीं स्मरतच नाही अशा बाबतल्यासारख्या स्थितीत उभी होती. ’

येथें ‘भूत-उप-हत-चित्ता ’ या पदावरून त्या वेळीं भूतबाधा माणसाना होते, असा समज होता, असें दिसतें. जेव्हां भूतबाधा होते तेव्हां मोठ्यानें श्वास चालतो, कांहीं स्मरत नाही व मनुष्य लब्ध पडून राहतो, हीं लक्षणें होतात, असाही समज घरील श्लोकावरून स्पष्ट दिसून येतो.

ततो भूतोपसृष्टेव चेपमाना पुनः पुनः ।

घरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् १

(अयोध्या. सं. ६०)

‘पिशाच्चाने पछाडल्याप्रमाणे कौसल्या कापू लागली. ’ येथेही पिशाचबाधेचा उल्लेख आहे येथे पिशाचबाधा झाली म्हणजे शरीर कापू लागते असे म्हटले आहे.

मुहूर्त

त्यर सौम्य मुहूर्तोऽपं भुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥

(अयोध्या. सं. ५६।२६)

‘भुव मुहूर्त व भुव दिवस’ याचा उल्लेख या ठिकाणी आहे. चल मुहूर्त व चल दिवस गृहप्रवेशाला योग्य नव्हे. तशा वेळीं गृहप्रवेश केला तर फार दिवस त्या घरात राहता येत नाही. फुव मुहूर्तावर व भुव दिवसाला जर गृह-प्रवेश केला, तर त्या घरात दीर्घ काळ राहणे शक्य होते, असा भाव येथे दिसत आहे.

भुव, दिवशीं फुव मुहूर्तावर गृहप्रवेश करावा, असा याचा आशय दिसतो.

कुंकू

स्त्रियाच्या कपाळावर कुंकूचा तिलक लावीत असत, असे पुढील वचनावरून दिसते—

‘त्या वनामध्ये एक मोठा वानर सीतेने पाहिला तेव्हा तो भ्याली व तिने रामाला कवटाळून धरले ’ रामानेहि त्या वानराने भय दाखवून हाकून लावले. या पांढरीमध्ये—

मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ यक्षसि ।

समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलोजसः २४

(अयोध्या. सर्ग १६)

‘सीतेच्या मनाच्यावर लावलेला मन शिलेचा ताल तिलक तिने जेव्हा आपले मल्ल व रामाच्या छातीवर ठेवले, तेव्हा तो तिलक रामाच्या छातीवर बरोबर मध्यावर समटला. ’ ते पाहून सीतेला हसू आले.

यावरून स्त्रियाना नेहमी नसले, तरी केव्हा केव्हा पुनः लावले जात असे असे सादते. पदाचि प्रति दिवशीं हि लावीत असतीत, या प्रत्येक दिवशीं सादत

अमुन्याचा उद्देश सापडत नाही. पुरुष अंगावर चंदन लावीत असत, पण स्त्रिया कुंकू प्रति दिवशी सौभाग्यचिन्ह म्हणून लावीत असत की काय, याचा शोध व्हावयास पाहिजे.

क्षत्रियांना प्रायोपवेशनाचा अधिकार नाही

किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे १६

ब्राह्मणो ह्येकपाश्वेन नरान् रोद्धुमिदार्हति ।

न तु मूर्धाभिपिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने १७

(अयोध्या सर्ग ११२)

राम म्हणतो-‘बा भरता! मी कोणता अपराध केला म्हणून तू हें येथें प्रायोपवेशन करणार आहेस ? हा प्रायोपवेशन करण्याचा अधिकार ब्राह्मणांना आहे. हा अधिकार क्षत्रियांना नाही क्षत्रियांनी प्रायोपवेशन करू नये. ’

भरताबरोबर कुत्रे

केवळ देशातून आजोराचा निरोप घेऊन भरत तिघांना लाबरोबर दिलेले नजराणे दे होते-

तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान् कम्बलानजिनानि च ।

सत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ घनम् १९

अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान् व्याघ्रवीर्यवल्लोपमान् ।

दंष्ट्रायुक्तान् महाकायान्शूनश्चोपायनं ददौ २०

घनमनिष्कतहृद्ये द्वे षोडशाश्वशतानि च ।

(अयोध्या सर्ग ७०)

‘ केवळ राजांना भरताबरोबर उत्तम हत्ती, उत्तम लोंकरींचीं वस्त्रे, सिंहव्याघ्रांचीं चर्म, अन्तःपुरात बाडवलेले मोठे बाघासारखे बलिष्ठ कुत्रे, मोन्याच्या दोन हजार मोहोरा, शेंकडां घोंडे, इतकें सर्व भरताबरोबर दिलें ’

यात भयंकर कुत्रे व लोंकरींचीं वस्त्रे हीं सर्वांना प्रातातील बहुमूल्य वस्तूंपैकीं आहेत मण्डलचक्र अमलेले रथही दिले होते (२९) चारवाकी रथाला फिरविण्यासाठीं

